

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Meri Zornija

**RANOSREDNJOVJEKOVNA
SKULPTURA NA TLU BOKE KOTORSKE**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2014.

University of Zagreb

FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Meri Zornija

EARLY MEDIEVAL SCULPTURE IN BOKA KOTORSKA BAY

DOCTORAL THESIS

Zagreb, 2014

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Meri Zornija

RANOSREDNJOVJEKOVNA SKULPTURA NA TLU BOKE KOTORSKE

DOKTORSKI RAD

Mentor:

prof. dr. sc. Nikola Jakšić, *professor emeritus*

Zagreb, 2014.

University of Zagreb

FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Meri Zornija

EARLY MEDIEVAL SCULPTURE IN BOKA KOTORSKA BAY

DOCTORAL THESIS

Supervisor:
professor emeritus Nikola Jakšić, Ph. D.

Zagreb, 2014

SAŽETAK

Nakon objave novijih istraživanja kojima je znatno obogaćen korpus predromaničke skulpture na području Boke kotorske, ukazala se potreba za njezinim sustavnijim i cjelovitijim proučavanjem. Stoga je cilj rada dati jasniju sliku razvoja ranosrednjovjekovne skulpture u Boki od kraja 8. do početaka 12. stoljeća. Materijal je po prvi puta cjelovito kataloški obrađen, uključujući i brojne neobjavljene ulomke. Posebna pažnja poklonjena je daljnjem određivanju klesarskih radionica i njihovoj preciznijoj dataciji. U tom smislu prepoznata je nova *Klesarska radionica iz doba biskupa Ivana* na prijelazu iz 8. u 9. stoljeće, čiji reljefi predstavljaju najraniji sloj predromaničke plastike u južnoj Dalmaciji. Korpus otprije poznate *Kotorske klesarske radionice* značajno je obogaćen primjerima s niza ostalih lokaliteta u Boki ali i na širem području, od Dubrovnika i njegove Astoreje na sjeveru pa sve do gradova Dračke teme na jugu, a vremenski raspon djelovanja produžen joj je na prvu polovinu 9. stoljeća. Na temelju nekolicine reljefa zacrtane su osnovne linije razvoja predromaničke skulpture u 10. i 11. stoljeću, sve do pojave rane romanike na početku 12. stoljeća.

Obrađeni materijal pokazao je značajne analogije s umjetnošću susjednog dubrovačkog, a u kasnijem razdoblju i pelješkog područja, što ukazuje na širu povezanost klesarske produkcije na razini južne Dalmacije. Time je omogućeno jasnije sagledavanje južnodalmatinske predromaničke plastike u cjelini te njezinog odnosa prema skulpturi ostalog dijela istočne jadranske obale.

Ključne riječi: Boka kotorska, Kotor, južna Dalmacija, predromanika, skulptura, *Klesarska radionica iz doba biskupa Ivana*, *Kotorska klesarska radionica*

SUMMARY

Kotor, as the southernmost town of Byzantine Dalmatia, took over the role of the most important urban centre in the Bay of Kotor from the ancient Risan (gr. *Rhizon*, lat. *Rhizinium*). On its stage at the end of the 8th and at the outset of the 9th century the events take place and personalities emerge which figure today as landmarks for the beginnings of the Pre-Romanesque stone carving production on the territory of the Bay of Kotor. Primarily, it is the personality of the bishop *Iohannes* who participated, together with three of his colleagues from Split, Rab and Osor, in the last ecumenical Council held in 787 in Nicaea where the worship of the holy paintings was re-established and this fact made him the first confirmed bishop of Kotor.

On the territory of his diocese he initiated the restoration of a number of the older Early Christian churches – in the town itself it was primarily the old Cathedral, respectively (?) the St. Mary's Church and on the territory of the bay surely the already existant churches of St. Peter in Bijela and St. George in front of Perast, known in the historical sources as the ancient seats of the Benedictines in the Bay of Kotor, along with the assumed St. Gabriel's Church on the island of Gabrio (Stradioti or St. Mark) in front of Tivat. He did not undertake architectural restoration, but refurbished their interiors with the new liturgical installations produced by a quality workshop that carved its works on the highest level of the stone carving production. It is characterized by deep and quality carving in hard marble, an emphasized oblique treatment of the motive edges and gradual introduction of *horror vacui*, while in terms of iconography a dominance of the more freely treated symbolic and plant designs and the persistance of the Early Christian decorative solutions with only marginal appearance of the geometric mesh on the narrow strips of the ciboria and the cornices of the plutei. The edge which is regularly carved along the middle of the *introdoss* on the arches of the ciboria and altar screens stands out as a unique detail and it may almost be considered as the signature of the aforementioned workshop.

Its achievements demonstrate the closest analogies to the sculpture of the rest of the Eastern Adriatic cathedrals, which made them fit well into the earliest layer of the Pre-Romanesque sculpture in Dalmatia which still does not demonstrate all the characteristics of the mature Pre-Romanesque sculpture. In contrast, there are no appropriate parallels to these reliefs in Dubrovnik, which makes the works of this workshop, identified as the *Stone Carving Workshop from the Time of Bishop Iohannes*, the earliest Pre-Romanesque stone carvings in the wider region of southern Dalmatia. The exclusive usage of quality marble may be explained by a probable existence of a plentiful source of that material in the nearby antique ruins which was probably available under the patronage of the bishop himself.

In Iohannes' time, another key event for the history of the Church of Kotor took place, in which the bishop possibly played a certain role, and that is the obtaining of the relics of St. Tryphon which occurred, if not precisely in 809, then certainly during the first decade of the 9th century. The aforementioned stone carvers took over the decoration of the newly built *memoria* of St. Tryphon as a part of the expanded episcopal complex (?) which was certainly supposed to be hurriedly completed after the arrival of the relics. On that building site, which was obviously in need of an increased number of skillful hands, the next generation of artists was formed, defined as *Stone Carving Workshop of Kotor*, by means of educating of local masters. This workshop is a continuation of the previous one in terms of the chronology and usage of some identical compositional schemes and motives, but in the more creative development of those motives it also demonstrates the already reached maturity of the Pre-Romanesque style. It draws its stone carving models from various sources, with more freedom and creativity in their usage on various surfaces of the liturgical installations.

Along with the still dominant decorative repertoire inherited from the Early Christian heritage with plethora of the vegetative and symbolic Christian motives, also the geometrical braiding component appears, although still marginally placed. A distinctive group of marble ciboria with the images of the rearing lions which also appear on the pluteus, baptismal font and architrave edges is characterised by the entirely new relation to the Antique and Oriental heritage. In almost all cases their depictions are accompanied by the short legends unique in the Pre-Romanesque art of Dalmatia before the time of the Early-Romanesque style. They enhance the meaning and the symbolism of the depictions

in Latin or Slavic form, while the choice of the language depended, as it seems, on the client himself, and it is observed that the Benedictines regularly chose the Slavic version of an inscription. This certainly favors the conclusion that the main purpose of their coming to the eastern Adriatic coast was the missionary activity among yet unchristian Slavic population.

In its technical performance this workshop stands out with the unique fashion of connecting the arcades of the two quadrilateral ciboria from Kotor at an angle of 45 degrees, but also with the earliest examples of the small ciboria in southern Dalmatia with their supports leaning on the altar mensa. As far as the altar screens are concerned, on all of the known examples the carvers of the *Kotor Workshop* prefer the arch placed over the passage, just like in the *Stone Carving Workshop from the Time of Bishop Iohannes*, while in the summits of the arches there were free-standing crosses with inscriptions. The plutei have rather uniformly shaped string courses with the friezes of threefold arcades with palmettes and the pilasters with a vegetable tendril and cross on top, often carved on the same pluteus slab. Their central fields bear much more varied decoration and the plutei which particularly stand out in their originality and imagination are those with the large circular motives, which surpass all the other similar motives and represent one of the highlights of the Pre-Romanesque sculptural expression on the eastern Adriatic coast. Along with these standard parts of the liturgical installations the masters of the *Stone Carving Workshop of Kotor*, unlike their predecessors, decorate also the architectural elements – *transennae*, small columns of the *biphorae*, door and window frames and the imposts of the square pylons which supported the dome in the *memoria* of St. Tryphon, which indicates that they were at the same time engaged in the building of the churches they equipped.

The number of the sites and the territory on which that workshop is active is much bigger than that on which the production of the *Stone Carving Workshop from the Time of Bishop Iohannes* was observed. We encounter the works of this workshop on even 13 sites in the Bay of Kotor: among the urban centers those are, apart from Kotor where it equipped three sacral buildings (the episcopal complex with the *memoria* of St. Tryphon and the churches of St. Mary and St. Michael), also Budva with its early medieval remodeling of the Early Christian basilica, and even four Benedictine sites on which the reliefs confirm their early coming to the Bay of Kotor, during the first half of the 9th

century at the latest (except St. Michael's Church in the town, those are the churches on Prevlaka, on the island of St. George in front of Perast and probably St. Mary's Church in Rose). The rest of the localities are smaller, newly built votive or parish churches by the coast or deeper on land (St. Luke's Church in Škaljari, St. Paul's Church in Muo, St. Stephen's Church in Vranovići), which confirm an intensified building activity and a stronger wave of christianization of the local population. In the case of Vranovići, the surviving inscription allowed the definition of the Slavic origin of the benefactor or an early appearance of the mingling of the Slavic population with that of a foreign, probably Germanic origin, by means of marital bonds.

The stone carvers of the *Kotor Workshop* significantly expand the territory of their activity. A comparative analysis indicated significant iconographical and visual-morphological similarities with the equipment of the few town churches in Dubrovnik (the oldest Dubrovnik Cathedral, St. Stephen's Church on Pustijerna, locality "on Andrija" and St. Mary's Church on Kaštel), but also on a number of sites on the territory of *Astarea* (Rijeka Dubrovačka, the Elaphites, Lokrum), even further in the peripheral areas of Zahumlje and Travunija (Ošlje, Brsečine, St. Andrew's Church in Kuti). Heading southwards, its production is observed in all the towns the Theme of Dyrrhachium, although on a significantly smaller number of localities. The richness of the comparative material on the territory of Dubrovnik suggests a particularly distinct receptiveness of this ambience towards the works of the *Stone Carving Workshop of Kotor*, which will finally result in the development of the local stone carving activity and the making of the Dubrovnik subsidiary which educated local masters of a younger generation, who eventually contributed to the continuity of the sculptural activity evident on the territory of Dubrovnik until the end of the Pre-Romanesque period.

After the undertaken research, which indicated a large number of new localities and their wide diffusion, thus significantly increasing the number of reliefs attributed to this workshop, it is proposed that the time of its activity should be extended to the mid-ninth century. This proposal was prompted also by the fact that the production of this workshop in Kotor is encountered on the buildings where the earlier *Stone Carving Workshop from the Time of Bishop Iohannes* worked, with certain additions and renovations of the liturgical installations which can perhaps be dated after the year 841, when the invasion of Kotor by the Saracens was documented in historical sources.

After this sweep of the artistic and building activity in the Bay of Kotor, politically difficult and unstable circumstances for the Adriatic towns ensued in the middle of the 9th century. Frequent incursions of the Arab fleet in the Adriatic caused insecurity and resulted in the deficiency of the new orders, thus in the stagnation of the stone carving production in Kotor. From the end of the 9th century, however, the situation changes - the artistic leadership is taken over by the territory of Pelješac and Dubrovnik, where the new *sclavinia* Zahumlje, with the seat in Ston, develops and rises in the 10th century and where the research defined two layers of Pre-Romanesque sculpture. Only a few echoes of this production are present in Kotor on a number of reliefs which may be brought into connection with the first layer of furnishing of the St. Michael's Church in Ston (the fragments with the inscription *PRIORI* from the St. Mary's Church), and also the second layer of the Pelješac sculpture which is spreading southwards to the whole of the Dubrovnik area in the 11th century encompassing also the Bay of Kotor. One of the most beautiful realization of this peculiar visual language certainly is the fitting of the unknown church on Sušćepan above Igalo. A number of reliefs decorated solely with geometrical braiding net in a more complex composition and with peculiarly shaped details can be connected to the furnishing of the St. Peter the Great's Church in Dubrovnik, made approximately in the 2nd half of the of the 10th century or a while earlier, while the gable from the St. Mary's Church demonstrated a formal and performative similarity with the reliefs from Zavala in the hinterland of Zahumlje.

The 11th century sculpture is not particularly numerous, but its visual-morphological qualities and workshop origin are rather heterogeneous. Although it was not possible to attribute all of the examples to the exact workshops, these reliefs are still evaluated and somewhat more precisely dated. Thus a layer of the reliefs from the Kotor Cathedral is observed which could indicate a new wake of the local stone carving activity in town, now subjected to various influences. Namely, it is the altar screen attributed to the second phase of the fittings of the *memoria* of St. Tryphon, pluteus with the peacocks on the cornice and the lost fragment of the frieze with the images of the apostles. All of them share the qualities present also in the sculpture of the northern and central Dalmatia in the period of transition towards the early Romanesque style, those being the enhanced voluminosity in the carved shapes, introduction and richness of the new ornamental and vegetative motives, animal figures and finally the appearance of the anthropomorphic depiction which culminated on the extraordinary plutei from Kuti and that is the point

where the Pre-Romanesque stone carving merges with the new Romanesque stylistic currents, which we will encounter for the first time in their mature shape only at the building site of the new Cathedral of Kotor in the mid-12th century.

Outside of the town, on Tivat territory there are two interesting inscriptions with the names of the benefactor *Albolinus*, son of Bergolini on the one from the St. Sergius' Church on Đurđevo brdo, and master *Regolus* on that from Bogdašići. Both names indicate their Italic origin: that of Albolinus demonstrates direct analogies with the mortuary inscription of the first Dubrovnik archbishop Vitalis from Lokrum, while Regolus, who built the cloister of the newly built St. Peter's Monastery in the late 11th century, probably was a Benedictine monk of a southern Italian descent. This is how, at least for now, only the inscriptions are the material confirmations of the awakened connections with the Italian side of the Adriatic coast, which is quite in tune with historical evidence about the subordination of the Kotor diocese to the archbishopric of Italian Bari in the first quarter of the 11th century.

The research carried out on the Pre-Romanesque reliefs of the Bay of Kotor, through which I strove to improve the knowledge about the workshop production on the territory of the bay in the period from the late 8th until the beginning of the 12th century, not only significantly improved this hitherto somewhat neglected and isolated part of the *corpus* of the Pre-Romanesque sculpture of the eastern Adriatic, but also enabled a clearer perception of the development of the early medieval sculpture in the wider scope of the southern Dalmatia in its entirety. This is how an inextricable connection between the Pre-Romanesque sculpture of Dubrovnik and Kotor was established during the whole period of the Early Middle Ages. The initial impulse in this development seems to belong to Kotor, where, in accordance with the northerly Adriatic centres, the top masters of the *Stone Carving Workshop from the Time of Bishop Iohannes* are active in the end of the 8th century already, succeeded by the *Kotor Stone Carving Workshop*. The people of Dubrovnik owe to the latter workshop the furnishing of their oldest town churches with the Pre-Romanesque liturgical installations during the 1st half of the 9th century, but also much more than that – the education of the local masters which will initiate the development of the local stone carving activity, and finally its complete independence and further continued growth which will ensue in the later period in Dubrovnik. In this manner the stone carving craft spread and the production was more and more ramified,

meeting the growing needs of the clients for the fittings of the sacral buildings which sprouted, for the most part, during the 9th century, whereas on the territory of the Slavic state formations Zahumlje and Travunija more often from the 10th century onwards, as demonstrated by the later material from Pelješac and Dubrovnik. The move of the focus of the stone carving production from the south to the north is, therefore, noticeable, the situation in the later period being inverse, and thus the Bay of Kotor becomes mostly receptive ambience for the sculpture of Dubrovnik and Pelješac.

Finally, taking into consideration the Pre-Romanesque sculpture of whole Dalmatia, the same conclusion other authors came to arises: in the earlier period there is a significant similarity and homogeneity between the reliefs on the whole of the eastern Adriatic coast, which indicates the same source of that sculpture, just as it is shown by the analysis of the *Stone Carving Workshop from the Time of Bishop Iohannes*. Later, however, as the workshop production was spreading, helped by the education of the local masters in the workshops of those who come from the more developed artistic backgrounds by mediation of the clients who were mostly the members of the ecclesiastical elite, the regional differences between the growing number of the workshop centres which receive influences from various sources become increasingly apparent. This is how the heterogeneity of the 11th-century sculpture in the Bay of Kotor can be explained, but also the development of the stone carving activity on the wider territory of the southern Dalmatia.

SADRŽAJ

UVOD	1
Prostorno-vremenski okvir	4
Materijal i metodologija rada	9
Pregled historiografije istraživanja	13
LOKALITETI S NALAZIMA PREDROMANIČKIH RELJEFA	21
1. KOTOR	23
1a. Katedralni kompleks	23
1b. Sv. Marija <i>Collegiata</i>	34
1c. Sv. Mihovil	38
1d. Franjevački samostan i crkva Sv. Klare	44
1e. Ulomci nepoznatog porijekla	46
2. ŠKALJARI	49
3. MUO – SV. PAVAO	53
4. PRČANJ – SV. TOMA	55
5. PERAST – OPATIJA SV. JURJA	59
6. VIJEĆE BRDO (PLAVDA)	61
7. TIVAT	65
8. BOGDAŠIĆI – SV. PETAR	67
9. OTOČIĆ PREVLAKA – SV. MIHOVIL	69
10. OTOK SV. MARKO (GABRIO, STRADIOTI)	75
11. OTOČIĆ GOSPE OD MILOSTI (ŠKOLJ)	79
12. BIJELA – SV. PETAR	83
13. UVALA MALO ROSE – SV. MARIJA	87
14. RADOVANIĆI – SV. NIKOLA	93
15. VRANOVIĆI – SV. STEFAN	95
16. BUDVA	99
17. SUŠČEPAN – SV. STEFAN	105
18. KUTI	107

RADIONIČKA PRODUKCIJA	111
A. KLESARSKA RADIONICA IZ DOBA BISKUPA IVANA	113
B. KOTORSKA KLESARSKA RADIONICA	135
Produkcija van matičnog područja.....	162
Dubrovački teritorij i područje Zahumlja	162
Gradovi Dračke teme	176
C. SKULPTURA 10. STOLJEĆA	183
D. SKULPTURA 11. STOLJEĆA	189
ZAKLJUČAK	195
KATALOG SKULPTURE	203
A. KLESARSKA RADIONICA IZ DOBA BISKUPA IVANA	203
A. 1. KOTOR.....	205
A. 1a. Katedralni kompleks	205
A. 1b. Sv. Marija <i>Collegiata</i>	230
A. 1e. Ulomci nepoznatog porijekla.....	246
A. 5. PERAST.....	249
A. 5a. Tvrđava Sv. Križa	249
A. 6. VIJEĆE BRDO	253
A. 7. TIVAT.....	255
A. 7c. Račica.....	255
A. 11. OTOČIĆ GOSPE OD MILOSTI (ŠKOLJ).....	257
A. 12. BIJELA - SV. PETAR	263
B. KOTORSKA KLESARSKA RADIONICA	267
B. 1. KOTOR.....	269
B. 1a. Katedralni kompleks	269
B. 1b. Sv. Marija <i>Collegiata</i>	316
B. 1c. Sv. Mihovil	323
B. 1e. Ulomci nepoznatog porijekla.....	361
B. 2. ŠKALJARI – SV. LUKA.....	371
B. 3. MUO – SV. PAVAO	375
B. 5. PERAST.....	377
B. 5a. Tvrđava Sv. Križa	377
B. 5b. Opatijska crkva Sv. Jurja	378
B. 9. PREVLAKA – SV. MIHOVIL.....	381
B. 10. OTOK SV. MARKO (GABRIO, STRADIOTI).....	411

B. 11. OTOČIĆ GOSPE OD MILOSTI (ŠKOLJ).....	415
B. 13. UVALA MALO ROSE – SV. MARIJA.....	423
B. 15. VRANOVIĆI – SV. STEFAN	431
B. 16. BUDVA – RANOKRŠĆANSKA CRKVA.....	443
B. 18. KUTI	451
B. 18b. Sv. Andrija.....	451
C. SKULPTURA 10. STOLJEĆA	453
C. 1. KOTOR.....	455
C. 1a. Katedralni kompleks.....	455
C. 1b. Sv. Marija <i>Collegiata</i>	457
C. 1d. Franjevački samostan i crkva Sv. Klare	463
C. 1e. Ulomci nepoznatog porijekla	467
C. 12. BIJELA – SV. PETAR.....	469
D. SKULPTURA 11. STOLJEĆA	471
D. 1. KOTOR.....	473
D. 1a. Katedralni kompleks.....	473
D. 1e. Ulomci nepoznatog porijekla	484
D. 7. TIVAT	485
D. 7b. Đurđevo Brdo.....	485
D. 8. BOGDAŠIĆI – SV. PETAR.....	489
D. 12. BIJELA – SV. PETAR.....	493
D. 17. SUŠĆEPAN – SV. STEFAN	495
D. 18. KUTI	503
D. 18a. Sv. Toma.....	503
E. OSTALO	507
E. 1. KOTOR.....	509
E. 1a. Katedralni kompleks.....	509
E. 1e. Ulomci nepoznatog porijekla	512
E. 2. ŠKALJARI – SV. LUKA.....	515
E. 4. PRČANJ – SV. TOMA	519
E. 7. TIVAT	525
E. 7a. Pine	525
E. 11. OTOČIĆ GOSPE OD MILOSTI (ŠKOLJ).....	527
E. 12. BIJELA – SV. PETAR.....	529
E. 18. KUTI	533
POPIS IZVORA I LITERATURE	535

Izvori.....	537
Literatura	538
ŽIVOTOPIS AUTORA	565
KATALOŠKE TABLE	567
Izvori ilustracija.....	569

UVOD

Predromanički reljefi Boke kotorske jedan su od najjužnijih izdanaka tog stilskog izraza na istočnoj obali Jadrana, karakterističnog inače za zapadni mediteranski i subalpski europski prostor od 7. do 11. stoljeća, kao srednovjekovna interpretacija ranokršćanskih dekorativnih i simboličkih motiva prenesenih s kasnoantičkih mozaika u medij plitkog dvoplošnog kamenog reljefa.¹ Na tom graničnom području južne Dalmacije, danas na teritoriju Republike Crne Gore, predromanička skulptura zastupljena je osobitim bogatstvom i gustoćom lokaliteta te pokazuje karakter jedne homogene i zaokružene cjeline. Dalje prema jugu nalazimo je tek na izoliranim lokacijama bizantskih gradova na obali, što su u ranom srednjem vijeku pripadali Dračkoj temi. Južnije i dublje u unutrašnjosti balkanskog poluotoka, u Albaniji, Makedoniji i Grčkoj onodobna skulptura pokazuje drugačije stilske odlike koje je definiraju kao tipično bizantsku skulpturu proizašlu iz srodnih polazišta, ali bitno različite estetike.²

Proučavanjem ranosrednjovjekovne skulpture hrvatska povijesno-umjetnička struka bavi se već više od stotinu i dvadeset godina. Porijeklo stila i njegov razvoj, definiranje klesarskih radionica koje omogućuje relativnu, a djelomično i apsolutnu kronologiju rečene skulpture, kako one s urbanih prostora tako i one ruralne, te utvrđivanje njenog mjesta u širem kontekstu razvoja predromaničke umjetnosti na Mediteranu³ – pitanja su s kojima se naša struka čvrsto uhvatila u koštac, te pomoću utvrđene i višekratno dokazane metodologije došla do značajnih rezultata i čvrstih smjernica za daljnja istraživanja.

¹ Skulptura takvih stilskih odlika sporadično se javlja i na prostoru sjeverno od Alpa, u Francuskoj, Bavarskoj, sve do Krakowa u Poljskoj. Za pregled općih odlika ranosrednjovjekovne skulpture izdvajamo: *Scultura – Secoli 6-10*, u: *EAM*, X, 1999., 449-461; P. SKUBISZEWSKI, 1995.; N. JAKŠIĆ, 2000., 192-213.

² Temeljno djelo predstavlja A. GRABAR, 1963. Za opći pregled vidi: *Scultura – Areabizantina*, *EAM*, X, 1999., 494-502.

³ Od sintetskih radova usp. *Hrvati i Karolinzi I*, posebno poglavlja N. Jakšića i V. Delonge, zatim N. JAKŠIĆ, 2008., str. 16-26, te rad istog autora posvećen kotorskoj ranosrednjovjekovnoj skulpturi u: *Zagovori*, 2009.

Međutim, ako pažnju usmjerimo na prostor Bokokotorskog zaljeva i njegovog glavnog urbanog centra Kotora, nužno će nam se nakon uvida u stanje istraživanja nametnuti zaključak da su tamošnji predromanički spomenici, unatoč vrijednim ali rijetkim doprinosima, u hrvatskoj znanstvenoj javnosti ipak marginalizirani. Razlog tome najlakše je pripisati teritorijalnoj odvojenosti Boke od hrvatske matice, što ipak ne opravdava ovu zapostavljenost – u kulturnom i civilizacijskom pogledu Kotor je tijekom čitave svoje tisućljetne povijesti, a posebice u ranom srednjem vijeku, dijelio sudbinu ostalih dalmatinskih središta.

U tamošnjoj pak historiografiji fenomen predromaničke skulpture u Boki uglavnom se proučavao na lokalnoj razini, problematizirajući tek manji broj najreprezentativnijih spomenika. Uočena je formalna srodnost pojedinih reljefa, ali bez šireg razumijevanja predromaničkoga klesarstva kao općeg mediteranskog ranosrednjovjekovnog izričaja, dok se u isto vrijeme prenaplašavao bizantski utjecaj. Neka od konkretnih pitanja s kojima se hrvatski stručnjaci uglavnom s uspjehom nose, kao što su npr. osnovno stilsko razvrstavanje predromaničke skulpture 9. od one ranoromaničke 11. stoljeća, ili pak problem diferenciranja klesarskih radionica, u tamošnjoj znanstvenoj javnosti nisu se niti počela postavljati ili im se prilazi s krivih pozicija zasnovanih na zastarjelim stavovima. Općenito je vidljiva nedovoljna upućenost u brojni komparativni materijal preostalog dijela istočnojadranske obale, pa i onaj bliži s dubrovačkog i pelješkog područja.⁴ Stoga se, osobito nakon značajnog obogaćivanja korpusa predromaničke skulpture na području zaljeva i njegove bliže okolice pronađene u istraživanjima vršenima nakon velikog potresa koji je 1979. godine zadesio crnogorsko primorje, ukazala potreba za njezinim sustavnijim i cjelovitijim istraživanjem negoli je to dosada bio slučaj.

Osnovni cilj rada je, dakle, ocrtati jasniju sliku razvoja ranosrednjovjekovne skulpture u Boki kotorskoj od njezinih početaka krajem 8. st., preko najbrojnijih i umjetnički najosebujnijih primjera 9. st. pa sve do početaka 12. st. i prodora romaničkih stilskih strujanja. Materijal je po prvi puta cjelovito kataloški obrađen, uključujući brojne dosada neobjavljene ulomke, što je doprinijelo jasnijem sagledavanju skulptorskih cjelina unutar sakralnih interijera na nizu razmatranih lokaliteta. Tek na temelju takvog sveobuhvatnijeg

⁴ Komparativne analize, inače vrlo rijetke, ograničavaju se na navođenje ikonografskih srodnosti u korištenju nekih istih motiva na dalekim primjerima iz talijanskih ili grčkih zbirki, koje ne doprinose boljem smještaju spomenika u konkretni prostor i vrijeme. Vidljivo je to posebno u radovima Jovanke Maksimović, ali i Vojislava Koraća, usp. V. KORAC, 2001.

pristupa smatram da je moguće sagledati pitanje radioničke produkcije na tom području. U tom smislu prepoznata je nova *Klesarska radionica iz doba biskupa Ivana* s kraja 8. i početka 9. st., te je znatno obogaćen korpus otprije poznate *Kotorske klesarske radionice* (u dosadašnjoj literaturi definirane kao južnodalmatinska ili bokeljska radionica), čiji je vremenski raspon djelovanja donekle produžen na prvu polovinu 9. stoljeća.

Nakon uvodnog poglavlja u kojem je predložen kratak prostorno-vremenski okvir rada, opisana njegova metodologija te dat kritički pregled historiografije istraživanja, rasprava započinje pojedinačnom obradom lokaliteta na kojima su pronađeni ostaci predromaničkih reljefa u Boki kotorskoj s Budvom, a u najvećem broju slučajeva predstavljaju ujedno i njihovo originalno porijeklo. Tek na manjem broju položaja (crkve Sv. Ane i Sv. Luke u Kotoru, tvrđava Sv. Križa u Perastu, ulomci iz Vijećeg brda, Račice u Tivtu i sa Školja) radi se o spolijama koje su na dotična mjesta dospjele s nekih drugih, danas nepoznatih sakralnih građevina, o čemu su iznesene pretpostavke tamo gdje je to bilo moguće.

U poglavlju o radioničkoj produkciji obrađene su dvije gore navedene klesarske radionice kasnog 8. i prve polovine 9. stoljeća te su uočene odlike na temelju kojih je bilo moguće diferencirati i materijal desetog, te jedanaestog stoljeća. Posebna pažnja poklonjena je snažnijem povezivanju dotičnog materijala i uočavanju brojnih analogija sa susjednom skulpturom dubrovačkog područja, te njegovo uklapanje u širi kontekst južnodalmatinske, ali i istočnojadranske predromanike općenito. Reljefi *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana* tako su najbliže analogije pokazali sa skulpturom sjevernijih dalmatinskih gradova, uključujući i kvarnerske te istarske lokalitete, čime su se jako dobro uklopili u najraniji sloj predromaničke plastike u Dalmaciji. Komparativna analiza *Kotorske klesarske radionice* pokazala je pak izrazite ikonografske, ali i likovno-morfološke srodnosti s opremom nekolicine dubrovačkih gradskih crkava te nekih lokaliteta na području Astoreje, što je u značajnoj mjeri proširilo područje djelovanja spomenute radionice. Prema jugu pak produkcija joj je uočena i na udaljenijim lokalitetima u Albaniji koji su pripadali Dračkoj temi. Malobrojni, ali značajni primjeri datirani su u 10. i 11. stoljeće, čime je bilo moguće zacrtati osnovne linije razvoja bokeljske predromaničke plastike i u ovom kasnijem razdoblju, koje dosada nije bilo posebno problematizirano a pokazuje dominantne utjecaje skulpture s dubrovačkog i pelješkog područja. U drugoj polovini 11.

stoljeća i ovdje dolazi do noviteta koji su u potpunosti usporedivi s razvojem tadašnje jadranske skulpture prema ranoromaničkim oblicima.

Prostorno-vremenski okvir

Boka kotorska i njena bliža okolina još od prapovijesti, a zatim i tijekom antike prostor su izuzetno pogodan i privlačan za naseljavanje, koji je sačuvao niz zanimljivih lokaliteta vezanih uz ilirska plemena Ardijeje, Piruste, Enheleje i dr., a zatim i grčke kolonizatore. Poznato je da je Risan bio značajno Ardijejsko uporište i prijestolnica Teute, dok je u antici imao status *oppiduma*, a zatim od ranocarskog razdoblja i municipija.⁵ U to doba najveći centar predstavljala je obližnja rimska kolonija *Epidaur*, uspostavljena vjerojatno već u 1. st. prije Kr. na području današnjeg Cavtata, dok je kroz Boku prolazila rimska cesta označena na *Peutingeriani*. Negdje u blizini današnjeg Kotora, vjerojatno između Tivatskog zaljeva i Grbljskog polja, smjestio se antički *Acruvium*,⁶ dok se nešto južnije na otvorenom moru nalazila *Butua*. Na mjestu današnjeg Kotora, kao nasljednik *Acruviuma*, koji se vjerojatno zbog nezaštićenosti svoga položaja u kasnoj antici počeo gasiti, te naseljavanjem njegovog stanovništva formirao se *Catharum*, kojega prvi put u 7. st. pod imenom *Decadaron* spominje Anonim iz Ravene. Novo naselje sastojalo se od bizantskog kaštela na vrhu strme litice, gdje se zasigurno još od prapovijesti nalazila strateški izvanredno povoljna i zaštićena utvrda, podno kojega se razvilo podgrađe s ranokršćanskom crkvom Sv. Marije. U depou kotorske katedrale sv. Tripuna čuva se nekolicina ranokršćanskih ulomaka pronađenih u istraživanjima prilikom obnove Katedrale,⁷ od kojih neki pripadaju vrlo kvalitetnim mramornim plutejima što svjedoče o importu s Istoka. Oni ukazuju na mogućnost postojanja barem još jedne ranokršćanske sakralne građevine u gradu. Iako postojanje biskupskih sjedišta u Boki u ranokršćansko

⁵ Dobar pregled ilirskog i antičkog razdoblja Boke kotorske sa svim lokalitetima daje katalog izložbe: V. KOVAČEVIĆ, A. JOVANOVIĆ, 2007.

⁶ O smještaju antičkog *Acruviuma* postoji nekoliko hipoteza koje, uz vlastitu interpretaciju povijesnih i arheoloških izvora u velikoj mjeri prihvaćenu i od drugih autora, donosi J. MARTINOVIĆ, 1971., 29-49. Od novije literature posebno skrećem pažnju na rad M. VRZIĆ, 2005., sa zaključcima izvedenima na temelju rekognosciranja čitave trase rimske ceste od Rosa do Budve.

⁷ *Zagovori*, 2009., kat. jed. 4, 5, 8 i 9, 92-95.

doba nije sasvim pouzdano,⁸ materijalne tragove kršćanstva nalazimo na čitavom prostoru zaljeva: od nalaza geme s prikazom Dobrog pastira u Risnu,⁹ preko temelja crkve u Bijeloj,¹⁰ u uvali Žanjica na poluotoku Luštici¹¹ te u Podlastvi Grbaljskoj s nalazom ranokršćanskog mozaika, četverolisnog krstioničkog bazena i dvostano obrađenih pluteja iz 6. st¹². I obližnja Budva imala je podno stare grčke citadele na rtu pored mora, monumentalnu trobrodnu ranokršćansku baziliku sa zanimljivim nalazima mozaika, pluteja i finih ažuriranih košarastih kapitela importiranih iz Konstantinopola¹³. Primjetan je kontinuitet spomenutih sakralnih objekata kroz povijest, što vrlo vjerojatno uključuje i zadržavanje istog titulara (Sv. Marija u Kotoru, Sv. Petar u Bijeloj, Sv. Ivan u Žanjici i možda u Budvi).

Dolazak Slavena u 7. stoljeću nije za grad Kotor značio prestanak kontinuiteta, kao što se to desilo u obližnjem Epidauru, Docleji ili Saloni, već postepeno asimiliranje novopridošlog stanovništva. Jedini lokalitet koji nam govori o razdoblju prije pokršćavanja je nekropola Kameno, smještena na krškoj visoravni u zaleđu Herceg-Novog. Pripadala je pretkršćanskim Slavenima, a u potpunosti se može usporediti s dalmatinskim nekropolama ranog horizonta na području između Zrmanje i Cetine.¹⁴

⁸ Na Sinodu u Saloni 530. i 533. godine zabilježen je između ostalih i *Victor, episcopus ecclesiae Martaritanae* (F. ŠIŠIĆ, 1925, 152 i 171). Neki autori osporavaju suviše slobodno interpretiranje ovog podatka, a u novije vrijeme povjerenje im poklanja A. ŠKEGRO, 2010., 195-206. Za podatke o risanskoj i budvanskoj biskupiji, vidi S. KOVAČIĆ, 2009., 22-37. Detaljnije o problematici ranokršćanskog porijekla kotorske biskupije vidi u poglavlju o *Klesarskoj radionici iz doba biskupa Ivana* ove radnje, te u radu M. ZORNIJA, 2012. (u tisku).

⁹ Gema je danas izgubljena. Pronašao ju je i objavio A. EVANS, 1884., sl. 18. Uzgred je spominju J. KOVAČEVIĆ, 1967., 264-265, sk. 18; P. MIJOVIĆ, 1978., 642-643, sl. 1/4, te R. VUJIČIĆ, 2007., 12-13.

¹⁰ Manje sondažne radove vodio je Pušić, ali ih nije objavio, osim kratkog spomena: I. PUŠIĆ, 1969.; ISTI, 1998., 20. U obližnjoj recentnoj crkvi Sv. Petra nalaze se ostaci crkvenog namještaja za koje P. Šerović smatra da su služili za obredno pranje kaleža ili ruku svećenika, odnosno za prinošenje darova (P. ŠEROVIĆ, 1924/25., 151-156; ISTI, 1965./66., 173-177, sa sl. 1 i 2). Vidi također J. KOVAČEVIĆ, 1967., bilj. 9, sl. 48. Vjerojatnije je ipak da se radi o masivnim postamentima oltara, jer je u vrhu jednoga sačuvano četvrtasto udubljeneje - *loculus* za relikvije.

¹¹ Ispod današnjeg Sv. Ivana iskopani su temelji ranokršćanske bazilike s ostacima mozaika i četvrtastom krstionicom. Sondažne istraživanja izveo je I. Pušić, nisu objavljena, a rezultate spominje M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, J. MARTINOVIĆ i dr., 1978., 152-153.

¹² Istraživanja je vodio Čedomir Marković 1984. g., dok je krstionica otkrivena 1994. prilikom građevinskih radova na obnovi manastira. Sve nalaze objavio je autor iskapanja: Č. MARKOVIĆ, 2005., 55-68.

¹³ Istraživanja su djelomično, zajedno s autorovom interpretacijom, objavljena u knjizi Đ. JANKOVIĆ., 2007.

¹⁴ Nekropola je većim dijelom uništena vađenjem pijeska, a jedan njezin dio sa 10 grobova uspio je istražiti I. PUŠIĆ, 1972.

Barem jedan sloj slavenskog stanovništava bio je djelomično kristijaniziran već u 9. stoljeću, što potvrđuju i nalazi natpisa,¹⁵ te je izvjesno da su već vrlo rano nastanjivali plodno Grbaljsko polje južno od grada. Najstariji ranosrednjovjekovni lokaliteti u gradu i na obali (memorija Sv. Tripuna, Sv. Toma na Prčanju) pripadali su najvjerojatnije autohtonom stanovništvu koje se očuvalo u gradu pod bizantskom vlašću. Dolazak relikvija svetog Tripuna iz Konstantinopola ili Kampsade, po tradiciji 809. g., i odabir kulta ovog sveca u doba prvog potvrđenog kotorskog biskupa Ivana, koji je možda i sam u tome odigrao određenu ulogu, pokazuju interes Bizanta da pod svojim okriljem sačuva gradove na istočnoj obali Jadrana, u situaciji kada je bizantski car suzdržano odmjeravao snage s Franačkim carstvom. Ista se situacija reflektirala i u drugim jadranskim središtima početkom 9. stoljeća: u Zadru prispijećem relikvija svete Stošije, u Rovinju svete Eufemije te konačno u samoj Veneciji 828., a nešto kasnije, 971. i u Dubrovniku, odabirom svetoga Vlaha za gradskog zaštitnika.

Daljnji pregled povijesnih zbivanja svodi se na niz izoliranih događaja, uglavnom vojnih operacija, kao posljedica globalnih zbivanja koja su utjecala na čitavu istočnu jadransku obalu i unutrašnjost jugoistočne Europe. Iz njih se nastoji ocrtati slika o povijesnom razvoju grada i njegovog zaljeva, koji sada, u ranom srednjem vijeku, polako gubi naziv „Risanski“. Tako 841/2. dolazi do napada Saracena, koji pustoše Budvu, Rose i donji Kotor, o čemu nas izvještava Konstantin Porfirogenet,¹⁶ ali i *Ljetopis popa Dukljanina*, a arapska će se opasnost osjećati i dalje tijekom druge polovine 9. stoljeća, kada 867. dolazi do njihove opsade Dubrovnika. Situaciju rješava tek Bazilije I nakon svog dolaska na vlast, protjerivanjem Arapa i osnivanjem teme Dalmacije, u koju ulazi i Kotor kao njen najjužniji grad. Krajem pak 10. stoljeća, 998. ili nešto kasnije, prilikom Samuilovog pohoda na Dalmaciju,¹⁷ Kotor je ponovno pretrpio pljačku, sada od strane bugarske vojske. Ona je, sudeći prema lokalnoj tradiciji i jednom zapisu biskupa Blaža iz starog kotorskog brevijara, morala biti većih razmjera jer su iz grada tada ukradene moći svetog

¹⁵ Konkretno, radi se o natpisu koji je vjerojatno pripadao crkvi sv. Stjepana u Vranovićima u Grbaljskom polju, sa ženskim slavenskim imenom Dana, dok o imenu Hurogus postoji dvojba između njegovog slavenskog ili germanskog porijekla (*Hurocus*). Detaljnije u kat. jed. B. 15. 08. ovog rada.

¹⁶ K. PORFIROGENET, 2003., hrvatski prijevod N. pl. Tomašića na str. 65, grčki izvornik G. Moravcsik/R. J. H. Jenkins, str. 244 (29. glava, 92 i 93. redak). O tom događaju vidi F. ŠIŠIĆ, 1925., 330, bilj. 24.

¹⁷ Povjesničari nisu usklađeni oko točne datacije Samuilovog pohoda na Dalmaciju. Od novije literature o toj problematici vidi T. ŽIVKOVIĆ, 2002., 9-25.

Tripuna, vraćene nedugo nakon Samuilovog poraza posredovanjem Bazilija II, dok je glava čudesno pronađena i vraćena tek u 13. stoljeću.¹⁸

U to vrijeme odigrale su se i promjene u crkvenoj organizaciji. Od svojih početaka podređena Splitskoj nadbiskupiji, kako je to vidljivo iz splitskih sabora 925. i 928. godine, 998. osnivanjem Dubrovačke nadbiskupije kotorska je dijeceza postala njezinim sufraganom. Želeći pod svaku cijenu izbjeći vrhovništvo susjednog suparničkog grada, Kotor se u prvoj četvrtini 11. stoljeća, točnije do 1025. godine, podređuje nadbiskupiji u Bariju na suprotnoj italskoj obali Jadrana.¹⁹ Takva će situacija po nekim autorima potrajati do 14. stoljeća, a po drugima uz prekide sve do 19. stoljeća, kada joj je 1828. pripojeno i područje ukinute Budvanske dijeceze, te je ponovo priključena Splitskoj nadbiskupiji sve do danas.

Iako su pisani povijesni izvori u Kotoru sačuvani tek od 12. stoljeća nadalje, grad je već u 11. stoljeću morao doseći znatan stupanj razvitka, s razvijenim komunalnim uređenjem i lokalnom upravom kojoj je na čelu stajao gradski prior.²⁰ Prvi njegov spomen u kotorskim ispravama datira inače iz 1124. godine, u dokumentu kojim biskup Urzacije zajedno s priorom Melom i gradskim patricijima poklanja otok Prevlaku crkvi Sv. Tripuna.²¹ Međutim, na temelju ulomka natpisne ploče iz Sv. Marije sa sačuvanom riječi *PRIOR* (C. 1b. 02.), pojavu te gradske funkcije u Kotoru možemo datirati čak dva stoljeća ranije, u prvu polovinu 10. stoljeća.

U 11. stoljeću dolazi do značajnih političkih promjena u okruženju Kotora, gdje su se razvijale slavenske kneževine Duklja u njezinom neposrednom zaleđu te Travunija koja je obuhvaćala sjeverni dio Boke kotorske negdje do Risna. Dukljanski knez Stefan Vojislav 1042. godine podigao je ustanak i izvojevao značajnu bitku protiv Bizanta u

¹⁸ M. ZORNIJA, kat. jed. 1., u: Sakralno zlatarstvo Kotora u razvijenom srednjem vijeku, *Zagovori*, 2009., 125-126. O sudbini relikvija svetoga Tripuna opširno raspravlja Stjepčević, donoseći i prijevod *Instrumentuma*, *Lezende* te spomenutog zapisa iz brevijara, usp. I. STJEPČEVIĆ, 1938., 25-34.

¹⁹ U crnogorskoj literaturi taj se događaj obično datira u drugu polovinu 11. stoljeća, dok S. KOVAČIĆ, 2009., 26, navodi tek godinu 1178. Podatak o 1025. godini, međutim, vrlo je pouzdan, a odnosi se na bulu pape Ivana XIX upućenu nadbiskupu Barija te godine, gdje se navode svi njegovi sufragani, među kojima je i kotorski biskup. Podatak donosi F. ŠIŠIĆ, 1925., 569, bilj. 35, zatim J. LUČIĆ, 1973., 71, bilj. 277, L. BLEHOVA ČELEBIĆ, 2006., 18, te neovisno od njih, na temelju talijanske literature, i Dubravka Preradović u svojoj doktorskoj disertaciji, usp. D. PRERADOVIĆ, 2010./2011., 122.

²⁰ D. ŽIVKOVIĆ, 1989., 123-124.

²¹ D. FARLATI - J. COLETI, 1800., 433; I. STJEPČEVIĆ, 1930. (također u: ISTI, 2003., hrvatski prijevod na str. 113, latinski prijepis u bilj. 21).

planinskim klancima Rumije u zaleđu Bara, te time stekao samostalnost svoje kneževine, proširivši njezin teritorij na područje Zahumlja i Travunije. Više bizantskih kroničara 11. stoljeća opisuje te događaje, a po njihovim tvrdnjama izgleda da je Kotor barem neko vrijeme bio rezidencija dukljanskih kraljeva. Naime, kod Skilice, odnosno dopunjača njegove kronike Mihajla Devolskog, čitamo da je Stefanov nasljednik, kralj Mihajlo Vojislavljević u Kotoru imao sjedište dvora.²² Kao takvo, bez sumnje već vrlo razvijeno urbano središte s posebnim statusom, Kotor je dočekaio 12. stoljeće i procvat romaničkog stilskog izraza, koji se najbjelodanije očitovao u gradnji nove gradske katedrale Sv. Tripuna, posvećene 1166. godine, kada se kao jedan od prisutnih spominje i kir Izancije, bizantski *dux* za Dalmaciju i Duklju.²³

Što se tiče ranosrednjovjekovnih sakralnih lokaliteta s nalazima predromaničke skulpture na razmatranom području Boke kotorske, oni najstariji mahom su urbani: u Kotoru ih ima čak šest – četiri ranosrednjovjekovna i dva na kojima su uzidane spolije nepoznatog porijekla. U istraživanja sam uključila i Budvu iako se nalazi van zemljopisnih granica Boke, međutim s ulomcima, pronađenima u istraživanjima ranokršćanske bazilike, umnogome usporedivima s kotorskom klesarskom produkcijom, koje sam imala prilike pobliže razgledati i fotografirati u Arheološkom muzeju u Budvi. Na čak osam lokaliteta sigurna je ili se na temelju povijesnih izvora pretpostavlja prisutnost benediktinaca, kako u gradu (Sv. Mihovil u Kotoru, možda ženski benediktinski samostan na mjestu današnjeg franjevačkog), tako i van njega (Sv. Mihovil na Prevlaci koji je nadslojio prostranu antičku vilu, a vjerojatno i ranokršćansku baziliku, opatija Sv. Jurja pred Perastom, Sv. Petar u Bogdašićima, Sv. Petar u Bijeloj, Sv. Nikola u Radovanićima i moguće Sv. Marija u Rosama). Dva najznačajnija benediktinska lokaliteta, ona posvećena svetome Mihovilu, te Sv. Marija u Rosama imaju istražene i ostatke ranosrednjovjekovnih crkvenih građevina bogato opremljenih liturgijskim instalacijama, na temelju kojih je moguće pretpostaviti njihov mnogo raniji dolazak u Boku nego što je to za dubrovačko područje dokumentima potvrđeni kraj 11. stoljeća. U dosadašnjoj literaturi već je prepoznata njihova direktna povezanost s benediktincima iz južne Italije,

²² *Vizantijski izvori*, III, 179, bilj. 18.

²³ Latinski prijepis dokumenta s hrvatskim prijevodom u: M. MILOŠEVIĆ, 1966., prilog na str. 33-34.

pogotovo sa svetištem Sv. Mihovila na Monte Garganu, kao i njihova važnost u pokršćavanju novopridošlog slavenskog stanovništva.²⁴

Ostali predromanički lokaliteti u Boki na kojima su pronađeni ili od davnina spolirani predromanički ulomci – njih osam – mogu se povezati uz manje ruralne, vjerojatno zavjetne crkvice na privatnim posjedima (Sv. Toma na Prčanju, Sv. Pavao u Mulu, Sv. Luka u Škaljarima i Sv. Stefan u blizini današnjih Vranovića u Grblju), koje se češće mogu povezati sa slavenskim slojem stanovništva, te ne čudi što u ovoj skupini susrećemo veći broj spomenika koji se mogu datirati u 11. st. (Sv. Srđ iznad Tivta, pretpostavljena crkva Sv. Stjepana u Sušćepanu iznad Igala te Sv. Toma u Kutima; tu je i mala vrlo dobro sačuvana crkvice Sv. Ilije na Plagentima u Dobroti, bez nalaza skulpture), dok se za neke pretpostavlja i direktna povezanost sa članovima vladarske dinastije, kao što je to Sv. Toma u Kutima.

Materijal i metodologija rada

Ulomci predromaničke skulpture uključeni u disertaciju potječu sa čak 27 lokacija na području Boke kotorske. Na 16 lokaliteta radi se o spolijama koje su uzidane ili se nalaze unutar mlađe arhitekture, za koje se u većini slučajeva može s manjom ili većom vjerojatnošću pretpostaviti da potječu iz starije kultne građevine na istome mjestu, dok se tek u 5 slučajeva radi o spolijama donesenima s drugog lokaliteta. Jedan se ulomak nalazi u privatnom vlasništvu, dok je nekoliko fragmenata, poznatih iz starije literature ili fotografija, danas izgubljeno.

Najznačajnije zbirke (ukupno njih sedam) nalaze se neposredno ili vrlo blizu mjesta gdje su ulomci pronađeni u arheološkim istraživanjima (tri u samome Kotoru: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna, Lapidarij u crkvi Sv. Mihajla i ulomci iz Sv. Marije izloženi u sakristiji crkve, te Riznica manastira na Prevlaci). Mali lapidarij na otočiću Gospe od Škrpjela, koji je oformio peraški župnik don Gracija Brajković, čuva tri ulomka koji najvjerojatnije potječu s obližnjeg otočića Sv. Jurja. Muzej u Herceg Novom posjeduje

²⁴ I. BOŽIĆ, 1976; I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. I-III, Split, 1963-65. Povijesni izvori inače spominju više od 20 benediktinskih samostana na području Bokokotorskog zaljeva.

materijal s arheoloških iskanja četiriju lokaliteta (Sv. Toma u Kutima, obližnji Sv. Andrija u Kutima, Sv. Petar u Bijeloj, Sv. Marija u Rosama), dok su u Muzeju grada Budve pohranjeni ulomci iz ranokršćanske bazilike otkrivene podno citadele.

Istraživanje je započelo upoznavanjem stanja na terenu i materijala koji mi je dostupan za obradu. Već u toj fazi susrela sam se s problemom karakterističnim za urbane lokalitete – premještanjem pojedinih ulomaka iz jedne crkvene građevine u drugu tijekom povijesti, na uskom prostoru grada gdje su se crkve nalazile ponekad samo nekoliko desetaka metara udaljene jedna od druge. Tu je i nepostojanje podataka o mjestu i okolnostima nalaza za ulomke koji se već dugo nalaze u zbirkama te predstavljaju jezgru njihovog formiranja, a time prvenstveno mislim na ulomke porijeklom iz starog kotorskog Lapidarija, osnovanog 1906. godine. Njihovu interpretaciju dodatno je otežala i današnja razjedinjenost na nekoliko različitih gradskih zbirki.

Nakon toga uslijedila je i teška dostupnost materijala u pojedinim zatvorenim zbirkama i depovima, poglavito onoga koji je neobjavljen ili je trenutačno u obradi. Takav je slučaj s jednom od najznačajnijih zbirki – privremenim depoom katedrale Sv. Tripuna.²⁵ U tom smislu iz kataloške obrade izostavljen je dio materijala pronađenog u novim istraživanjima Katedrale 1987.-2000. g. koji u svom magistarskom radu obrađuje Zorica Čubrović,²⁶ te sam se ograničila na najreprezentativnije ulomke koji su do danas ipak u velikoj mjeri objavljeni u znanstvenim publikacijama, te na one koji su mi bili dostupni za obradu.²⁷

Unatoč navedenim problemima i otežavajućim okolnostima s kojima sam se susretala prilikom terenskog rada, treba istaknuti da katalog disertacije, osim gore spomenutih ulomaka, ipak donosi cjeloviti pregled svih predromaničkih reljefa na području Boke kotorske i Budve. To se posebno odnosi na priličan broj dosada nepoznatih i neobjavljenih ulomaka sa čak deset lokaliteta, koji su mi u potpunosti bili dostupni za obradu.

²⁵ Prvi posjet depou bio mi je omogućen prilikom sudjelovanja u radu na katalogu izložbe *Zagovori svetom Tripunu* 2009. godine, na čemu zahvaljujem svome mentoru prof. dr. Nikoli Jakšiću te Zorici Čubrović, voditeljici depoa katedrale Sv. Tripuna.

²⁶ Z. ČUBROVIĆ, 2009. Radi se međutim tek o dvadesetak većinom sitnijih ulomaka koji uglavnom pripadaju produkciji *Kotorske klesarske radionice* i ne mijenjaju opću sliku predromaničke skulpture porijeklom iz Katedrale.

²⁷ U tom smislu moram se zahvaliti kolegici Z. Čubrović na susretljivosti i pomoći prilikom omogućavanja višekratnih posjeta depou, ali i kod određivanja porijekla materijala s nekih drugih lokaliteta u gradu.

Paralelno s terenskim istraživanjima uslijedilo je i upoznavanje s dosadašnjim znanstvenim spoznajama, što je bilo nemoguće bez konzultiranja brojne literature nedostupne u Hrvatskoj. To je uključivalo je rad u najopremljenijoj knjižnici Crne Gore – Centralnoj biblioteci na Cetinju, uz nekoliko posjeta knjižnici Crnogorske akademije nauka i umjetnosti u Podgorici. Od velike koristi bila mi je i dobro opremljena knjižnica Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kotoru.

Metodologija znanstvenog rada na obradi materijala uključivala je tipološku, stilsku i likovno-morfološku, a zatim i ikonografsku te komparativnu analizu. Nakon što je moguće detaljnijeg pregleda svakog pojedinog ulomka, u većini slučajeva pouzdano je određena njegova funkcija, odnosno pripadnost točno određenom dijelu liturgijske instalacije. U konačnici su se ta zapažanja često pokazala odlučujućima pri rekonstrukciji cjelina unutar crkvenih interijera. Posebna pažnja pritom je bila posvećena ne samo prednjoj plohi ukrašenoj reljefom već ulomku u cjelini, sagledavajući sve ostale stranice, uture i istake, naknadna preklesavanja, kao i debljinu ulomka, vrstu materijala i sl., naravno ukoliko su mi uvjeti rada to dopuštali.

Povijesno-umjetnička i likovna analiza predstavljala je ipak okosnicu metodološkog pristupa svakom ulomku kao zasebnom umjetničkom djelu. Najprije je to stilsko analiza, kojom sam se služila pri određivanju pripadnosti ulomka predromaničkom stilu, odnosno njegovoj ranoj, zreloj ili kasnoj fazi. Nakon toga slijedi složenija i suptilnija analiza kojom se pokušava prepoznati pojedini klesarski rukopis, odnosno duktus dljeta pojedinog majstora. Pažnja se posvećuje sitnim detaljima u načinu klesanja pojedinih motiva, dubini i kutu držanja dljeta, ponavljanju nekih specifičnih detalja itd., a radi se o tzv. primijenjenoj Morellijevoj metodi. Pri tome ključnu ulogu igra i komparativna analiza materijala. Ulomci se u prvom redu međusobno uspoređuju s točno datiranim primjerima, a to su u najvećem broju slučajeva oni s natpisima. Daljnjim komparacijama, a zajedno s analizom primijenjenih dekorativnih motiva, učestalosti njihovog korištenja i načina distribucije na plohu, sposobnosti variranja grafičkog predloška i dr., reljefi se međusobno povezuju te u konačnici pripisuju određenoj klesarskoj radionici.

Od velike koristi pri cjelovitijem sagledavanju zadane problematike bila su različita interdisciplinarna istraživanja, prvenstveno arheološka, epigrafska i povijesna. Veliki potencijal leži i u petrografskim istraživanjima kamena korištenog u izradi liturgijskih instalacija i arhitektonske dekoracije, ali moram konstatirati da ona dosada nisu

provedena ni na jednom dijelu razmatranog materijala. Detaljniji podaci o vrsti i porijeklu kamena zasigurno bi razjasnili barem neke od brojnih nepoznanica vezanih uz funkcioniranje klesarskih radionica u razdoblju predromanike, način nabave kamena, blizinu korištenih kamenoloma i slično. Možemo tek spomenuti vlastita zapažanja o isključivoj upotrebi vrlo kvalitetnog, često prokoneškog mramora u opusu *Klesarske radionice iz vremena biskupa Ivana*. U produkciji *Kotorske klesarske radionice* ističe se jedna grupa mramornih instalacija iz katedralnog kompleksa, uglavnom ciborija okupljenih oko poznate lavlje arkade, koju smatramo kronološki nešto ranijom, dok u većini njezina opusa prevladava obrada u karakterističnom vapnencu žućkaste nijanse, mekom i pogodnom za obradu, koji je najvjerojatnije bio lokalnog porijekla.

Na kraju moram naglasiti da se ovakvom metodologijom proučavanja predromaničkih reljefa, a posebno korištenjem primijenjene Morellijeve metode u analizi kamene skulpture prvi koristio prof. Ivo Petricioli, koji je tim postupkom učinio golem napredak u istraživanju predromaničke plastike u Dalmaciji.²⁸ Time je po prvi put u hrvatsku povijesno-umjetničku struku uveden pojam predromaničke klesarske radionice, što je ujedno omogućilo i preciznije datiranje materijala definiranjem dvije radionice iz 11. stoljeća na prijelazu prema ranoj romanici. Istu je metodologiju na materijalu 9. stoljeća posebno razradio Nikola Jakšić,²⁹ prepoznavši čak pet radionica u tom vremenu, te Miljenko Jurković na pelješkoj, istarskoj, a odnedavno i na splitskoj predromaničkoj plastici.³⁰ Stoga nimalo ne čudi što je primjena srodnog metodološkog postupka na ranosrednjovjekovnoj skulpturi Boke kotorske također urodila plodom u daljnjem identificiranju klesarskih radionica i njihovom čvršćem povezivanju s ostalom onodobnom skulpturom istočnog Jadrana.

²⁸ I. PETRICIOLI, 1960.

²⁹ N. JAKŠIĆ, 1986., doktorska disertacija, te u nizu kasnijih radova.

³⁰ M. JURKOVIĆ, 1984., magistarka radnja; ISTI, 1985., 183-197. Zahvaljujem prof. Jurkoviću na ustupljenoj radnji i brojnim korisnim sugestijama. Za istarsku skulpturu usp. ISTI, 2002., 349-360, a za splitsku I. BASIĆ-M. JURKOVIĆ, 2011., 149-185.

Pregled historiografije istraživanja

Prvi interes za proučavanje povijesti, a slijedom toga i kulturnih spomenika Boke kotorske pokazali su strani znanstvenici. Talijanski isusovac Daniele Farlati još je u 18. stoljeću skupio važne arhivske podatke vezane uz crkvenu povijest kotorske biskupije. Nakon njegove smrti objavio ih je Jacopo Coleti u šestom tomu edicije *Illyricum sacrum*, izdanom 1800. u Veneciji, što je potaklo interes povjesničara i do danas ostaje nezaobilazni izvor za poznavanje povijesti kotorske crkve.³¹ Prvi osvrt na povijesno-umjetničke spomenike krajem 19. st. dao je Thomas Jackson u trećoj knjizi svoje monografije o Dalmaciji, Kvarneru i Istri,³² dok je Josip Gelcich, dubrovački konzervator nadležan za obnovu katedrale Sv. Tripuna 1897.-1902., donio prvi pregled povijesnih zbivanja u Boki do 1492. g.³³

U razdoblju do drugog svjetskog rata upravo su laici (uglavnom lokalni svećenici i učitelji) bili ti koji su dali dominantan doprinos proučavanju povijesti Boke. Kotorski kanonik i vikar don Ivo Stjepčević prvi počinje ozbiljnije proučavati Biskupski i Kotorski arhiv, a svoja je istraživanja objavio u nekoliko monografija što su prije desetak godina doživjele i reprint izdanje.³⁴ Kotsorski, a kasnije i dubrovački biskup Pavao Butorac između ostalog piše i o drevnoj benediktinskoj opatiji Sv. Jurja pred Perastom.³⁵ Škaljarski učitelj Anton Rossi vezan je uz same početke proučavanja predromaničke skulpture u Kotoru: prvi je počeo skupljati ulomke koji danas predstavljaju jezgru kotorskog Lapidarija.³⁶ Kao vanjski suradnik Starohrvatske prosvjete iz Knina Frani Buliću i Franji Radiću skreće pažnju na kotorski korpus predromaničke skulpture koji se polako formira na prijelazu stoljeća, osobito se obogaćujući radovima na obnovi katedrale Sv. Tripuna 1897.-1907. g. Tako se i oni u kratkim prilogima osvrću na nekolicinu ulomaka povezujući ih sa srodnim primjerima srednje i sjeverne Dalmacije.³⁷

³¹ J. COLETI - D. FARLATI, 1800.

³² T. G. JACKSON, 1887.

³³ G. GELCICH., 1889.

³⁴ I. STJEPČEVIĆ, 1930., 1938., 1941. Reprint u: I. STJEPČEVIĆ, *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, Perast: Gospa od Škrpjela, 2003.

³⁵ P. BUTORAC, 1927. i 1928. (reprint: Perast, 1999.); ISTI, 1966.

³⁶ A. ROSSI, 1896, 1898.a, 62-63; 1898.b, 71.

³⁷ F. RADIĆ, 1895.b i d, 1896., 1897.b; F. BULIĆ, 1903., 146-147.

Pravoslavni svećenik i učitelj Mladen Crnogorčević piše o Prevlaci u Tivatskom zaljevu te donosi izvanredne crteže predromaničkih fragmenata s lokaliteta, ipak ne spominjući benediktinski samostan koji je na ovom mjestu prethodio manastiru.³⁸ I srpski autori zarana se počinju zanimati za prostor Boke, ali u kontekstu proučavanja srpske povijesti, što rezultira ponekad jednostranim i znanstveno neobjektivnim stavovima (Đorđe Stratimirović, Sava Nakićenović).³⁹ To im ne propušta zamjeriti već Franjo Radić u prvim brojevima *Starohrvatske prosvjete*, čime započinje dugi niz polemika između hrvatskih i srpskih stručnjaka koje se prelamaju oko pitanja porijekla i utjecaja umjetničkih pojava na prostoru Boke.⁴⁰ Miloje Vasić 1922. donosi prvu sintezu dalmatinske arhitekture i skulpture u razdoblju od 9. do 15. stoljeća, te iako se njegova interpretacija danas smatra zastarjelom, ipak je kotorske spomenike uključio u umjetničke tijekove istočne jadranske obale.⁴¹

U tijeku Drugog svjetskog rata u raspravu o kotorskim ranosrednjovjekovnim spomenicima uključuju se i Cvito Fisković (sabrano također u vrijednom reprint izdanju iz 2004. g.)⁴² te Ljubo Karaman.⁴³ Njihovi prilozi predstavljaju prve stručne povijesno-umjetničke analize konkretnih spomenika.

U poslijeratnom razdoblju dolazi do posebnog zamaha u istraživanju ranog srednjeg vijeka Boke kotorske, u prvom redu od strane srpskih znanstvenika. Budući da se tada ukazuje potreba za prvim arheološkim istraživanjima ovog područja, oni pedesetih godina posjećuju Boku i obilaze njene sačuvane spomenike, rezultat čega su dva broja *Spomenika* Srpske akademije nauka iz 1953.⁴⁴ i 1956. g.⁴⁵ posvećena isključivo srednjovjekovnoj baštini Boke kotorske, u kojima je svoj prilog dao i naš Cvito Fisković. Krajem pedesetih uslijedila su i prva arheološka istraživanja: benediktinskih samostana

³⁸ M. CRNOGORČEVIĆ, 1890., 22-29; 1892., 55-66; 1893., 1-73. Za Radićevu reakciju vidi F. RADIĆ,.

³⁹ Đ. STRATIMIROVIĆ, 1895., 1-40; S. NAKIĆENOVIĆ, 1913. (reprint: Podgorica, 1999).

⁴⁰ F. RADIĆ, 1895.d, 248-253 i 1896., 51-58.

⁴¹ M. VASIĆ, 1922.

⁴² C. FISKOVIĆ, 1941. i 1953. Oba djela ponovno su objavljena u: ISTI, *Umjetnička baština Boke Kotorske*, Split: Književni krug, 2004.

⁴³ Ljubo Karaman se prvi put osvrće na lavlju arkadu još 1924/25., usp. LJ. KARAMAN, 1924./25., 51-52, a kasnije iznosi svoj stav i o drugim tada poznatim spomenicima povezujući ih s onima iz ostale Dalmacije: ISTI, 1941./42., 73-112; 1943.; 1955., 5-16.

⁴⁴ *Spomenik SAN*, CIII/ n.s. 5, Beograd, 1953. s radovima: C. FISKOVIĆ, 1953.; V. KORAC, 1953.; J. KOVAČEVIĆ, 1953. i J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1953.

⁴⁵ *Spomenik SAN*, CV/ n. s. 7, Beograd, 1956., u kojem je s dva priloga sudjelovao J. KOVAČEVIĆ, 1956.a i 1956.b te V. KORAC, 1956., J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1956. i P. ŠEROVIĆ, 1956.

sv. Petra na Šuranju⁴⁶ i Sv. Mihovila na Prevlaci,⁴⁷ te crkava Sv. Tome u Kutima⁴⁸ i Sv. Tome na Prčanju.⁴⁹ U začetku je kataloška objava najvažnijih zbirki,⁵⁰ te se općenito počinje raspravljati o problemu ranosrednjovjekovne skulpture. Najznačajniji autori su Vojislav Korać, koji se uglavnom bavi bizantskom i srpskom srednjovjekovnom arhitekturom,⁵¹ Jovan Kovačević, čija su epigrafska istraživanja dovela do niza ispravnih zaključaka o dataciji predromaničkih spomenika,⁵² dok njegovi tekstovi u "Istoriji Crne Gore I" predstavljaju prvu ozbiljniju sintezu ranokršćanskog i ranosrednjovjekovnog razdoblja.⁵³ Jovanka Stojanović-Maksimović proučava predromaničku skulpturu Boke, po prvi puta uočavajući sličnosti između ciborija u Kotoru i Ulcinju, pluteja s Prevlake i krstionice iz kotorske katedrale. Međutim, povodeći se povijesnim prilikama i razvojem dukljanske države, gotovo sve tada poznate ulomke iz kotorskog Lapidarija datira u 11. stoljeće.⁵⁴ Njezine će stavove hrvatska znanstvena kritika, posebice Karaman i Petricoli, vrlo brzo opovrgnuti, ali u Crnoj Gori i Srbiji njihov će se utjecaj kod nekih autora zadržati sve do najnovijeg vremena.

⁴⁶ Uz njega se kasnije razvio i franjevački samostan Sv. Frane na Gurdiću s gradskim grobljem, te su paralelno egzistirali sve do 17. stoljeća, kada su srušeni radi poboljšanja obrane grada. Do otkrića je došlo slučajno prilikom ravnjanja terena za gradnju nove pošte. Slijedeće, 1956. godine Zavod za zaštitu spomenika kulture CG poduzeo je arheološka istraživanja pod vodstvom Pavla Mijovića koja su, međutim, ostala nedovršena. Autor je rezultate objavio u: P. MIJOVIĆ, 1962./63., 27-47, te 1984.: 161-191. (također u: ISTI, 1987.). Lokalitet predstavlja pravi kotorski *Campo santo*, a danas mu predstoji obnova i revitalizacija nakon nedavno izvršenih revizijskih arheoloških istraživanja koje je vodila Vilma Kovačević iz Regionalnog Zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore.

⁴⁷ Istraživanja je vršio Arheološki institut Srpske akademije nauka uz pomoć Zavoda za zaštitu spomenika kulture CG iz Cetinja 1956.-57. godine, a radove su vodili Jovan Kovačević i Vojislav Korać. Rezultati ovih iskopavanja doživjeli su svoju znanstvenu objavu tek 2001. g. od strane V. KORAĆA, 2001., osim kratkog izvještaja o prvoj kampanji 1956. g., usp. V. KORAĆ, 1958/59., 388-389. Jovan Kovačević objavio je nekolicinu latinskih natpisa nađenih prilikom tih istraživanja: J. KOVAČEVIĆ, 1973., dok sintetski, vrlo uopćen i ne cjeloviti prikaz otkrivenih fragmenata skulpture donosi I. PUŠIĆ, 1986., 183-186.

⁴⁸ Crkva je istražena tijekom 1958. i 1959. godine: J. KOVAČEVIĆ, I. PUŠIĆ, 1959., 156-159. Usp. također I. PUŠIĆ, 1969. i 1986., 73-77.

⁴⁹ Istraživanja su 1959. i 1960. u ime Arheološkog instituta SAN iz Beograda vodili, te rezultate objavili: V. KORAĆ, J. KOVAČEVIĆ, 1970., 107-117.

⁵⁰ Na tome posebno radi I. Pušić iz HercegNovoga, koji prvi kataloški obrađuje predromaničke spomenike iz kotorskog lapidarija (I. PUŠIĆ, 1971., 39-52) i s otoka Gospe od Milosti (ISTI, 1975., 235-244), uz već spomenuti prikaz nalaza s Prevlake, ISTI, 1986.

⁵¹ Radovi u kojima se dotiče bokokotorskih spomenika su: V. KORAĆ, 1953., 115-129; 1964. (također u: ISTI, *Između Vizantije i Zapada*, Beograd, 1987., 9-20); 1965., 1976., 155-172. i 1987., 21-32.

⁵² J. KOVAČEVIĆ, 1953., 1955., 1956., 1963., 1965/66., 1967. i 1973.

⁵³ J. KOVAČEVIĆ, „Provincija Prevalis” i “Od dolaska Slovena...”, 1967., 241-275 i 279-444.

⁵⁴ J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1951., 1953., 1956.; J. MAKSIMOVIĆ, 1965./66. Svoje stavove sabrala je u knjizi: ISTA, 1971.

Na području sjeverne obale Boke ističe se rad Zavičajnog muzeja u Herceg Novome osnovanog 1950. godine i njegovog arheologa Ilije Pušića, koji objavljuje predromanički materijal sa čitavog područja Boke.⁵⁵ U Kotoru je tada jedina muzejska institucija bio Pomorski muzej gdje radi arheolog Jovan Martinović, istinski ljubitelj i poznavalac kotorske baštine, nakon potresa voditelj većine arheoloških istraživanja u Kotoru.⁵⁶ Do danas je prisutan u crnogorskoj znanstvenoj javnosti, s vrlo značajnom objavom cjelovitih korpusa antičkih i srednjovjekovnih natpisa u Crnoj Gori.⁵⁷ Treba spomenuti i akademika Pavla Mijovića i njegove povijesno-umjetničke rasprave od kojih su za razmatranu temu najvažnije one o ulcinjskom ciboriju⁵⁸ te odlična sinteza o ranokršćanskoj umjetnosti Prevalisa.⁵⁹

Od hrvatskih znanstvenika starije generacije, osim već spomenutih Cvite Fiskovića i Ljube Karamana, Boku ne zaobilazi ni Ivo Petricioli. Analizirajući skulpturu 11. stoljeća u Dalmaciji, iz njezinog korpusa izdvaja skupinu reljefa okupljenu oko poznate lavlje arkade dodajući joj i ulomak ciborija iz Komolca i podržavajući Karamanovu dataciju u početak 9. stoljeća, što će dati odlučujući impuls daljnjem istraživanju ove problematike.⁶⁰ Ivan Ostojić u svom temeljnom djelu *Benediktinci u Hrvatskoj* iznosi povijest tog reda i njihovih samostana i na ovom području.⁶¹

Katastrofalni potres Uskršnjeg jutra 15. travnja 1979. godine, s epicentrom u podmorju između Bara i Ulcinja, ošteti je mnoge spomenike u Boki i šire u južnoj Dalmaciji, ali je

⁵⁵ Osim već spomenutih istraživanja u Kutima. bilj. 48, te radova iz bilj. 50, daje opći pregled arheoloških lokaliteta u Boki, ISTI, 1969., piše o ubikaciji antičkog *Acruviuma* (ISTI, 1967. i 1975.) te iznosi rezultate istraživanja ranosrednjovjekovne nekropole u Kamenom 1972. i Rosama, 1977. i 1977.a. Godine 1978. magistrirao je na tadašnjem Filozofskom fakultetu u Zadru s temom *Preromanička arhitektura i skulptura Boke kotorske*. Prisutan je još uvijek i u novijoj literaturi: ISTI, 1998., a treba naglasiti i prvi sintetski prikaz predromaničke skulpture u Crnoj Gori iz pera ovog autora (vidi dalje u tekstu).

⁵⁶ Polje interesa ovog autora vrlo je široko i kreće se od istraživanja prapovijesnih tumula u Grblju i potrage za antičkim *Acruvijem*, preko arhivskih istraživanja, sve do pomorske prošlosti Boke i njenih slavnihi kapetana. Od radova vezanih za razdoblje koje ovdje obrađujemo ističem: J. MARTINOVIĆ, 1971., 29-49; 1989., 151-153; 1990.a, 1990.b, 1992., 1995. i 1996.

⁵⁷ ISTI, 2011. i posljednji rad, koji trenutno čeka na objavu u Poljskoj.

⁵⁸ P. MIJOVIĆ, 1986., 91-104 (također u: ISTI, 1987.).

⁵⁹ ISTI, 1978., 641-678 (također u: ISTI, 1987.). Vrijedan sintetski pregled crnogorske umjetničke baštine autor donosi u monografiji ISTI, 1980.

⁶⁰ I. PETRICIOLI, 1960., 48-50. Isti stav ponovio je i kasnije u nekoliko navrata: ISTI, 1980. i 1990.

⁶¹ I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. I-III, Split, 1963-65. U prvom svesku iz 1963. autor daje opći povijesno-kulturni osvrt, dok je za nas najzanimljiviji 2. svezak *Benediktinci u Dalmaciji* iz 1964., gdje daje pregled benediktinskih samostana u Dalmaciji, pa tako i onih smještenih na području Boke i crnogorskom primorju koji su poznati iz povijesnih podataka, ali i materijalnih ostataka (vidi 13. i 14. glava, 487-529). Također i: I. OSTOJIĆ, 1941. i 1972.

silom prilika doveo do čitavog niza novih arheoloških istraživanja od strane Opštinskog, danas Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore, osnovanog 1980. Tijekom osamdesetih godina istražene su i obnovljene sve srednjovjekovne crkve u gradu, od kojih su tri (katedrala Sv. Tripuna,⁶² Sv. Marija,⁶³ Sv. Mihajlo⁶⁴) pokazale svoje starije, ranokršćanske odnosno ranosrednjovjekovne slojeve. Na objavu većine ovih istraživanja trebalo je pričekati do 90-tih godina, ali ona su u velikoj mjeri proširila korpus predromaničke skulpture i dovela do niza novih vrijednih spoznaja, i što je vrlo važno, povećala intreres domaće znanstvene javnosti za problematiku predromaničke skulpture u Boki.

Posljednjih dvadesetak godina Crna Gora je prošla kroz nekoliko burnih političkih promjena te je konašlo stigla do svoje nezavisnosti u svibnju 2006. Kroz to razdoblje polako počinje jačati svijest o posebnosti crnogorske kulturne baštine u odnosu na srpsku. Konačno i sami Crnogorci pišu sinteze o svojoj povijesti i povijesno-umjetničkim spomenicima.⁶⁵ Tijekom devedesetih godina nekolicina arheoloških istraživanja još uvijek se vodila iz Beograda, što u nekim slučajevima nije proteklo bez problema i nedostatka suradnje s lokalnim nadležnim institucijama.⁶⁶ Vrhunac takve ispolitizirane arheologije predstavlja knjiga Đorđa Jankovića *Srpsko pomorje od 7. do 10. stoleća* iz 2007. godine u izdanju Srpskog arheološkog društva. Međutim, s teorijama od kojih ću

⁶² O arheološkim istraživanjima 1987. godine opširno je i u nekoliko navata izvijestio J. MARTINOVIĆ, vidi bilj. 56, s objavom svih arhitektonskih istraživanja u novoj monografiji o Katedrali od strane M. ČANAK-MEDIĆ – Z. ČUBROVIĆ, 2010. O svemu detaljnije u poglavlju o katedralnom kompleksu.

⁶³ 1982. godine vršena su manja sondažna istraživanja u apsidi koje je vodila M. Čanak-Medić, a preostala unutrašnjost crkve i njena sakristija istraženi su 1985./86. Vidi: M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 201-251; J. MARTINOVIĆ, 1990.a, 21-32. Nalaz krstionice obično se navodi kao argument i dokaz o postojanju biskupije u Kotoru u 6. stoljeću, što je nedavno s razlogom osporio N. JAKŠIĆ, 2009.

⁶⁴ Istraživanja ove crkve bila su dugotrajna i trajala su s prekidima tijekom 80-tih godina, dok je apsida istražena tek 2002. O rezultatima i nalazima skulpture izvijestila je Z. ČUBROVIĆ, 1993./94., 45-51. (takoder u: 1997., 139-150), te ISTA, 2002.

⁶⁵ Č. MARKOVIĆ, R. VUJIČIĆ, 1997.; R. VUJIČIĆ, 2007. Od povijesnih pregleda korisni su D. ŽIVKOVIĆ, 1989.; R. ROTKOVIĆ, 1999. i 2003.; B. ŠEKULARAC, 1994. i 2004.; ISTI, 2007. Treba spomenuti i knjigu I. PUŠIĆA *Predromanička umjetnost na tlu Crne Gore* koja je prvi pokušaj sinteze predromaničke skulpture na ovom prostoru.

⁶⁶ Kao primjer može poslužiti početak obnove arheoloških istraživanja na Prevlaci što ih je vodio Đorđe Janković krajem devedesetih godina (usp. Đ. JANKOVIĆ, 1998.) ili određeni problemi koje je Mihailo Milinković iz Beograda imao zbog inače sasvim korektno provedenih istraživanja predromaničkog lokaliteta u Rosama na Luštici, kada je nalaze usporedio sa starohrvatskom materijalnom kulturom (vidi u poglavlju o tom lokalitetu). Poseban problem predstavlja Srpska pravoslavna crkva koja, često protupravno, sjeda na neke od najvažnijih srednjovjekovnih lokaliteta u Crnoj Gori proglašavajući ih srpskom baštinom (osim Prevlake tu su i Doljani, izvanredan ranokršćanski lokalitet u blizini Duklje s dvojnim crkvama i manastirom Zlatica).

ovdje spomenuti tek onu o prevlačkom porijeklu Višeslavove krstionice, ni u matičnim krugovima nije dobro primljena niti ozbiljno shvaćena. Situacija se danas u srpskoj znanstvenoj javnosti ipak mijenja u korist ozbiljnijeg znanstvenog pristupa. U tom smislu izdvajam neke od kolega s Filozofskog fakulteta u Beogradu: već spomenutog Mihaila Milinkovića sa Odeljenja za arheologiju, Ivana Stevovića sa Odeljenja za istoriju umetnosti, a posebno kolegicu Dubravku Preradović, čiji je doktorat vrijedan doprinos istraživanju bizantske hagiopografije na Jadranu.⁶⁷

Od hrvatskih autora koji se u novije vrijeme sve aktivnije bave predromaničkim spomenicima Boke kotorske treba istaknuti krug znanstvenika sa zadarskog Sveučilišta: Nikolu Jakšića – koji je prvi ukazao na frapantnu sličnost jednog dijela dubrovačkih i kotorskih predromaničkih ulomaka,⁶⁸ Pavušu Vežića – koji je uočio nove elemente i predložio drugačiju rekonstrukciju kotorskog ciborija,⁶⁹ te Milenka Lončara – latinista koji se nakon Kovačevića prvi uhvatio u koštac s nekolicinom problematičnih natpisa iz Boke, ukazavši time na vrijednost interdisciplinarnog pristupa.⁷⁰ Dva posljednja autora 2009. godine u zajedničkoj su ediciji iznijela rezultate svojih istraživanja ranosrednjovjekovnih ciborija u Dalmaciji i Istri: prof. Vežić obradio je sve poznate, ali i neke dosada neobjavljene ulomke ciborija iz Boke i Budve, dok je M. Lončar donio novu interpretaciju natpisa s ulcinjskog ciborija.⁷¹

Izdvojeni primjeri bokeljskih predromaničkih reljefa našli su se i u velikoj dvotomnoj ediciji *Hrvati i Karolinzi*, čime su doživjeli svoje jače povezivanje sa zapadnoeuropskim kulturnim krugom.⁷² Od posebne važnosti bila je nedavno proslavljena 1200. obljetnica prijenosa relikvija sv. Tripuna u Kotor, obilježena velikom izložbom održanom u Zagrebu 2009./2010. godine.⁷³ Tom prilikom hrvatska javnost imala je priliku iz prve ruke upoznati se s izborom najznačajnijih sakralnih umjetnina kotorske biskupije, za što su

⁶⁷ D. PRERADOVIĆ, 2010/11. Zahvaljujem kolegici na uvidu u njezinu radnju, kao i na konstruktivnim razmjenama stavova prilikom znanstvenog skupa *Jadranski korijeni* u Kotoru jeseni 2012.

⁶⁸ N. JAKŠIĆ, 1997.; 1999./2000., 129-150; 2000., 192-213; 2003., 271-289; 2004., 7-14 te 2009., 82-89.

⁶⁹ P. VEŽIĆ, 2001./02.: 91-122. Zahvaljujem se autoru na brojnim korisnim sugestijama i savjetima prilikom rada na završnoj verziji teksta.

⁷⁰ M. LONČAR, 2006., 185-193.

⁷¹ P. VEŽIĆ, M. LONČAR, 2009.

⁷² *Hrvati i Karolinzi I i II*, 2000.

⁷³ Izložba je bila popraćena iscrpnim katalogom: *Zagovori svetom Tripunu – Blago Kotorske biskupije: povodom 1200. obljetnice prijenosa moći svetog Tripuna u Kotor*, (ur.) Radoslav Tomić, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009. Ranosrednjovjekovno razdoblje obrađeno je u poglavljima o crkvenoj povijesti Slavka Kovačića, o arhitekturi Zorice Čubrović, te ono o skulpturi Nikole Jakšića.

mnoge zbirke, lapidariji, depoi i crkvene riznice otvorili svoja vrata. Tako se na izložbi našlo mjesta i za 34 ranokršćanska i predromanička ulomka, među kojima i desetak dotada neobjavljenih, pronađenih u najnovijim istraživanjima Katedrale.⁷⁴ U Kotoru je rečena obljetnica rezultirala i znanstvenim skupom u organizaciji Bokeljske mornarice iz Kotora na kojem su svoj doprinos dali svi značajniji lokalni istraživači kotorske povijesti i umjetničke baštine.⁷⁵

Među njima ističe se svakako Zorica Čubrović, arhitektica Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kotoru, koja u novije vrijeme obrađuje kameni materijal pronađen prilikom recentne obnove Katedrale, u nekoliko navrata objavljujući najreprezentativnije ulomke i izrađujući rekonstrukcije liturgijskih instalacija.⁷⁶ Zajedno s Milkom Čanak-Medić autorica je nove monografije o katedrali Sv. Tripuna, u kojoj su iznesene njihove interpretacije predromaničke skulptorske opreme katedralnog kompleksa, koju djelomično pripisuju i novoizgrađenoj romaničkoj katedrali.⁷⁷ Iako će nam se mišljenja u ovom radu često sučeljavati, treba konstatirati da istraživanja Z. Čubrović predstavljaju početak sustavnog proučavanja kotorskih predromaničkih spomenika, što dosada nije bio slučaj, te su samim time vrijedan doprinos poznavanju crnogorske ranosrednjovjekovne baštine.

⁷⁴ Ulomke su kataloški obradile Z. ČUBROVIĆ i M. ZORNIJA, *Zagovori*, 90-113.

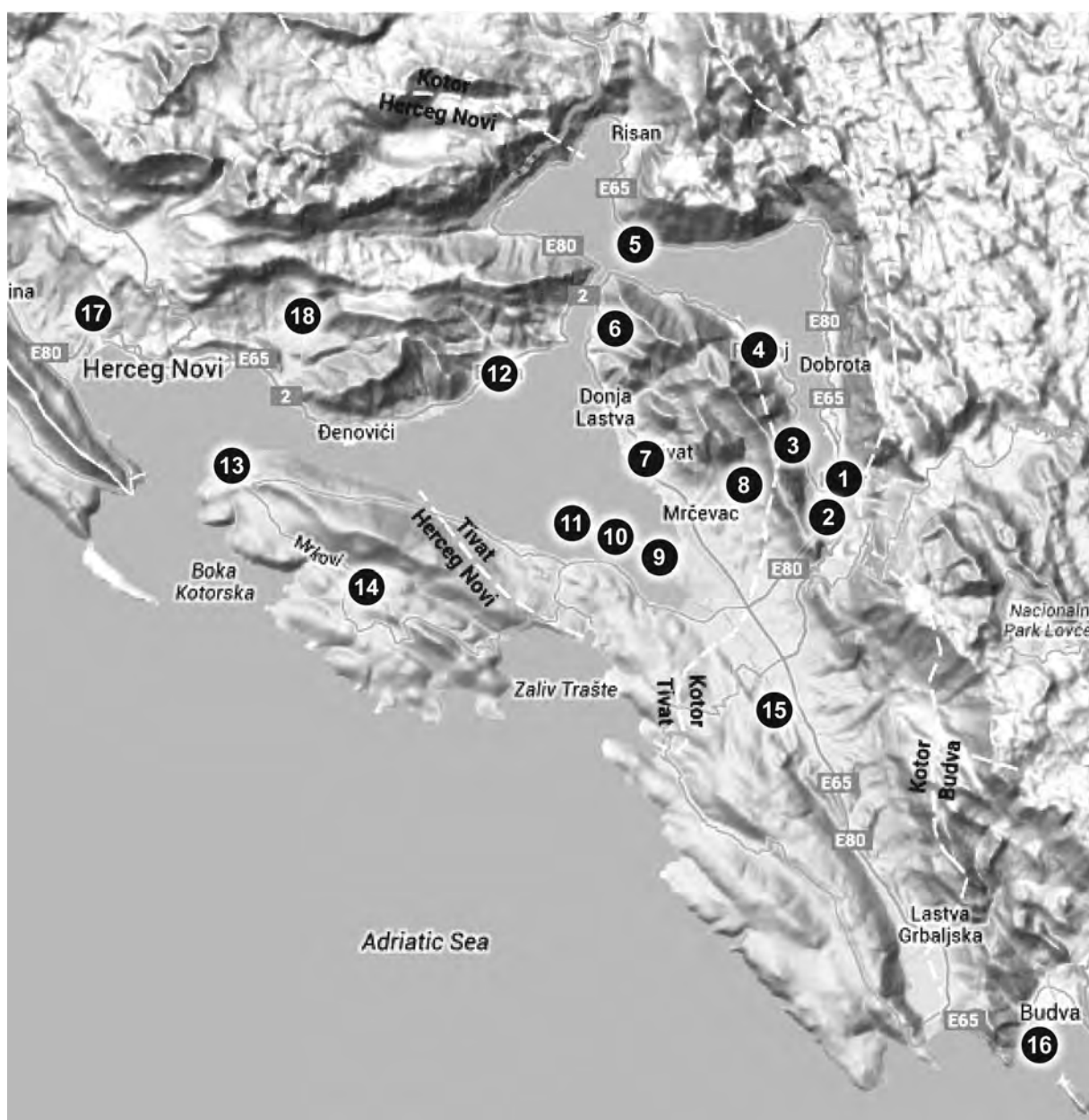
⁷⁵ *Međunarodni znanstveni skup Dvanaest vjekova bokeljske mornarice - zbornik radova*, (ur.) Jovan MARTINOVIĆ, Kotor: Bokeljska mornarica Kotor, 2010.

⁷⁶ Autorica je sve ulomke obradila u magistarskom radu *Preromanički i ranoromanički ukras kompleksa kotorske katedrale sv. Tripuna (IX-XII vijek)*, magistarska teza, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, Beograd, 2009., a zatim djelomično i u radovima: Z. ČUBROVIĆ, 2008. i 2010.

⁷⁷ M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010.

LOKALITETI S NALAZIMA PREDROMANIČKIH RELJEFA

KARTA 1.

1. Kotor	7. Tivat	13. Rose
2. Škaljari	8. Bogdašići	14. Radovanići
3. Muo	9. Prevlaka	15. Vranovići
4. Prčanj	10. Sveti Marko (Gabrio)	16. Budva
5. Perast	11. Školj	17. Sušćepan
6. Vijeće Brdo	12. Bijela	18. Kuti

1. KOTOR

1a. Katedralni kompleks

Na kontinuitet sakralnog mjesta ispod današnje romaničke katedrale Sv. Tripuna Kotorani su oduvijek ponosni. O njemu svjedoče u prvom redu povijesni izvori – lokalna legenda o translaciji relikvija svetoga Tripuna sačuvana u dvije kasnije isprave, latinskom *Instrumentumu* i *Lezendi* iz 15. stoljeća pisanoj na talijanski⁷⁸ te kratak opis Kotora što ga u 29. poglavlju svog djela *De administrando imperio* donosi Konstantin VII Porfirogenet.⁷⁹ U Katedrali se od davnina nalazilo nekoliko predromaničkih spomenika (kovčeg za relikvije – E. 1a. 01., lavlja arkada – B. 1a. 01., kamenica za krštenje – B. 1a. 28. i plutej s paunovima uz kantaros – D. 1a. 01.) koji su sloveli kao materijalna potvrda ovim podacima, a prvi arheološki nalaz uslijedio je 1840. godine otkrićem Andreacijevog sarkofaga (B. 1a. 29.) u ulici sjeverno od Katedrale.⁸⁰

Desetak godina nakon toga događaja Kotor je obišao Mijat Sabljar, umirovljeni major austrijske vojske i suradnik Narodnog muzeja u Zagrebu, na svom proputovanju Dalmacijom 1853./54. g., te je u svojim putnim bilješkama ostavio prvi spomen o lavljjoj arkadi uzidanoj iznad bočnih vrata sakristije, donoseći točan prijepis natpisa sa vijenca.⁸¹ Tek nakon tridesetak godina uslijedio je poznati Jacksonov putopis po Dalmaciji, u kojem na vrlo zanimljiv i živopisan način opisuje grad i interijer Katedrale prije njezine austrougarske obnove, a posebno se osvrće na lavlju arkadu i Andreacijev sarkofag (koje donosi i u crtežu), te na dovratnike Sv. Luke.⁸² Dubrovački konzervator Josip Đelčić

⁷⁸ Prijepis *Instrumentuma* donosi D. FARLATI-J. COLETI, 1800., 425. Oba teksta objavio je G. GELCICH, 1889., 79-86, a u hrvatskom prijevodu I. STJEPČEVIĆ, 1938, 25-29. Od novije literature vidi N. JAKŠIĆ, 1999./2000., 146-147.

⁷⁹ Konstantin PORFIROGENET, *O upravljanju carstvom*, izd. N. pl. Tomašić, G. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Zagreb, 2003., 73.

⁸⁰ O otkriću sarkofaga u kojem je sudjelovao Urban Raffaelli, kotorski pravnik i jedan od prvih istraživača kotorske povijesti, podatke donosi G. GELCICH, 1880., 43-44.

⁸¹ Taj podatak dosad u literaturi nije bio uočen. Mijat Sabljar, *Putne Bilješke*, 32. bilježnica (preuzeto iz: M. JURANOVIĆ-TONEJC, 2010., 119-120).

⁸² T. JACKSON, 1887., 35-53, posebno 43-44.

autor je prve sinteze o povijesti Boke i kotorske crkve.⁸³ On se kod nadležnih službi u Beču osobito zalagao za obnovu Katedrale, koja je tada, krajem 19. stoljeća bila u vrlo lošem stanju.

Tako su u razdoblju od 1897. do 1907. godine u austrijskoj obnovi Katedrale prezidani veliki dijelovi zidova i svodova, prilikom rekonstrukcije oltara istražen je prezbiterij te postavljen novi pločnik u čitavoj crkvi. Tom prilikom pronađeno je nekoliko velikih, gotovo u potpunosti sačuvanih predromaničkih pluteja: u oltaru A. 1a. 05., u prostoru prezbiterija A. 1a. 02-04., a u gomili kamenja ispod stubišta za pristup Moćniku dio arhitrava sa spomenom biskupa Ivana i datumom 13. siječnja (A. 1a. 09.).⁸⁴ I za većinu ostalih ulomaka koji su predstavljali fond starog kotorskog Lapidarija, osnovanog 1906. godine, pretpostavlja se da potječu iz dotične obnove, ali bez ikakvih točnijih podataka o mjestu i okolnostima njihova pronalaska. U određivanju točnog porijekla nekih od tih brojnih ulomaka poslužio mi je popis katedralnog, a zatim i dugogodišnjeg peraškog župika don Gracija Brajkovića koji je 1966. godine, na 800. obljetnicu posvete Katedrale, načinio popis pod nazivom "Predmeti Kotorske biskupije", u kojem je po vlastitom i sjećanju don Ive Stjepčevića naveo sve ulomke koji pripadaju katedrali Sv. Tripuna, odnosno one koji su nađeni prilikom navedene obnove.⁸⁵

Nakon Stjepčevićeve monografije o Katedrali, prva koja se sustavnije počela baviti proučavanjem ulomaka iz Lapidarija bila je tek Jovanka Stojanović-Maksimović.⁸⁶ Mnoge ulomke ona je po prvi puta objavila i donijela njihove fotografije, ali u svojoj interpretaciji ne osvrće se na pitanje porijekla ulomaka. Polazi od stava da je skulptura 9. stoljeća sadržavala samo jednostavne geometrijske preplete (a takvi su inače u kotorskom Lapidariju rijetki), dok svu skulpturu s vegetabilnom i zoomorfnom ornamentikom, koja predstavlja veliku većinu ulomaka, datira u 11. stoljeće i navodi kao primjer nestajanja geometrijskog pleternog stila i približavanja romanici. Takva interpretacija razvoja predromaničke skulpture dugo se zadržala u srpskoj i crnogorskoj literaturi – kod nekih autora sve do danas, prouzrokujući, kao što ćemo vidjeti, niz pogrešnih datacija a time i probleme u interpretaciji spomenika.

⁸³ G. GELCICH, 1880.

⁸⁴ Podaci o mjestu nalaza poznati su iz: I. STJEPČEVIĆ, 1938., 4. To su ujedno i jedini ulomci pronađeni u navedenoj obnovi kojima je poznato točno mjesto nalaza.

⁸⁵ Popis se nalazi u arhivu Kotorske biskupije, a ovom prilikom zahvaljujem don Antunu Belanu koji me je na njega uputio.

⁸⁶ J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1951., 1953.; J. MAKSIMOVIĆ, 1965/66. i 1971.

Jovan Kovačević bavio se uglavnom ulomcima na kojima su se sačuvali natpisi, prepoznajući njihov rani nastanak i ispravno ih datirajući u 9. stoljeće.⁸⁷ U prvom sintetskom pregledu povijesti, kulture i umjetnosti u Crnoj Gori pokušao je izvesti njihovo grupiranje zajedno s ostalim tada poznatim primjerima iz južne Dalmacije.⁸⁸ Dotada najcjelovitiju katalošku obradu ulomaka iz Lapidarija te onih spoliranih u gradu donio je Ilija Pušić 1971. godine. Razumljivo je da je tada, kad se broj ulomaka u Lapidariju prema Pušićevom katalogu svodio na 26, prevladavalo mišljenje da svi potječu iz Andreacijevog "martirija", o kojem se tada ništa konkretno nije znalo osim carevog opisa da je *heilematikos* – termin koji se tada uglavnom tumačio kao rotunda.⁸⁹

Međutim, situacija se korjenito izmijenila nakon velikog potresa koji je pogodio Boku i južnu Dalmaciju u travnju 1979. godine, u kojem je kotorska prvostolnica ponovno doživjela ozbiljna oštećenja. Osamdesetih godina otpočeo je dugi proces njezine statičke sanacije, a zatim istraživanja i obnove.⁹⁰ Prvo je 1987. godine istražena sakristija i ulica sjeverno od nje, te su na dubini od oko 1.60 m otkriveni temeljni ostaci građevine s tlocrtom upisanog grčkog križa dimenzija 8.40 x 10.60-10.90 m, s 9 traveja i 3 polukružne, izvana četvrtaste apside.⁹¹ U tim istraživanjima pronađena su dva veća komada mramornog ranokršćanskog pluteja u funkciji pokrova odvodnog kanala,⁹² jedan ulomak arhitrava s natpisom (A. 1a. 10.) i dio tanke ploče s lučnim otvorom manjih dimenzija (B. 1a. 10.) - moguće dio oltarne konstrukcije u memoriji Sv. Tripuna.

⁸⁷ Od brojnih njegovih rasprava, one koje se odnose na ulomke iz katedralnog kompleksa su: 1953., 1955., 1956., 1963., 1965./66.

⁸⁸ J. KOVAČEVIĆ, 1967., 369-372. Već tada je autor naslutio razliku između natpisa *Ivanove* i *Kotorske klesarske radionice*.

⁸⁹ J. MARTINOVIĆ, 1966., 3-9; P. MIJOVIĆ, 1992., 199-204.

⁹⁰ Katedrala je odmah nakon potresa bila zatvorena za bogoslužje zbog nastalih oštećenja, te je obnova potrajala sve do 2000. godine.

⁹¹ O istraživanjima je izvijestio J. MARTINOVIĆ, 1989., 151-153; puno opširnije s interpretacijom povijesnih izvora 1990.b, 5-29 i 1992., 167-198, međutim s pogrešno navedenim dimenzijama građevine koje su ušle i u kasniju literaturu. Nedavno je Z. Čubrović objavila novu rekonstrukciju crkve Sv. Tripuna s proporcijском analizom mjernog sustava u kojem osnovu čini stopa od 29 cm, u koju je uključen i narteks (na temelju ostatka jednog zida koji Martinović nije uzeo u obzir), čime se dobivaju dimenzije 8.40 x 14.65 m, odnosno približno 30 x 50 stopa, usp. Z. ČUBROVIĆ, 2010., 231 i crtež 12 i 13. Inače, u literaturi je za tu crkvu uobičajen termin martirij, iako ona nije podignuta na mjestu mučeništva ili prvotnog svečeva groba već za pohranu njegovih prenesenih relikvija, te bi stoga bilo ispravnije koristiti naziv memorija, kojim ću se služiti u ovom radu.

⁹² M. ZORNIJA, kat. jed. 4., u: *Zagovori*, 2009., 92-93.

Godine 1988. iskapanja su proširena na čitavu unutrašnjost Katedrale, na dio ulice istočno od apsida i prostor pred zvonnicima.⁹³ Nakon sloja poremećenog grobnicama ukopavanima u interijer Katedrale pronađen je splet zidova raspoređenih uglavnom pod pravim kutem, paralelnih sa zidovima memorije, koji oblikuju veliko dvorište u sredini flankirano okolnim prostorijama s južne i istočne strane, što se protezalo ispod srednjeg broda današnje bazilike. Temelji zidova nešto su niži od razine memorije i nalaze se na dubini od cca -2 m, dok je na koti od cca -1.85 m pronađeno popločanje od nepravilnih kamenih ploča s nabojem ispunjenim velikom količinom kasnoantičke keramike, uglavnom amfora 4. do 6. stoljeća. Ovaj je kasnoantički kompleks s atrijem nastavio egzistirati i u ranom srednjem vijeku, kada je s njegove sjeveroistočne strane izgrađena memorija sv. Tripuna, o čemu svjedoče ulomci bizantskih amfora 9. do 12. stoljeća pronađeni u sloju u kojem su se nalazili zidovi opisanog kompleksa, ali i činjenica što se memorija svojom orijentacijom uklopila u postojeći kompleks.

Prema katalogu Zorice Čubrović, koja je sve ulomke pronađene u recentnoj obnovi obradila u svojoj magistarskoj radnji, u arheološkim istraživanjima unutrašnjosti Katedrale pronađeno je 17 ulomaka (od kojih je 11 uključeno u katalog ove radnje) i to uglavnom u iskopu, uz nekoliko ulomaka u grobovima ili među materijalom kojim je u 15. stoljeću zatrpan bunar u južnom brodu.

Nakon toga, od 1989. do 2000. g. uslijedila su temeljita arhitektonska istraživanja te obnova Katedrale, u kojima je korpus otkrivenih fragmenata povećan za još 26 komada, od kojih je 11 doneseno u katalogu koji slijedi. Što se tiče okolnosti nalaza fragmenata, važno je istaknuti činjenicu da oni nisu pronalazeni u originalnim zidovima Katedrale iz 12. stoljeća, već gotovo redovito u zidovima i konstrukcijama koje se datiraju od 14./15. stoljeća nadalje.⁹⁴ Također, dio ulomaka izvađen je iz dijelova koji se pripisuju austrijskoj

⁹³ Kratak izvještaj o istraživanjima objavila je M. KRIŽANAC, 1995., 202-213. Od grafičkih priloga donesena je tek skica istraženih zidova s grobovima, bez detaljnije dokumentacije. Autorica je naknadno iscrpnije obradila brojne sitne nalaze iz tih istraživanja: staklo, srednjovjekovnu keramiku iz bunara (usp. M. ČANAK-MEDIĆ – Z. ČUBROVIĆ, 2010., 62, bilj. 107), a posebno su zanimljivi numizmatički nalazi koji su pokazali dugi kontinuitet naseljavanja ovog mjesta, od ilirskih, rimskih i kasnoantičkih primjera, preko bizantskih novčića 10.-12. st. sve do kotorskih srednjovjekovnih i mletačkih folara. Usp. M. KRIŽANAC, 2010., 271-301.

⁹⁴ Točnije, u ispuni bunara u unutrašnjosti crkve, u zazidavanju romaničkog prozora na sjevernom zidu, u konstrukciji nadgrobnog spomenika zapadno od sakristije, te u zidovima i ispunama kasnijih grobnica; nadalje, u veznoj građevini između Biskupije i sakristije, a konačno i u konstrukciji glavnog oltara iz 15. stoljeća. Točni podaci o mjestu nalaza svakog pojedinog ulomka nalaze se kod Z. ČUBROVIĆ, 2009.

obnovi u 19./20. stoljeću – iz šute iznad svodova, iz dijelova zidova pregrađenih u 19. stoljeću, iz južnog ogradnog zida Biskupije itd.

Vršena su i istraživanja u neposrednoj blizini Katedrale: tako je u zgradu Biskupije bilo uzidano sveukupno osam ulomaka, od kojih su četiri ugrađena u njen južni ogradni zid bili poznati još otprije (C. 1a. 01. i D. 1a. 03., te jedan ranokršćanski stupić bifo⁹⁵); iz jednog nosivog zida u zgradi Istorijaskog arhiva na trgu nasuprot Katedrale izvađeno je daljnjih pet ulomaka (B. 1a. 07. i 08.), dok je jedan služio kao poklopnica kasnijeg groba u obližnjoj romaničkoj crkvi Sv. Pavla, smještenoj sjeveroistočno od apsida Katedrale, na suprotnoj strani ulice (D. 1a. 02.).

Na temelju niza novih saznanja o izgledu otkopane građevine koja je protumačena kao Andreacijeva zadudžbina i „martirij“ Sv. Tripuna, kao i obogaćenog fonda predromaničke plastike iz Katedrale i njene neposredne okoline, postao je očit nesrazmjer između velikog broja različitih ulomaka koji se sada popeo na osamdesetak, te relativno skučenih dimenzija same memorije. Porijeklo svih ulomaka više se nije moglo tražiti isključivo u opremi njegovog interijera. Taj problem recentna znanstvena kritika nastojala je riješiti na nekoliko načina:

1. ulomci povezani s tzv. „lavljom“ arkadom (B. 1a. 01, 05-08.) pripisani su ciboriju za kojega je procijenjeno da bio prevelik za memoriju. Datiran je u 11. stoljeće te pripisan crkvi Petilovrijenaca koja je, prema autorovoj pretpostavci, postojala u Kotoru u 11. stoljeću.⁹⁶ Naknadnim je istraživanjima, međutim, utvrđeno da se zapravo radi o tri, a prema mojim istraživanjima o čak četiri različita ciborija, pa ostaje upitno da li su svi pripadali istoj crkvi. Datacija čitave skupine pouzdano se pak može pomaknuti znatno ranije, u prvu polovinu, a najvjerojatnije u prvo ili drugo desetljeće 9. stoljeća. Crkva iz Stjepčevićevog rada na koju se autor poziva, a koja bi potvrđivala kult Petilovrijenaca u Kotoru u 11. stoljeću, nije posvećena ovoj trojici lokalnih bokeljskih mučenika, već sv. Petru, Andriji i Šimunu „*de Crepis*“, a spominje se tek u 14. stoljeću.⁹⁷

⁹⁵ Z. ČUBROVIĆ, kat. jed. 05, u: *Zagovori*, 2009., 92-93.

⁹⁶ J. MARTINOVIĆ, 1995., 345-355; Autor je svoj stav zadržao do danas, usp. ISTI, *Ranosrednjovjekovni natpisi Crne Gore*, natpis br. 15. (u tisku).

⁹⁷ I. STJEPČEVIĆ, 1938., 58, crkva br. 8.

2. na temelju uvjerenja o smještaju prvotne kotorske katedrale na mjestu Sv. Marije *Collegiate*,⁹⁸ P. Vežić je pretpostavio da je dio liturgijskih instalacija, točnije gore navedena skupina ciborija zajedno s kamenicom za krštenje, iz te crkve poput relikvija prenesena u novu katedralu 1166. godine.⁹⁹ Iako se postojanje biskupije u Kotoru u 6. stoljeću ne može smatrati pouzdanom povijesnom činjenicom, bez obzira što je općeprihvaćeno u crnogorskoj, a djelomično i u hrvatskoj znanstvenoj javnosti, svakako se radi o najstarijoj gradskoj crkvi, što je čini i najizglednijim kandidatom za ranosrednjovjekovnu gradsku prvostolnicu. Međutim, pitanje ubikacije ranosrednjovjekovne kotorske katedrale vrlo je složeno i, po mome mišljenju, dosada nije u dovoljnoj mjeri problematizirano. Još uvijek nije moguće sa sigurnošću definirati korpus reljefa koji joj je pripadao niti rekonstruirati opremu njezine unutrašnjosti, stoga ova pretpostavka do daljnjega ostaje otvorenom.
3. teorija prema kojoj se monumentalni i veliki dijelovi mramornih liturgijskih instalacija (oltarna ograda s velikim plutejima praznih ploha – A. 1a. 02-04., ulomak luka – A. 1a. 13., četverostrani ciborij s jednoprutom viticom na luku – A. 1a. 01.), za koje je očito da se svojim dimenzijama ne uklapaju u prostor memorije, datiraju vrlo visoko – u sredinu 12. stoljeća, objasne klesanjem po starijim predlošcima i pripišu prvotnoj opremi novoizgrađene romaničke katedrale posvećene 1166. godine.¹⁰⁰ U novoj monografiji Katedrale dopuštena je i mogućnost nešto niže datacije u 11. stoljeće, pri čemu bi ti dijelovi bili preneseni iz neke starije crkve.¹⁰¹ Sav ostali materijal, koji se likovno i morfološki razlikuje od opisanog a pripada u najvećoj mjeri *Kotorskoj klesarskoj radionici*, autorica slijedom te logike pripisuje memoriji Sv. Tripuna. Unutar te cjeline razlikuje dvije faze njegova opremanja, odnosno rekonstruira dvije oltarne ograde: u prvu

⁹⁸ J. MARTINOVIĆ, 1990.a, 21-31.

⁹⁹ P. VEŽIĆ, 2001./02., 91-122; P. VEŽIĆ-M. LONČAR, 2009., 124-135.

¹⁰⁰ Glavni argument ovoj tvrdnji predstavlja blok s tragovima baza stupova, pronađen 1906. g., te ponovno u zadnjoj obnovi u svetištu ispod ciborija, čiji razmak odgovara promjeru lukova ciborija. Na temelju toga autorica pretpostavlja da je taj ciborij stajao u romaničkoj katedrali sve do postavljanja današnjeg gotičkog u 14. stoljeću. Usp. Z. ČUBROVIĆ, 2008., 25-42; ISTA, 2009.

¹⁰¹ M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 189-195. U slučaju ciborija iznesena je pretpostavka da bi mogao biti donesen s Prevlake nakon 1124. godine, ali analiza predromaničke plastike toga lokaliteta pokazuje da je ona jednoslojna i da pripada isključivo produkciji *Kotorske klesarske radionice*. U slučaju masivne i monumentalne oltarne ograde nije precizirano njezino originalno porijeklo, za koje smatram da je moglo biti isključivo u glavnoj katedralnoj crkvi.

smješta između ostalog veliki plutej s križevima koji sam pripisala *Klesarskoj radionici iz doba biskupa Ivana* (A. 1a. 05.), ali i ulomke iz *Kotorske radionice* te plutej koji po mome mišljenju potječe iz 10. stoljeća i ne pripada katedralnom kompleksu (C. 1d. 01.). Drugu fazu oltarne ograde datira u drugu polovinu 9. stoljeća i pripisuje joj ulomke koji pokazuju sve stilske odlike skulpture 11. stoljeća (D. 1a. 02-04.).¹⁰² Spomenutu pak grupu mramornih ciborija povezanu s „lavljom“ arkadom, čije porijeklo P. Vežić vidi u Sv. Mariji, smješta također u drugu fazu obnove memorije Sv. Tripuna, u kojoj bi šesterostrani krstionički ciborij zajedno s kamenicom stajao u njezinu nartekstu, da bi u 12. stoljeću i ova cjelina bila prenesena u novoizgrađenu katedralu.

Prednost autoričina rada svakako leži u činjenici što je kompletno obradila sav materijal pronađen u novijoj obnovi katedralnog kompleksa i prva se upustila u složenu problematiku njegovog razvrstavanja. Njezina zapažanja kao arhitektice i voditeljice radova na obnovi Katedrale vrlo su vrijedna. Međutim, rezultati koje je postigla i zaključci koji iz toga proizlaze ne mogu se smatrati konačnima, jer u potpunosti zaobilaze likovno-morfološku, pa i stilsku analizu ulomaka. Autorica ih nastoji povezati u cjeline na temelju vrste mramora odnosno vapnenca od kojeg su isklesani, načina naknadne obrade pozadine i sličnih tehničkih pojednosti te ikonografskih motiva primijenjenih na njima, a da nije uzet u obzir način njihova klesanja, obrada detalja, duktus dlijeta koji je karakterističan za određenu klesarsku radionicu te predstavlja glavnu odliku za njihovo diferenciranje. Izostala je i komparativna analiza s ostalom skulpturom južne Dalmacije i preostalog dijela istočnojadranske obale, te je problem tretiran isključivo na lokalnoj razini. Općenito je vidljiva nedovoljna upućenost u problematiku razvoja i geneze fenomena predromaničke skulpture na Jadranu. Stoga se i rezultati do kojih je autorica došla u velikoj mjeri razlikuju od onih koji su izneseni u ovoj radnji, i to najviše po pitanju datacije ulomaka.

4. za razliku od dosada izrečenih mišljenja, koja veliki dio ulomaka na neki način pokušavaju vremenski ili prostorno izdvojiti iz mjesta na kojem su nađeni, tekst u katalogu izložbe *Zagovori svetome Tripunu* nastoji ponuditi drugačiji pogled na

¹⁰² Z. ČUBROVIĆ, 2010., 219-244.

problematiku.¹⁰³ N. Jakšić u prvom redu upozorava na nepouzdanost dokaza o biskupskom statusu Kotora u 6. stoljeću. Nadalje, vrednujući dotada nepoznate ranokršćanske ulomke pronađene u recentnim istraživanjima i po prvi puta objelodanjene u rečenom katalogu, a pribrajaajući im i stupove s kasnoantičkim kapitelima u današnjoj Katedrali, ističe da „*postaje jasno da su svjedočanstva o ranokršćanskom inventaru u njoj toliko brojna da ih nije moguće mimoilaziti pri interpretaciji povijesnih slojeva ove monumentalne građevine.*“ Time naslućuje mogućnost postojanja ranokršćanskog sloja ispod današnje Katedrale, čime crkva Sv. Marije prestaje biti jedinim mogućim kandidatom za ranosrednjovjekovnu kotorsku katedralu.

U svjetlu tog Jakšićevog razmišljanja trebalo bi ponovno razmotriti rezultate arheoloških istraživanja ispod Katedrale. Iako su oni objavljeni prije čak 18 godina, istraživači su ih jednostavno ignorirali jer ona nisu otkrila konkretne ostatke starije crkvene građevine, te su uzimali u obzir isključivo *quincunx* pronađen ispod sakristije, što je direktno potvrđivao legendu o Andreacijevoj zadudžbini.¹⁰⁴ Međutim, spomenuti ostaci ukazuju da je na mjestu današnje katedrale već u kasnoj antici postojao kompleks znatnih dimenzija.¹⁰⁵ Otkriven tek u jednom svom dijelu u dužini od gotovo 30 m, imao je u središtu popločani atrij ili dvorište dužine 12 m, s dvije prostorije u nizu na istočnoj strani jednakih dimenzija oko 6 x 6 m.¹⁰⁶ Ostaci prostorija s tragovima popločanja utvrđeni su i s južne te sa zapadne strane dvorišta, a ovom sloju pripada i bunar koji je kasnije obnovljen i korišten u romaničkoj bazilici. Kompleks je nastavio egzistirati u ranom srednjem vijeku, kada je orijentacija njegovih zidova bila respektirana prilikom gradnje memorije Sv. Tripuna, na temelju čega se može pretpostaviti međusobna povezanost oba objekta.

¹⁰³ N. JAKŠIĆ, 2009., 83-88.

¹⁰⁴ Tako J. MARTINOVIĆ, 1992., 175, smatra da se radi o objektima raznih funkcija, stambene ili ekonomske namjene, koji su morali biti srušeni radi gradnje romaničke katedrale, i ne pridaje im posebnu pozornost.

¹⁰⁵ U temeljima njegovih zidova na nekoliko mjesta pronalazeni su antički ostaci – jedan rimski vijenac u temelju zida 13 pred sjevernim zvonikom, te cipus pred pročeljem memorije koji je služio kao prag pred ulazom u crkvu, a na istom mjestu nađeni su i ulomci nekoliko sarkofaga, korišteni kao spolije u kasnijim grobnicama (J. J. MARTINOVIĆ, 1990.b, 11; ISTI, 2011., natpis br. 13, 49-50). I Stjepčević spominje „rimsku korniču“ pronađenu u prezbiteriju još 1906. g. zajedno s mramornim plutejima s velikim praznim plohami (I. STJEPČEVIĆ, 1938., 4).

¹⁰⁶ Dimenzije sam izračunala prema objavljenoj skici koja nije izrađena u mjerilu, te se radi samo o približnim mjerama koje služe da bi se dobio uvid u opseg pronađene arhitekture.

U kontekstu tih nalaza zanimljivo je spomenuti i kasnoantičke stupove u romaničkoj katedrali, na koje pažnju skreće N. Jakšić. Njihovo porijeklo do danas nije uvjerljivo objašnjeno, a u literaturi bez pravih argumenata prevladava mišljenje da su nakon 1124. g. dovezeni s Prevlake.¹⁰⁷ Radi se o tri mramorna (prvi lijevo od ulaza je od prokoneškog mramora), jednom granitnom i dva stupa od vapnenca s finim korintskim kapitelima čije se najbliže analogije nalaze u Dioklecijanovoj palači, a datirani su u 4. stoljeće.¹⁰⁸ Na oba najistočnija stupa u prezbiteriju, na visini od oko 2 metra, sačuvali su se tragovi utora: dva pravilna i horizontalno položena, okrenuta prema glavnom brodu, pripadaju baroknim korskim sjedalima koja su u svetištu stajala sve do austrijske obnove,¹⁰⁹ dva okomito položena, okrenuta prema zapadu imaju dimenzije identične ulomku arhitrava sa spomenom biskupa Ivana i datumom 13. siječnja, što do sada nije uočeno. Dva dijela stupa od sivoga granita, iste vrste kamena i dimenzija kao i prvi desni od ulaza u Katedralu, nalaze se danas na kotorskoj rivi, a nekada su služili kao kolone za vezivanje brodova. Jedan od njih ima na sebi duboki uzdužni utor širine 22 i dubine oko 10 cm, bez sumnje za oltarnu ogradu. K tome se i jedan oštećeni kapitel, jednak onima u Katedrali, nalazi danas u crkvi Sv. Klare, a služi kao baza novijeg oltara u crkvi.

Navedenim kasnoantičkim ostacima treba pridodati i već spomenute ranokršćanske ulomke pronađene u katedralnom kompleksu: dva dijela kvalitetnog pluteja od prokoneškog mramora importiranog iz konstantinopolskih radionica, ulomak sarkofaga, imposta te stupić bifore.¹¹⁰ Svi navedeni materijalni ostaci, uz brojne komade predromaničkih liturgijskih instalacija koji se na temelju njihove funkcije ili analogija s onodobnom skulpturom drugih dalmatinskih prvostolnica mogu pripisati isključivo katedralnom inventaru (monumentalni pluteji mramorne oltarne ograde ili šesterostrani ciborij s kamenicom za krštenje), navode nas da se zapitamo nije li negdje u blizini Sv. Tripuna postojala još jedna starija ranokršćanska crkva, koja je u ranom srednjem vijeku mogla imati funkciju katedrale. Ta bi pretpostavka ujedno bila i najjednostavnije objašnjenje za toliku količinu predromaničkih ulomaka otkrivenih na području katedralnog kompleksa, umjesto da im se porijeklo traži u crkvi Sv. Marije ili u tada nepotvrđenoj crkvi Petilovrijenaca.

¹⁰⁷ Usp. I. STJEPČEVIĆ, *Prevlaka*, reprint iz 2003., str. 119, bilj. 80; V. KORAC, 2001., 141-142, sl. 7.

¹⁰⁸ M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 146-147.

¹⁰⁹ Ta se korska sjedala vide na Jacksonovom crtežu svetišta i ciborija Katedrale, usp. T.G. JACKSON, 1887., 45, fig. 77. Vidi i staru fotografiju svetišta u: C. FISKOVIĆ, 2004., sl. na str. 22.

¹¹⁰ Vidi kat. jedinice 4, 5, 8 i 9 u katalogu *Zagovori...*, 2009.

Iako pitanje položaja stare kotorske katedrale do daljnjega ostaje otvorenim, o njezinom kamenom namještaju ipak se mogu donijeti određeni zaključci izvedeni na temelju dosadašnjih istraživanja i stilske, tipološke i komparativne analize cjelokupnog materijala. Izložiti ću ih ovdje više kao pokušaj sinteze dosadašnjih i novih spoznaja, bez pretenzije za donošenjem konačnih zaključaka.

Interijer katedralne crkve bio je, dakle, još krajem 8. ili na prijelazu u 9. stoljeće po narudžbi biskupa Ivana ukrašen mramornim ciborijem s jednoprutom viticom na luku (A. 1a. 01.) i oltarnom ogradom s velikim „praznim“ plutejima (A. 1a. 02-04.). Ukoliko uzmemo u obzir tragove sačuvane na stupovima u prezbiteriju današnje katedrale, toj bi ogradi pripadala i trabeacija od koje se sačuvalo nekoliko ulomaka arhitrava s natpisom, među kojima je najznačajniji onaj što se povezuje s biskupom Ivanom i kultom svetoga Tripuna prema spomenu datuma 13. siječnja (A. 1a. 09-12.). Za veliki plutej s križevima pod arkadama pretpostavljeno je da je pripadao memoriji (A. 1a. 05.),¹¹¹ što bi značilo da je *Klesarska radionica iz doba biskupa Ivana* sudjelovala u opremanju i ove sakralne građevine. S memorijom bi u tom slučaju mogli povezati i drugu sačuvanu trabeaciju te radionice pronađenu u katedralnom kompleksu, odnosno ulomak luka oltarne ograde s jednoprutom viticom (A. 1a. 13.).

U ranom 9. stoljeću, kao plod jedinstvene narudžbe vjerojatno povezane s gradnjom memorije, isklesano je čak pet vrlo srodnih mramornih ciborija s natpisima u izvedbi *Kotorske klesarske radionice*. Jedan od njih bio je ukrašen likovima lavova (B. 1a. 01-05.), drugi paunovima (B. 1a. 06.), a od trećeg se sačuvao samo ulomak vijenca isklesan u posebnom bloku mramora (B. 1a. 09.) Jedan ili više njih krasili su memoriju Sv. Tripuna, dok su dva identične dekoracije, s bršljanovim stabljikama na arkadama – jedan četverostrani (B. 1a. 07.) i jedan šesterostrani (B. 1a. 08.), s kojim se može povezati kamenica za krštenje (B. 1a. 28.) – pripadala cjelini koja je morala biti smještena u samoj katedrali ili u zasebnoj prostoriji s funkcijom baptisterija, kako to pretpostavlja N. Jakšić.¹¹² Skulpturi memorije pripisan je i ulomak lučne oplata (B. 1a. 10.) – možda dio oltarne konstrukcije s *fenestellom confessionis* koja je sadržavala relikvije pod oltarom, te naravno sarkofag donatora Andreacija i Marije (B. 1a. 29.). Impost jednog od četvrtastih zidanih pilona što su najvjerojatnije nosili kupolu (B. 1a. 25.) svjedoči o tome da su

¹¹¹ Z. ČUBROVIĆ, 2010.

¹¹² N. JAKŠIĆ, 2009., 87.

majstori *Kotorske klesarske radionice* bili izravno uključeni u njezinu gradnju. Ostalim ulomcima liturgijskih instalacija koje sam pripisala ovoj radionici (nekoliko pluteja, pilastara i kapitela te stupići bifore) teže je pretpostaviti točno porijeklo, budući da je i ona, kako se čini, opremala oba interijera.

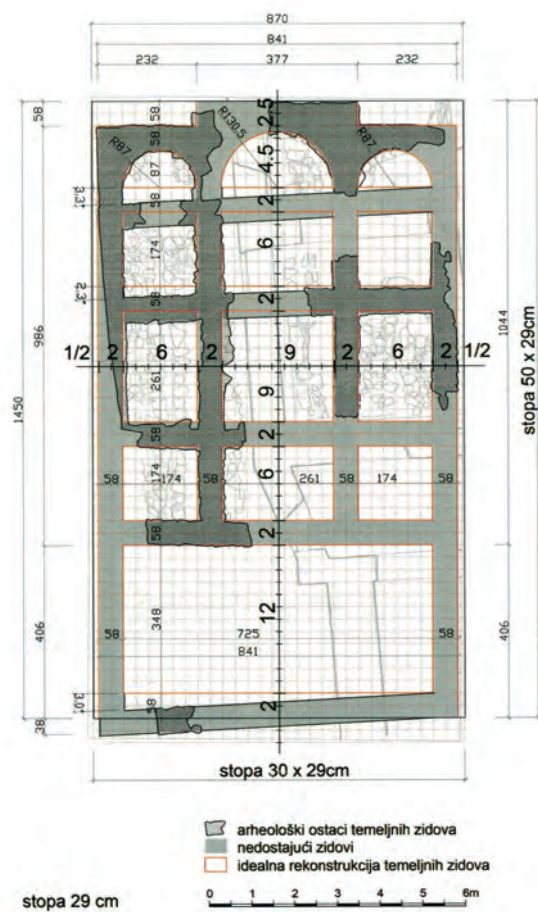
U dosadašnjim proučavanjima (izuzmemo li radove J. Maksimović) nije bio diferenciran kasniji sloj predromaničke skulpture 10. i 11. stoljeća. Ovi malobrojni, ali ipak značajni ulomci pronađeni u recentnoj ili u starijoj obnovi romaničke prvostolnice (C. 1a. 01., D. 1a. 05. i 06. i D. 1a. 01. – u Katedrali i prije obnove), upućuju tek na manje nadopune u interijeru katedrale, da bi u 11. stoljeću u memoriji bila postavljena nova oltarna ograda (D. 1a. 02-04.) koja je odlikama svog klesanog ukrasa nagovijestila dah nadolazeće ranoromaničke umjetnosti.

Kasnija sudbina ulomaka također je vrlo zanimljiva. Na temelju podataka o okolnostima nalaza, prema kojima su oni pronalaženi uglavnom u dijelovima Katedrale koji se mogu datirati od 14. i 15. stoljeća nadalje, mogla bi se prihvatiti pretpostavka da su dijelovi starijih liturgijskih instalacija, u svojoj originalnoj ili pak u nekoj drugoj funkciji (koja je u slučaju velikog pluteja s križevima pouzdano bila nadgrobna), bili na neki način vrednovani u interijeru romaničke katedrale,¹¹³ da bi tek nakon toga vremena, uglavnom kao građevni materijal, bili ugrađivani u naknadne zidove i konstrukcije u Katedrali prilikom brojnih preinaka i obnova kojima je bila izložena sve do 19. stoljeća.

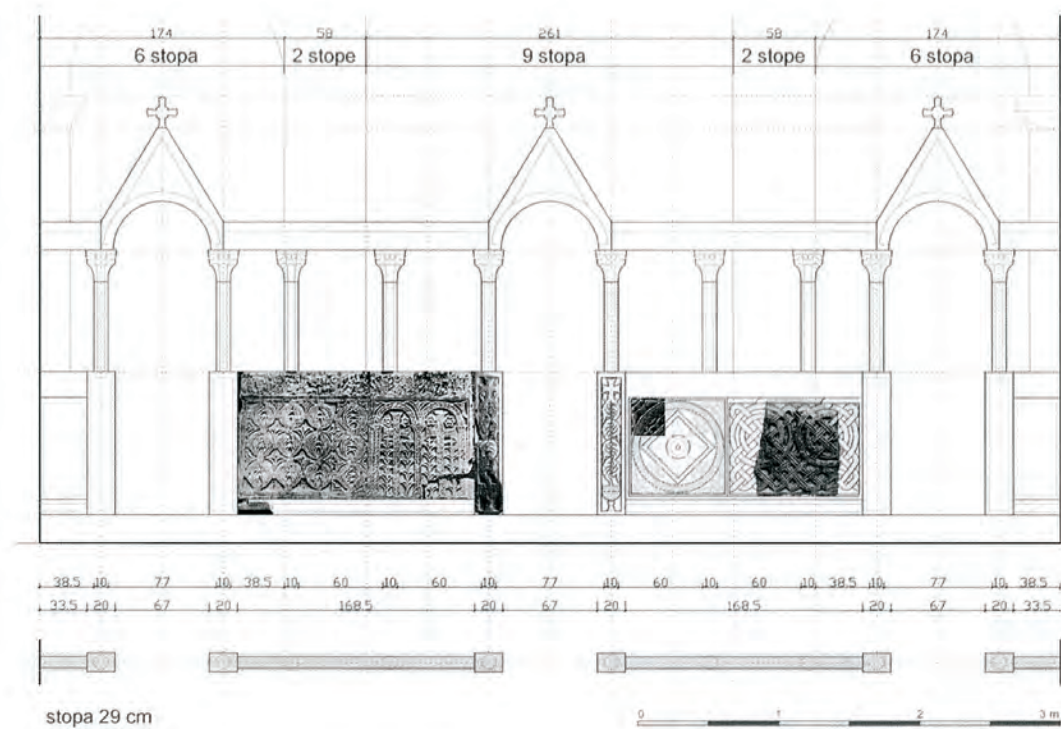
¹¹³ Time u prvom redu mislimo na mramornu opremu katedrale iz vremena biskupa Ivana - ciborij i oltarnu ogradu koja je, prema pretpostavkama Z. Čubrović i M. Čanak-Medić, stajala u romaničkoj katedrali sve do 14. stoljeća.

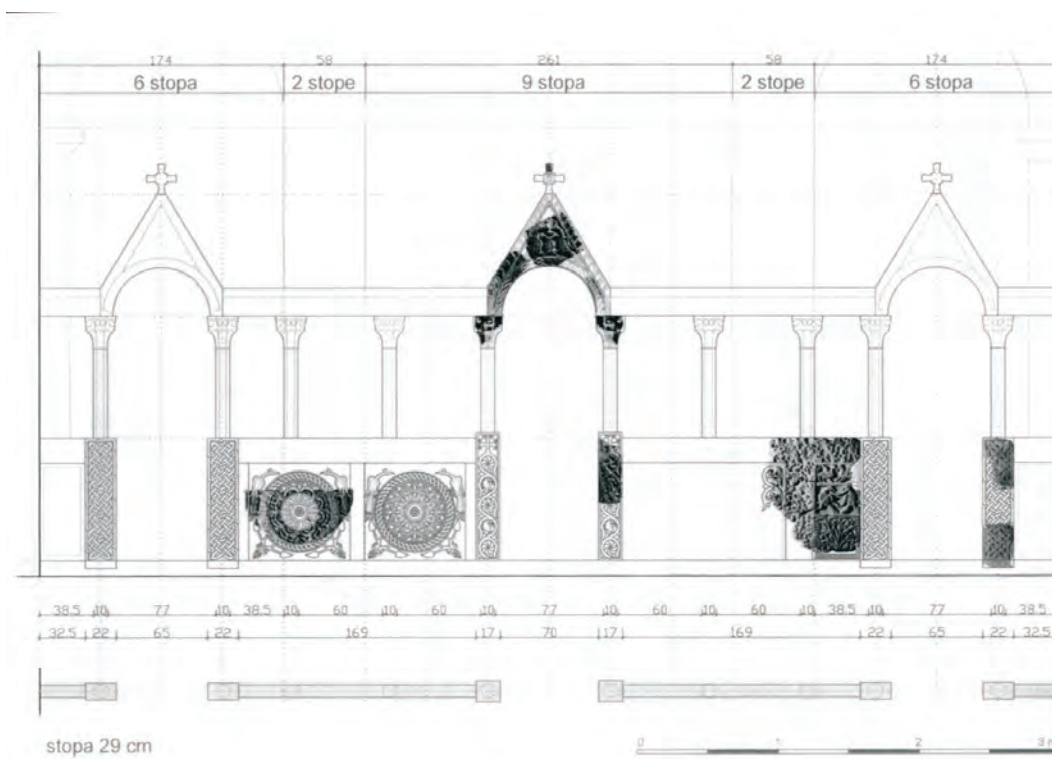
Sl. 1. Tlocrt arheoloških ostataka ispod katedrale Sv. Tripuna (M. Križanac, 1995.)

Sl. 2. Tlocrt memorije Sv. Tripuna - idealna rekonstrukcija s proporcijском analizom (Z. Čubrović, 2010.)

Sl. 3. Rekonstrukcija oltarne ograde u memoriji Sv. Tripuna - prva faza
(Z. Čubrović, 2010.)

Sl. 4. Rekonstrukcija oltarne ograde u memoriji Sv. Tripuna - druga faza
(Z. Čubrović, 2010.)

Sl. 5a i b. Kapiteli prvog para stupova u katedrali Sv. Tripuna sjeverno (a) i južno (b) od ulaza

Sl. 6. Treći sjeverni stup u svetištu katedrale. Označen položaj utora koji odgovara dimenzijama arhitrava s datumom 13. siječnja (u pozadini).

Sl. 7. Mramorni kapitel u crkvi Sv. Klare

Sl. 8a i b. Dijelovi granitnih stupova na kotorskoj rivi

1b. Sv. Marija *Collegiata*

Sv. Marija *Collegiata* romanička je jednobrodna crkva s kupolom sagrađena početkom 13. stoljeća i posvećena 1221. godine. Prve konkretnije potvrde o postojanju starije crkve na njezinom mjestu potječu još iz 1930-tih godina za vrijeme tadašnje obnove, kada su otkriveni ostaci bočnog broda u ulici južno od crkve.¹¹⁴

Nakon potresa 1979. uslijedila su arheološka i arhitektonska istraživanja crkve te njezina temeljita obnova. Godine 1982./83. najprije je otvorena sonda u prezbitериju koja je otkrila ostatke dvije starije apside, od kojih je mlađa imala dvostuki *sinthronos* i biskupsku katedru, a njoj je odgovarala podloga za žbukanu podnicu s otiskom jednog od stupova ciborija. Male sonde otvorene su i uz zapadno pročelje te uz južni zid crkve kod bočnog portala, s ciljem definiranja perimetra starije crkve odnosno postojanja bočnih brodova.¹¹⁵ Arheološka istraživanja sakristije koja je 1985./86. godine vodio J. Martinović¹¹⁶ otkrila su piscinu u obliku grčkog križa sa četvrtastim bazenom te ostatke jednog T-pilona (pogrešno nazvanog križnim) koji dokazuje da je sjeverni brod bio presvođen. Ostaci sjeverne bočne apside pronađeni su u vrlo malom opsegu – samo unutrašnje lice njezina oba ramena.

Konačno je arhitektonskim istraživanjima 1986. g., u ispuni svodova iz 15. st. koji natkrivaju sakristiju i kapelu sv. Ivana na sjevernoj strani, nađen veći broj mramornih ulomaka predromaničke skulpture. Osim na tom mjestu, gdje su ulomci bili redom manjih dimenzija i usitnjeni da služe kao građevinski materijal, u crkvi su otkriveni i veći, gotovo u potpunosti sačuvani komadi: zabat – u arheološkim istraživanjima sakristije u sloju iznad piscine, plutej ili prednja ploča sarkofaga – u konstrukciji glavnog baroknog oltara iz 17. st., te nadvratnik – s unutrašnje strane barokiziranog južnog portala, sačuvan u cijelosti ali okrenut naopako, tako da mu se natpis našao s unutrašnje strane

¹¹⁴ M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 209.

¹¹⁵ M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 208.

¹¹⁶ J. MARTINOVIĆ, 1990.a, 21-31.

Prilikom objave istraživanja i arheoloških nalaza trobrodna crkva okarakterizirana je kao ranokršćanska iz 6. stoljeća, točnije iz Justinijanova vremena sa znatnijim, iako ne točno definiranim pregradnjama u predromaničkom razdoblju.¹¹⁷ Ipak, neki njezini arhitektonski elementi pripisani prvotnoj građevini, kao što su jedini pronađeni T-pilon i presvođenost bočnih brodova koja proizlazi iz njega, zatim troapsidalnost, više bi ukazivali na ranosrednjovjekovno razdoblje, kao što je to slučaj npr. u dubrovačkoj katedrali, u crkvi Sv. Mihovila na Prevlaci, a čini se i u budvanskoj crkvi. Treba upozoriti na činjenicu da je sjeverna apsida istražena u vrlo malom opsegu, tako da nije bilo moguće utvrditi oblik njezinog vanjskog plašta, čime se ne može u potpunosti isključiti mogućnost njezinog naknadnog prizidavanja.

Najjači argument za dataciju crkve predstavlja njezina *piscina*, za koju je Čanak-Medić prvotno iznijela pretpostavku da je, osim za krštenje, mogla služiti u funkciji *honeftiriona* – spremnika za posvećene tekućine. Na temelju tog nalaza J. Martinović je iznio zaključak da je crkva već u 6. stoljeću služila kao katedrala – mišljenje koje je u potpunosti prihvaćeno u crnogorskoj, a djelomično i u hrvatskoj literaturi.¹¹⁸ Međutim, postojanje biskupije u Kotoru u 6. stoljeću ne može se smatrati pouzdanom povijesnom činjenicom, kao što za takav zaključak ne može biti presudno ni postojanje piscine, na što je odlučno upozorio N. Jakšić skrećući pažnju na činjenicu da su krstionice jadranskih ranokršćanskih katedrala uvijek bile smještene u zasebnim samostojećim građevinama. P. Vežić, pak, pretpostavlja postojanje korepiskopa u ranokršćanskom Kotoru koji je mogao vršiti krštavanje, te se zalaže za funkciju Sv. Marije kao kotorske katedrale u ranosrednjovjekovno doba. Na toj pretpostavci temelji stav o porijeklu velikog dijela predromaničke plastike pronađene u okviru ili u neposrednoj blizini katedralnog kompleksa upravo u ovoj crkvi.¹¹⁹

Argumenti temeljeni na povijesnim činjenicama koje ističu Martinović te Čanak-Medić i Čubrović, doista govore o nesumnjivoj važnosti ove crkve u životu grada: to je njezin status konkatedralne, te epitet kolegijalne crkve – po kolegiju prebendara, a zatim

¹¹⁷ Autorica višekratno koristi termin ranoromanički misleći zapravo na predromaničko razdoblje, usp. M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 203 i dalje, posebno 210.

¹¹⁸ J. MARTINOVIĆ, 1990.a, 27; zatim 1992., 172-173, a svoje mišljenje zadržao je do danas, usp. 2010., 194-195. Kod ostalih autora vidi: L. BLEHOVA ČELEBIĆ, 2006., 11; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 47; A. ŠKEGRO, 2010., 197-198.

¹¹⁹ Za N. JAKŠIĆA vidi 2009., 86-87; P. VEŽIĆ, 2001./2002., 92-93. Pretpostavku o korepiskopu autor mi je saopćio usmenim putem.

kanonika; titula opata crkve na čelu toga kolegija, koju je nosio upravo kotorski biskup; tradicionalne *Lode* kojima otpočinje proslava sv. Tripuna u gradu, što su se nekada, osim pred Katedralom, pjevale i ispred Sv. Marije. Ostaje dakle otvorenim pitanje da li povlašteni status crkve proizlazi iz njezine funkcije stare kotorske katedrale te iz kojeg bi vremena eventualno ta funkcija datirala, ili je on rezultat velike starine crkve, kao najstarije u gradu.

Drugačiju interpretaciju funkcije Sv. Marije iznosi Milka Čanak-Medić prilikom prve objave rezultata istraživanja. Ona spominje ostatke koji upućuju na postojanje klaustara na sjevernoj strani, koji bi stratigrafski odgovarali ranosrednjovjekovnom sloju crkve.¹²⁰ Zaključuje da ovi nalazi otvaraju mogućnost vjerodostojnosti podataka navedenih u tzv. Andreacijevoj povelji ili *Instrumentumu*, koja se već pokazala točnom u slučaju Andreacijeve uloge u izgradnji martirija Sv. Tripuna.¹²¹ Teoriju o postojanju samostana pokraj Sv. Marije preferirali su stariji autori, posebno G. Gelcich. U jednom manje poznatom radu iz 1879. g. on navodi podatak da je ostatke toga samostana, odnosno klaustara, francuska vojska početkom 19. stoljeća pretvorila u skladište.¹²² Naime, i danas se sjeverno od crkve, na prostoru između nje i sjevernog poteza zidina prema gradskim vratima od Škurde nalazi prazan prostor u obliku trga, gdje se spomenuti klaustar mogao nalaziti.¹²³ Pretpostavku o postojanju benediktinskog samostana pod ovim imenom negira I. Ostojić.¹²⁴

Nakon provedene stilske i komparativne analize ulomaka pronađenih u crkvi možemo zaključiti slijedeće: skulptura starije crkve pripada, osim jednog ranokršćanskog ulomka nađenog pred zapadnim pročeljem koji je interpretiran kao ograda stepeništa ambona, predromaničkom razdoblju i identificirala sam je kao produkte najmanje dviju klesarskih radionica. Ona iz doba biskupa Ivana klesala je mramorne liturgijske instalacije unesene u interijer starije ranokršćanske crkve, te njima pripada većina ulomaka pronađenih u ispuni

¹²⁰ Na žalost, te podatke ne potkrepljuje nikakvom terenskom dokumentacijom niti crtežima. M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 203, 205, 230.

¹²¹ U spomenutoj se povelji navodi da je crkvu *sancte Marie Infuarie* sagradio Andreaci zajedno sa svojom obitelji, da bi zatim, želeći zaštititi kćer Teodoru od dukljanskog *judexa*, za nju sagradio i samostan pored rečene crkve. Prijepis *Instrumentuma* donosi D. FARLATI - J. COLETI, 1800., 425, G. GELCICH, 1889., 79-80, te N. JAKŠIĆ, 1999./2000., 146-147, a u hrvatskom prijevodu I. STJEPČEVIĆ, 1938, 25.

¹²² G. GELCICH, 1879., 11.

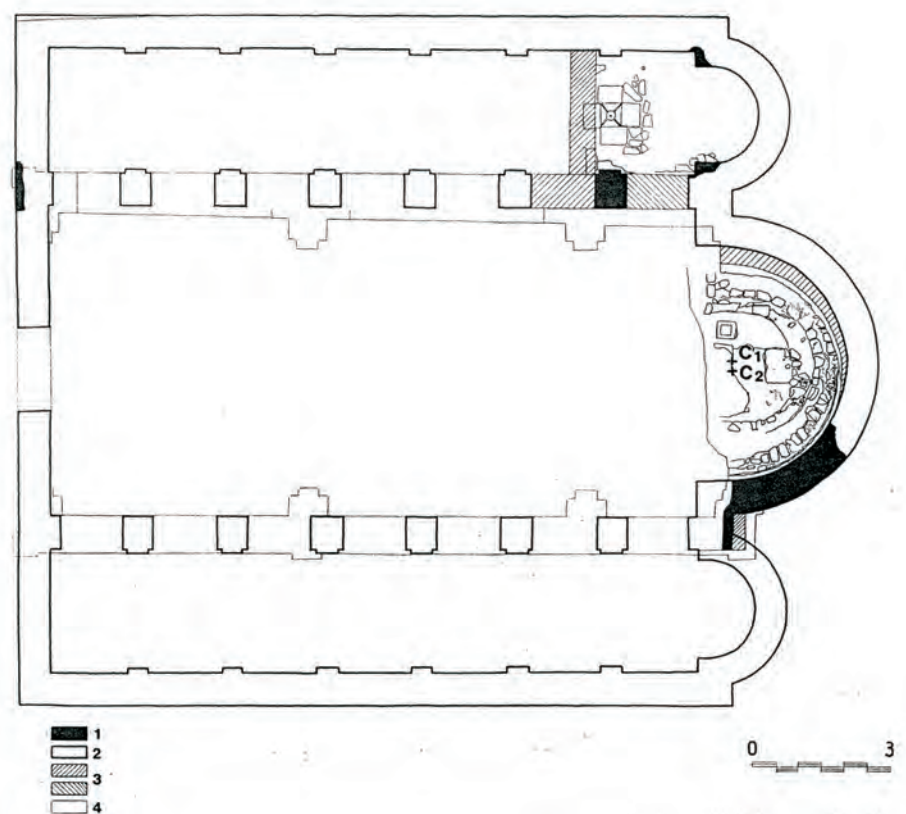
¹²³ Slijedeći tu liniju argumentacije, možemo se upitati zbog čega bi *Instrumentum* navodio podatak o gradnji crkve i samostana, ako je ona tada već služila kao katedrala?

¹²⁴ I. OSTOJIC, 1964., 500-502.

svodova. To su oltarna ograda od koje je sačuvan dio arhitrava s natpisom *Johannisa* sa ženom i nekoliko ulomaka pluteja i pilastara od kojih je jedan poslužio kao nadvratnik iznad ulaza u sakristiju iz 13. st., te čak devet ulomaka koje sam prepoznala kao dijelove četverostranog oltarnog ciborija, a svi su dakle izrađeni u zadnjoj četvrtini 8. ili na samom početku 9. stoljeća.

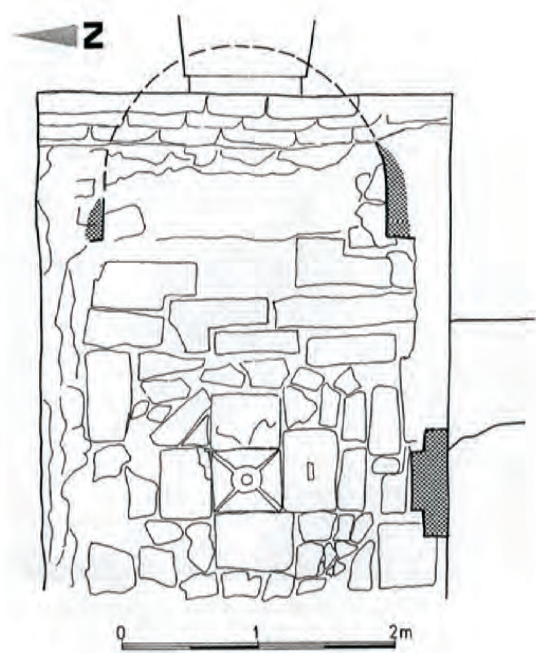
U nešto kasnijem razdoblju, možda nakon 841. g., kada su Kotor napali i opljačkali Saraceni, crkva je doživjela znatniju građevinsku obnovu. Ona je prilikom zadnjih istraživanja prepoznata, ali nije mogla biti točno definirana. Autorica navodi tek da je crkva tada imala nešto drugačiji prostorni raspored unutrašnjosti. Sigurno je jedino da ranokršćanska piscina tada više ne funkcionira jer je preko nje podignut zid koji je taj prostor odijelio od ostatka interijera. Crkva je tada dobila novu apsidu sa dvostrukim, stepenastim *sinthronosom* i katedrom te novu žbukanu podnicu s tragom jednog sačuvanog stupa ciborija. *Kotorska klesarska radionica* možda je bila aktivnije uključena ne samo u njezino opremanje već i u samu pregradnju, jer su njezini majstori tada crkvi dodali dvije nove tranzene i nadvratnik sa zanimljivim posvetnim natpisom. Izradili su možda i sarkofag nekog istaknutog lokalnog pojedinca od kojeg se sačuvala ploča njegove prednja stranice. Iz ulomaka je dakle vidljivo da *Kotorska klesarska radionica* za razliku od *Ivanove* nije obnavljala liturgijske instalacije u crkvi, već je bila uključena u njezinu arhitektonsku obnovu.

U prvoj polovini 10. stoljeća crkva je dobila i nadgrobni spomenik vjerojatno gradskog priora, koji se stilski i kronološki može povezati s prvim pelješkim slojem predromaničke skulpture iz Sv. Mihajla u Stonu. U isto stoljeće datirala sam i popravak stare ili izradu nove oltarne ograde s trokutastim zabatom, možda upravo na prostoru nekadašnjeg pregrađenog baptisterija gdje je dotični zabat i pronađen.

Sl. 9. Tlocrtna shema ranokršćanske bazilike ispod crkve Sv. Marije:

1. otkriveni ostaci ranokršćanske crkve; 2. pretpostavljeni dijelovi najstarije građevine;
3. dogradnje iz predromaničke faze; 4. zidovi romaničke crkve (M. Čanak-Medić, 1989.)

Sl. 10. Arheološki ostaci otkriveni u sakristiji Sv. Marije (J. Martinović, 1990.)

Sl. 11. Piscina u sakristiji Sv. Marije

1c. Sv. Mihovil

Crkva i benediktinski samostan Sv. Mihovila u Kotoru prvi se put spominju u povijesnim izvorima 1166. godine prilikom posvete novoizgrađene kotorske katedrale Sv. Tripuna.¹²⁵ Danas je to ranogotička jednobrodna crkva s polukružnom apsidom, natkrivena šiljastim bačvastim svodom s tri pojasnice. Početkom 19. st. izgubila je sakralnu funkciju te je kraj 20. st. dočekala kao skladište. Nakon razornog potresa koji je pogodio Boku i južnu Dalmaciju 1979. godine, pristupilo se istraživanju i obnovi njene arhitekture, u sklopu koje su osamdesetih godina u dva navrata, a zatim i 2000-2001. izvedena arheološka istraživanja.¹²⁶

Ona su otkrila znatne ostatke starije crkve koja je bila oko 6 m duža u smjeru zapada, zauzimajući dio današnjeg trga pred crkvom. Od nje su se sačuvali zidovi u koje je uklopljeno pet pari masivnih zidanih pilona, starija apsida sa subselijem i ostacima fresaka te dvije razine žbukane podnice. Na onoj nižoj, crvenkaste boje i vrlo dobro sačuvanoj, na dubini od oko 1.60-1.80 m pronađeno je oko stotinu fragmenata predromaničkih ulomaka koji su pripadali liturgijskim instalacijama i arhitektonskoj skulpturi. Svi su ulomci ležali na podnici s licem okrenutim prema dolje. Nalaze je objavila Z. Čubrović, donoseći najznačajnije ulomke s nekolicinom vrlo uspješnih rekonstrukcija, ali bez njihove detaljnije obrade i analize.¹²⁷ Ističe vezu s plastikom Prevlake i datira je u razdoblje 9. do 11. st. Za nekoliko mramornih spolija uzidanih u pročelje crkve, poznatih još i prije istraživanja,¹²⁸ smatra da potječu iz ranoromaničke faze crkve. Prema njezinoj interpretaciji arhitekture, piloni bi pripadali velikoj trobrodnoj crkvi iz Justinijanovog doba, koja je u predromanici bila opremljena novim liturgijskim instalacijama, da bi u 11. st. bila reducirana na jednobrodnu građevinu nešto širu od recentne crkve. J. Martinović, međutim, nešto drugačije i po meni ispravnije interpretira

¹²⁵ I. STJEPČEVIĆ, 1938., str. 4.

¹²⁶ Detaljna kronologija radova na crkvi dosenena je kod Z. ČUBROVIĆ, 2002.

¹²⁷ Z. ČUBROVIĆ, 1993/94., 45-51. (također u: ISTA, 1997., 139-151.)

¹²⁸ Prvi ih spominje I. STJEPČEVIĆ, 1926., 60, a radi se o bizantskom reljefu Jaganjca Božjeg, ulomku lava što šapama hvata plijen te ulomku predromaničkog vijenca ciborija (kat. A. 1e. 01.), zajedno s još nekoliko romaničkih arhitektonskih ulomaka.

pronađene ostatke zidova,¹²⁹ negirajući trobrodnost prvotne crkve i u potpunosti njezino ranokršćansko porijeklo, ističući da sondiranja na južnoj, te nemogućnost istraživanja na sjevernoj strani, nisu dala pozitivne rezultate koji bi potkrijepili ovu pretpostavku.

Navedena literatura ostavlja ipak niz neriješenih pitanja, posebno o fazama gradnje i njihovoj dataciji, ponajviše zbog činjenice da do danas nije objavljen tlocrt istraženih ostataka. Srećom, prilikom terenskog istraživanja bilo mi je omogućeno¹³⁰ doći do vlastitih zapažanja na licu mjesta, jer su istraženi ostaci prezentirani u unutrašnjosti crkve. Ispod metalne konstrukcije poda može se sći direktno na sloj otkrivene crvenkaste podnice oko 1.80 m ispod razine poda ranogotičke crkve, na kojoj su fragmenti pronađeni, te time zapravo stajati u interijeru ranosrednjovjekovne crkve sačuvane do visine od oko 1.50 m. Ukratko ovdje iznosim vlastita zapažanja o arhitekturi crkve, koja mogu pomoći pri pobližem definiranju ambijenta kojeg je krasila predromanička klesana oprema:

1. raspon između zidova koji se nalaze iza masivnih pilona i ispod zidova recentne crkve iznosi oko 6.80 m. Teški i masivni piloni T-tlocrta, koji su nosili pojasnice bačvastog svoda i bili međusobno povezani lukovima, sačuvani su u visini 90-145 cm, široki su oko 1 m i duboki 60-80 cm, stvarajući između sebe duboke niše raspona 1.70 m. Prvi južni pilon od apside ima u sebi uzidan ulomak arhitrava s kukama, koji se direktno spaja s jednim od ulomaka arhitrava pronađenih u arheološkim istraživanjima. Budući da svi piloni pokazuju identičnu tehniku zidanja, dimenzije i način gradnje, te su očito svi nastali istovremeno, treba isključiti mogućnost da su pripadali crkvi 6. st., već ih treba datirati u doba nakon što je predromanička oltarna ograda bila uklonjena.
2. po svojim dimenzijama mala je vjerojatnost da su ti piloni pripadali trobrodnoj crkvi, čiji bočni zidovi nikad nisu otkriveni zbog suženog opsega istraživanja (uske ulice i prolazi sjeverno, južno i jugozapadno od crkve). Oni su jednostavno nadodani na postojeće, starije zidove crkve radi njihova konstruktivnog ojačanja i gradnje svoda, kojeg starija crkva zasigurno nije imala. Pomoću njih je bilo moguće presvoditi brod crkve, širine oko 6.80 m, svodom čiji je raspon sužen za

¹²⁹ J. J. MARTINOVIĆ, 2007., 46-48.

¹³⁰ Ovom prilikom zahvaljujem se direktoru Opštinske javne ustanove „Muzeji Kotor“ Gojku Andrijaševiću što mi je omogućio nekoliko nesmetanih posjeta Lapidariju uređenom u unutrašnjosti crkve, kao i ljubaznom osoblju.

čitavih cca 1.50 m, poput slične prakse poznate u južnoj Dalmaciji još od samih početaka ranog srednjeg vijeka.¹³¹ Zbog izrazite masivnosti i dubine pilona moguće je da je crkva tom pregradnjom dobila „pseudobazilikalni“ krovni sustav, slično skupini crkava na neretljanskom području (Igrane kod Makarske, Brač, Hvar, Sušac, Baćina) datiranih u srodno vremensko razdoblje druge polovine odnosno kraja 11. stoljeća. Ne treba zaboraviti da je identična pojava uočena i nedavnim istraživanjima na Sv. Mihajlu kod Stona, na području Zahumlja.¹³²

3. apsida s djelomično očuvanim subselijem sačuvana je također do visine od oko 1.50 m. Iznutra je polukružna i ukrašena freskama koje su nažalost još uvijek neobrađene u literaturi, a prema preliminarnim zapažanjima datiraju se u drugu polovinu 11. st. i uspoređuju s onima iz dubrovačke katedrale, kojih razinu ipak ne dostižu. Vidljivi su donji dijelovi haljina svetačkih likova. Vanjski plašt apsida otkriven je tek 2001. godine u stražnjem dvorištu iza recentne apsida i pokazao je svoju četvrtastu formu, što ukazuje na njezino ranosrednjovjekovno porijeklo. Tako je zapravo teorija o ranokršćanskom porijeklu crkve ostala bez pravih argumanata, osim dva ranokršćanska ulomka (stupić bifoře i jedna konzola s križem) pronađena u istraživanjima.
4. u crkvi se zapažaju dvije razine podnice prvotne crkve. Osim niže crvenkaste podnice na kojoj su pronađeni spomenuti predromanički ulomci, a koja je vrlo dobro sačuvana u čitavom prednjem prostoru naosa crkve, viša razina sačuvala se na rubnim dijelovima svetišta, uz apsidu i njoj najbliži red pilona. Ona je za tridesetak centimetara viša i znatno je slabije kvalitete, a njeni ostaci protumačeni su kao „sloj rastresitog maltera debljine 30 cm koji je bio nasut preko fragmenata na cijeloj površini poda.“¹³³ Činjenicu da prvi par pilona do apsida leži na višoj, a ostali na nižoj podnici, nisam bila u stanju u potpunosti objasniti, a govorila bi u prilog pretpostavci da je prvotna crkva nakon rušenja oltarne ograde doživjela obnovu u kojoj je dobila novu podnicu (možda samo u svetišnom dijelu?), te da je gradnja pilona i presvođivanje građevine uslijedilo tek u sljedećoj fazi.

¹³¹ I. FISKOVIĆ, 1985.

¹³² Crkvicu Sv. Mihovila u Igranima analizirao je P. VEŽIĆ, 1999., 66-67, ističući njezinu pseudobazilikalnost kao specifičnost neretljanske ranoromaničke arhitekture. Kao posebnu skupinu sve navedene primjere obradio je T. MARASOVIĆ, 2008., 555-572, dok za Sv. Mihajla u Stonu usp. A. MILOŠEVIĆ, 2011., 68-70.

¹³³ Z. ČUBROVIĆ, 1993./94., 46.

Što se tiče samih ulomaka koji su ovdje po prvi puta u cjelini obrađeni, dosada je ispravno uočena njihova sličnost s materijalom srodnog i istoimenog benediktinskog samostana na Prevlaci, ali već je Jakšić u svojoj interpretaciji južnodalmatinskih reljefa otišao korak dalje te predložio svrstavanje i ovih reljefa u južnodalmatinsku klesarsku radionicu.¹³⁴ Detaljnom analizom ove skulpture možemo se definitivno složiti s tvrdnjama Jakšića i zaključiti da je *Kotorska klesarska radionica* u potpunosti izvela opremanje crkve benediktinskog samostana Sv. Mihovila u Kotoru u prvoj polovini 9. stoljeća, klešujući oltarnu ogradu visokog tipa s arhitravom i lučnim prolazom te dekoraciju vrata i prozora (nadvratnik, stupić bifore, impost, nekoliko tranzena).

Kao materijal korišten je lokalni vapnenac, primjetan i na drugim lokalitetima na kojima sam prepoznala produkciju ove radionice, koji s vremenom ostavlja žućkastu patinu s ponekad dosta izraženim fosiliziranim ostacima, prilično mekan i lak za obradu. Raspored dekorativnih motiva rekonstruiran je na pet pluteja, uz niz ulomaka drugih ploča za koje, zbog mnoštva i raznolikosti motiva, treba pretpostaviti mogućnost da su pripadale i drugim dijelovima liturgijskih instalacija (ambon?). Pluteji su imali dimenzije oko 80 x 90-100 cm, uz izuzetak najvećeg koji je imao dim. 130 x 100 cm. Stajali su dakle u crkvi širine 6.80 m, prije nego što su u nju bili postavljeni piloni. Pretpostavljamo da su sa svake strane mogla stajati po tri ili najviše četiri pluteja, uz prolaz koji je iznosio oko 70 cm (prema rekonstrukciji luka oltarne ograde).

Na temelju dva pluteja koja su na sebi sačuvala pilastar klesan u istom bloku, zatim analizom ulomaka, posebno njihovih bočnih strana s tragovima utora umjesto uobičajenih istaka na dva primjera, kao i činjenice da se nijedan ulomak ne može protumačiti kao dio samostalnog pilastra, zaključujem da su pluteji bili međusobno povezivani bez njihove konstruktivne pomoći. Pilastri su međutim ipak bili vizualno predstavljeni na istoj ploči pluteja. Oba takva sačuvana primjera bila su ukrašena motivom križa na vrhu. Također pretpostavljamo da su svi pluteji imali isklesan gornji, reljefno i do 3 cm istaknuti vijenac sačuvan na dva pluteja, uz još pet ulomaka koje smo protumačili kao dijelove vijenca. Od tih sedam različitih vijenaca pet je na sebi imalo isti motiv troprutih arkadica s palmetama, koje su tek u jednom slučaju zamijenjene malim biljnim motivom s dvostrukom stabljikom, dok se na jednom motiv ne može razaznati.

¹³⁴ N. JAKŠIĆ, 1999./ 2000., 136-138.

Izrazita razlomljenost ulomaka navodi nas na promišljanja o okolnostima u kojima je ovaj namještaj prestao funkcionirati. Činjenica da su neki pluteji sastavljeni od čak 20 sitnih komada, ponekad samo par cm veličine, kao da govori o njihovom namjernom rušenju i uništavanju. Kada se pretpostavljeno uništenje moglo desiti? Povijesni izvori spominju dva: napad Saracena na Donji Kotor, Budvu i Rose 841. g., koji spominje Konstantin Porfirogenet, i drugo, koje smatramo vjerojatnijim, a to je Samuilov napad na Kotor krajem 10. st. kada su, prema legendi i starim lokalnim zapisima, iz Kotora ukradene i relikvije njegovog zaštitnika sv. Tripuna.

Izrazita homogenost materijala po pitanju stila, vrste kamena i klesarske produkcije, koja upućuje na to da je crkva opremljena novim liturgijskim instalacijama u jednome dahu te ne pokazuje nikakve naknadne promjene namještaja, isključuje mogućnost da je mramorni ulomak arhitrava ili vijenca ciborija s natpisom (A. 1e. 01.), uzidan u ranogotičko pročelje, mogao pripadati ovoj crkvi, kako se to u literaturi često isticalo.¹³⁵ Stoga ga i ne donosim u ovom dijelu kataloga, već ga obrađujem kao skulpturu nepoznatog porijekla, koja je kao produkt druge klesarske radionice, one iz doba biskupa Ivana ipak najvjerojatnije pripadala katedralnom kompleksu.

Iz svega navedenog proizlazi zaključak:

- da je crkva najvjerojatnije podignuta u prvoj polovini 9. stoljeća kao jednobrodna građevina s otvorenim drvenim krovom, opremljena crkvenim namještajem i arhitektonskom skulpturom od strane *Kotorske klesarske radionice*;
- 841. godine ili potkraj 10. stoljeća u napadu Samuila na Kotor crkva je doživjela barem djelomično oštećenje, kada je stradala i oltarna ograda, čiji su ulomci deponirani u sloju ispune za novu podnicu;
- slijedeća obnova uslijedila je zbog dotrajalosti drvenog krovišta vjerojatno u tijeku 11. stoljeća. Ostaci starijih zidova pojačani su s pet pari masivnih pilona između sebe nadvišenih lukovima, tako da su dobiveni duboki prostori nalik bočnim kapelama. Crkva je bila presvođena bačvastim svodom s pojasnicama te ukrašena freskama od kojih su se sačuvali tragovi u svetišnom dijelu. To je crkva samostana

¹³⁵ Z. Čubrović je, naime, usporedbom s ulomcima spoliranim u crkvi Sv. Luke nastojala dokazati da su sve spolije iz te crkve onamo dospjele iz obližnjeg Sv. Mihovila, za što smatram da ne postoje valjani argumenti, te smo zato i taj materijal tretirali kao reljefe nepoznatog porijekla. Usp. Z. ČUBROVIĆ, 1997., 43-49.

čiji je opat Petar bio prisutan na ceremoniji posvete nove kotorske katedrale 1166. godine.

- crkva je u 14. st., možda u još jednom potresu (kako pretpostavlja J. Martinović), srušena, te je na ostacima njezinih zidova i ruševina, oko 1.50 m iznad nje sagrađena današnja ranogotička jednobrodna crkva koja je bila u funkciji sve do početka 19. st. kada je pretvorena u vojnu bolnicu ili skladište.

Sl. 12. Pročelje crkve Sv. Mihovila
u Kotoru

Sl. 13. Interijer crkve Sv. Mihovila s uređenim Lapidarijem

SI. 14. Pogled na sjeverni zid s pilonima u donjoj crkvi

SI. 15. Pogled na svetišni dio donje crkve

1d. Franjevački samostan i crkva Sv. Klare

U kompleksu franjevačkog samostana s crkvom Sv. Klare, koja u današnjem obliku potječe s početka 18. stoljeća, pronađena su dva ulomka predromaničke skulpture – dio pilastra, nekad uzidan u jednome od stražnjih dvorišta samostana a danas izgubljen, te gotovo u potpunosti sačuvan plutej o čijem pronalasku u crkvi izvještava Antun Rossi još 1898. godine.¹³⁶ Međutim, Rossijeva je objava pluteja s mjestom njegova nalaza očito ostala neprimijećena među srpskim i crnogorskim autorima sve do danas, jer svi oni navode samo podatak da plutej potječe iz starog kotorskog Lapidarija, koji je uglavnom sadržavao ulomke pronađene u istraživanjima Katedrale. Stoga je i smatran dijelom opreme martirija Sv. Tripuna, kako drži I. Stjepčević,¹³⁷ a u novije vrijeme uključen je i u rekonstrukciju oltarne ograde martirija koju je izvršila Z. Čubrović.¹³⁸

Navedeni ulomci dosada nisu bili međusobno uspoređivani, iako pokazuju identičnu klesarsku obradu vrlo sličnog geometrijskog motiva. Njihova uočena srodnost kao i isto mjesto nalaza navode me na pretpostavku da su pripadali istoj cjelini te da potječu upravo s tog mjesta, koje se moglo nalaziti negdje u krugu samostana. Za tu tvrdnju postoje i povijesne potvrde.

Ovdje se naime do 14. stoljeća nalazio vrlo stari ženski benediktinski samostan s crkvom Sv. Bartolomeja. Arhivske podatke o samostanu donosi Farlati,¹³⁹ a o njima raspravljaju Stjepčević¹⁴⁰ i Ostojić, koji pronalazak pluteja također smatra potvrdom o velikoj starosti samostana te raspravlja o njegovom titularu¹⁴¹. Iz arhivskih podataka saznajemo da je već

¹³⁶ A. ROSSI, 1898.a, 62-63.

¹³⁷ I. STJEPČEVIĆ, 1938., T. V-2.

¹³⁸ Z. ČUBROVIĆ, 2010., 230, crt. 10.

¹³⁹ D. FARLATI-J. COLETI, 1800., 451. Citiram: „*Erat Cathari collegium pervetustum ac nobile sacrarum Virginum Ordinis Benedictini; sed illarum numero paullatim decrescente, cum nulla ex ingenius puellis civitatis admitti peteret, paucarum quae supererant interitu dissolutum fuerat, aedesque ipsae ob nimiam vetustatem corruerant.*“ Dalje donosi prijepis dokumenta kojim papa Urban V daje dopuštenje da se samostan preda na upotrebu klarisama. Izvadak iz dokumenta: „...*quod cum olim in civitate praedicta quoddam Monasterium Monialium Ord. S. Benedicti fuerit, quod per sui vetustatem a multis jam elapsis temporibus pro majori parte est dirutum, nec ex tunc ibidem Abbatissa seu aliae Moniales habitarent...*“.

¹⁴⁰ I. STJEPČEVIĆ, 1938., 62 i bilj. 400-401. (reprint, 2003., 70 i bilj. 401-402);

¹⁴¹ I. OSTOJIC, 1964., 506-507.

u 14. st. bio odavna napušten i zbog starosti porušen. Nakon pregradnje bio je dozvolom pape Urbana V 1364. g. predat franjevkama, da bi od 1575. g. pripao franjevcima.

Za oba ulomka dakle pretpostavljam da su mogli pripadali prvotnoj opremi crkve tog starog samostana benediktinki. Slijedom toga, njihova nešto kasnija datacija u drugu polovinu ili kraj 10. stoljeća značila bi i dolazak ženskog benediktinskog reda u Boku. Takva bi datacija bila u skladu s općeprihvaćenim mišljenjem da je osnivanje ženskih benediktinskih samostana na Jadranu uslijedilo nešto kasnije od osnivanja muških, koje upravo analizom predromaničke skulpture u Boki možemo pouzdano smjestiti već u prvu polovinu 9. stoljeća.

1e. Ulomci nepoznatog porijekla

Kotor ima osobito veliki broj ulomaka čije porijeklo nije moguće pouzdano utvrditi, iako su u velikom broju slučajeva iznesene pretpostavke o njegovom porijeklu, posebno što se tiče fragmenata zatečenih u starom kotorskom Lapidariju. Navedeni se materijal danas nalazi na nekoliko mjesta u gradu: uzidan je u funkciji spolija, pohranjen u depou katedrale Sv. Tripuna te u Lapidariju Opštinske javne ustanove (OJU) „Muzeji Kotor“, smještenom u crkvi Sv. Mihovila.

U svih šest poznatih i istraženih romaničkih crkava u gradu (katedrala Sv. Tripuna, crkve Sv. Luke, Sv. Ane – originalno Sv. Martina, Sv. Marije, Sv. Pavla i Sv. Mihovila) otkriveni su predromanički ulomci. Na temelju recentnih istraživanja kojima su sve one bile podvrgnute osamdesetih godina u sklopu njihove obnove nakon velikog potresa 1979. godine, u većini slučajeva bilo je moguće odrediti porijeklo tih ulomaka u starijim fazama dotičnih ili susjednih crkvenih građevina (u slučaju katedralnog kompleksa i crkve sv. Pavla, te Sv. Marije i Sv. Mihovila). Međutim, na fasadama crkava Sv. Luke, Sv. Ane i Sv. Mihovila spolirani ulomci bili su poznati i vidljivi još odavno, a budući da njihovo istraživanje nije potvrdilo postojanje ranosrednjovjekovne faze ili materijal stilski i kronološki odudara od preostale skulpture pronađene u crkvi, njihovo porijeklo i dalje ostaje nepoznato. Tome posebno doprinosi već poznata praksa prenošenja starijih ulomaka iz jedne crkve u drugu, uobičajena u skućenim urbanim cjelinama dalmatinskih gradova gdje su crkve ponekad udaljene tek nekoliko desetina metara jedna od druge.

Ulomak vijenca ili arhitrava koji je do istraživanja crkve bio uzidan u gornjem dijelu fasade Sv. Mihovila zajedno s još nekolicinom romaničkih ulomaka i jednim ranokršćanskim ili bizantskim reljefom Agnus Dei, obično je smatran dijelom opreme starije crkve, za čije se postojanje znalo na temelju zapisa o posveti kotorske katedrale 1166. godine. Međutim, izvršenom stilskom i komparativnom analizom očito je da on u potpunosti odudara od ostalih ulomaka pronađenih u arheološkim istraživanjima crkve, tako da mu porijeklo treba tražiti drugdje. Zbog velike sličnosti s ulomcima arhitrava iste radioničke produkcije koji se mogu datirati u kraj 8. ili sam početak 9. stoljeća te pripisati

Klesarskoj radionici iz doba biskupa Ivana, mišljenja sam da je i ovaj ulomak originalno pripadao dekoraciji tadašnjeg katedralnog kompleksa.

Dovratnici Sv. Luke također su poznati još odavno, a u istraživanjima crkve, dovršene 1195. g., otkriveni su i drugi spoliji, među kojima su i ulomci jedne predromaničke tranzene, o čijem porijeklu možemo samo nagađati. Tako Z. Čubrović pretpostavlja da svi spoliji iz crkve, kako oni mramorni tako i oni izrađeni od vapnenca, potječu iz ranoromaničke faze obližnje crkve Sv. Mihovila, sa čime se pak ne bih mogla složiti.¹⁴²

Slična je situacija i u crkvi Sv. Ane, građene na prijelazu iz 12. u 13. stoljeće, koja u luneti sjevernog bočnog portala na pročelju čuva donji dio pluteja s *Korbboden* motivom *Kotorske klesarske radionice*. Portal najvjerojatnije datira iz prve polovine 13. stoljeća, a u istoj crkvi njegov gornji dio pronađen je u popločanju oko stare oltarne menze u središnjoj apsidi, okrenut licem prema dolje. Prilikom objave istraživanja crkve pretpostavljeno je da su oba ulomka dospjela na to mjesto u vrijeme obnove crkve u 17. stoljeću, međutim nema razloga da luneta romaničkog portala ne bi bila ispunjena spomenutom pločom pluteja već u 13. stoljeću.¹⁴³

Ulomci koji su dugo skupljani u starom kotorskom Lapidariju predstavljaju poseban problem. Povijest sakupljanja i čuvanja predromaničkih ulomaka u gradu datira još s kraja 19. stoljeća i vezana je uz Antuna Rossija, škaljarskog učitelja i vanjskog suradnika *Starohrvatske prosvjete*, koji je prvi počeo izvještavati o njima u istoimenom časopisu.¹⁴⁴ Lapidarij je osnovalo „Bokeljsko starinarsko društvo“ 1906. godine tijekom austrougarske restauracije katedrale Sv. Tripuna, na poticaj Frane Bulića. Tada je on bio smješten u prostoru nekadašnje crkvice Gospe od Ružarija, koja danas više ne postoji a nalazila se pored muškog dominikanskog samostana Sv. Nikole, gdje je danas smještena nova pravoslavna crkva istog titulara.¹⁴⁵ Najveći dio Lapidarija sačinjavali su ulomci pronađeni prilikom te obnove, što je bila i glavna svrha njegova osnivanja. Ipak, vlastitim

¹⁴² Z. ČUBROVIĆ, 1997., 43-49. Argumentacija Z. Čubrović počiva na usporedbi motiva s dovratnika i ulomaka tranzene s plastikom iz Sv. Mihovila, međutim isti se motivi javljaju i na plastici katedralnog kompleksa i Sv. Marije, što autorica ne uočava. Drugi argument temelji na uvjerenju, iznijetom prilikom objave ulomaka iz Sv. Mihovila, da mramorni ulomci s fasade te crkve potječu iz njezine ranoromaničke faze, što se pak ne može smatrati pouzdanom činjenicom, a u slučaju ulomka grede s natpisom tu sam pretpostavku i odbacila, jer arhitrav ne pripada 11. stoljeću već je gotovo 300 godina stariji, klesan u vrijeme biskupa Ivana na kraju 8. ili početkom 9. stoljeća. Usp. Z. ČUBROVIĆ, 1993/94., 45-51.

¹⁴³ M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 177-200, posebno 191.

¹⁴⁴ A. ROSSI, 1898.a i b, 62-63 i 71.

¹⁴⁵ I. STJEPČEVIĆ, 1926., 57.

istraživanjem utvrdila sam da se tu čuvalo i nekoliko ulomaka s drugih lokaliteta, npr. iz franjevačkog samostana Sv. Klare ili pak iz crkve Sv. Luke u obližnjem kotorskom predgrađu Škaljari. Na žalost, nikakva dokumentacija o nalazima i mjestu njihova pronalaska, ako je i postojala, nije se sačuvala. U pouzdanijem određivanju katedralnog porijekla nekolicine ulomaka poslužio mi je, međutim, jedan zapis don Gracija Brajkovića koji se čuva u Biskupskom arhivu Kotora. On je, naime, 1966. godine načinio popis pod nazivom "Predmeti Kotsorske biskupije" u kojem je po vlastitom, te po sjećanju don Ive Stjepčevića naveo sve ulomke koji pripadaju katedrali Sv. Tripuna, odnosno one koji su nađeni prilikom austro-ugarske obnove.

Kasniju nesretnu „Odiseju“ ulomaka iz starog kotorskog Lapidarija opisuju Ilija Pušić,¹⁴⁶ a posebno detaljno Jovan Martinović kao njihov najbolji poznavatelj, koji se već pune 53 godine brine za njihovo dostojno zbrinjavanje i prezentaciju.¹⁴⁷ Iz podataka ovih dvaju autora uspjela sam izbrojiti da su se eksponati Lapidarija od 1945. do 1999. godine selili po gradu čak 13 puta, što je bio glavni razlog za gubitak ne samo dokumentacije o pojedinačnim spomenicima, već je nekoliko ulomaka na taj način oštećeno ili pak nepovratno izgubljeno.

Tijekom recentnih radova na obnovi i istraživanju katedrale Sv. Tripuna zbirka je i fizički razdijeljena. Veliki dio ulomaka je tijekom istraživanja premješten u Katedralu radi usporedbe s novootkrivenim fragmentima i rekonstrukcije cjelina, dok je manji dio ostao na platou bedema u blizini sjevernih gradskih vrata, odakle je konačno 2002. godine pohranjen u novoosnovanom Lapidariju uređenom u prostoru crkve Sv. Mihovila.

Ulomci su do danas na žalost podijeljeni, a ni pitanje njihovog pravnog vlasništva nije do kraja riješeno. U planu je otvaranje većeg izložbenog prostora u crkvi Sv. Pavla čija je obnova u tijeku, u kojoj bi dostojno bili izloženi svi ulomci, a s njima prezentirana i najstarija povijest grada Kotora.

¹⁴⁶ I. PUŠIĆ, 1971., 40, bilj. 2.

¹⁴⁷ J. MARTINOVIĆ, 2012. (u tisku).

2. ŠKALJARI

Škaljari su kotorsko prigradsko naselje smješteno u samome dnu kotorskog zaljeva, stiješnjeno između Lovćena i Vrmca, na blagoj padini što se od prijevoja Trojica spušta prema morskoj obali. U srednjovjekovnim dokumentima još od 14. stoljeća spominje se pod nazivom *Surana* – Šuranj, koji se danas odnosi samo na primorski, niži dio Škaljara smješten pred gradskim zidinama, gdje se nalaze ostaci benediktinskog samostana *Sci Petri de Surana*, a uz njega franjevački samostan iz 13. stoljeća s velikim gradskim grobljem koje je do 17. stoljeća predstavljalo pravi kotorski *Campo Santo*.¹⁴⁸

Pored ova dva samostana, u Škaljarima izvori bilježe još brojne crkve,¹⁴⁹ od kojih treba spomenuti i malu dvoetažnu kapelu **Sv. Dujma** iz 13. stoljeća – najjužniji izdanak kulta ovog sveca.¹⁵⁰ Njezine ruševine opisuje još krajem 19. stoljeća škaljarski učitelj Antun Rossi u *Starohrvatskoj prosvjeti*, navodeći staru predaju koja u Škaljarima živi do danas, prema kojoj je tu bio samostan „crnih fratarā“, tj. benediktinaca, te pretpostavlja da je crkvice predromaničkog porijekla.¹⁵¹ Današnja građevina zanimljivi je primjer dvoetažne crkve, kakvih je poznato još nekoliko na crnogorskom primorju,¹⁵² s prizemnom kriptom od dvije presvođene prostorije i malom jednobrodnom crkvicom iznad njih. Prilikom njezinog istraživanja i obnove 2004-2005. godine, potvrđeno je da je današnja građevina nastala u jednoj fazi u 13. stoljeću, ali je prilikom istraživanja ipak pronađen ulomak predromaničkog pilastra s križem, koji je tom prilikom ugrađen u zid pored apside.

¹⁴⁸ Istraživanja Sv. Petra i Sv. Frane na Šuranju bila su prva poslijeratna arheološka istraživanja, a 1956. godine vodio ih je Pavao Mijović, usp. P. MIJOVIĆ, 1962/63. i 1984.

¹⁴⁹ Škaljari kao naselje dosada nisu bili predmetom zasebne studije. Nekoliko osnovnih povijesnih i arhivskih podataka donosi škaljarski župnik don Anton Belan u brošuri *Gospa od Snijega Škaljari, 1903-2003.*, Župni ured Škaljari, 2003. Isti tekst dopunjen podacima o Sv. Duji nalazi se na internet stranicama Kotorske biskupije:

http://www.kotorskabiskupija.net/index.php?option=com_content&task=view&id=44&Itemid=60 (16. 10. 2013.)

¹⁵⁰ Crkvice se nalazi nešto dalje od grada, na plodnom terasastom zemljištu u podnožju Vrmca, u blizini izvora vode koji je aktivan do danas. Njezin prvi spomen datira iz 1331. g., kada se spominje „...*Petrus lechie archipresbiter abas eccliae s. Duimi*...“ (I. STJEPČEVIĆ, 1938., 60, bilj. 344; reprint 2003., 68.).

¹⁵¹ A. ROSSI, 1896., 43-45; I. OSTOJIĆ, 1964., 504, postojanje samostana smatra dvojbenim. U vrijeme nakon 12. stoljeća datira je V. KORAČ, 1953., 120-121.

¹⁵² P. MIJOVIĆ, 1987.

Crkva **Sv. Luke** predstavlja staru škalsku župnu crkvu, tradicionalno posvećenu Gospi Sniježnoj.¹⁵³ Kad je krajem 19. stoljeća došlo do gradnje nove župne crkve na drugome mjestu, stari je titular prešao na nju, a stara je posvećena svetome Luki, inače zaštitniku Škaljara. Današnja građevina izgrađena je u 17. stoljeću kao omanja jednobrodna crkva s polukružnom apsidom, dvokatnom preslicom i dva elipsasta barokna okulusa na pročelju. Ima popločano dvorište sa svih strana ograđeno zidom, s puškarnicama na sjevernoj strani, na temelju čega V. Lupis zaključuje da je crkva imala refugijalnu namjenu u vrijeme turskih napada u 16. i 17. stoljeću.¹⁵⁴

Na njezinom pročelju i u dvorištu uzidana su dva predromanička fragmenta i jedna čitava monolitna luneta s polukružnim lukom iznad portala, iznad nje romanički ulomak s dvije plitke slijepe arkade te gotički vegetabilni kapitel iznad dvorišnog ulaza. Od ovih ulomaka u literaturi je dosada bila zapažena tek luneta.¹⁵⁵ Oba autora smatraju da je ovdje donesena s neke starije porušene crkve u Škaljarima. Kad se, međutim, uzmu u obzir svi spoliji, zajedno s činjenicom da južni zid crkve u svom donjem dijelu pokazuje drugačiju tehniku zidanja s većim blokovima i širom fugom, jasno je da je kontinuitet ovog sakralnog mjesta mnogo duži od 17. stoljeća i da joj je prethodila crkva koja je, možda i bez prekida, egzistirala kroz čitavi rani i zreli srednji vijek.¹⁵⁶

Godine 1995. izvršena je konzervacija i obnova Sv. Luke – postavljen je novi krov, popravljena zidna žbuka u unutrašnjosti i konzerviran pod od crvenih i bijelih kamenih ploča. Na žalost, propuštena je prilika da se izvrše arheološka istraživanja crkve i njenog dvorišta koja bi zasigurno dala konkretnije podatke o starijim fazama života ovog lokaliteta. Ipak, u krovu je tada pronađen ulomak pluteja koji je danas uzidan u unutrašnjosti crkve, što još jače potvrđuje predromaničko porijeklo stare župne crkve Gospe od Snijega.

¹⁵³ U arhivskim izvorima prvi put se spominje 1519. godine, ali je kult Gospe Sniježne u Škaljarima, prema podacima don Točija Belana, potvrđen sigurno još od 15. stoljeća. Autor navodi da se u crkvi se osim latinskog upotrebljavala i glagoljica sve do kraja 19. stoljeća, te je iz 1893. g. sačuvan primjerak glagoljskog misala upravo iz ove crkve.

¹⁵⁴ V. LUPIS, 2013., 82.

¹⁵⁵ F. RADIĆ, 1895.a, 235-236; I. PUŠIĆ, 1971., 44-45., sl. 8a.

¹⁵⁶ Zanimljiv je i podatak da je zbog gradnje nove župne crkve Gospe od Snijega, namjera austrijskih vlasti bila srušiti staru, ali se tome žestoko usprotivio Josip Gelcich, koji je tih godina bio povjerenik Centralne komisije za spomenike u Beču vezano uz obnovu katedrale Sv. Tripuna. Njegove je trud urodio plodom i 1897. godine odlučeno je da se stara crkva očuva, uz uvjet da njezino održavanje snosi Crkva. Podatak donosi S. PIPLOVIĆ, 2003., 407.

Ovome lokalitetu pripisala sam i dva ulomka koja potječu iz starog kotorskog Lapidarija, a svojom ornamentikom i klesarskom obradom u potpunosti odgovaraju novopronađenom ulomku, odnosno dijelu dovratnika ugrađenom u dvorišnu stepenicu.

Što se tiče datacije i pobližeg utvrđivanja radioničkog porijekla svih ulomaka, na pripadnost *Kotorskoj klesarskoj radionici* prve polovine 9. stoljeća ukazuje gotovo sigurno luneta i ulomak pilastra s križem uzidan na preslici. Ostala četiri ulomka pokazuju nešto rustičniju izvedbu, te je njihova pripadnost *Kotorskoj klesarskoj radionici* upitna.

3. MUO – SV. PAVAO

O predromaničkoj crkvi Sv. Pavla na Mulu u literaturi ima vrlo malo podataka, a njezini su ostaci slabo poznati čak i lokalnoj stručnoj javnosti.¹⁵⁷ Prvi put je u Istoriji Crne Gore 1967. godine spominje Jovan Kovačević, donoseći njezin tlocrt i pretpostavljenu dataciju u 11. stoljeće, izvedenu prema ulomcima skulpture pronađenima u njezinim ruševinama.¹⁵⁸ U novijoj literaturi nekolicina autora vrlo se kratko na nju osvrće,¹⁵⁹ dok je sama skulptura koju donosimo u katalogu ostala posve nepoznata.

Crkva je oko 50 metara udaljena od mora i na visini od oko 20 m iznad morske razine, iza prvih redova kuća u starom ribarskom naselju Muo nasuprot Kotoru. Smještena je na privatnom zemljištu obitelji Dragović, na položaju Crkvina, prilično zarasla u gustu visoku vegetaciju. Pravilno je orijentirana u smjeru istok-zapad, a zidovi su joj sačuvani do visine od oko 1.5-2 m. Radi se o maloj jednobrodnoj crkvi dimenzija oko 9 x 5 m, s polukružnom apsidom promjera 2.5 m, izvana utopljenom u četvrtasti masiv. Na južnom zidu sačuvana su dva pilastra, a na urušenom dijelu u pravilnom razmaku možemo pretpostaviti i treći, na temelju čega se može pretpostaviti da joj je unutrašnjost bila podijeljena na četiri traveja. Taj južni zid kao i sama apsida, sačuvana do visine polukalote, najbolje su očuvani dijelovi originalne predromaničke faze. Zapadni zid, kojeg crta Kovačević, danas je urušen, što je vjerojatno posljedica potresa iz 1979. godine. Ulaz na sjevernom bočnom zidu možda je naknadno probijen, a na crkvi su vidljive određene kasnije pregradnje.

Dosada u literaturi nije poznat nijedan arhivski podatak o ovoj crkvi. O njezinoj kasnijoj sudbini znamo nešto iz natpisne ploče porijeklom iz crkve, koja je danas uzidana u sakristiju glavne muljanske župne crkve Pomoćnice kršćana (Svetište bl. Gracije iz Mula). Na njoj se spominje član kotorske plemićke obitelji Vrakjen čija je palača

¹⁵⁷ Točno mjesto gdje se nalaze ostaci crkve nije bilo lako pronaći, a tu su mi najviše pomogli upravo stanovnici Mula, koji taj položaj zovu Crkvina.

¹⁵⁸ J. KOVAČEVIĆ, 1967., 328 i 431-432.

¹⁵⁹ I. PUŠIĆ, 2006., 48; R. VUJIČIĆ, 2007., 48; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 108-109; Z. ČUBROVIĆ, 2009.a, 67.

sačuvana u gradu,¹⁶⁰ kotorski kanonik *Dominicvs Vracen*, koji je obnovio (*instauravit*) crkvu 1556. godine. Iz natpisa, dakle, saznajemo da je crkva Sv. Pavla u 16. stoljeću bila na njihovom zemljištu i da je tada još uvijek, iako možda ne i u kontinuitetu, bila u kultu. Nakon toga teren je prešao u vlasništvo obitelji Radulović, a ženidbenim vezama danas je u vlasništvu obitelji Dragović.

Bliža okolica crkve definirana je od strane regionalnog Zavoda kao potencijalno arheološko nalazište zbog mogućnosti postojanja nekropole, ali crkva dosada još nije arheološki istraživana, što bi zasigurno rezultiralo konkretnijim spoznajama o njenom izgledu, tipologiji arhitekture i vremenu njezinog nastanka. Predromanički ulomak dijela grede ili vijenca vjerojatno je pronađen slučajno ili prilikom stručnog obilaska terena. Na temelju analize njegove dekoracije, s određenom dozom opreza pripisala sam ga *Kotorskoj klesarskoj radionici*, s mogućnošću da je nastao i nešto kasnije u 9. stoljeću.¹⁶¹

¹⁶⁰ Usp. J. J. MARTINOVIĆ, 2007., 61-62.

¹⁶¹ Do sličnog zaključka, uspoređujući sličnost apside na Mulu s onima Sv. Marije u Rosama i Sv. Petra na Šuranju, došao je i Đorđe Janković, usp. Đ. JANKOVIĆ, 2007., 108-109.

4. PRČANJ – SV. TOMA

Ostaci crkve Sv. Tome nalaze se u središnjem dijelu Prčanja, iza prvih redova kuća na terenu obitelji Marasović. I prije arheoloških istraživanja bili su vidljivi istočni, južni te djelomično sjeverni zid crkve, a već tada su bili poznati srednjovjekovni dokumenti iz kojih saznajemo da je crkva još u 15. stoljeću bila u funkciji.¹⁶² U vizitaciji biskupa Ivana Zborovca 1672. godine navodi se da joj je potreban popravak i da u njoj nema nikakvih obrednih predmeta, oltara niti zvona, ali je još uvijek bila pod svodovima.¹⁶³ Don Niko Luković donosi zanimljive podatke o antičkim artefaktima pronađenima u njenoj neposrednoj blizini: mramorni žrtvenik koji je autor otkrio 1930. a danas je uzidan u stražnji ogradni zid župne crkve na Prčanju, rimski sarkofag, tegule te „nekoliko malih poganskih kipova od bronza i rimskih novaca“. Navedeni položaj dakle vjerojatno još od antičkih vremena čuva kontinuitet kulta.

U ljeto 1959. i 1960. godine ovdje su, u organizaciji Arheološkog instituta iz Beograda pod vodstvom Jovana Kovačevića i Vojislava Koraća, vođena jedna od prvih arheoloških istraživanja u Boki (nakon Sv. Petra na Šuranju, Sv. Mihovila na Prevlaci i Sv. Tome u Kutima).¹⁶⁴ Tada su ostaci crkve u potpunosti oslobođeni visokih nanosa zemlje koja je stoljećima dopirala s južne strane, iz pravca padine Vrmca. Pripada centralnom tipu upisanoga grčkog križa s kupolom u sredini i tri apside istaknute prema istoku, sjeveru i jugu, te je interpretirana kao kombinacija *quincunxa* i trikonhosa. Crkva je imala dva ulaza – od zapadnog portala sačuvan je prag i dio okvira s profilacijom torusa, na južnom zidu jugozapadnog traveja bila su još jedna uža vrata, naknadno zazidana, te jedan širi prozor u južnoj konhi. Baza oltarne ograde nije pronađena, ali dokazuju je ulomak pluteja ugrađen u kasnije popločanje te tragovi utora na bazama stupova i na jugoistočnom

¹⁶² Prve podatke o crkvi donosi N. LUKOVIĆ, 1937., 338-341. Arhivski podaci odnose se na godine 1346. i 1441., kada se spominje zemljište oko Sv. Tome, a 1445. u jednoj oporuci traži se da se u njoj čita misa, što znači da je crkva tada u potpunosti služila kultu. Iste podatke donosi i V. KORAĆ, 1953., 118-119, uz napomenu da ih je sakupio I. Stjepčević, te ukratko opisuje vidljive ostatke crkve. Već tada pretpostavlja oblik trikonhosa i njezino predromaničko porijeklo.

¹⁶³ N. LUKOVIĆ, 1937., 341.

¹⁶⁴ J. KOVAČEVIĆ, 1967., 328, 356, 374-376, 380, sk. 62, sl. 64; V. KORAĆ – J. KOVAČEVIĆ, 1970., 107-117.

zidnom pilastru, tako da je poznat njen točan položaj unutar crkve. U svetišnom prostoru jugoistočnog traveja, iza oltarne ograde i ispod kasnijeg poda, nađen je jedan grob bez priloga.

Crkva je po svojoj tipologiji i dimenzijama srodna memoriji Sv. Tripuna, izgrađenoj sa suprotne strane zaljeva početkom 9. stoljeća, koja je međutim otkrivena gotovo 30 godina kasnije. Tadašnje stanje istraživanja predromaničke arhitekture nije autorima dopuštalo da za križni plan crkve pronađu prave analogije u dalmatinskoj arhitekturi, ali ipak su uočili sličnost s tada još neobjavljenom, ali otkrivenom kriptom Sv. Petra u Dubrovniku te došli do potpuno ispravne datacije u kraj 8. ili početak 9. stoljeća. U nedostatku bližih analogija iznose paralele s onodobnom zapadnoeuropskom arhitekturom: s crkvom San Satiro u Milanu i Teodulfovim oratorijem u Germigny-des-Présu kod Orleansa,¹⁶⁵ koje se danas često opovrgavaju u literaturi, iako su autori već tada napomenuli da bi bilo „...teško pomisliti na bilo kakvu neposrednu zavisnost među njima“, te su problem porijekla ovog arhitektonskog rješenja ostavili otvorenim. Korać je naknadno pokušao ovaj arhitektonski tip dovesti u vezu s bizantskom arhitekturom.¹⁶⁶

U novije vrijeme pojavila su se uvjerljivija objašnjenja za porijeklo crkava tipa *quincunxa* u Boki, koja su uglavnom prihvaćena u literaturi te dovedena u kontekst povijesnih događanja na početku 9. stoljeća. Ističu se kronološke i tipološke analogije s regionalnom arhitekturom bizantskih maloazijskih pokrajina Bitinije¹⁶⁷ i Kapadocije¹⁶⁸, a kao mogući prenositelj graditeljske ideje preko Konstantinopola predlaže se kotorski biskup Ivan koji je prisustvovao Nicejskom saboru 787. godine, što se dovodi u vezu i s nabavom relikvija svetoga Tripuna.

I dok su prilikom objave autori zastupali mišljenje da je uloga Sv. Tome na Prčanju bila da se preko nje kristijanizira slavensko stanovništvo naseljeno u dnu kotorskog zaljeva i u blizini grada, u novijoj literaturi ističe se da se vjerojatno radi o oratoriju nekog bogatog

¹⁶⁵ Ove analogije u potpunosti je prihvatio Tomislav Marasović, čak naglašavajući da zapadna karolinška komponenta znatno više dolazi do izražaja na Sv. Tomi i Sv. Tripunu nego na drugim crkvama s upisanim transeptom iz 11. stoljeća. Crkvu na Prčanju vidi kao izraziti primjer karolinške centralne građevine složenog četvrtastog tlocrta, usp. T. MARASOVIĆ, 1990., 215-224. (ISTI, 1994., 219)

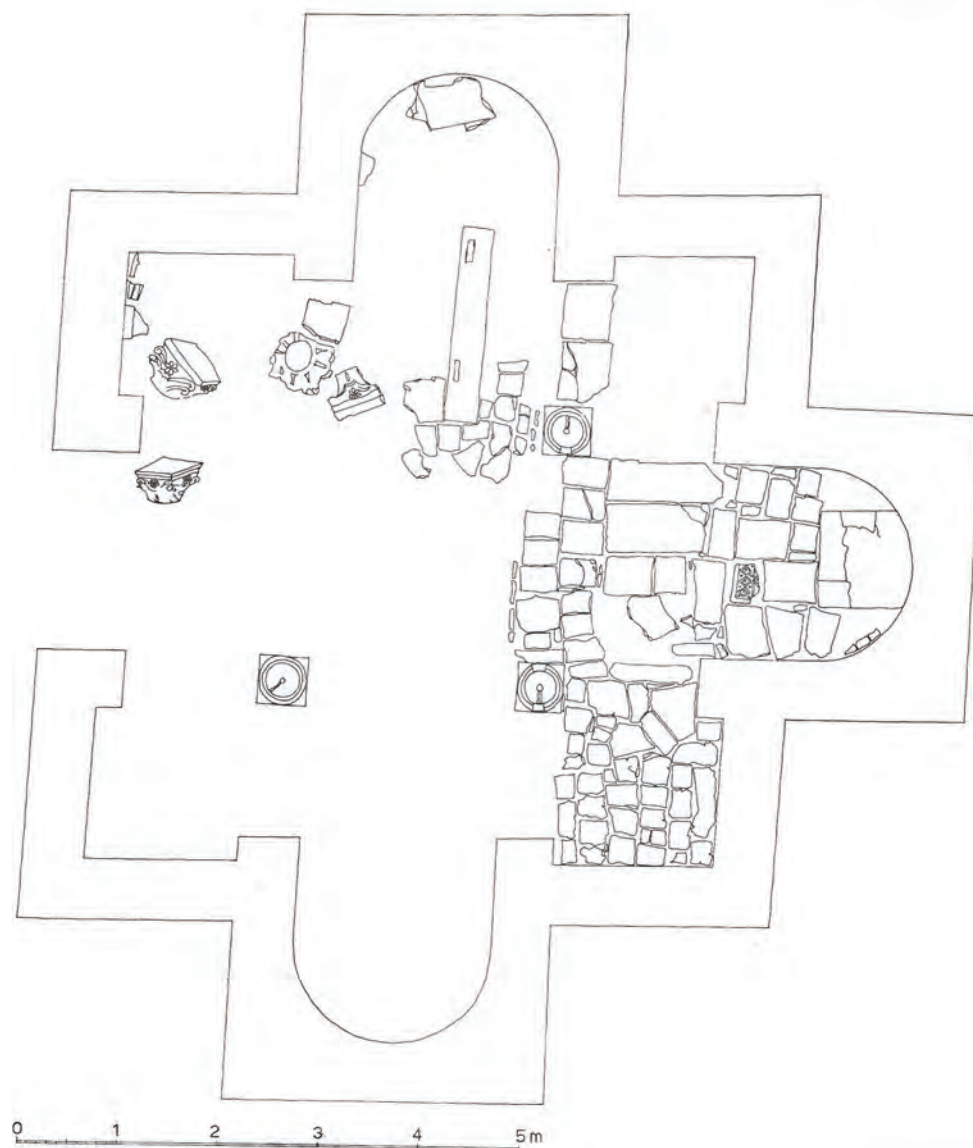
¹⁶⁶ V. KORAĆ, 1976., 155-172 (prijevod u: ISTI, 1987., 21-32, o Sv. Tomi na str. 25-27)

¹⁶⁷ V. KORAĆ – M. ŠUPUT, 1998., 113,115; tezu prihvaća Z. ČUBROVIĆ, 2009.a., 63, te M. ČANAK-MEDIĆ – Z. ČUBROVIĆ, 2010., 23-27. Rajko Vujičić pojavu ovog arhitektonskog tipa povezuje s monaškom zajednicom koja je u Bitiniji bila vrlo aktivna u doba kad su mnoge bizantske relikvije dospijevale na Zapad, usp. R. VUJIČIĆ, 2007., 42-44.

¹⁶⁸ I. STEVOVIĆ, 2001/2002., 165-182.

pojedince, vjerojatno autohtonog romanskog porijekla, koji se nalazio na njegovom posjedu. Što se tiče arhitektonske plastike iz crkve – četiri kapitela s bazama i dva ulomka pluteja – iako ne pokazuju bližih dodirnih točaka s produkcijom poznatih radionica toga doba, sklona sam ih pripisati razdoblju građenja crkve, tj. ranom 9. stoljeću, nasuprot većini mišljenja koja ih smatraju spolijima donesenim s nekih drugih starijih građevina.¹⁶⁹

¹⁶⁹ Usp. I. PUŠIĆ, 2006., 49; R. VUJIČIĆ, 2007., 42; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 108; M. ČANAK-MEDIĆ – Z. ČUBROVIĆ, 2010., 23.

Sl. 16. Tlocrt crkve Sv. Tome na Prčanju tijekom istraživanja s položajem otkrivenih stupova i kapitela (V. Korać - J. Kovačević, 1970.)

5. PERAST – OPATIJA SV. JURJA

Najstariji lokalitet na području Perasta svakako je drevna benediktinska **opatiya Sv. Jurja** smještena na otočiću pred gradom, kojoj se tek od 15. stoljeća pridružio i umjetno stvoreni otočić sa svetištem Gospe od Škrpjela. Prvi spomen ove opatije datira iz 1166. godine, kada je prilikom posvete kotorske katedrale Sv. Tripuna bio prisutan i opat Ivan Sv. Jurja pred Perastom.¹⁷⁰ Opatiju su osnovali Kotorani radi sigurnosti i čuvanja prolaza Verige, a njome su i upravljali sve do 1634. godine, postavljajući opate i prokureure koji su se brinuli o crkvi i samostanu. Nakon toga pravo patronata nad opatijom prešlo je u ruke samih Peraštana. O drevnoj povezanosti opatije s Kotorom svjedoči i sam titular sv. Jurja, koji je bio zaštitnik Kotora do dolaska relikvija Sv. Tripuna u grad.¹⁷¹ Iako je već od zrelog srednjeg vijeka položaj opatije zbog slabljenja benediktinskog reda bio vrlo težak, ona se nikada službeno nije ugasila, sve do danas kada službu opata po tradiciji preuzima peraški župnik.¹⁷²

Perast je u srednjem vijeku bio tek jedno od sela u posjedu opatije Sv. Jurja, a svoj prosperitet u doba mletačke vlasti duguje u prvom redu pomorstvu, kojim su se Peraštani bavili od samih početaka.¹⁷³ Na mjestu mletačkog **kaštela Sv. Križa** (lokalni naziv Forteca), izgrađenog najvjerojatnije u 16. stoljeću, čiji se ostaci nalaze tik iznad magistralnog puta što prolazi iznad Perasta, nalazila se nekada istoimena crkva, za koju se u popularnoj literaturi i turističkim vodičima navodi da je bila najstarija crkva u Perastu i potječe možda još iz 9. stoljeća. Mišljenje je preuzeto od don Gracija Brajkovića, peraškog župnika 1960.-1984. godine i neumornog istraživača peraške povijesti, koji je na prostoru tvrđave pronašao tri predromanička ulomka i pohranio ih u današnji lapidarij

¹⁷⁰ I. STJEPČEVIĆ, 1938., 4. (reprint: 2003., 16). Prijepis dokumenta vidi kod: M. MILOŠEVIĆ., 1966., prilog na str. 33-34.

¹⁷¹ D. FARLATI – J. COLETI, 1800., 423; P. BUTORAC, 1928. (reprint: 1999., 10, bilj. 6), koji donosi najcjelovitiji pregled povijesti opatije s mnoštvom zanimljivih arhivskih podataka. Za povijesni pregled usp. također I. OSTOJIĆ, 1964., 489-492.

¹⁷² Otočić danas služi kao ljetovalište Katoličkog sjemeništa u Subotici.

¹⁷³ I. STJEPČEVIĆ, 1926. (reprint, 2003., 382), spominje da se u Perastu već u 14. stoljeću nalazilo brodogradilište. Opširnije o postanku peraške općine vidi P. BUTORAC, 1998.

na otočiću Gospe od Škrpjela.¹⁷⁴ Međutim, podatak o postojanju starije crkve kao i vrijeme njezina postanka nisu potkrijepljeni nikakvim arheološkim istraživanjima, pa se taj podatak zasada ne može smatrati pouzdanim.

Navedeni ulomci govore nam da se radi o crkvi opremljenoj mramornim reljefima na samom početku 9. stoljeća, a postojanje dvije takve crkve na malom prostoru koji tada još nije urbaniziran ne čini se vjerojatnim. Ulomci su mogli vrlo lako biti doneseni i sa Sv. Jurja prilikom gradnje crkve ili tvrđave Sv. Križa. Budući da su klesari iz doba kotorskog biskupa Ivana, kojima smo pripisali dva od tri navedena ulomka, opremali gotovo isključivo već postojeće ranokršćanske crkve u zaljevu, takvu bismo crkvu možda mogli pretpostaviti i na otočiću Sv. Jurja, koji ima vrlo povoljan položaj na ulazu u unutrašnji dio bokokotorskog zaljeva.

Jedini ulomak koji je kao spolij uzidan u današnju crkvu Sv. Jurja je dio pilastra u zazidanom prozoru na vanjskoj strani apside, koji Pavao Butorac smatra udubljenjem u kojem je nekada stajao kip sv. Jurja ili sv. Anastazije, kojoj je samostanski vrt bio posvećen.¹⁷⁵ O izgledu i tlocrtu stare opatijske crkve nemamo nikakvih podataka, budući da je ona višekratno rušena i paljena: u 16. stoljeću od strane gusara, u 17. Velikom trešnjom, nakon koje su izgrađeni zidovi današnje crkve, ali i u 19. stoljeću kada ju je koristila francuska, a zatim i austrijska vojska, čime su crkva i samostan znatno osiromašeni. Od stare crkve sačuvan je tek popločani pod s grobnicama starih peraških plemićkih obitelji, jer je crkva sve do 1667. bila župna crkva Perasta i služila je kao gradsko groblje do 1866. godine.¹⁷⁶

O velikoj starini i značaju samostana svjedoči i drevna tradicija da opat Sv. Jurja svake godine drži misu u kotorskoj prvostolnici upravo na blagdan *Karika*, tj. na blagdan prijenosa relikvija sv. Tripuna 13. siječnja.¹⁷⁷ Analiza malobrojnih, ali značajnih ulomaka predromaničkih reljefa koji se mogu pripisati dvjema klesarskim radionicama od kraja 8. do prve polovine 9. stoljeća, potkrepljuje pretpostavku da se vjerojatno radi o nastarijoj benediktinskoj opatiji na području Boke kotorske, ukoliko se tu već prije nije nalazila starija sakralna građevina na čijem je mjestu opatija mogla i nastati.

¹⁷⁴ Za taj podatak zahvaljujem današnjem peraškom župniku don Srećku Majiću.

¹⁷⁵ P. BUTORAC, 1928. (reprint: 1999., 100).

¹⁷⁶ ISTI, 1928. (reprint: 1999., 90, bilj. 374).

¹⁷⁷ ISTI, 1928. (reprint: 1999., 19, 35).

Sl. 17. Tvrđava Sv. Križa u Perastu

Sl. 18. Pogled na otočić Sv. Jurja

Sl. 19. Predromanička spolija uzidana u apsidu crkve Sv. Jurja

6. VIJEĆE BRDO (PLAVDA)

Staro selo Vijeće Brdo nalazi se iznad Lepetana, na samom kraju brdovitog poluotoka Vrmac. Ovdje se već treću generaciju, točnije od tridesetih godina 20. stoljeća u kući obitelji Perak čuva mramorni ulomak grede nepoznatog porijekla. Objavio ga je Vinicije Lupis 2011. godine bez detaljnijih podataka o mjestu gdje se nalazi, tvrdeći da potječe s Plavde.¹⁷⁸

Plavda je, pak, položaj u Lepetanima uz more gdje se nalazi istoimeni izvor, danas kaptiran u okviru Vodocrpilišta JP „Vodovod i kanalizacija Tivat“. U srednjem vijeku to se područje označavalo imenom „ispod sela Većebrdo“ ili „predio sv. Lovrinca“ (*contrata sci Laurentii*), prema staroj **crkvi Sv. Lovre** koja se ovdje nalazila, a stradala je u turskim napadima tijekom 16. i 17. stoljeća.¹⁷⁹ Prema Stjepčeviću, njezine ruševine bile su vidljive sve do Prvog svjetskog rata. U jednom dokumentu iz 1327. g. Stjepčević je pronašao termin *Pladanus* od kojeg se formirao današnji naziv Plavda.¹⁸⁰

Navedeni ulomak svojom izvedbom u mramoru i pripadnošću najstarijoj prepoznatoj klesarskoj radionici u Boki upućuje na porijeklo u nekoj značajnijoj sakralnoj građevini, vjerojatno ranokršćanskog porijekla. Stoga je najvjerojatnije donesen s nekog mjesta koje se nalazilo niže uz more, gdje su redovito bili rasprostrti antički i kasnoantički lokaliteti.¹⁸¹ Plavda je upravo dobar kandidat za pretpostavljeno porijeklo ulomka iz Vijećeg Brda, jer se nalazi odmah ispod njega, na prometno vrlo prikladnom položaju na početku tjesnaca Verige, koji predstavlja prirodni prilaz u unutrašnji dio Boke s Risanskim i Kotorskim zaljevom. Stjepčević u neposrednoj blizini spominje i nalaze

¹⁷⁸ V. LUPIS, 2011., 57-58.

¹⁷⁹ I. STJEPČEVIĆ, 1934. (reprint: 2003., 321, 322, 327.) donosi povijesni pregled Lastve i susjednog područja. Posebnu pažnju obratio je brojnim i različitim toponimima koji se koriste u arhivskim dokumentima a odnose se na područje od Lepetana do Tivta i Bogdašića, na južnoj padini brda Vrmac.

¹⁸⁰ Konkretno, spominje se voćnjak kod crkve Sv. Lovre sa strane Plavde: „...*calametum ad sctum Laurentium ex parte de pladano...*“, ISTI, reprint 2003., 324, 336, bilj. 10, 338, bilj. 46.

¹⁸¹ Sukladno situaciji u preostaloj Dalmaciji, Slaveni su i na području Boke kotorske nakon dolaska naselili dijelove dalje od mora i na većoj nadmorskoj visini, formirajući najstarija vrmacka naselja Gornji Stoliv, Vijeće Brdo, Pasiglav i Bogdašići. To potvrđuju i brojni ostaci slavenske pretkršćanske religije prisutni u toponimima i u titularima nekoliko crkava posvećenih sv. Vidu i sv. Iliji.

rimskih nadgrobnih spomenika. I titular crkve upućivao bi na njezino moguće ranokršćansko porijeklo. Iz obližnje Donje Lastve potječe ulomak mramornog ranokršćanskog stupića s urezanim križem, koji Lupis pogrešno smješta na Plavdu.¹⁸² Sve ovo upućuje da se na širem području od Veriga do Tivta može očekivati i više potencijalnih ranokršćanskih lokaliteta.

Autor, međutim, na drugome mjestu¹⁸³ ide i dalje te rehabilitira pretpostavku Stjepčevića, koju ovaj pak preuzima od dubrovačkoga kroničara Serafina Razzija, da je navedena crkva na Plavdi bila posvećena lokalnim bokeljskim mučenicima Petilovrijencima, da je nastala na mjestu čudesnog pronalaska njihovih relikvija, te da se radi o ranokršćanskim svecima, suprotno srednjovjekovnim dubrovačkim i kotorskim legendama koje njihovo mučeništvo datiraju u razdoblje 11-13. stoljeća.¹⁸⁴ Iz te crkve Petilovrijenaca, dakle, potjecao bi navedeni ulomak. Međutim, sam Stjepčević u svom djelu već na slijedećoj stranici iznosi argumente koji opovrgavaju tu teoriju: u dokumentima, u kojima se crkva vrlo često spominje, nikad se ne navode imena Petra i Andrije, a u njoj posebno štovao upravo blagdan sv. Lovre (10. kolovoza).¹⁸⁵

Zbog izrazitih likovnih i radioničkih analogija s ulomcima iz Perasta, moguće je da je ovaj komad originalno bio dijelom mramorne opreme u benediktinskoj crkvi Sv. Jurja pred Perastom. Ova pretpostavka može se potkrijepiti i povijesnim podacima: Plavda je, kao i čitav susjedni dio obale od Lepetana do Donje Lastve, bila primorski dio sela Vijeće Brdo koje je, pored brojnih drugih posjeda u Boki (čitav južni dio Vrmca od Veriga do današnjeg Tivta, sela Đurići, Lipci i Strp sa suprotne strane zaljeva), pripadalo opatiji Sv. Jurja,¹⁸⁶ pa je ulomak mogao naknadno od tamo biti prenesen na ovo područje te ugrađen u crkvu Sv. Lovre ili u jednu od brojnih drugih starih crkvice koje se do danas nisu sačuvale, a u arhivskim izvorima se spominju kao stare ili ruševne.¹⁸⁷ U neposrednoj

¹⁸² Stupić je pronađen u polju u Donjoj Lastvi, prema P. MIJOVIĆ-M. KOVAČEVIĆ, 1975., 67. Objavio ga je J. KOVAČEVIĆ, 1967., 272, sl. 49., a 1978. smatrao se nestalim, usp. M. PAROVIĆ-PEŠIKAN – J. MARTINOVIĆ, 1978. Nalazi se uzidan u dvorišni zid katoličke crkve Sv. Ante u Lepetanima, te je odnedavno zamijenjen kopijom.

¹⁸³ V. LUPIS, 2012.

¹⁸⁴ J. BELAMARIĆ, 2001., 704-709, posebno bilj. 11.

¹⁸⁵ I. STJEPČEVIĆ, 1934. (reprint: 2003., 327.)

¹⁸⁶ O posjedima opatije kroz povijest na više mjesta piše P. BUTORAC, 1928., (reprint: 1999.), te I. STJEPČEVIĆ, 1934. (reprint: 2003., 321-322).

¹⁸⁷ Još 1689. g. za zemljište na Plavdi u predjelu Sv. Lovre opatija je dobivala 1 dukat od najma i 1 barjo vna, usp. P. BUTORAC, 1928. (reprint: 1999., 124, bilj. 303.).

blizini Plavde nalazi se i toponim Opatovo, koji se očuvao do danas, a svjedoči o povezanosti ovog područja s benediktinskim samostanom Sv. Jurja.

7. TIVAT

Tivat (u srednjem vijeku *Teudo ili Theodo*) jedno je od mjesta u Boki o kojima postoji vrlo malo povijesnih i materijalnih podataka koji se tiču ranog srednjeg vijeka.¹⁸⁸ Naziv se u kasnijem srednjem vijeku odnosio na šire područje i obuhvaćao je i današnju Donju Lastvu. U već spominjanom pismu pape Klementa caru Dušanu iz 1346. godine, kao jedan od osam benediktinskih samostana spominje se i onaj *sancti Marci de Pinita*.¹⁸⁹ To je inače jedini njegov spomen u povijesnim izvorima. Danas u Tivtu ne postoji crkva posvećena svetom Marku, ali njegov točniji položaj određuje epitet *de Pinita*, za kojeg se pretpostavlja da se odnosi na područje zvano Pine (od lat. *pinus* – bor). **Pine** su danas centar Tivta, gdje se nalazi glavna gradska riva. Upravo na ovome mjestu nalazio se danas nestali ulomak koji je objavio Antun Rossi u *Starohrvatskoj prosvjeti* daleke 1898. godine, kada je bio uzidan u kuću Ivanović.¹⁹⁰ Nije mi poznato o kojoj se kući u Tivtu radi, ali ona najvjerojatnije više ne postoji te možemo samo nagađati da se radi o skromnim ostacima opreme spomenutog samostana. Rossi u istom članku spominje još „...ulomaka ploča, koji se danas nalaze uloženi većinom kao prosto gradivo u nekim crkvama, a i u kućama. O tomu namjeravam s vremenom pisati...“. Ovaj je ulomak na žalost jedini na koji se detaljnije osvrnuo.

U slučaju drugog lokaliteta situacija je upravo obratna. Koliko mi je poznato, dosada nisu poznati arhivski dokumenti u kojima bi se spominjala **crkva Sv. Srđa**, a začudo ne navodi je niti Stjepčević, koji je bio najbolji poznavalac sakralne topografije ovog područja. Ova malena jednobrodna crkvica nalazi se u starom, danas gotovo u potpunosti napuštenom naselju **Đurđevo brdo** iznad Tivta, na terasastoj zaravni istoimenog brda. Datirana je u 16. stoljeće, a danas se nalazi u doista žalosnom stanju, zapuštena i s urušenim krovom. Na pročelju iznad portala ima ugrađen stariji natpis iz 11. stoljeća te ploču pravokutnog oblika koja u centru ima reljef profiliranog grčkog križa, vjerojatno

¹⁸⁸ Arhivske podatke iz srednjeg i novog vijeka donosi I. STJEPČEVIĆ, 1934. (reprint I. Stjepčević, 2003., 2019-347).

¹⁸⁹ Prijepis donosi I. STJEPČEVIĆ, 1930., 64. (reprint: 2003., 154-156). Usp. također ISTI, 1934., u reprintu str. 328. Samostan spominje i I. OSTOJIĆ, 1964., 497-498.

¹⁹⁰ A. ROSSI, 1898.b, 71.

istodobnu natpisu. Nadvratnik je zanimljiv jer donosi ime donatora, koje je u literaturi dosada bilo dvaput pogrešno pročitano¹⁹¹ i kao takvo uneseno u Jirečkov popis romanskih imena.¹⁹² Radi se, međutim, posve sigurno o đakonu *Albolinusu*, sinu *Bergolinija*, koji je zajedno sa svojom braćom podigao crkvu Sv. Sergija, Nikole i Dimitrija. Imena govore o njihovom romanskom, vjerojatno italskom porijeklu, što je zanimljiv podatak koji oslikava etničko šarenilo ranosrednjovjekovnog društva u Boki, pored nekoliko primjera autohtonih romaniziranih, slavenskih, a u jednom slučaju i germanskog imena. Titular recentne crkve, koji ponavlja ime prvog starog patrona, pouzdana je potvrda da se stara crkva nalazila na mjestu ili u neposrednoj blizini današnje.

Treći lokalitet s nalazom predromaničke skulpture na području današnjeg Tivta dosada je bio nepoznat. Radi se o monumentalnom i odlično sačuvanom mramornom pilastru u produkciji *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana*, koji se zadnjih nekoliko godina čuva na Prevlaci, a potječe s lokaliteta **Račica**, koji je smješten točno nasuprot Prevlake i otoka Sv. Marko (A. 7c. 01.). Ovdje se do osamdesetih godina 20. stoljeća nalazila tvornica cigle Račica. Pilastar je bio pronađen uz more te je zatim dugo bio u privatnom vlasništvu, a prije nekoliko godina pohranjen je u riznicu manastira na Prevlaci, zbog uvjerenja da potječe odatle. Ali budući da smo utvrdili da je na opremanju Sv. Mihovila radila isključivo *Kotorska klesarska radionica*, moje je mišljenje da mu porijeklo treba tražiti u crkvi Sv. Gabrijela koja se nalazila na susjednom otoku Sv. Marko ili Gabrio. S tom crkvom povezala sam i neke od ulomaka istog radioničkog porijekla koji su danas uzidani na Školju, a sudeći prema monumentalnosti i kvaliteti ulomaka, radilo se očito o većoj ranokršćanskoj crkvi.

¹⁹¹ Đ. Stratimirović ga je pročitao kao *Albulinus*, što je preuzeo i K. Jireček, a P. Šerović i J. Kovačević kao *Albelinus*.

¹⁹² K. JIREČEK, 1962., 143.

8. BOGDAŠIĆI – SV. PETAR

Današnja crkva Sv. Petra u Donjim Bogdašićima nalazi na malom istaknutom brežuljku podno južne padine Vrmca, na visini od 145 m. Naselje se u srednjovjekovnim dokumentima spominje pod starim nazivom Gradec, da bi ga tijekom 15. stoljeća zamijenio današnji naziv Bogdašići.¹⁹³

O postojanju benediktinskog samostana na Gra(d)cu saznajemo iz pisma pape Klementa VI od 6. siječnja 1346. godine, kojim poziva Stefana Dušana da kotorskom biskupu vrati osam benediktinskih samostana na području Boke kotorske, uz još neke crkve i posjede.¹⁹⁴ U nedostatku temeljitijih arheoloških istraživanja na lokalitetu,¹⁹⁵ jedina materijalna potvrda tom dokumentu danas je natpisna ploča uzidana u unutrašnjosti crkve, na kojoj se potpisao graditelj samostanskog klaustra – majstor *Regolus*. Epigrafskom analizom natpis se može datirati najranije u drugu polovinu 11. stoljeća, vjerojatno u njegovu posljednju četvrtinu ili kraj, te nema razloga sumnjati da potječe upravo s ovog lokaliteta.¹⁹⁶

U 13. stoljeću, točnije do 1269. godine samostan je najvjerojatnije opustio te ga je preuzela pravoslavna crkva, odnosno Zetska episkopija sa sjedištem u tadašnjem manastiru Sv. Mihajla na Prevlaci. Njezini posjedi do danas su poznati kao Miholjski zbor, a obuhvaćali su i crkvu Sv. Petra, koju je episkop Neofit gore spomenute godine obnovio i prilagodio istočnoj liturgiji dodavanjem dvije pjevnice sa sjeverne i južne strane uz svetište. O toj Neofitovoj obnovi sačuvan je točno datiran natpis s godinom 1269., uzidan danas na pročelju crkve desno od portala. Obje pjevnice sačuvane su do danas

¹⁹³ I. STJEPČEVIĆ, 1934. (reprint 2003., 323.)

¹⁹⁴ Dokument dijelom citira F. RADIĆ, 1896., 52, a cjeloviti prijepis donosi I. STJEPČEVIĆ, 1941. (reprint 2003., Dodatak, 154-155.). O samostanu vidi I. OSTOJIĆ, 1964., 496-497.

¹⁹⁵ Godine 1981. nakon otkrića fresaka vođena su kraća arheološka istraživanja u južnoj kapeli i sondiranja na više mjesta oko crkve od strane Muzeja u Tivtu, ali se nije kopalo do potrebne dubine zbog pronalaska mladih grobova u dvorištu. Istraživanja nisu objavljena, a o njima osnovne podatke donosi M. MILOŠEVIĆ, 1992., 301-313.

¹⁹⁶ Sumnju u tom pogledu iznosi nedavno J. MARTINOVIĆ, 2012., natpis br. 38. (u tisku), smatrajući da natpis govori o obnavljanju klaustra na Prevlaci.

kao bočne kapele, a u južnoj su 1981. pronađeni ostaci kvalitetnih bizantskih fresaka, nastalih nedugo nakon obnove i datiranih u sedamdesete godine 13. stoljeća.¹⁹⁷

Najviše prijepora u literaturi oko spomenutog lokaliteta prouzročio je upravo navedeni Neofitov natpis, odnosno pitanje potječe li on s tog lokaliteta, što smatra većina autora ili je pak donesen s nekog drugog mjesta, konkretno s Prevlake, kako to navode zapisi iz vizitacija kotorskih biskupa Drago i Dall'Oglio 1689. i 1766. godine.¹⁹⁸ Najtemeljitiije je čitavu problematiku iznio Miloš Milošević.¹⁹⁹ U potpunosti se slažem s njegovim mišljenjem da u originalno porijeklo oba natpisa ne treba sumnjati, pogotovo nakon otkrića fresaka koje jasno govore da je crkva u jednoj fazi svog postojanja bila prilagođena istočnom obredu. Nakon učvršćenja mletačke vlasti sredinom 15. stoljeća vraćena je katolicima, te do danas predstavlja glavnu župnu crkvu za Bogdašiće i obližnji Mrčevac.

Za nas je ovdje međutim najzanimljiviji Regolusov natpis koji, iako u ponešto skromnijem obliku, nosi epigrafske odlike koje ga povezuju s ranoromaničkim slojem natpisa druge polovine prema kraju 11. stoljeća, te je usporediv s natpisom na oltarnoj ogradi crkvice Sv. Mihajla na Koločepu, izgrađene u vrijeme kralja Zvonimira po svemu sudeći kao donacija njegove supruge Jelene.²⁰⁰ Bogdašićki je natpis posebno vrijedan jer nam donosi prvo sačuvano ime jednog umjetnika-graditelja u Boki. Ono nam otkriva njegovo moguće italско porijeklo, a iz natpisa, koji iskazuje tendenciju prenošenja određenih dekorativnih odlika beneventanskog pisma s pergamene na kamen, pretpostavila sam da je možda i sam bio benediktinac. Znakovita je i njegova datacija u posljednju četvrtinu ili kraj 11. stoljeća, u vrijeme kada se na istočnoj obali Jadrana podiže novi val benediktinskih samostana pod utjecajem reformiranih italških opatija sa središtem u Monte Cassinu.²⁰¹

¹⁹⁷ V. ĐURIĆ, 1985., 26-40; R. VUJIČIĆ, 2007., 218-220.

¹⁹⁸ S bogdašićkim porijeklom Neofitovog natpisa ne slažu se G. GELCICH, 1880., 69; F. RADIĆ, 1896., 53; I. STJEPČEVIĆ, 1941. (reprint 2003., 115), a u novije vrijeme i J. MARTINOVIĆ, 2012., natpis br. 38. (u tisku), uvažavajući podatke iz biskupskih vizitacija.

¹⁹⁹ M. MILOŠEVIĆ, 1992., 301-313, sa starijom literaturom.

²⁰⁰ V. DELONGA, 2007., 199-211.

²⁰¹ Usp.. ISTA, 1996., 173-180.

Sl. 20. Pogled na crkvu Sv. Petra u Bogdašićima

Sl. 21. Južna kapela-pijevnica s freskama 13. stoljeća

Sl. 22. Pogled na južni zid crkve s Regulusovim natpisom u prvom planu

9. OTOČIĆ PREVLAKA – SV. MIHOVIL

Otočić Prevlaka smješten je u Tivatskom zaljevu, kao prvi od tri u tivatskom arhipelagu, kojem pripadaju i Sv. Marko (Gabrio, Stradioti) i otočić Gospe od Milosti (Školj). Čitav taj kraj u dnu Tivatskog zaljeva obiluje lokalitetima na kojima su zabilježeni neki od najstarijih tragova ljudskog naseljavanja u Boki. U susjednim uvalama Polje i Solila pronađena je grčka, helenistička i rimska keramika, a na samom otočiću i susjednom kopnu na nekoliko položaja ustanovljeni su tragovi antičke arhitekture, keramike i natpisa, te kasnoantičke grobnice i sarkofazi – posebno na lokalitetu Brda koji se nalazi nasuprot Prevlake.²⁰²

U ranome srednjem vijeku na otočiću je formirana benediktinska opatija Sv. Mihovila, u srednjovjekovnim dokumentima zvana *de Tombe*. U pisanim vrelima prvi puta se spominje 1124. godine, kad je već bila napuštena i kada je njezin zemljišni posjed od strane kotorskog biskupa Urzacija i gradskih plemića bio ustupljen crkvi Sv. Tripuna, da bi svojim prihodima pomogao gradnju nove romaničke katedrale.²⁰³ Važan i često spominjani izvor je pismo pape Klementa VI Stefanu Dušanu 1346. g. sa zamolbom da vrati kotorskom biskupu osam uzurpiranih benediktinskih samostana u Boki, među kojima se na četvrtom mjestu nalazi i *monasterium sancti Michaelis de Tombe*.²⁰⁴ U 13. stoljeću samostan i crkva prelaze u ruke pravoslavnih monaha, a nakon dolaska mletačkih vlasti, do sredine 15. stoljeća manastir je napušten.²⁰⁵

²⁰² Brojne antičke nalaze koji su bili vidljivi na površini krajem 19. st. opisuje M. CRNOGORČEVIĆ, 1893. Detaljan pregled svih ilirskih i antičkih lokaliteta na području južne obale Boke, nastao kao posljedica rekognosciranja terena i mjestimičnih sondažnih iskopavanja vođenih od 1965. u suradnji Arheološkog instituta u Beogradu i arheologa iz Pomorskog Muzeja u Kotoru, donose M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, J. MARTINOVIĆ I DR., 1978. Usp. također V. KOVAČEVIĆ-A. JOVANOVIĆ, 2007.

²⁰³ D. FARLATI-J. COLETI, 1800., 433; I. STJEPČEVIĆ, 1930. (također u: ISTI, 2003., 113, bilj. 21.)

²⁰⁴ I. STJEPČEVIĆ, 1930., Dodatak (također u: ISTI, 2003., 113 i 154-155).

²⁰⁵ Literatura o povijesti samostana, kako onog benediktinskog tako i pravoslavnog, vrlo je obimna a rasprave pisane često u vrlo polemičkom tonu, počevši od Đ. STRATIMIROVIĆA, 1895. i F. RADIĆA, 1895.d, 248-253; ISTI, 1896., 51-58; ISTI, 1897.b, 150. Razmatrala su se pitanja porijekla naziva *de Tombe* (I. BOŽIĆ, 1963., 197-211; I. OSTOJIĆ, 1972., 491-500), zatim ubikacija sjedišta zetske episkopije (I. STJEPČEVIĆ, 1930., također u: ISTI, 2003., 114-121; P. ŠEROVIĆ, 1958., 23-38) i okolnosti pod kojima

Slijedeća građevinska aktivnost na otoku uslijedila je tek u 19. stoljeću kada je dio otočića otkupila rišnjanska grofica Ekaterina Vlastelinović. Ona je na ruševinama samostanskih zgrada 1827. godine sebi sagradila kuću, a 1833. i današnju crkvicu Sv. Trojice na malom brežuljku u blizini lokaliteta, u koju su tada bili ugrađeni brojni predromanički spoliji.

Krajem 19. stoljeća prva arhivska, ali i terenska istraživanja na lokalitetu provodi pravoslavni svećenik i učitelj Mladen Crnogorčević, koji je svoje rezultate objavio u nekoliko navrata.²⁰⁶ Najvrijedniji njegov doprinos su izvanredni crteži predromaničkih fragmenata što ih je pronašao u ruševinama kompleksa ili u funkciji spolija na manastirskom groblju, među kojima je i poznati plutej s lavom.²⁰⁷ Ulomci su tada pohranjeni u crkvi Sv. Trojice i predstavljaju začetak zbirke lapida na Prevlaci, iako su mnogi od njih u međuvremenu izgubljeni.

Prva prava arheološka istraživanja uslijedila su u dvije kampanje ljeti 1956. i 1957. godine u organizaciji Arheološkog instituta SAN, a vodili su ih Jovan Kovačević s Filozofskog fakulteta u Beogradu te Vojislav Korać. Problem je dugo predstavljala činjenica da, osim kratkog izvještaja na jednoj stranici u *Starinaru*,²⁰⁸ rezultati istraživanja nisu bili objavljeni sve do 2001. godine, osim što su najvažniji zaključci i nekoliko većih ulomaka uzgred spominjani u drugim radovima.²⁰⁹ Istražena je oveća trobrodna bazilika dimenzija 23 x 14 m s tri apside, od kojih je glavna polukružna s obje strane dok su bočne iznutra polukružne a izvana četvrtaste. Južni i zapadni pročelni zid puno su slabije očuvani. Crkva pokazuje brojne naknadne pregradnje nastale kao rezultat prelaska na istočni obred, što je umnogome otežalo definiranje arhitektonskih slojeva građevine.

Na samom lokalitetu, u obližnjoj crkvi Sv. Trojice te u njezinom ogradnom zidu pronađeno je tada oko 150 ulomaka skulpture, od rimskih i ranokršćanskih spolija pa sve

je došlo do napuštanja jednog i drugog samostana (vrlo opširno I. STJEPČEVIĆ, 1930. i 2003., 129-153; I. BOŽIĆ, 1967., 75-81).

²⁰⁶ M. CRNOGORČEVIĆ, 1890., 22-29; 1892., 55-66 i 1893., 1-73. Iako donosi brojne interesantne povijesne i arhivske podatke o povijesti otoka te izgledu lokaliteta, stanju ruševina u njegovo vrijeme i ogromnom obimu nalaza od antičkih do srednjovjekovnih, autor je u potpunosti propustio spomenuti prisutnost benediktinaca na otoku prije dolaska Nemanjića.

²⁰⁷ ISTI, 1892., posebno T. IX i X, te 1893., T. VI i VIII.

²⁰⁸ V. KORAĆ, 1958/59., 388-389.

²⁰⁹ J. KOVAČEVIĆ, 1967., 328; ISTI, 1973., 38-45; I. PUŠIĆ, 1986., 183-186.

do kasnosrednjovjekovne, uglavnom arhitektonske skulpture. Od ovog broja negdje trećina, tj. oko pedesetak ulomaka pripada predromaničkom stilskom izrazu.²¹⁰ Oni su preliminarno datirani u 10.,²¹¹ a naknadno ipak u 9. stoljeće,²¹² dok je arhitektura interpretirana kao romanička i uspoređena s katedralom Sv. Tripuna. Time su ostale brojne nedoumice vezane uz arhitekturu benediktinske faze, jer zapravo nije definirana sakralna građevina iz koje potječu ostaci predromaničkih liturgijskih instalacija.

Nakon istraživanja uslijedile su određene promjene na samom otočiću. Šezdesetih godina 20. stoljeća ovdje je izgrađeno odmaralište koje je koristila JNA, a zatim Vojska SCG sve do 2003. godine, kada ga je protuzakonito prepisala Srpskoj pravoslavnoj crkvi, nakon čega je ubrzo obnovljen pravoslavni manastir. U međuvremenu, ulomci koji su se dotada čuvali u Centru za kulturu u Tivtu posuđeni su 1999. godine za izložbu „Prevlaka Svetog Arhangela Mihaila“ održanu u Beogradu, te nisu nikada vraćeni svojim vlasnicima. Od njih je formirana riznica novoosnovanog manastira, u kojoj se nalaze do danas.

Nova revizijska istraživanja lokaliteta pokrenuta su 1997. godine i traju sve do današnjih dana. Do 2009. vodio ih je Đorđe Janković s Filozofskog fakulteta u Beogradu u suradnji sa crnogorskim institucijama,²¹³ a od te godine dalje vodstvo je preuzeo Zavičajni muzej Bar i njegov arheolog Mladen Zagarčanin. Recentnim istraživanjima posebno su osvijetljene starije, pred-srednjovjekovne faze života na lokalitetu i na čitavom otoku, koje su prethodnim istraživanjima ostale nerazjašnjene, a bitno mijenjaju dosadašnja saznanja o stratigrafiji ovog lokaliteta. Prema preliminarnim rezultatima, na cijeloj južnoj i jugoistočnoj strani otoka nalazio se veliki i bogati maritimni kompleks iz 1. i 2. st. poslije Kr., a na mjestu samostanskog kompleksa kasnoantičko groblje s kraja 4./5. stoljeća. Na tom mjestu u 6. stoljeću izgrađena je velika trobrodna bazilika s narteksom od koje se sačuvao čitav sjeverni zid, a na njezinim temeljima benediktinska crkva iz 9.

²¹⁰ Ukupan broj svih pronađenih fragmenata na lokalitetu do danas, uključujući one koji su poznati iz najnovijih istraživanja kao i one koje na svojim crtežima donosi Crnogorčević, a danas su izgubljeni, dostiže brojku od oko dvije stotine komada, od kojih je predromaničkog porijekla njih oko 70.

²¹¹ V. KORAC, 1958/59., 389; J. KOVAČEVIĆ, 1967., 328.

²¹² J. KOVAČEVIĆ, 1973., 38-40. Dataciji skulpture u 9. stoljeće konačno se priklanja i V. Korać prilikom objave rezultata istraživanja, u kojima su doneseni precizni crteži i fotografije svih ulomaka, usp. V. KORAC, 2001., 135-170, poglavito 138-140.

²¹³ Đ. JANKOVIĆ, 1998., 137-143; ISTI, 2007., 37-46, 96-105. Autor u potpunosti negira prisutnost benediktinaca na otoku, tvrdeći da se radi samo o Stjepčevićevom mišljenju, a ranosrednjovjekovni sloj interpretira kao srpski manastir koji je postojao od 6. stoljeća do 866., kada pogrešno datira saracenske napade (!?). Recentna istraživanja koja su još uvijek u tijeku jasno su opovrgla njegove stavove.

stoljeća s brojnim kasnijim pregradnjama. Istražen je vrlo bogati sloj 9-11. stoljeća iz doba benediktinskog samostana, s grobovima u kojima je pronađen tipični ranosrednjovjekovni materijal. Od samostanskih zgrada identificiran je refektorij 9-11. stoljeća podignut na ostacima rimskih termi s hipokaustom. Materijal iz druge polovine 11. i 12. stoljeća u potpunosti nedostaje, iz čega se zaključuje da je samostan tada bio napušten, kao što je u literaturi već pretpostavljeno.²¹⁴

Na temelju recentnih rezultata mnogo nam se jasnijom ukazuje sakralna građevina koju je *Kotorska klesarska radionica* opremala tijekom prve polovine 9. stoljeća. Radi se dakle o ranokršćanskoj trobrodnoj crkvi monumentalnijih razmjera značajno obnovljenoj u 9. stoljeću, kada su joj vjerojatno pridodane bočne apside utopljene u četverokutno vanjsko tijelo, a ne o romaničkoj bazilici kako se do sada smatralo.²¹⁵ Među brojnim i često vrlo fragmentiranim reljefima koje nisam bila u mogućnosti detaljno ispitati, što je bez sumnje otežalo njihovu interpretaciju, uspjela sam ipak izdvojiti određene cjeline.²¹⁶ U svetištu je najvjerojatnije stajao ciborij na čijem je vijencu bio natpis koji ga imenuje kao *propitiatorium*, dok se u jednoj od bočnih apsida nalazio mali ciborij, koji je svojim stupovima bio oslonjen na oltarnu menzu, a pripisala sam mu četiri ulomaka. Nadalje, poznati su ostaci tri pluteja, od kojih je onaj s motivom dna košare naknadno izgubljen, te nekoliko pilastara ili vijenaca pluteja. Od arhitrava oltarne ograde sačuvala su se dva ulomka s natpisom iz kojeg saznajemo da je opremanje crkve najvjerojatnije bilo donacija neke svjetovne osobe sa svojom ženom.²¹⁷ Možemo dalje pretpostaviti da se radilo o nekom kotorskom patriciju, jer su oni i bili ti koji su 1124. Prevlaku poklonili Crkvi. Bazilika je imala veći broj dvostrano ukrašenih tranzena vjerojatno umetnutih u prozore glavnog broda, od kojih su pronađeni brojni ulomci, ali i drugačije ukrašene prozorske otvore, nadvišene lunetom. Neuobičajen je dio velikog i masivnog bloka ukrašenog zoomorfnom kompozicijom, kojem je teže odrediti поближе mjesto i funkciju unutar kompleksa.

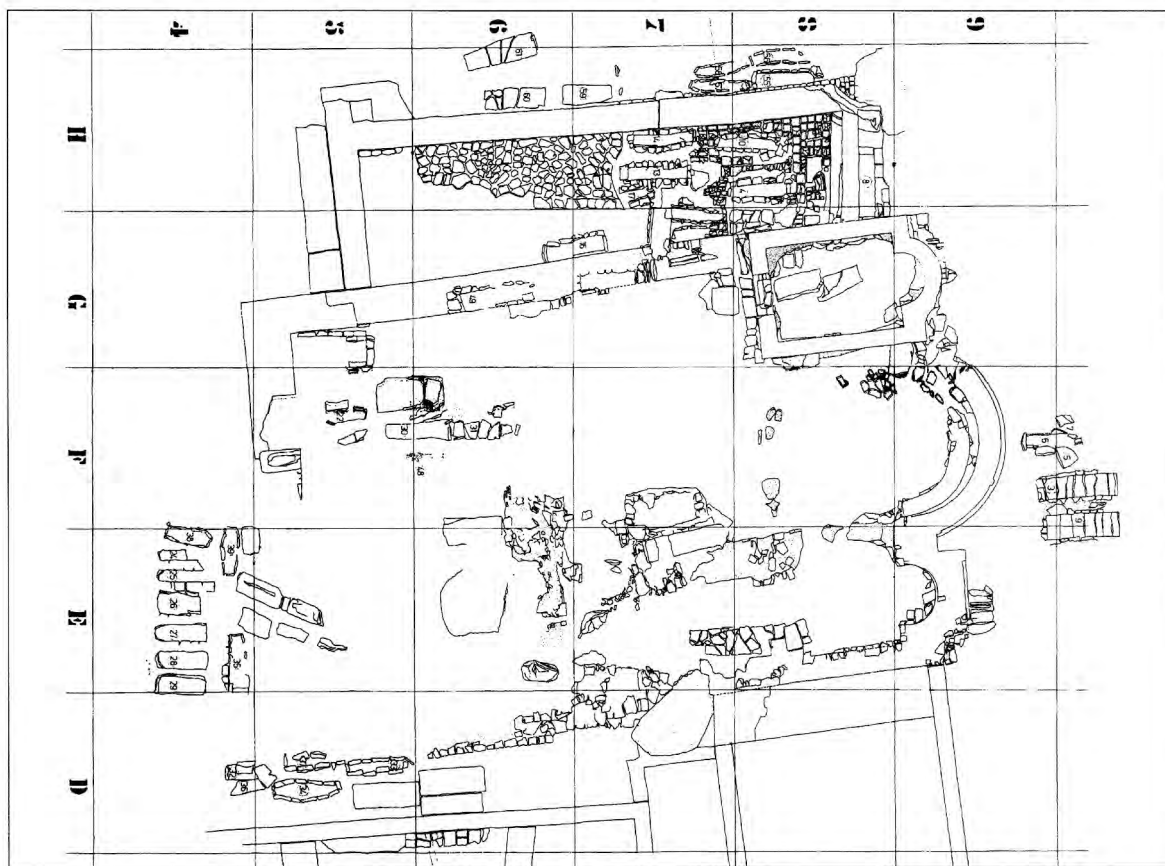
²¹⁴ Istraživanja nisu još objavljena, a o dosadašnjim rezultatima izvijestio je arheolog Mladen Zagarčanin na znanstvenom skupu *Jadranski korijeni* u Kotoru listopada 2012. (izlaganje pod naslovom „Nova arheološka otkrića manastira Svetag Arhangela Mihajla na Prevlaci“). Izlazak zbornika radova s navedenog međunarodnog skupa očekuje se uskoro.

²¹⁵ Inače, za njezinu nešto raniju dataciju u prvu polovinu 11. stoljeća u skladu s ranoromaničkom reformom arhitekture zalaže se u novije vrijeme M. TOMASOVIĆ, 2006., 138-139, posebno bilj. 117.

²¹⁶ Prvi je to pokušao učiniti već Đ. JANKOVIĆ, 2007., s nekim zaista „vratolomnim“ kombinacijama kao što je npr. prevlačko porijeklo Višeslavove krstionice.

²¹⁷ V. DELONGA, 1999/2000., 327-335.

Bitno je naglasiti da svi ulomci bez iznimke odaju jedan sloj opremanja crkve liturgijskim instalacijama, odnosno isto radioničko porijeklo u *Kotorskoj klesarskoj radionici* prve polovine 9. stoljeća, što je usporedivo sa situacijom u drugom benediktinskom samostanu Sv. Mihovila, onome u Kotoru.

SI. 23. Ostaci crkve Sv. Mihovila na Prevlaci, istraživanja 1956/57. g.
(V. Korać, 2001.)

SI. 24. Novi tlocrt nakon istraživanja 2003.-2005. (Đ. Janković, 2007.)

10. OTOK SV. MARKO (GABRIO, STRADIOTI)

Šumoviti otok, danas poznat pod imenom Sv. Marko, najveći je u tivatskom arhipelagu. Dug je oko 1.5 km, a nalazi se između Prevlake i Školja. U srednjovjekovnim dokumentima nazivao se *insula S. Gabrielis*, a u mletačkom razdoblju *Stradioti* – prema mletačkim vojnicima s grčkih otoka koji su na njemu bili nastanjeni u 16. i 17. stoljeću.

Na otoku se od 1962. do 1991. godine nalazio *Club Méditerranée*, turističko naselje zatvorenog karaktera, što je spriječilo rekognisciranja i arheološka istraživanja, ali mnoštvo povijesnih i drugih podataka govori da otok krije značajne nalaze iz antičkog i srednjovjekovnog razdoblja. Prvi je na njih obratio pažnju Crnogorčević u svojim radovima o Prevlaci.²¹⁸ Tada su još bili vidljivi ostaci starih zidova i konstrukcija na istočnom kraju otoka prema Prevlaci, na mjestu zvanom Most, koje je ime dobilo po starom mostu što je prema predaji spajao dva susjedna otoka u srednjem vijeku.²¹⁹ Neke od zidova pripisuje ostacima crkve, a navodi i grobove s nadgrobnim pločama i nalazima kasnoantičkih (Gordijan, Konstantin) te novovjekovnih dubrovačkih i kotorskih novčića. Ostaci se vjerojatno mogu pripisati crkvi Sv. Ivana, kao jednoj od tri koje su se nalazile na otoku. Ovdje je, kako se to čini prema njegovom opisu, pronađena i jedna srednjovjekovna ostava novca pokrivena pločom s predromaničkim reljefom (B. 10. 01.).

Osim „Mosta“, na postojanje crkvi ukazuju i brežuljci Ašamarak i Gabrio. Dok je prvi dobio ime po crkvi Sv. Marka, koja je zasigurno bila mlađeg postanka i može se dovesti u vezu s mletačkim razdobljem (ujedno je to i najmlađi naziv otoka), za **crkvu Sv. Gabrijela** lokalna predaja kaže da je bila mnogo starija od prevlačkog samostana. Mnogi autori ukazuju na njeno postojanje, a neki navode da se uz nju nalazio i samostan - bazilijanski ili benediktinski.²²⁰ Najstariji spomen ove crkve nalazi se u Ljetopisu popa Dukljanina, koji opisuje kako su Kotorani, ne želeći prihvatiti slavensku vlast, godine

²¹⁸ M. CRNOGORČEVIĆ, 1890., 26; ISTI, 1892., 56, 61-63; najopširnije u: ISTI, 1893., 40-48, T. IV. i IX..

²¹⁹ Suvremeniju arheološku interpretaciju ostataka koje opisuje Crnogorčević, ali koji danas više nisu vidljivi, donose M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, J. MARTINOVIĆ I DR., 1978., 147-148.

²²⁰ Podatke iz literature donosi I. OSTOJIC, 1964., 502.

1018. na prevaru ubili travunijskog kneza Dragomira (Dragimira) u crkvi Sv. Gabrijela.²²¹ Crkva se nalazila u uvali na sjeverozapadnoj strani otoka koju Crnogorčević zove Luka od Gabrela, te oko nje spominje i ostatke staroga groblja, navodeći da je imala kupolu (vjerojatno sudeći prema predaji).²²² Crkva je naznačena i na Coronellijevoj karti Boke kotorske iz 1688. godine, zanimljivoj po brojnim opaskama i legendama koje unosi. Sa sjeverne strane otoka tako stoji ubilježeno: *Vestigie della Chiesa di S. Gabriel*, što je važan podatak koji nam kazuje da su tragovi crkve bili još uvijek vidljivi krajem 17. stoljeća. Osim toga, na prolazu prema Prevlaci navodi postojanje drvenog pokretnog mosta (*Ponte di legno rotto*), te kule koju spominje Crnogorčević (*Torre che chiudeva il ponte*).²²³

Prve materijalne potvrde o smještaju navedene crkve donosi tek Ilija Pušić prije nekoliko godina.²²⁴ On navodi podatak da su prilikom građevinskih radova na ravnanju zemljišta za sportske terene ranih šezdesetih godina, pronađene hrpe razorenih zidova. Ti se tereni i danas mogu vidjeti na satelitskoj karti otoka, upravo na području navedene duboke i položene sjeverozapadne uvale.²²⁵ Tom prilikom su vjerojatno i uništeni svi ostaci crkve.

²²¹ Donosim u cijelosti živopisan prikaz toga događaja prema redakciji Slavka Mijuškovića: „Potom Dragimir, stric blaženoga Vladimira, kad je čuo za carevu smrt, sakupi narod i vojsku da povрати zamlju i kraljevstvo svojih predaka. Toga radi, došavši u Kotorški zaliv, naredi da se vojska preveze. Pošto su Kotorani pripremili male lađe, izniješe pred njega hljeb, vino i razne hrane na pretek i pozovu ga na ručak na ostrvu svetog Gavrila. Tada on sa malim brojem ljudi uđe u jednu lađicu i doplovi do ostrva. Dok se pripremao ručak, Kotorani videći da je Dragimir sa malo ljudi, a da su oni veoma brojni, te znajući da mu niko sa kopna ne može priteći u pomoć budući da se nalazio na ostrvu, počеше međusobno govoriti: „Bugarski car je umro i kraljevi ove zemlje su mrtvi; ovaj je jedini od njihovog roda preživio. Ako ovaj bude živio i zadobio zemlju neće nam biti dobro, jer će nas i on ugnjetavati, kao što su nas ugnjetavali kraljevi koji su bili njegovi pretci i njegova braća. Ubimo ga, dakle, pa neće biti više nikoga iz njegovog roda koji bi ugnjetavao ili uznemiravao nas ili našu djecu“. Zatim, dok su bili za ručkom, to isto međusobno ponavljahu, pa kad se zagrijaše vinom, navališe da ga ubiju. Kad je to Dragimir vidio, zgrabivši svoj mač pobježe u crkvu i stane da se iznutra brani isukanim mačem. A Kotorani, stojeći izvan crkve, nijesu se usuđivali u nju ući. Tada se nekoliko njih popnu i odozgo probiju krov crkve, pa bacajući u nju kamenje i drva, ubiju ga. Zatim se ukrcaju u malu lađu i pobjegnu...“ S. MIJUŠKOVIĆ, 1967., 242-243. Događaj opisuju gotovo svi autori koji su pisali o ovoj crkvi: M. CRNOGORČEVIĆ, 1893., 41; I. STJEPČEVIĆ, 1930. (reprint: 2003., 112); P. ŠEROVIĆ, 1958., 38-42; J. KOVAČEVIĆ, 1967., 328, 385.

²²² M. CRNOGORČEVIĆ, 1893., 47-48.

²²³ Puni naziv karte je: *Disegno topografico del Canale di Cattaro, descritto dal padre Coronelli in Venezia l'anno MDCLXXXVIII*. Na njezinu važnost prvi je ukazao P. ŠEROVIĆ, 1958., 40-42. Digitalno izdanje može se razgledati na stranicama NSK: <http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=972> (15. 10. 2013.)

²²⁴ I. PUŠIĆ, 2006., 54.

²²⁵ Inače, nisam imala priliku osobno obići lokalitet, jer je pristup otoku zabranjen nakon što ga je prije nekoliko godina kupila rusko-singapurska firma koja u budućnosti ima namjeru ovdje graditi izolirano super-luksuzno turističko naselje, čime će otok zasigurno biti trajno izgubljen za bilo kakva daljna arheološka istraživanja.

Također je objavio i ulomak predromaničke tranzene pronađene na otoku, ali bez ikakvih točnijih podataka o mjestu i okolnostima nalaza, pa nije jasno da li je nađena prilikom tih radova ili na nekom drugom dijelu otoka.

Nakon napuštanja otoka devedesetih godina, ekipa na čelu sa Đorđem Jankovićem koja je započela nova iskopavanja na Prevlaci 1997. godine, izvela je na Sv. Marku manja rekognisciranja i probna iskopavanja. Tom prilikom otvorena je i sonda na zapadnom dijelu otoka iznad spomenute uvale, u kojoj je pronađen antički materijal u sloju poremećenom izgradnjom turističkih objekata.²²⁶

Što se tiče izgleda i starosti crkve Sv. Gabrijela, o tome možemo samo posredno izvući neke zaključke. Na temelju činjenice da otok već od 14. stoljeća nosi ime po crkvi možemo zaključiti da je bila vrlo starog porijekla, vjerojatno ranokršćanska te da je bila većih dimenzija, a zasigurno je, uz baziliku Sv. Mihovila, bila najznačajnija crkva u bližoj okolini. Stoga smo i pretpostavili da su ostaci mramornih liturgijskih instalacija nađeni i uzidani na Školju i u Račici kod Tivta, pripadali upravo ovoj sakralnoj građevini.

²²⁶ Đ. JANKOVIĆ, 1998., 141-142; M. VRZIĆ, 2005., 76-77.

11. OTOČIĆ GOSPE OD MILOSTI (ŠKOLJ)

Mali otočić, promjera jedva oko 200 m, koji lokalno stanovništvo jednostavno zove Školj, treći je u nizu u tivatskom arhipelagu. Ovdje je 1479. godine izgrađen celestinski samostan,²²⁷ koji je od 16. stoljeća do oko 1800. godine bio u rukama franjevac. Nakon toga postaje rezidencija kotorskog biskupa, te ga oko 1900. godine obnavlja biskup Frane Uccellini. Nakon Drugog svjetskog rata u samostanu se nalazilo dječje odmaralište Crvenog križa, da bi 1967. bio vraćen vjernicima, te je do danas pod upravom isusovaca Hrvatske pokrajine.

U zidove samostana spolirano je 13 velikih ulomaka, odnosno u potpunosti sačuvanih dijelova predromaničkih liturgijskih instalacija od mramora i vapnenca. Prvi put ih spominje Đ. Bošković,²²⁸ a detaljnije obrađuje I. Pušić.²²⁹ Uzidani su najvjerojatnije već u 15. stoljeću prilikom gradnje samostana. Nalaze se u prizemnom dijelu kompleksa na nekoliko mjesta: u portiku klaustara, pored ulaza u hodnik, u zidu stubišta koje vodi na kat, a najviše ulomaka je u samostanskom refektoriju, od kojih su najzanimljiviji dijelovi velike konveksno oblikovane grede čiji su dijelovi korišteni u konstrukciji velikog renesansnog umivaonika u kutu prostorije. Osim njih, Pušić 1975. objavljuje još jedan ulomak pilastra koji je pronašao u šutu u vrtu samostana, ali je naknadno nestao, budući da je jedini koji nije bio uzidan.

Nadalje, na Školju je 1955. godine ekipa SAN pod vodstvom J. Kovačevića prilikom rekognisciranja terena pronašla i nadvratnik s uklesanim natpisom koji spominje Huroga i Danu, za kojeg se smatra da potječe iz crkve Sv. Stefana u Vranovićima u nedalekom Grblju.²³⁰

²²⁷ Detaljnije podatke o osnivanju samostana donosi I. Ostojić, koji navodi da se ovdje prije osnivanja samostana nalazila svećenička eremitaža. usp. I. OSTOJIĆ, 1964, str. 502-503.

²²⁸ Đ. BOŠKOVIĆ, 1938., 136, sl. 31-34.

²²⁹ I. PUŠIĆ, 1975., 235-243. Kratak prikaz nalaza na otoku donose i P. ŠEROVIĆ, 1958., 39., te M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, J. MARTINOVIĆ I DR., 1978., 146-147.

²³⁰ Nadvratnik je izvađen iz šipražja, kako prilikom objave navodi J. KOVAČEVIĆ, 1956., 4-6. Usp. također ISTI, 1973., 46. Bit će obrađen u poglavlju o plastici toga lokaliteta.

Osim ovih ulomaka na otoku je, vjerojatno prilikom Uccellinijeve obnove, pronađena i jedna rimska votivna ara posvećena Junoni Lucini, koju je još 1903. objavio Frane Bulić.²³¹

O porijeklu ulomaka ne postoje nikakvi pouzdani podaci. Rimski žrtvenik ne može se smatrati dostatnim za pretpostavku da je čitav otok u antici bio posvećen toj boginji.²³² Na području samostana nisu pronađeni stariji arhitektonski slojevi, a nisu vršena ni arheološka istraživanja koja bi eventualno potvrdila da je na otoku bilo starijih gradnji. Međusobna različitost ulomaka ne dopušta zaključak da su doneseni s jednog mjesta, zbog čega se autori uglavnom slažu da potječu iz bliže okolice tivatskog arhipelaga, kolebajući se između Prevlake, Svetog Marka i samoga Školja.²³³

Što se tiče samih ulomaka, analiza je potvrdila njihovu heterogenost. Tri mramorna ulomka (A. 11. 01-03.) pripisala sam *Klesarskoj radionici iz doba biskupa Ivana* na temelju likovno-morfoloških karakteristika, izbora korištenih motiva i kvalitetne klesarske obrade u mramoru. Sudeći po njihovim dimenzijama i materijalu, očito su pripadali nekoj crkvi monumentalnijih dimenzija. S njima se pak može usporediti pilastar koji se danas čuva na Prevlaci, pronađen na nedalekom položaju Račica (A. 7c. 01.), čije sam porijeklo pretpostavila na susjednom otoku Sv. Marko ili Gabrio, na kojem povijesni izvori spominju staru crkvu Sv. Gabrijela.²³⁴ Na temelju toga dalo bi se zaključiti da su i mramorni ulomci sa Školja dovezeni brodom sa Sv. Marka, udaljenog samo nekoliko stotina metara. Moguća je također i druga pretpostavka: pilastar A. 11. 02. ima, naime, neuobičajeno široki utor koji odgovara istacima što su sačuvani na nekim primjerima pluteja s ravnim plohamo iz Katedrale. Međusobna sukladnost spomenutih pilastara sa Školja i Gabrija, kao i podudarnost s plutejima iz Katedrale u monumentalnosti, korištenju istih ornamentalnih motiva i načinu njihova klesanja, upućuje nas da su svi ovi ulomci originalno mogli pripadali kompleksu katedrale te da su naknadno, možda već u

²³¹ F. BULIĆ, 1903., 146-147. Dosada nije uočeno da Bulić u navedenom članku već tada opisuje spomenuti predromanički nadvratnik, kojega mu je odljev poslao biskup Uccellini. Tada je bio uzidan u zid jednog skladišta, kako navodi autor.

Što se tiče antičkog natpisa na žrtveniku, nedavno ga obrađuje J. J. MARTINOVIĆ, 2011., 43-44., natpis br. 6. Ara je zanimljiva po tome što je to jedini spomen božice Junone s atributom *Lucina*, kao zaštitnica porođaja, na istočnom Jadranu.

²³² I. PUŠIĆ, 1975., 235.

²³³ Usporedi I. PUŠIĆ, 1975., 237-238; J. MAKSIMOVIĆ, 1953., 106-107; ISTA, 1971., 21; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 104-105.

²³⁴ Više o tome u poglavlju o *Klesarskoj radionici iz doba biskupa Ivana*.

12. stoljeću nakon rastavljanja predromaničog liturgijskog namještaja, mogli biti prebačeni u crkvu Sv. Gabrijela, budući da je ona bila vlasništvo menze kotorskog biskupa.²³⁵ Tek naknadno u 15. st. dio ulomaka dospio bi u zidove novoizgrađenog celestinskog samostana Gospe od Milosti.

Za ostalih devet ulomaka, odnosno dijelova 5 cjelina (B. 11. 01-05.), među kojima je i neuobičajeni konveksni vijenac koji je mogao pripadati stepenici nekakvog podija u interijeru crkve, kao pretpostavlja Pušić,²³⁶ ili pak arhitektonskom vijencu na vanjštini apside neke nepoznate crkve, što smatram vjerojatnijim, utvrdila sam da pripadaju produkciji *Kotorske klesarske radionice*. Među njima su još dva pilastra od vapnenca, od kojih je jedan izgubljen, vijenac pluteja i dio mramornog dovratnika ispunjenog geometrijskim prepletom. Mramornom nadvratniku s križem na sredini, što je najvjerojatnije naknadno preklesan, nisam bila u stanju odrediti radioničko porijeklo (E. 11. 01.).

²³⁵ I. OSTOJIĆ, 1964., 502, te I. STJEPČEVIĆ, 1930., bilj. 15.

²³⁶ I. PUŠIĆ, 1975., 236.

Sl. 23. Samostan Gospe od Milosti
na Školju, pogled s terase

Sl. 24. Ulaz u samostan iz portika klaustura

Sl. 25. Spolije na ulazu u hodnik
prema samostanskom vrtu

Sl. 26. Predromanički ulomci u
refektoriju samostana

12. BIJELA – SV. PETAR

Naselje Bijela nalazi se na sjevernoj obale Boke kotorske i pripada općini Herceg Novi. Mala jednobrodna crkvice Sv. Petra s polukružnom apsidom smještena je nekih 80 metara od obale iza zgrade osnovne škole, koja je odvaja od mora. Prije izgradnje škole šezdesetih godina 20. stoljeća, na njezinom mjestu nalazila se velika palača s perivojem – nekadašnji ljetnikovac peraške plemićke obitelji Zmajević, koja je po tradiciji izgradila crkvicu krajem 17. stoljeća, nakon oslobođenja sjevernog dijela Boke od Turaka.

Za gradnju pročelja crkve, osim četiri ulomka predromaničkih reljefa i natpisa obrađenih u katalogu, iskorišteni su i masivni blokovi vapnenca koji ukazuju na stariju i veću crkvenu građevinu koja se nalazila na njezinom mjestu ili u neposrednoj blizini. Jedan od blokova, smješten ispod rozete, ima plitko uklesani motiv tordiranog užeta duž gornjeg i desnog ruba, dok su drugi u donjem dijelu fasade oblikovani poput niskog slova L, velikih dimenzija oko 85 x 30-50 cm. U unutrašnjosti crkvice, s obje strane pred apsidom nalaze se dva gotovo identična masivna kamena bloka ukrašena reljefnim križevima na sve četiri stranice, dok je na jednome sačuvan i gornji dio s reljefom križeva u lunetama. Radi se o ranokršćanskim stipesima oltara, od kojih jedan ima izdubljeni *loculus* na gornjoj plohi. Ti ostaci upućuju na zaključak da je starija građevina morala biti ranokršćanskog porijekla, te da se vjerojatno radilo o trobrodnoj crkvi, što se može pretpostaviti prema usmjerenosti kuka na ulomcima arhitrava s natpisom koji je bio dijelom njezine predromaničke opreme. Starija crkva bez sumnje već je tada bila posvećena sv. Petru.

Ti impresivni ostaci zarana su zainteresirali doajene hrvatske arheologije. Tako se već 1895. godine na njih osvrće Frano Radić.²³⁷ Kotorski kanonik don Antun Milošević 1920. g. donosi podatke o velikom broju slučajnih antičkih i kasnoantičkih nalaza oko i na širem području crkvice: spominje otkriće zidova, raznih vrsta grobnica od urna, presvođenih grobnica ili onih izrađenih od tegula, te rimskih novčića, posebno ističući

²³⁷ F. RADIĆ, 1895.c, 250.

jedan Antonina Pija.²³⁸ Za nas je posebno zanimljiv podatak što ga donosi Petar Šerović, pravnik i istraživač lokalne povijesti porijeklom iz Bijele, koji je u nekoliko navrata pisao o ovom lokalitetu. On je od mještana saznao da se u nekadašnjem ljetnikovcu i perivoju prije Prvog svjetskog rata čuvalo još nekoliko ulomaka predromaničkih reljefa sličnih onima uzidanim u crkvu, od kojih su neki imali i natpise.²³⁹ Šerović je osim toga donio i detaljan opis svih spolija u crkvi, prvo čitanje natpisa na većem ulomku arhitrava,²⁴⁰ te brojne arhivske podatke vezane uz kasniju srednjovjekovnu prošlost Bijele.²⁴¹

Kasnija literatura uglavnom se bavila problematikom analize spoliranih ranosrednjovjekovnih natpisa na pročelju, iz toga nastojeći izvući šire zaključke: tako J. Kovačević smatra da je crkva služila za pokrštavanje slavenskog stanovništva u travunijskoj župi Dračevici u doba biskupa Ivana;²⁴² P. Šerović, čitajući ime Karla Velikoga na natpisu govori o franačkoj prevlasti u Boki 805/806. g.,²⁴³ dok se M. Lončar radije opredjeljuje za datiranje prema bizantskom caru Nikiforu.²⁴⁴ U svojem radu fokusirala sam se na identitet biskupa Ivana, povezujući ga s prvim povijesno potvrđenim kotorskim biskupom koji je sudjelovao na Drugom nicejskom koncilu 787. godine, te možda doveo i prve ranosrednjovjekovne klesare u Kotor radi sustavne obnove starijih ranokršćanskih građevina u Boki.²⁴⁵

Drugo pitanje o kojem se raspravlja još od Radića vezano je uz srednjovjekovnu povijest ovog mjesta: naime, lokalna tradicija i povijesni izvori spominju da se ovdje nalazio benediktinski samostan Sv. Petra, za kojeg P. Šerović pretpostavlja da su ga srušili Mongoli 1242. godine te da poslije više nije obnavljan. Koterski benediktinac i pisac Timotej Cisilla u 17. stoljeću naziva ga *S. Petri in Alba*. U literaturi se često spominje i podatak da je prilikom posvete kotorske katedrale 1166. godine bio prisutan i *Petro abbate sancti Petri*,²⁴⁶ ali nije jasno radi li se o samostanu u Bijeloj ili o onome na

²³⁸ A. MILOŠEVIĆ, 1920., 191-194.

²³⁹ P. ŠEROVIĆ, 1924/25., 154.

²⁴⁰ ISTI, 1965/66., 173-177.

²⁴¹ ISTI, 1956.

²⁴² J. KOVAČEVIĆ, 1967., 356, te 335, 355, 371. Prvi put ih obrađuje donoseći im, doduše, djelomično netočan crtež, J. KOVAČEVIĆ, 1956., 3. Ulomke s troprutim prepletom kratko spominje i J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1953., 104, datirajući ih u 9. stoljeće i pripisujući benediktinskom samostanu. Epigrafsku analizu natpisa proveo je B. ŠEKULARAC, 1994.

²⁴³ P. ŠEROVIĆ, 1965/66., 173-177.

²⁴⁴ M. LONČAR, 2006., 190-192.

²⁴⁵ M. ZORNIJA, 2012. (u tisku).

²⁴⁶ M. MILOŠEVIĆ, 1966., prilog na str. 33-34.

Šuranju istog titulara.²⁴⁷ Uz njega se vezuje još jedan naziv – *sancti Petri de Campo*, koji se spominje u pismu pape Klementa VI srpskom caru Dušanu godine 1346. godine, u kojem traži od njega da kotorskom biskupu vrati niz nabrojanih benediktinskih samostana koje je prisvojio.²⁴⁸ O smještaju tog samostana postoje podvojena mišljenja: dok neki smatraju da se naziv odnosi na samostan Sv. Petra u Čičevu kod Trebinja,²⁴⁹ većina autora ipak je mišljenja da se on nalazio u Bijeloj,²⁵⁰ koja u okviru strmog bokokotorskog zaljeva ipak predstavlja malo ali plodno polje. Međutim, ne postoje ni materijalni niti povijesni tragovi koji bi potvrdili da su pravoslavni monasi ikada zaposjeli ovaj položaj, za razliku od ostalih spomenutih u navedenom pismu, za koje se na temelju povijesnih izvora ili arheoloških istraživanja zna da su ih naselili redovnici istočnog obreda ili su danas na njihovom mjestu izgrađene mlađe pravoslavne crkve, kao što su primjerice Sv. Mihovil na Prevlaci, Sv. Luka u Krtolima, Sv. Nikola u Petranici (danas Radovanići na Luštici) ili Sv. Petar na Gradcu (Bogdašići).

Možemo tek sa žaljenjem konstatirati da su dosada na ovom lokalitetu vođena samo mala sondažna istraživanja 1961. godine prije izgradnje škole u trajanju od nekoliko dana, te da nikad nije objavljena dokumentacija niti tloris istraženih ostataka. Pod vodstvom arheologa Ilije Pušića iz hercegnovskog muzeja u iskopavanjima zapadno od crkve tada su otkriveni zidovi ranokršćanske bazilike datirani novčićem 4-6. stoljeća, a u njezinoj unutrašnjosti nekropola iz kasnijeg razdoblja. Sjeverno od crkve otvorena je manja sonda u kojoj su nađeni ostaci urne, koji ukazuju na postojanje ranoantičke nekropole u blizini ili ispod crkve.²⁵¹ Prilikom istraživanja iskopano je ili skupljeno s lokaliteta nekoliko predromaničkih ulomaka koji se danas nalaze u Arheološkoj zbirci Zavičajnog muzeja Herceg Novi, i svi su obrađeni u katalogu.²⁵²

U zaključku možemo konstatirati da se radi o značajnom višeslojnom antičkom i srednjovjekovnom lokalitetu, koji vjerojatno predstavlja jegru naseljavanja današnje Bijele. Nekoliko stotina metara od Sv. Petra istraživanjima su utvrđeni ostaci velikog

²⁴⁷ Na istoimeni samostan u srednjovjekovnom kotorskom predgrađu Šuranj upozorava I. STJEPČEVIĆ, 1938., 63 (reprint: 2003., 71). Usp. I. OSTOJIĆ, 1964., 498-499 i 492-494.

²⁴⁸ Dokument se često citira kao jedna od potvrda prisutnosti brojnih benediktinskih samostana na području Boke. Prijepis donosi I. STJEPČEVIĆ, 1930., 64. (reprint: 2003., 154-156).

²⁴⁹ M. POPOVIĆ, 1973., 313, bilj. 1; I. PULJIĆ, 1988., 47.

²⁵⁰ F. RADIĆ, 1895.c, 250; A. MILOŠEVIĆ, 1920., 191; I. STJEPČEVIĆ, 1930. (reprint: 2003., 112); P. ŠEROVIĆ, 1924/25., 153-154; ISTI, 1965/66., 175; Z. ŽERAVICA, 2003., 261; I. PUŠIĆ, 2006., 34.

²⁵¹ Kraći izvještaj u: I. PUŠIĆ., 1969., 20, te ISTI, 1998., str. 20.

²⁵² Za uvid u sve ulomke i muzejsku dokumentaciju zahvaljujem arheologu i višem kustosu Viktoru Vargi.

antičkog stambenog ili rezidencijalnog kompleksa,²⁵³ a u blizini crkvice antička nekropola, uz koju se formira ranokršćanska crkva s pripadajućim grobljem i svojom ranosrednjovjekovnom obnovom. Ona se najvjerojatnije odnosila tek na promjenu liturgijskih instalacija – unošenje nove oltarne ograde s mramornim arhitravom u doba kotorskog biskupa Ivana (787.-809.?) i bizantskog cara Nikifora (802.-811.). Da li se već ta faza može pripisati benediktincima, ostaje ipak upitno. Prema raznorodnosti ulomaka, od kojih se neki mogu datirati i u kasnije razdoblje predromanike, razvidno je da je crkva imala više faza obnove namještaja. Benediktinci su ovdje prisutni vjerojatno do 13. stoljeća. Nakon njih na opustjelim ostacima samostana Turci su u 16. stoljeću izgradili kulu, a nakon toga Zmajevići svoj ljetnikovac, u malu crkvicu pažljivo ugrađivši ostatke tisućljetne povijesti ovog mjesta.

²⁵³ I. PUŠIĆ., 1998., str. 20, obližnji lokalitet Grabe s ostacima apsidalne građevine i mozaika.

Sl. 27. Pročelje crkvice Sv. Petra u Bijeloj

Sl. 28a i b. Ranokršćanski postamenti oltara u unutrašnjosti crkve

13. UVALA MALO ROSE – SV. Marija

Rose su malo primorsko mjesto smješteno na samom vrhu poluotoka Luštice. Zbog svog povoljnog položaja u zaklonjenoj uvali na samom ulazu u Bokokotorski zaljev oduvijek su imale pomorski i strateški značaj. U mletačkom razdoblju ovdje je bila izgrađena utvrda s carinarnicom i karantenom za brodove koji su ulazili u Zaljev, a u doba austrougarske vlasti tu je bilo i sjedište lučke kapetanije.

Važnost Rosa u antičkom i ranosrednjovjekovnom razdoblju nija bila uočena sve dok Slavko Mijušković, tadašnji direktor Državnog arhiva u Kotoru i povjesničar, nije šezdesetih godina 20. st. na temelju reinterpetacije povijesnih izvora, posebno *Tabule Peutingeriane*, došao do zaključka da rimska cesta koja je prolazila kroz Boku kotorsku prema Budvi nije, kako se dotada smatralo, išla cijelom obalom Boke preko Risna već je na ulazu u zaljev, između poluotoka Prevlake i Luštice, trajektom prelazila na drugu stranu do Rosa i nastavljala se potom kroz Lušticu i Grbaljsko polje.²⁵⁴ Radi se o ubikaciji putne postaje **Resinum** iz *Tabule*, dotada pogrešno identificirane s Risnom, koji se međutim u antičkim povijesnim izvorima spominje kao *Rhizinium* (grč. *Rhizon*).²⁵⁵ Na temelju ovih indicija 1973. godine arheolog Zavičajnog muzeja u Herceg Novom Ilija Pušić poduzeo je rekognisciranje terena na Prevlaci, te je na njegovoj sjeveroistočnoj obali, između Sutorine i Njivica pronašao uz more tragove rimske ceste sa *spurillama* usječenima u liticu, u dužini od oko 300 m.²⁵⁶ Time je, prema pretpostavci Mijuškovića, ubiciran toponim *Traiectus* koji se spominje u Ljetopisu popa Dukljanina,²⁵⁷ a koji je nesumnjivo antičkog porijekla i svjedoči o prijelazu preko mora trajektom ili splavom na drugu stranu zaljeva. U Njivicama su 1990/91. godine u kraćim hidroarheološkim istraživanjima, prekinutima ratnim zbivanjima, pronađeni ulomci grčko-helenističke,

²⁵⁴ S. MIJUŠKOVIĆ, 1966., 111-129; ISTI, 1969., 33-51.

²⁵⁵ Identifikacija *Resinuma* s Rosama i zaključci koji iz toga proizlaze gotovo su u cijelosti prihvaćeni u kasnijoj crnogorskoj literaturi, usp. P. MIJOVIĆ, 1978., 644-645; R. VUJIČIĆ, 2007., 30-31. Rekonstrukciju trase rimske ceste od Rosa do Budve izvršila je M. VRZIĆ, 2005., 69-95.

²⁵⁶ I. PUŠIĆ, 1975., 127-131, također ISTI, 1980., 145-154.

²⁵⁷ Spomen je vezan uz nećaka kralja Prelimira, Legeta, koji je živio „*in culfo de Cattaro, in loco qui Traiectus dicitur*“, te ovdje sagradio sebi tvrđavu i rezidenciju, usp. S. MIJUŠKOVIĆ, 1969., 37-41. Stjepčević je pogrešno smatrao da se *Traiectus* nalazio na tivatskoj Prevlaci, vidi I. STJEPČEVIĆ, 1930., 2.

rimске, kasnoantičke i ranobizantske keramike, što još više naglašava važnost ovog položaja.²⁵⁸

Slijedeći korak bio je arheološko rekognisciranje i istraživanje u samim Rosama, koje je I. Pušić proveo 1974-78. godine. U susjednoj uvali Malo Rose, koju od luke dijeli blagi sedlasti brežuljak, nađeni su ostaci antičke arhitekture, mnoštvo imbreksa i tegula te ostale keramike, a u samoj uvali na morskom dnu tri amfore.²⁵⁹ U slijedećim kampanjama sondažnih istraživanja otkriveni su osnovni gabariti jednobrodne crkve s kasnijim pregradnjama te unutrašnji plašt polukružne apside, visine do 1.20 m.²⁶⁰ Nađeno je nekoliko vrlo zanimljivih predromaničkih ulomaka, koji su međutim do danas ostali neobjavljeni, osim ulomka arhitrava s kukama i natpisom *ORE* koji je neodređeno datiran u 10/11. stoljeće. Daljnja sistematska istraživanja tada nisu bila moguća zbog nedostatka financijskih sredstava i neriješenih imovinsko-pravnih odnosa.

Sistematska istraživanja uslijedila su tek 1996. godine u organizaciji Odeljenja za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu pod vodstvom Mihaila Milinkovića i Viktora Varge iz Zavičajnog muzeja Herceg Novi. Kampanjama u toj i 1998. godini u potpunosti je istražena predromanička crkva, dio njoj pripadajuće srednjovjekovne nekropole formirane s južne strane (osam grobova, od kojih tri pripadaju ranom srednjem vijeku), te je postavljen niz manjih sonđi na drugim lokacijama u blizini, tako da je bilo moguće dobiti širu sliku o fazama života u antičkom *Resinumu* i srednjovjekovnim Rosama.²⁶¹ Utvrđeno je postojanje prapovijesne brončanodobne keramike te jaki antički i kasnoantički sloj s nalazima brončanih novčića 4. i početka 5. stoljeća, u koji je ukopana ranosrednjovjekovna crkva. U sonđi uz padinu južno od crkve pronađena je pojasna kopča tipa Korint, koja se datira u 7. stoljeće i svjedoči o prisutnosti romanskog starosjedilačkog elementa u tadašnjem *Resinumu*.²⁶²

Istražena crkva bila je duga 13.40 m, a široka 5.90 m. Polukružna apside izvana je bila uklopljena u blago trapezoidni vanjski plašt. U svojoj prvotnoj fazi očito nije bila

²⁵⁸ V. VARGA, 1998., 24-31; A. KAPURAN – V. VARGA, 2007., 173-186 (rad dostupan i na internet stranici: <http://www.rastko.rs/rastko/delo/12040> - 20. 09. 2013.)

²⁵⁹ I. PUŠIĆ, 1975., 129.

²⁶⁰ I. PUŠIĆ, 1977., 731-741; ISTI, 1977.a, 117-130; ISTI, 2006., 50-51.

²⁶¹ M. MILINKOVIĆ, 1997., 167-181; ISTI, 1997.a, 1-8; ISTI, 1999., 26-42.

²⁶² ISTI, 1999., 31-33. Navedeni tip kopče prisutan je posebno u Istri i sjevernoj Albaniji, dok je u Dalmaciji ograničen na pojedinačne nalaze, među kojima je autor istakao najbliže analogije s otočića Majsana i grada Svača iznad Ulcinja.

presvođena, jer su joj bočni zidovi prilično tanki. Crkva je doživjela nekoliko kasnijih pregradnji koje nije bilo moguće jasno protumačiti niti apsolutno kronološki datirati, a prema autoru bilo ih je barem tri. Prema ostacima vidljivo je da se naknadno ojačavaju bočni zidovi u središnjem dijelu, nakon toga dodaju se snažni pilastri, a poprečnim zidovima pregrađuje se naos pri čemu je formiran kvadratni tlocrt, što možda upućuje na dogradnju kupole. U zaključku autor je istakao analogije sa sjevernijim dalmatinskim primjerima, posebice južnodalmatinskim kupolnim tipom crkava te s horizontom starohrvatskih nekropola, te je crkva okvirno datirana u kasniju predromaničku fazu 10. i 11. stoljeća.²⁶³

Od posebne važnosti za dataciju crkve su dvije zidane grobnice otkrivene u prednjem dijelu crkve, koji je nakon pregradnje vjerojatno funkcionirao kao narteks. Istražio ih je još Pušić ali nalazi su ostali neobjavljeni sve do najnovijeg vremena. U konstrukciji istočne grobnice Milinković je naknadno pronašao ranokršćanski spolij - dio tordiranog polustupića s ugraviranim ranokršćanskim križem, što uz još neke indicije upućuje na postojanje reprezentativnije ranokršćanske građevine u blizini. U jednoj od te dvije grobnice, možda i u istoj, pronađena je ogrlica od staklenih i koštanih perli sa srebrnim anonimnim denarom kovanim u Veneciji u drugoj polovini 9. stoljeća, koja se našla kao jedan od eksponata na izložbi *Hrvati i Karolinzi* u Splitu 2000. godine.²⁶⁴ Ovaj nalaz, koji Milinkoviću nije bio dostupan za obradu prilikom njegove objave, jasno pomiče dataciju crkve u 9. stoljeće.

S time u skladu su i rezultati analize predromaničkih reljefa, koji su uglavnom neobjavljeni a bili su mi u potpunosti dostupni za obradu u Zavičajnom muzeju Herceg Novi.²⁶⁵ Svi ulomci pripadaju trabeaciji oltarne ograde koja je iznad prolaza imala luk, vjerojatno nadvišen križem te još dva slobodnostojeća križa. Svi se ulomci pouzdano mogu pripisati *Kotorskoj klesarskoj radionici* prve polovine 9. stoljeća. Takva datacija odgovara i obliku apside, kakva se nalazila u još jednoj benediktinskoj crkvi Sv. Petra na Šuranju te u Sv. Pavlu na Mulu, koje se također mogu datirati u prvu polovinu 9. stoljeća. Arhitektonski ostaci na lokalitetu i činjenica da je od oltarne ograde pronađena samo trabeacija, bez iti jednog ulomka njezinog donjeg dijela – pluteja ili pilastra, daju naslutiti

²⁶³ ISTI, 1997., 176-179; ISTI, 1997.a, 4-5.

²⁶⁴ A. MILOŠEVIĆ, kat. IV. 229., u: *Hrvati i Karolinzi II*, 330.

²⁶⁵ Za uvid u sve fragmente i kompletnu dokumentaciju zahvaljujem se Viktoru Vargi, arheologu i višem kustosu Zavičajnog muzeja Herceg Novi.

da je ograda možda imala zidani i ožbukani donji dio. Istočni zid koji pregrađuje naos, a koji je Milinković protumačio kao neku vrstu pregrade prema oltaru, na svom južnom licu ima tragove žbuknog premaza, što znači da je njegova izgradnja prethodila naknadnom dodavanju pilastra koji se nalazi između njega i južnog zida crkve. Ukoliko bi taj istočni pregradni zid pripadao prvotnoj fazi crkve, to bi značilo da je oltarna ograda imala dva prolaza koji su se nalazili na bočnim stranama uz zidove, a u tom slučaju vjerojatno su oba bila nadvišena lukovima s križem. Položaj većih slobodnostojećih križeva ispunjenih natpisima u tom slučaju mogli bi pretpostaviti ili na arhitravu, ili možda na donjem zidanom dijelu ograde.

Što se tiče titulara ove crkve, još je Pušić pretpostavio da je ona bila posvećena Sv. Mariji. Njezini materijalni ostaci povezani su, naime, s povijesnim dokumentima u kojima se ona spominje, a zbog sličnosti i brkanja antičkih toponima *Rhizinium* i *Resinum*, crkva je bila pogrešno smješтана u Risan. To je u prvom redu već više puta spominjano pismo pape Klementa VI caru Dušanu iz 1346. godine, u kojem se među osam benediktinskih samostana na području Boke spominje i onaj *sancte Marie de Resson*. Druga je tzv. Dušanova povelja iz 1351. godine kojom on potvrđuje Kotoru granice njegovog distrikta, koje između ostalog obuhvaćaju Prevlaku, Lušticu, pa od Rosa i Bogorodičine crkve idu morskom obalom na Jaz (sjeverno od Budve).²⁶⁶ Ovaj dokument je važan jer po prvi put spominje ime Rose u njegovom današnjem obliku. Pušić ispravno primjećuje da u centru naselja danas postoji još jedna crkva posvećena Bogorodici, a to je Gospa od Karmena iz 1758. godine koja svjedoči o kontinuitetu Bogorodičinoga kulta u Rosama, dok u Risnu danas ne postoji niti jedna crkva s tim titularom.

Na temelju svih navedenih arheoloških spoznaja i reinterpretacije povijesnih izvora možemo rezimirati slijedeće: Rose su pod nazivom *Resinum* postojale još u ranoj i kasnoj antici kao putna postaja na cesti *Epidaurus – Butua*, gdje se nalazio prijelaz preko mora, čime je put bio skraćen za oko 20 rimskih milja odnosno jedan dan hoda. Pušić je mišljenja da su Rose na kraju 6. ili početkom 7. stoljeća naselile izbjeglice iz Risna koji je tada, prema predaji ali i nekim konkretnim arheološkim indicijama temeljenim na podmorskim nalazima, nestao u velikoj prirodnoj kataklizmi – potresu, posve sukladno legendi o propasti *Epidauruma*. Naselje pod imenom *Rucinium* koje spominje Anonim

²⁶⁶ P. BUTORAC, 1966., 77. Iako su mišljenja o autentičnosti ovog dokumenta podijeljena, podaci koji spominju toponime u kotorskom distriktu vjerojatno su autentični, što smatra i Pušić, usp. I. PUŠIĆ, 1977., 735.

Ravenjanin na području Boke u 7. stoljeću također se odnosi na Rose, a materijalni dokaz iz tog razdoblja predstavlja spomenuta bizantska kopča tipa Korint. Luka se, vjerojatno u kontinuitetu, morala znatno razviti do 841. godine, kada je bila primamljiva Saracenima koji su je te godine na svom pohodu u Jadran opljačkali zajedno s Budvom i donjim Kotorom, o čemu nas izvještava Konstantin Porfirogenet u 29. glavi *De administrando imperio*.²⁶⁷ Tom prilikom za Rose je upotrijebljen naziv *Ρῶσσαν*, tj. *Rossa*, što je vrlo slično današnjem obliku i jasno se razlikuje od *τὰ Πίσενα*, odnosno *Rissena* iz 34. glave, gdje se spominje Risan kao jedan od travunijskih gradova.²⁶⁸

Dolazak benediktinaca u Rose i gradnja crkve Sv. Marije može se, prema analizi skulpture, pomaknuti u prvu polovinu 9. stoljeća, a da li je to bilo prije ili pak nakon pljačke 841. godine, teže je utvrditi. A. Milošević prepostavio je da gradnju crkve treba povezati s obnovom života u tom području nakon arapskih pustošenja.²⁶⁹ Pored benediktinskih samostana Sv. Mihovila na Prevlaci i u gradu te Sv. Jurja pred Perastom, radi se o je još jednoj benediktinskoj crkvi na čijem su opremanju radili spomenuti kotorski klesari. Naknadne pregradnje crkve nisu točnije datirane; upozoreno je tek na mogućnost da one nisu morale nužno obuhvaćati dugo vremensko razdoblje. Ovdje bismo s jedne strane mogli pretpostaviti da je neka od obnova uslijedila odmah nakon 841. godine. S druge strane, kvadratni travej koji bi nosio kupolu ne može se po svom tlocrtu povezati s južnodalmatinskim kupolnim tipom budući da zahvaća čitavu širinu broda, što nije odlika malih kupolica tog arhitektonskog tipa, kako to predlaže Milinković, već kasnijih romaničkih i raških crkava. Slijedom toga tu bismo obnovu možda mogli povezati s razdobljem kad je crkva bila u službi istočnoga kulta tijekom 13/14. stoljeća, a svakako do 1346., o čemu imamo informaciju iz pisma pape Klementa VI.

Slijedom svojih zaključaka Mijušković i Pušić dalje smatraju da se svi srednjovjekovni podaci o Risnu zapravo odnose na Rose, pa tako i spomen srednjovjekovne risanske biskupije. Radi se o popisu trinaestorice biskupa s epitetima *episcopus Rossanensis*, *Rosensis*, *Rosonensis* u razdoblju od 1271. do 1540. godine, koji donose Farlati i Coleti.²⁷⁰ U crnogorskoj je literaturi uglavnom prihvaćeno da se nakon utrnuća risanske

²⁶⁷ K. PORFIROGENET, 2003., hrvatski prijevod N. pl. Tomašića na str. 65, grčki izvornik G. Moravcsik/R. J. H. Jenkins, str. 244 (29. glava, 92. redak).

²⁶⁸ ISTI, 2003., hrv. 90, grč. 280 (34. glava, 20 redak).

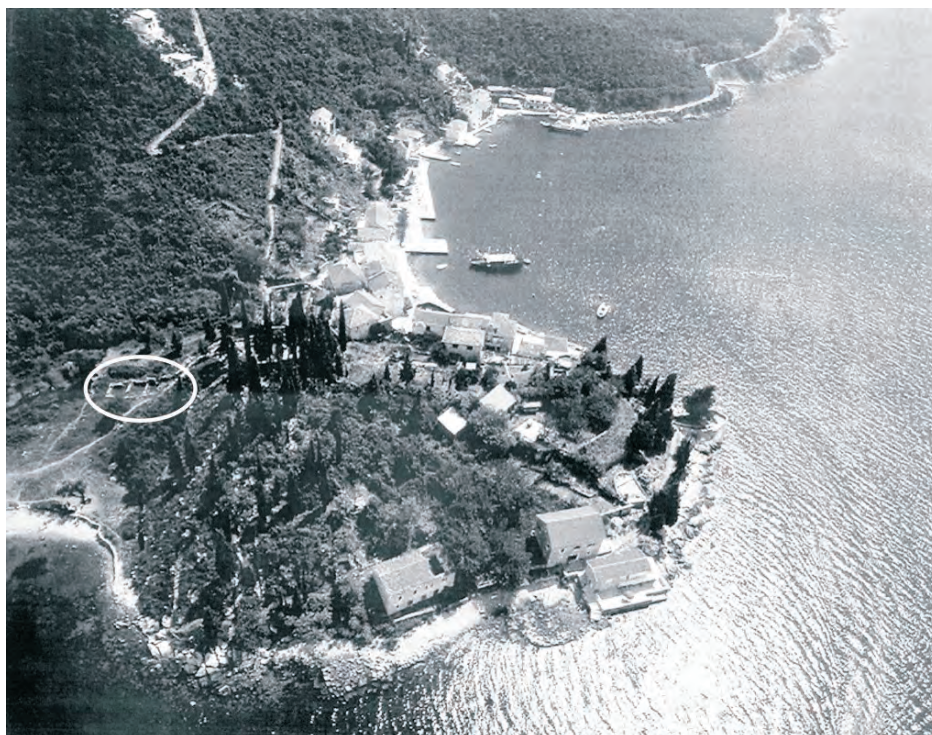
²⁶⁹ A. MILOŠEVIĆ, *Hrvati i Karolinzi II*, 330.

²⁷⁰ D. FARLATI – J. COLETI, 1800., 414-415.

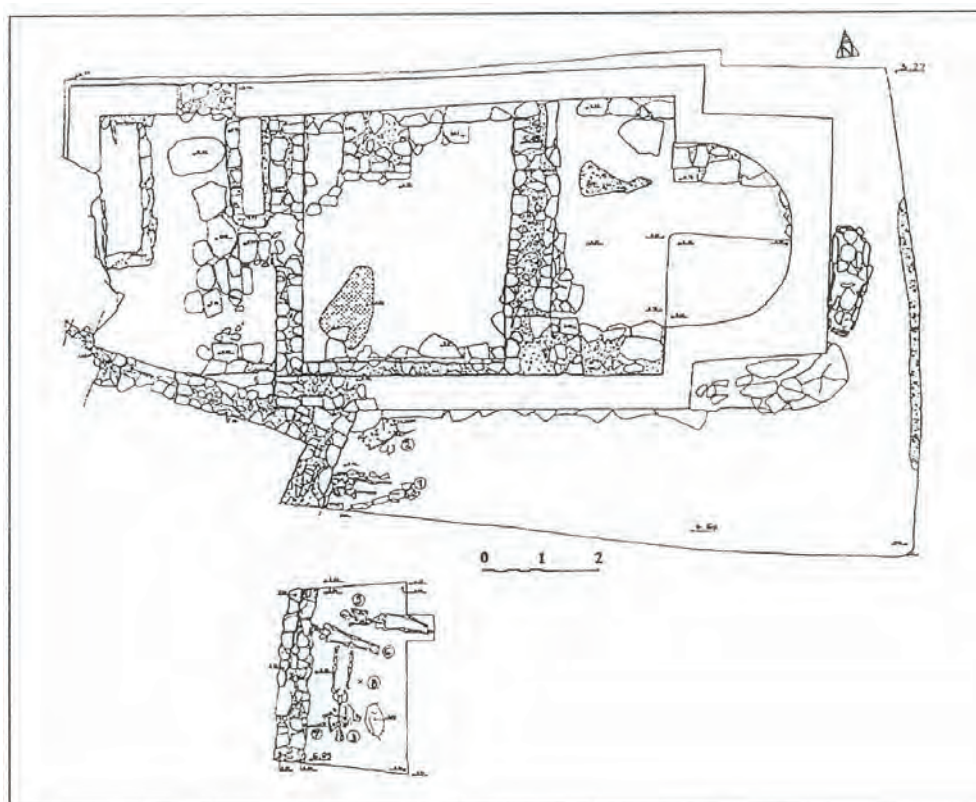
biskupije, čiji je posljednji biskup Sebastijan 591. i 595. godine bio tituliran *episcopo Rhiziniensi*, ona u srednjem vijeku nije ni obnavljala na tome mjestu, već je nastavila egzistirati, odnosno osnovana je nova sa sjedištem u Rosama. Treba ipak napomenuti da su ti biskupi, ukoliko im je sjedište i bilo u Rosama, najvjerojatnije bili samo titularni, odnosno nisu imali svoju dijecezu.²⁷¹

Smatram da sa smještajem srednovjekovne biskupije u Rosama treba biti vrlo oprezan. Njezino postojanje na terenu koji je tada administrativno pripadao kotorskom distriktu, a crkveno je bio dijelom tzv. Miholjskog zbora, odnosno metohije prevlačkog manastira u kojem je tada stolovao zetski metropolit, ipak bi trebalo potvrditi dodatnim arhivskim istraživanjima, a dotada ostaje na razini otvorene hipoteze.

²⁷¹ I. Pušić čak pretpostavlja da je crkva Sv. Marije služila kao biskupsko sjedište tog rosanskog biskupa, usp. I. PUŠIĆ, 1977., 739-741., a takvu mogućnost dopušta i Milinković. Ovu pak činjenicu oštro opovrgava upravo podatak iz 1346. godine, kada crkva nije bila u vlasništvu katolika.

SI. 29. Panorama sela Rose s označenim položajem ostataka crkve u uvali Malo Rose

SI. 30. Tlocrt crkve s nekropolom, istraživanja 1996. (M. Milinković, 1997.)

14. RADOVANIĆI – SV. NIKOLA

Još jedan među benediktinskim samostanima koji se spominju u pismu pape Klementa VI srpskom caru Dušanu 1346. godine je i onaj *sancti Nicolai de Petraniza*.²⁷² Prvi ga je s Radovanićima, selom u središtu poluotoka Luštice, povezao Jovan Kovačević pedesetih godina 20. stoljeća.²⁷³ Tu se danas nalazi mlađa pravoslavna crkva, obnovljena u 19. ili početkom 20. stoljeća, u čijem su pročelju spolirana dva ulomka starijih, (pred?)romaničkih reljefa, a na drvenom ikonostasu zabilježena je mjesna tradicija o podizanju prve crkve na tome mjestu 1117. godine. Današnja crkva ima slobodni križni tlocrt i kupolu na sjecištu krakova, ali su sjeverni i zapadni pročelni zid prednjeg dijela naosa podignuti na starijim zidovima, kako je uočeno prilikom rekognisciranja terena Luštice 1968. godine.²⁷⁴ K tome, I. Pušić spominje i podatak iz luštičkog katastra da nekoliko čestica terasastog zemljišta u obližnjim maslinicima nosi naziv Petrenica.²⁷⁵ Svi ti podaci, promotreni u cjelini, mogu se smatrati prilično pouzdanom potvrdom o ubikaciji rečenog samostana upravo tu, u srcu Luštice, u blizini stare rimske ceste koja je od *Resinuma* vodila prema *Butui*.²⁷⁶

Dva ulomka s pročelja crkve u Radovanićima do danas su neobjavljena, a u novijoj literaturi čak se navodi podatak da ih se više ne može pronaći, što nije točno.²⁷⁷ Ilija Pušić je još 1978. godine u svom magistarskom radu donio fotografije spomenutih ulomaka, ali iz njih se može razabrati tek da se radi o dijelovima križeva u plitkom reljefu.²⁷⁸ Na fotografijama kojima raspolazem vidi se da se spoliji još uvijek nalaze na istome mjestu, u gornjem dijelu pročelja s obje strane rozete. Ali loša kvaliteta dostupnih mi fotografija i nemogućnost osobne autopsije na terenu nisu mi omogućili detaljniju analizu ulomaka i

²⁷² I. STJEPČEVIĆ, 1941. (reprint 2003., Dodatak, 154-155.)

²⁷³ J. KOVAČEVIĆ, 1956, 10.

²⁷⁴ M. PAROVIĆ-PEŠIKAN i dr., 1978., 154.

²⁷⁵ I. PUŠIĆ, 2006., 51.

²⁷⁶ I. Ostojić, naime, navodi i podatke iz starije literature s nekim drugim prijedlozima o smještaju dotične Petranice, npr. u Dobroti, ali s njihovim argumentima, koji se vjerojatno svode na traženje toponima vezanog uz Petrovo ime, nisam pobliže upoznata. Usp. I. OSTOJIC, 1964., 495.

²⁷⁷ Tako T. MARASOVIĆ, 2013., 402., navodi da novijim rekognisciranjem ranosrednjovjekovni ulomci nisu pronađeni, iako na istoj stranici donosi sliku pročelja na kojoj se ulomci naziru.

²⁷⁸ I. PUŠIĆ, 1978., 33-34, sl. 16 i 17.

njihovo eventualno uvrštavanje u katalog ovog rada, tako da to ostaje zadatkom budućih istraživanja. Čini mi se ipak da se ovdje radi o kasnijim ulomcima koji bi se doista i mogli vezati uz godinu osnutka prvotne crkve, pa je upitno da li bi ih kao takve trebalo smatrati predromaničkima, kako se to redovito navodi u literaturi.

Od svih osam benediktinskih lokaliteta navedenih u spomenutom papinom pismu, na čak sedam njih, koji su i obuhvaćeni ovim radom, naišlo se na tragove predromaničke skulpture. Jedini bez njih je samostan *sancti Luce de Chertali*, odnosno Sv. Luka u Krtolima, koji je, međutim, također ubiciran, i to na mjesto današnje pravoslavne crkve Sv. Luke u Gošićima na širem prostoru Krtola. Situacija je također u skladu i s lokalnom predajom prema kojoj je samostan na tome mjestu osnovan tek u 12. stoljeću.²⁷⁹

²⁷⁹ I. OSTOJIC, 1964., 494.

SI. 31. Pročelje crkve Sv. Nikole u Radovanićima s označenim položajem spoliranih ulomaka (pred?)romaničkih reljefa

SI. 32. Pogled na crkvu sa sjeveroistočne strane

15. VRANOVIĆI – SV. STEFAN

Današnja pravoslavna crkva Sv. Stefana nalazi se na rubu Grbaljskog polja, oko 1 km istočno od sela Vranovići. Uzdiže se na malom brežuljku iznad polja, na imanju Pere Vukasovića. Današnja sakralna građevina je, kao i većina ostalih u Grblju, izgrađena krajem 17. ili tijekom 18. stoljeća, nakon oslobođenja Grblja od Turaka 1647. godine. Mala jednobrodna crkva ima polukružnu apsidu, a ispred broda ograđeno predvorje s preslicom na pročelju, nekad natkriveno drvenim krovijem. Danas je poprilično zapuštena i uglavnom zatvorena, bez ikonostasa i osnovnih liturgijskih predmeta.²⁸⁰ U njezinoj unutrašnjosti pohranjeni su ulomci navedeni u katalogu, svi osim fragmenta arhitrava pronađenog oko crkve pri rekognosciranju terena koji je prenesen u Zavičajni muzej Herceg Novi (B. 15. 02.), te nadvratnika otkrivenog na Školju koji se danas čuva na Prevlaci (B. 15. 08.). Okolni prostor dosada nije arheološki istražen.

Crkvu je daleke 1902. godine prvi opisao Mladen Crnogorčević, navodeći lokalnu predaju da je starija od Prevlake, te kaže da „*nigdje nije nađeno tako interesnih arhitektonskih ulomaka kao tu... Ima ovećih i omanjih nadstupina, koji služe danas kao svijetnjaci, predmeta od piramide i pojedinih ulomaka ukrašenih vijugalicama, zubicama i palmetama...*“.²⁸¹ Neke od tih ulomaka u sumarnoj skici donosi J. Kovačević u „Istoriji Crne Gore“,²⁸² dok je većina ostalih do danas neobjavljena.

Pedesetih godina uslijedilo je otkriće natpisa na Školju,²⁸³ koji je Kovačević tek naknadno, nakon uvida u ostale ulomke iz Sv. Stefana pripisao ovoj crkvi,²⁸⁴ pa se lokalitet od tada u literaturi spominje uglavnom u kontekstu spomenutog natpisa.²⁸⁵

²⁸⁰ Za posjet crkvi i razgledavanje svih ulomaka zahvaljujem g. Peri Vukasoviću iz Vranovića.

²⁸¹ M. CRNOGORČEVIĆ, 1902/03., 190-191.

²⁸² J. KOVAČEVIĆ, 1967., 356, skica 49, 378.

²⁸³ ISTI, 1955., 121; ISTI, 1956., 4-6.

²⁸⁴ ISTI, 1967., 327, 378.

²⁸⁵ I. NIKOLAJEVIĆ, 1978.; R. MIHALJČIĆ-L. STEINDORFF, 1982., 89; B. ŠEKULARAC, 1994.; V. DELONGA, kat. jed. III. 40, u: *Hrvati i karolinzi II*, 2000., 149; I. PUŠIĆ, 2006., 56, 143, sl. 58; R. VUJIČIĆ, 2007., 50.

Sistematska rekognisciranja i sondažna istraživanja južnog dijela Boke kotorske, koja su od 1965. godine vođena u organizaciji najprije Pomorskog muzeja u Kotoru, zatim Opštinskog, kasnije Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Kotora s jedne, te Arheološkog instituta i Filozofskog fakulteta u Beogradu s druge strane, dovela su do novih spoznaja o važnosti Grblja u antičkom razdoblju.²⁸⁶ Kao najveće plodno polje u blizini Boke, posebno je područje Donjeg Grblja bilo idealno za smještaj rimskih gospodarskih kompleksa raspoređenih uzduž ceste koja je prolazila rubom polja, u blizini kojih su se naknadno razvile ranokršćanske ili srednjovjekovne crkve te kasnija naselja. Istraživanjima je otkrivena trasa rimskog puta koji je od luke Rose (ant. *Resinum* na Peutingerovoj karti) preko poluotoka Luštice i *Acruviuma*, što se nalazio negdje u blizini,²⁸⁷ vodio do Budve (*Butua*) i dalje do Ulcinja (*Ulcinium*) ravno kroz Grbalj. Rimska je cesta prolazila upravo pored crkve Sv. Stefana.²⁸⁸ U neposrednoj blizini, na susjednom uzvišenju nalazi se lokalitet Pjaca, za koji je u narodu vezana legenda o starom gradu Orašcu. Tu je 1972. godine istražena rimska *villa rustica* s tragovima nekoliko građevinskih faza i ostacima mozaika od krupnih crvenih i bijelih kockica,²⁸⁹ koje je P. Mijović datirao u 6. stoljeće. Autor na temelju ovih nalaza i obližnjih predromaničkih ulomaka koji indiciraju postojanje ranosrednjovjekovne crkve, otvara mogućnost osnivanja kasnoantičke samostanske aglomeracije na mjestu stare vile.²⁹⁰ Štoviše, sama je vila nastala na mjestu još starijeg ilirskog naselja, što je argumentirano nalazima halštatske keramike.

Možemo dakle zaključiti da navedeni položaj ima svoj kontinuitet naseljavanja još od prapovijesti. Može se prihvatiti i Kovačevićeva tvrdnja da su današnji Vranovići bili centar ranosrednjovjekovne župe Grbalj, koja je tada pripadala dukljanskoj državi.²⁹¹ Crkva Sv. Stjepana bila je dakle glavni centar pokršćavanja slavenskog stanovništva, a

²⁸⁶ Pregled svih istraživanja do danas rezimiraju J. MARTINOVIĆ-V. KOVAČEVIĆ, 2005., 27-30, a detaljniji izvještaj uz popis istraženih lokaliteta donose M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, 1977-78., 19-62, te M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, J. MARTINOVIĆ i dr., 1978., 141-175.

²⁸⁷ Antički *Acruvium*, koji se obično naziva prethodnikom današnjeg Kotora, prostirao se negdje na potezu između Krtola, uvale Solila u tivatskom zaljevu i uvale Bigova koja gleda na otvoreno more, ili pak na području srednjovjekovne župe Grbalj. O složenom pitanju ubikacije antičkog *Acruviuma* usp. M. VRZIĆ, 2005., 69-73, sa svom brojnom relevantnom literaturom.

²⁸⁸ Rekonstrukciju trase izvršila je M. VRZIĆ, 2005., 69-95.

²⁸⁹ M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, 1972., 75-79.

²⁹⁰ P. MIJOVIĆ, 1978., 650.

²⁹¹ J. KOVAČEVIĆ, 1967., 327. Grbalj je, kao što je poznato, tek 1306. ili 1307. godine postao dijelom kotorskog distikta. O tome detaljno I. STJEPČEVIĆ, 1941. (reprint 2003., 196-206), te P. BUTORAC, 1966., 71.

dotični Uroš ili Unrok (*Hurocus*), bio on Slaven ili pak pripadnik franačkog etničkog elementa, bio je očito uvaženi i imućniji član zajednice. O samoj crkvi možemo reći tek da je sagrađena u prvoj polovini 9. stoljeća i da su je, poput drugih manjih vangradskih crkvice kao što su Sv. Luka u Škaljarima i Sv. Pavao na Mulu, opremali majstori *Kotorske klesarske radionice*. Na temelju dijelova većih kapitela i baze stupa moguće je da je crkva, kao što to pretpostavlja J. Kovačević, imala kupolu u središnjem traveju, poput Sv. Tome na Prčanju, te da je riječ o trećoj crkvi na četiri stupa na području Boke kotorske.

Sl. 33. Crkva Sv. Stefana u Vranovićima, pogled prema Grbaljskom polju

Sl. 34. Unutrašnjost crkve s predromaničkim fragmentima

16. BUDVA

Budva, uz Ulcinj, predstavlja jedan od najstarijih gradova na crnogorskom primorju, ali i na istočnojadranskoj obali uopće. U izvorima se kao grčki emporij prvi put spominje u 5. st. pr. Kr. Helenistička i rimska *Butua* najpoznatija je po velikoj nekropoli smještenoj između grada i brda Spas, na mjestu današnjeg hotela Avala. U kasnoj antici pripadala je provinciji Prevalitani, a u ranom srednjem vijeku bila je najsjeverniji grad bizantske Dračke teme. Često se navodi kao jedan od rijetkih antičkih gradova koji nije stradao početkom 7. stoljeća. Konstantin Porfirogenet bilježi da je Budvu, zajedno s donjim Kotorom i lukom Rose, 841. godine napala i opljačkala saracenska flota. Slijedeće što o njoj znamo jest da je u 11. stoljeću pripadala dukljanskoj državi.²⁹²

Iako Coleti navodi postojanje biskupa u Budvi već 877. godine, o tome nema pouzdanih podataka sve do 12. stoljeća.²⁹³ Ipak se, kao što je to slučaj i u Kotoru, otkriće **ranokršćanske trobrodne bazilike** u podnožju budvanske citadele u južnom dijelu grada, često se navodi kao dokaz da je Budva tada imala biskupe.²⁹⁴

Bazilika se nalazi točno između citadele i srednjovjekovne katedrale Sv. Ivana Krstitelja, odnosno biskupske palače. Istraživana je u dva navrata – 1983. godine u sklopu sanacije i obnove stare gradske jezgre nakon razornog potresa, te 1987. kada je nastavak istraživanja preuzeo Đ. Janković iz Beograda, koji je djelomično objavio rezultate obiju kampanja, dio dokumentacije te iznio vlastitu interpretaciju otkrivenih ostataka.²⁹⁵ Crkva je bila monumentalnih dimenzija, trobrodna s transeptom, subselijem u apsidi, narteksom i atrijem, u čijem se središtu nalazio zdenac. Bočni brodovi bili su odijeljeni od glavnog kolonadama koje su sudeći po pronađenim bazama bile mramorne, a između njih protezali su se veliki, dvostrano obrađeni pluteji od vapnenca.²⁹⁶ Iz te faze potječe i fini

²⁹² Detaljnije povijesne podatke o antičkoj i ranosrednjovjekovnoj Budvi donose P. MIJOVIĆ-M. KOVAČEVIĆ, 1975., 22-24, 41, 100-105, Č. MARKOVIĆ – R. VUJIČIĆ, 1997., 144-146, 151-153, te D. PRERADOVIĆ, 2010/11., 104-111, s posebnim osvrtom na povijesne izvore i povijest budvanske crkve.

²⁹³ D. FARLATI – J. COLETI, 1800., 210.

²⁹⁴ I. PUŠIĆ, 2006., 56-57.

²⁹⁵ Đ. JANKOVIĆ, 2007., 34-36 i 89-95.

²⁹⁶ M. ZORNIJA, kat. jed. 2., u: *Zagovori*, 2009., 91-92.

mramorni košarasti kapitel manjih dimenzija, bez sumnje import iz konstantinopolskih radionica,²⁹⁷ te još nekoliko ranokršćanskih ulomaka danas pohranjenih u obližnjoj crkvi *Santa Maria in Punta*.²⁹⁸ Bazilika je datirana u prvu polovinu 6. stoljeća. Prema zatrpavanju bunara i odvodnog kanala autor zaključuje da je krajem 6. ili početkom 7. stoljeća došlo do određenog stradanja crkve, nakon čega je u njoj postavljen podni mozaik, čiji su znatni ostaci pronađeni u svetištu i sjevernom dijelu glavnog broda. U prvoj polovini 9. stoljeća dolazi do velike pregradnje crkve, a prema autoru u isto vrijeme je zatrpan atrij te u njemu počinje sahranjivanje. Crkva je tada dobila ojačavajući trijumfalni luk pred apsidom, a stare su arkature zamijenjene vrlo masivnim četvrtastim zidanim pilonima koji su gotovo u potpunosti pregradili bočne brodove i zazidali neke od mramornih baza starijih stupova. Iznad njih bile su podignute galerije koje su sa tri strane okruživale glavni brod. Ta je pregradnja datirana grobnim nalazima iz atrija u prvu polovinu 9. stoljeća.

Na temelju dosada objavljene dokumentacije – tlocrta, crteža i fotografija, možemo zaključiti da se takvoj interpretaciji u osnovi nema što prigovoriti, osim što bi trebalo cjelovitije obraditi vrlo zanimljive mozaike koji unutar mreže učvorenih kružnica imaju dosada neprotumačene monograme, simbole i raznolike ptičje likove.²⁹⁹ Datacija ranosrednjovjekovne pregradnje u skladu je s jedinom predromaničkom liturgijskom instalacijom koja je unesena u interijer ranokršćanske crkve, a to je veliki četverostrani oltarni ciborij od kojega je sačuvano 8 ulomaka arkada, 11 ulomaka perforiranog završnog vijenca s natpisom i kukama, dijelovi krovnih ploča i dva ulomka kapitela s volutama i glatkim listovima.³⁰⁰ Većinu tih ulomaka imala sam prilike obraditi i

²⁹⁷ ISTA, kat. jed. 3, u: *Zagovori*, 2009., 92-93.

²⁹⁸ Pažnju na te ulomke Nikoli Jakšiću skrenuo je budvanski župnik don Filip Janjić prilikom posjeta Boki kotorskoj u okviru organizacije izložbe *Zagovori svetom Tripunu*. I sama sam ih imala prilike razgledati i katalogizirati 2010. godine, na čemu zahvaljujem don Filipu. Među ulomcima se ističe greda s ornamentom glatkih isprepletenih i neučvorenih kružnica, impost bifore od vapnenca s križem i kružnicom, te dva stupića bifore izvedena u obliku prislonjenih polustupova s reljefom izduženih križeva sa svake strane. Manji od njih izrađen je od vapnenca, a veći od kvalitetnog svijetlosivog mramora, te vjerojatno potječe s pročelja ranokršćanske bazilike. Ulomci su dosada neobjavljeni.

²⁹⁹ Upitno je pripadaju li mozaici 7. stoljeću, kako to smatra Janković, ili bi ih pak trebalo pripisati prvotnoj fazi izgradnje crkve. Nakon iskopavanja 1983. godine mozaici su dignuti u panelima koji se danas čuvaju u depou Arheološkog muzeja u Budvi ili su ostavljeni *in situ* i zatrpani. Dokumentacija se nalazi u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Beogradu. Planira se njihova obnova i prezentiranje na samom lokalitetu.

³⁰⁰ Među ulomcima nisam uočili one koji bi pripadali šesterostranom ciboriju, koje je svojedobno imao prilike vidjeti P. Vežić, usp. P. VEŽIĆ, 2007, 140. Moguće je da su to upravo ona dva rubna ulomka koje nisam uspjela pronaći prilikom posjete Muzeju.

fotografirati u Arheološkom muzeju u Budvi.³⁰¹ Na temelju viđenog možemo prihvatiti konstatacije autora da su za izradu ciborija bili korišteni stariji ranokršćanski pluteji. Naime, na stražnjim stranicama ulomaka dviju arkada nalaze se dvostruke profilacije koje u potpunosti odgovaraju onima koje se nalaze na dijelovima starijih dvostrano obrađenih pluteja. Ciborij se bez sumnje može pripisati klesarima *Kotorske radionice* prve polovine 9. stoljeća na temelju specifično tretiranih motiva, načina njihove obrade i grafije slova na natpisu. Time je donekle popunjena praznina između Kotora i Ulcinja u produkciji ove radionice.³⁰²

Janković je mišljenja da je crkva bila u funkciji tek do saracenskih napada, koje pogrešno datira u 866. godinu, kad su Arapi opsjedali Dubrovnik i Bari. Radilo bi se dakle o već spomenutoj 841. godini, što znači da je vrlo brzo nakon obnove bila uništena. Pitanje je, međutim, da li je navedeni datum doista imao tako velike posljedice po Budvu i njezinu glavnu crkvu. Ako tome dodamo i ulomak jednog manjeg kapitela koji ne pripada predromaničkom ciboriju, kako to tvrdi Janković,³⁰³ već pokazuje ranogotičko oblikovanje, trebalo bi dopustiti mogućnost mnogo dužeg opstojanja glavne budvanske bazilike, koja je tek u kasnijem srednjem vijeku mogla biti zamijenjena crkvom Sv. Ivana podignutom s njezine sjeverne strane, a koja je sve do 19. stoljeća služila kao gradska katedrala.

Što se tiče titulara bazilike, postoji nekoliko različitih mišljenja. Pavaša Vežić prvi je postavio pitanje ne predstavlja li dio natpisa sa slovima *SOF.*, koji Janković tumači kao Sofija, možda spomen izvornog titulara bazilike.³⁰⁴ Z. Čubrović skreće pozornost na današnji titular srednjovjekovne katedrale Sv. Ivana Krstitelja, pretpostavljajući da je ta crkva nastavila kontinuitet srušene bazilike u središtu Budve.³⁰⁵ D. Preradović pak ukazuje na mogućnost posvete Bogorodici od Navještenja, na temelju podataka koje donose Farlati i Coleti da je katedrala nekada nosila titular *B. Mariae ab Angelo*

³⁰¹ Na omogućavanju posjeta Muzeju zahvaljujem se direktorici Javne ustanove „Muzeji, galerija i biblioteka Budva“ gđi. Biljani Brajović, upravitelju Arheološkog muzeja Jovanu Đuroviću, te djelatnicima Mileni Vrzić i Goranu Pajoviću na ljubaznosti i pomoći.

³⁰² Na temelju još nekih davno objavljenih ulomaka iz Starog Bara te novijih istraživanja u Lješu u Albaniji, možemo zaključiti da je navedena radionica radila i na širem području Dračke teme, a ne samo u gradovima tadašnje arhontije Dalmacije u Kotoru i Dubrovniku (vidi poglavlje o *Kotorskoj klesarskoj radionici*).

³⁰³ Đ. JANKOVIĆ, 2007., 93-94, sl. 79/4.

³⁰⁴ P. VEŽIĆ, 2009., 140.

³⁰⁵ Z. ČUBROVIĆ, 2009.a, 60.

salutatae.³⁰⁶ Nadasve je zanimljiva i lucidna pretpostavka N. Jakšića o mogućnosti postojanja dvojne ranokršćanske bazilike,³⁰⁷ od kojih bi južna onda mogla nositi posvetu Bogorodici, a sjeverna svetome Ivanu. Na potrebu arheoloških istraživanja donjih slojeva ispod Sv. Ivana već je ukazala Zorica Čubrović.

Plato ispod ilirske i helenističke akropole, srednjovjekovnog kaštela te mletačke citadele, sagrađene na stjenovitoj uzvisini isturenoj u more na južnom dijelu grada, vrlo rano se formirao kao kulturni centar Budve, gdje se osim spomenute bazilike nalaze još tri crkve starijeg postanka. Jedna od njih, malena romanička trotravejna crkvice s polukružnom apsidom, izgrađena je 1141. godine i posvećena Sv. Sabi Opatu, prema natpisu ugrađenom u nišu u južnom zidu crkve, a nedavno su u njoj otkrivene freske iz 12. stoljeća.³⁰⁸ Dvije su posvećene Bogorodici: ona čiji su skromni ostaci sačuvani u unutrašnjosti kaštela identificirana je s crkvom *Sta Maria de Castello*, koju spominju Farlati i Coleti kao sjedište drevnog grčkog samostana.³⁰⁹

U crkvi *Sta Maria in Punta*, koja se nalazi u uglu bedema na mjestu gdje oni skreću prema sjeveru, na unutrašnjem pročelnom zidu ugrađen je često spominjani natpis s točnom godinom 840.³¹⁰ Taj se natpis koristi kao glavni argument za postanak crkve u 9. stoljeće i za njezinu identifikaciju sa samostanom *sancte Marie Buduensis (Buduanensis)*, čiji je opat Tripun prisustvovao posveti kotorske katedrale 1166., ali koji je nabrojan i u papinom zahtjevu caru Dušanu za povratom benediktinskih samostana iz 1346. godine.

Međutim, nedavno je Đ. Janković u svojoj knjizi „problematičnog naslova“, kako je to uljudno ustvrdio P. Vežić, doveo u sumnju autentičnost spomenutog natpisa.³¹¹ Nakon uvida u samu ploču, i prije nego što mi je dotična knjiga došla u ruke, i sama sam došla do zaključka da se radi o falsifikatu. Natpis, naime, doista ne pokazuje niti jednu odliku ranosrednjovjekovne paleografije i ne može se usporediti niti s jednim od ostalih inače brojnih natpisa 9. stoljeća na području Boke. K tome, oblikovanje i porijeklo ploče uvjeravaju me da se radi o prelomljenom impostu i gornjem dijelu obrnuto okrenutog

³⁰⁶ D. FARLATI – J. COLETI, 1800., 211; D. PRERADOVIĆ, 2010/11., 108-110.

³⁰⁷ Usmeni podatak prof. Nikole Jakšića.

³⁰⁸ M. ČANAK-MEDIĆ, 2000., 17-22; R. VUJIČIĆ, 2007., 199-200.

³⁰⁹ D. FARLATI – J. COLETI, 1800., 209. O ostacima crkve i starijoj literaturi vidi M. KOVAČEVIĆ, 1969., 181-184.

³¹⁰ J. KOVAČEVIĆ, 1956., 8.

³¹¹ Đ. JANKOVIĆ, 2007., 94-95.

renesansnog kapitela čiji se završeci voluta vide na gornjem kraju, dok je Janković mišljenja da je na ploči bio prikazan mletački grb sa štitom. Površina ploče vrlo je grubo otučena i na njoj je zatim nevještim potezima plitko ugraviran, gotovo ugreban slijedeći natpis:

† ECLESIE † SIGNUM †
[e]DIFICAVI ECLESIAM AD (h)ONORE(m)
SCA(e) MARIE ET CVM FRATE[? meo?]
DCCCXL

Korištenje prelomljene starije ploče, vrlo grubo prilagođene novoj funkciji natpisa, ukazuje po meni na improvizaciju, čak i nemar koji nije svojstven ranosrednjovjekovnim klesarima na taj način. Time dakako ne želimo negirati postojanje benediktinskog samostana Sv. Marije u Budvi, potvrđenog dokumentima. Očito su franjevci, koji su kasnije sve do Napoleonovog vremena preuzeli upravljanje samostanom, željeli naglasiti njegovu istinsku starost, te su se u tu svrhu poslužili falsificiranjem, ili možda čak prepisivanjem nekog autentičnog starijeg natpisa.

17. SUŠĆEPAN – SV. STEFAN

Selo Sušćepan nalazi se na strmoj padini u zaleđu Igala. Iznad njega, na malom brežuljku nadmorske visine 215 m, smještena je novija pravoslavna crkva Sv. Stefana iz 19. stoljeća s okolnim ograđenim grobljem.³¹² Na postojanje istoimene sakralne građevine u ranom srednjem vijeku ukazuje, osim same skulpture, i ime Sušćepan, koje potvrđuje znatnu starost crkve i naselja podno nje. Radi se, naime, o sanktoremu koji je poznat na nizu toponima u Dalmaciji, a oblikovan je u ranom srednjem vijeku prema slavenskom obliku svetačkog imena kojem prethosi prefiks *sut*.³¹³

Dosada na tom mjestu nisu vođena obimnija arheološka istraživanja. Manja sonda otvorena uz sjeverni zid crkve otkrila je nekoliko grubo obrađenih blokova s debelim slojem žbuke, koji ukazuju na mogućnost da je današnja crkva izgrađena na starijim temeljima, ali nisu otkriveni nikakvi konkretni ostaci starije arhitekture. Na čitavoj uzvisini sve do ceste utvrđeno je postojanje srednjovjekovnog groblja koje se prostiralo oko starije crkve.³¹⁴ Vlastitim obilaskom lokaliteta uočila sam nekoliko izduženih kamenih blokova ugrađenih u pročelje koji bi po svojim dimenzijama mogli potjecati od arhitrava oltarne ograde.

Poznati pluteji s grifonima bili su do kraja prošlog stoljeću ugrađeni u preslicu, da bi nakon njene pregradnje 1898. bili upotrijebljeni kao nogari kamenog stola u južnoj prigradnji crkve. Novijom obnovom ugrađeni su u unutrašnje bočne zidove naosa s južne i sjeverne strane, dok ulomci greda tvore okvir dviju niša u svetištu crkve. Kapitel je još davno slučajno pronađen i ostavljen pored crkve, a danas se čuva u pomoćnoj prostoriji.

Već prilikom prve objave od strane J. Stojanović-Maksimović ulomci su datirani u 11. stoljeće i povezani s plastikom Sv. Mihajla u Stonu, Janjine i Koločepa.³¹⁵ Danas

³¹² Crkvu i predromaničke pluteje, koji su tada bili ugrađeni u preslicu, prvi puta u šematizmu opisuje M. CRNOGORČEVIĆ, 1894.

³¹³ V. PUTANEC, 1962.; P. ŠIMUNOVIĆ, 1986., 112.

³¹⁴ I. PUŠIĆ, 1998., 6; ISTI, 2006., 31.

³¹⁵ J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1956., 49-50; ISTA, 1971., 27. Njezino mišljenje dijeli i I. PETRICIOLI, 1990., 63. Kovačević, međutim, pluteje datira u 9. stoljeće (J. KOVAČEVIĆ, 1967., 336,

možemo sa sigurnošću potkrijepiti takvu dataciju ostalim brojnim analogijama s reljefima drugog pelješkog sloja skulpture, posebno njezine završne faze koju predstavlja rekonstruirana oltarna ograda Sv. Mihajla na Koločepu, ali i plastika Gospe od Lužina te portal Sv. Kuzme i Damjana u Dubrovniku.

Analizom skulpture, dakle, dolazi se do zaključka da je ranosrednjovjekovna crkva Sv. Stjepana bila izgrađena tijekom 11. stoljeća na području travunijske župe Dračevica. Oltarnu ogradu izradili su majstori za koje je u literaturi pretpostavljeno dubrovačko porijeklo.³¹⁶ Ograda je sa svake strane bila ukrašena s po jednim likom grifona okrenutim prema prolazu. Najvjerojatnije je imala i svoju trabeaciju, od koje se sačuvao kapitel posve sukladan primjerima iz Janjine i Gospe od Lužina. Ulomci koji danas tvore okvir sjeverne i južne niše u svetištu iza ikonostasa vjerojatno potječu od prozorskog okvira srodnog onome koji je krasio crkvicu Sv. Mihajla na Koločepu.

380), dok Pušić smatra da su iz 10. stoljeća (I. PUŠIĆ, 1998., 6; I. PUŠIĆ, 2006., 30-32). Janković, pak, ima svoju teoriju o porijeklu sušćepanskih reljefa s Prevlake, te ih datira u 8. stoljeće na temelju usporedbi s pojavnim kopčama Drugog avarskog kaganata. Iz njegovog teksta, međutim, očito je osobno nepoznavanje spomenika, jer spominje samo jednu ploču, za koju tvrdi da je od mramora. Usp. Đ. JANKOVIĆ, 2007., 151-152.

³¹⁶ M. JURKOVIĆ, 1985., 197-197; ISTI, 1988., 213-214.

18. KUTI

Selo Kuti nalazi se u zaleđu Zelenike, u blizini Herceg Novog. Sastoji se od nekoliko zaselaka rasutih po rubu velikog i plodnog Kuskog polja, podno brda Radoštaka koje pripada Orjenskom planinskom masivu. Ovo područje bogato je arheološkim lokalitetima od prapovijesti do kasnog srednjeg vijeka,³¹⁷ a u ranom srednjem vijeku tu se nalazio centar župe Dračevica, koja je pripadala sklaviniji Travuniji.³¹⁸ Kuti se danas ponose s pet „živih“ pravoslavnih crkava i dvije „crkvine“ (ostaci starijih ruševnih sakralnih građevina). Ranosrednjovjekovni materijalni ostaci koncentrirani su na sjevernom rubu polja, u zaseocima Presjeka, Nakićenovići i Ožegovići, a nalazi skulpture danas su pohranjeni u Zavičajnom muzeju Herceg Novi.³¹⁹ Lokalne predaje, međutim, navode da još neke od kuskih crkava imaju svoje porijeklo u prednemanjićkom razdoblju, što je potvrđeno i arheološkim pokazateljima, pa na području Kuskog polja treba očekivati još ranosrednjovjekovnih nalaza.³²⁰

Crkva Sv. Andrije nalazi se u blizini kuća Ožegovića, a od 16. do 19. stoljeća služila je kao stara parohijalna crkva u Kutima. Prema S. Nakićenoviću građena je u 15. stoljeću, a obnovljena 1799. godine. Oko nje nalazi se staro groblje sa stećcima. U dvorištu i bližoj okolici pronađena su dva predromanička ulomka, od kojih jedan sa sigurnošću pripada produkciji *Kotorske klesarske radionice*, što zasada predstavlja jedini njihov angažman na prostoru Travunije. Na temelju tih nalaza u literaturi se pretpostavlja postojanje starije predromaničke crkve na mjestu današnje.³²¹

³¹⁷ I. PUŠIĆ, 1998., 1-21, posebno 13-15.

³¹⁸ J. KOVAČEVIĆ, 1967., 335-336.

³¹⁹ Za uvid u sve predromaničke ulomke u tome muzeju moram zahvaliti višem kustosu, arheologu Viktoru Vargi, koji mi je ljubazno stavio na raspolaganje svu muzejsku dokumentaciju o ulomcima i mjestima njihova pronalaska.

³²⁰ Glavne podatke o Kutima donosi pop Savo Nakićenović u svojoj studiji iz 1913. godine. Iako njegov rad vrvi povijesnim netočnostima i ne može se smatrati ozbiljnom znanstvenom literaturom, zanimljiv je zbog navođenja lokalnih legendi i predaja, budući da je autor bio rodom iz Kuta. Noviji pregled, koji se uvelike oslanja na Nakićenovića, donosi G. KOMAR, 2002., internetsko izdanje na:

http://www.rastko.rs/rastko-bo/zemlja/gkomar-kuti/gkomar-kuti_1.html#_Toc2694768 (1. 10. 2013.)

³²¹ J. KOVAČEVIĆ, 1967., 336-337; I. PUŠIĆ, 1998., 14; ISTI, 2006., 32-34.

U obližnjem zaseku **Nakićenovići**, u dvorištu kuće Nakićenovića, 1958. godine pronađen je rustično klesani ulomak predromaničkog arhitrava s kukama. Sjeverozapadno od zaseoka, u smjeru Crkvine Sv. Tome, u jednom masliniku nalaze se ruševine manje srednjovjekovne crkve koje dosada nisu istražene, a Pušić prepostavlja da upućuju na predromaničku crkvu.³²²

Najznačajniji na ovom području su međutim ostaci **crkve sv. Tome** koji se nalaze iznad samog Kuskog polja na nadmorskoj visini od 157 m, u blizini zaseoka Presjeka. Ostaci su danas vidljivi s desne strane ceste koja vodi prema tom zaseoku. Prije istraživanja lokalitet je bio poznat pod nazivom „Crkvina svetoga Tome“, a prvi ga je opisao Đorđe Stratimirović donoseći posve ispravan tlocrt, ali smatra da nije starija od 14. stoljeća.³²³ Na nju se ukratko osvrću i drugi autori opisujući njezine ostatke.³²⁴

Istraživanja su uslijedila 1959. godine u organizaciji Zavičajnog muzeja Herceg Novi, a vodili su ih Jovan Kovačević i Ilija Pušić.³²⁵ Ustanovljeno je da se radi o jednobrodnoj građevini koja pripada južnodalmatinskom trotravejnom tipu, te je datirana u drugu polovinu, odnosno posljednju četvrtinu 11. stoljeća.³²⁶ Sjeverni zid sačuvan je do visine svoda od oko 3 m, dok su južni i zapadni otkriveni samo u najdonjim redovima. Apsida, četvrtasta izvana i polukružna iznutra, u svom sjevernom dijelu bila je sačuvana do kalote sve do potresa 1979. godine, kada se srušila. Zidovi su u unutrašnjosti bili razvedeni sistemom niša, slijepeh arkada i T-pilastara s pojasnicama koji su nosili bačvasti svod i kupolu u srednjem traveju, sudeći prema nalazima žbuke sfernog oblika. Čitav je svod bio

³²² I. PUŠIĆ, 1998., 14; ISTI, 2006., 32. G. KOMAR, 2002., piše da se u blizini Nakićenovića, u baštini Seferovića, nalaze ostaci još jedne crkve koje opisuje S. Nakićenović navodeći da se i tu pronašao ulomak kamene dekorativne plastike, meni danas nepoznat. Spominju se dimenzije crkve od 7 x 5.20 m, ostaci pilastra na unutrašnjem zidu i mnoštvo keramike rasuto po terenu. Tu se prema predaji nalazio ženski manastir (ili samostan?) Sv. Ivana koji su srušili Turci u 17. stoljeću. Arheološka istraživanja ovdje dosada nisu vršena.

³²³ Đ. STRATIMIROVIĆ, 1985., 27-28, tabla II.

³²⁴ Iako ni drugi srpski autori sve do istraživanja nisu bili načisto s njezinom datacijom (usp. S. NAKIĆENOVIĆ, 1913., 469; M. VASIĆ, 1922., 33; Đ. BOŠKOVIĆ, 1957., 181), Franjo Radić je već 1895. spominje zajedno s ostalim njemu tada poznatim predromaničkim crkvicama ukrašenima sistemom pilastara, niša i lezena, usp. F. RADIĆ, 1895.c, 140-141, te slijedeće godine ispravljajući Stratimirovićevu dataciju u svojim „Opaskama“, usp. F. RADIĆ, 1896., 58.

³²⁵ Istraživanja su vrlo sažeto objavljena u: J. KOVAČEVIĆ – I. PUŠIĆ, 1959., 156-159, zatim u *Istoriji Crne Gore*, usp. J. KOVAČEVIĆ, 1967., 336,432-435, 437, sk. 39 i 67, sl. 56-59, te opširnije s tlocrtima i priložima u: I. PUŠIĆ, 1986., 73-77.

³²⁶ Crkva je ušla i u hrvatske preglede predromaničke arhitekture, gdje se obično navodi kao najjužniji predstavnik ovog tipa arhitekture: T. MARASOVIĆ, 1960., 46; ISTI, 1994., 81-88, 160-166; I. FISKOVIĆ, 1985., 158; ISTI, 2001., 415-416.

izgrađen od blokova sedre, a krov je bio pokriven tegulama dim. 30 x 30 cm nalik rimskima. Izvana su zidovi također bili raščlanjeni s po četiri lezene i pet slijepih arkada. Među brojnim sličnim varijantama ovog arhitektonskog tipa najviše sličnosti pokazuje sa Sv. Mihajlom kod Stona u susjednom Zahumlju, koji međutim ima masivnije pilastre (gotovo polupilone).

Oltarna ograda stajala je između središnjeg i istočnog traveja, a može se pripisati naknadnoj fazi uređenja crkve što je obuhvaćala preziđivanje južnog zida koji je dobio posve ravno unutrašnje lice, te oslikavanje čitave crkve kvalitetnim freskama čiji su brojni ulomci otkriveni u šutu, a datirani su u rano 12. stoljeće te povezani s bizantskim komnenskim slikarstvom.³²⁷

Opisana građevina, tako raskošno opremljena, vjerojatno je predstavljala značajnu vladarsku zadudžbinu nekog pojedinca iz dinastije Vojislavljevića koja je vladala samostalnom kneževinom Dukljom i upravo tada, u posljednjoj četvrtini 11. stoljeća, bila podignuta na rang kraljevine. Na to J. Kovačevića upućuje naziv obližnjeg brda Dragomir iznad Zelenike, koje se dovodi u vezu s travunijskim knezom Dragimirom koji je prema Ljetopisu popa Dukljanina ubijen na otoku Sv. Gabrijele u istoimenoj crkvi (vidi poglavlje o otoku Sv. Marka ili Gabriju).³²⁸ Tu je i sličnost sa Sv. Mihajlom u Stonu, čija se gradnja, odnosno obnova povezuje s Mihajlom Vojislavljevićem kojemu je papa Grgur VII 1078. godine potvrdio kraljevska prava i koji se dao s krunom prikazati na fresci u Stonu, na temelju čega R. Vujičić pretpostavlja da je te dvije crkve podigla ista radionica, odnosno osmislio isti majstor.³²⁹

Treba napomenuti i da je prilikom novijih rekognisciranja terena 2006. godine u blizini crkve pronađen i dio stupića bifore četvrtastog presjeka, koji na dvije strane ima isklesan tipični ranokršćanski izduženi reljefni križ profiliranih hasti, od kojeg je sačuvan donji dio. To bi upućivalo na pretpostavku da je crkva možda izgrađena na starijem kulturnom mjestu.

³²⁷ Takvu periodizaciju gradnje donosi J. KOVAČEVIĆ, 1967., 433-434, 439. O dataciji fresaka vidi V. ĐURIĆ, 1974., 26, te R. VUJIČIĆ, 2007., 198.

³²⁸ J. KOVAČEVIĆ, 1967., 433-434.

³²⁹ R. VUJIČIĆ, 2007., 55-58.

RADIONIČKA PRODUKCIJA

A. KLESARSKA RADIONICA IZ DOBA BISKUPA IVANA

U proučavanju geneze i razvoja ranosrednjovjekovne skulpture na istočnoj obali Jadrana ključnu ulogu ima upravo njezin najraniji sloj, za koji je Željko Rapanić skovao termin *skulptura prijelaznog razdoblja*. Time se u prvom redu referirao na skupinu splitskih i zadarskih reljefa, datirajući ih u drugu polovinu 8. i početak 9. stoljeća. Ukazao je na važnost ranokršćanske komponente u formiranju predromaničke umjetnosti na istočnom Jadranu, ujedno pretpostavljajući i kontinuitet klesarske djelatnosti u dalmatinskim gradovima još od antičkih vremena.³³⁰ Njegove je zaključke u novije vrijeme svojim promišljanjima upotpunio Nikola Jakšić ističući kako većina, a u slučaju spomenute skulpture i svi korišteni motivi te kompozicijske sheme pripadaju zapravo repertoaru ranokršćanske umjetnosti, poglavito one podnih mozaika. Složene i beskrajno isprepletene sheme troprutih traka sjevernjačke, „inzularne“ inspiracije pristižu na mediteransko tlo nešto kasnije, tijekom 9. stoljeća pod utjecajem karolinške umjetnosti, stvarajući jedinstveni predromanički stil.³³¹

Novija istraživanja i objave materijala unaprijedila su poznavanje upravo ove najranije faze koja prethodi sazrijevanju predromaničke klesarske produkcije, te nam se ona danas otkriva na širem području od Istre preko kvarnerskih otoka do obogaćenog zadarskog i splitskog opusa. Reljefi su to koji se redovito ističu visokom kvalitetom izvedbe i korištenog materijala (većinom najfiniji, često prokoneški mramor u sekundarnoj upotrebi), naglašenom prisutnošću slobodnije tretiranih simboličkih i vegetabilnih motiva, još nepodređenih strogoj geometrizaciji razvijenog predromaničkog stila, dok je njihova datacija sužena uglavnom na posljednju četvrtinu 8. i rano 9. stoljeće. Radi se isključivo o urbanim lokalitetima, gdje je rečena skulptura ukrašavala interijere starijih, ranokršćanskih katedrala, a s izuzetkom Istre u kojoj je već 788. godine uspostavljena

³³⁰ Ž. RAPANIĆ, 1987., 20 i dalje, posebno 115-130.

³³¹ N. JAKŠIĆ, 2000, 194-195.; ISTI, 2008.b, 16-26. Nova zapažanja o problematici reljefa 8. stoljeća u Dalmaciji donosi: ISTI, 2008.a, str. 395-406; ISTI, 2010.a, 17-26.

franačka vlast, u svim ostalim slučajevima radi se o gradovima koji su, kao i Kotor, bili dijelom bizantske Dalmacije.

Jedan od najvažnijih povijesnih izvora za proučavanje ovog razdoblja su akti Drugog nicejskog koncila, održanog 787. godine.³³² Ovdje su za našu temu posebno zanimljive potpisne liste prisutnih biskupa koje je detaljno analizirao Jean Darrouzès,³³³ a u novije vrijeme i Erich Lamberz u sklopu svoje revizije nicejskih spisa.³³⁴ U njima se nalaze imena četvorice dalmatinskih biskupa: splitski Ivan, rapski Urso, osorski Lovro te kotorski Ivan (“...*Ioanne episcopo Decateron*”). Ovaj vrijedan podatak nezaobilazan je u raspravi o složenom pitanju crkvene jurisdikcije nad dalmatinskim biskupijama od 8. do 10. stoljeća.³³⁵

Ime kotorskog biskupa Ivana spominje se samo jedanput, kada je bio prisutan na završnoj sedmoj sjednici 13. listopada (u listi E, na 327. mjestu), za razliku od splitskog, rapskog i osorskog čiji se potpisi nalaze i na četvrtoj sjednici 1. listopada (lista D) te prilikom potpisivanja zaključnog dokumenta, tzv. definicije o štovanju slika na kraju zasjedanja (lista F, koja se inače smatra najvjerodostojnijom), dakle tri puta. Nadalje, Ivan se u listi E ne navodi zajedno s ostalim dalmatinskim kolegama, već pri kraju, gdje je inače vrlo pravilan redoslijed biskupa poremećen, na temelju čega Lambert zaključuje da čitava lista E nije izvorni dio koncilskih akata, nego nešto kasnija kompilacija. Sve ga je to navelo da posumnja u identitet kotorskog Ivana u toj mjeri da ga i ne spominje među ostalim biskupima iz Dalmacije, navodeći druge mogućnosti njegovog porijekla.³³⁶

³³² Taj sedmi i posljednji ekumenski koncil, te drugi po redu održan u Niceji sazvala je bizantska carica Irena radi ponovnog uspostavljanja štovanja svetih slika, čime je završeno prvo razdoblje ikonoklazma. O teološkoj podlozi i značenju ovoga koncila vidi: T. Z. TENŠEK, 2004., 1043–1078. Spise je objavio J. D. MANSI, 1900., sv. 12, 251–1154 i sv. 13, 1–820. Novo kritičko izdanje latinskog prijevoda izašlo je 2008. pod uredništvom Ericha Lamberza, usp. LAMBERZ, 2008., na što me je uputila kolegica Dubravka Preradović, kojoj ovom prilikom toplo zahvaljujem.

³³³ J. DARROUZÈS, 1975., 5–76.

³³⁴ E. LAMBERZ, 2004.

³³⁵ Treba ovdje istaknuti raspravu A. DABINOVIĆA, 1930., 151–244, koji je još davno prije Darrouzèsa upozorio na prisutnost kotorskog biskupa Ivana na spomenutom saboru. U hrvatskoj literaturi dosada su u vezi problematike crkvene jurisdikcije nad dalmatinskim biskupima uglavnom bili prihvaćeni zaključci R. KATIČIĆA, 1982/83., 75–92 (također u: ISTI, 1993., 25–35), s pregledom dotadašnjih stavova.

³³⁶ E. LAMBERZ, 2004., 18, 28, 78. Pritom navodi i *Dekasteron* u Trakiji, koji se spominje u *Notitia episcopatum*, kao jednu od mogućnosti.

Sumnju osnažuje i činjenica da se Ivan ne spominje u lokalnim kronikama kotorskih biskupa³³⁷, pa tako niti kod Farlatija u *Illyricum sacrum*.³³⁸

U Boki kotorskoj se, međutim, među brojnim predromaničkim reljefima nalaze i tri fragmenta mramornih arhitrava sa spomenom imena *Iohannes*, u dva slučaja popraćena i naslovom biskupa. Najpoznatiji od njih danas je dostojno izložen u svetištu katedrale Sv. Tripuna. Uz ime biskupa Ivana spominje i datum 13. siječnja kojim je datirana i Andreacijeva povelja, čime je potvrđena njegova povezanost s kultom svetoga Tripuna (A. 1a. 09.). Iz natpisa, dakle, saznajemo da je dotični biskup stolovao u Kotoru tijekom prvog desetljeća 9. stoljeća, kada su u taj grad donesene relikvije svetoga Tripuna.³³⁹ U novijim istraživanjima romaničke katedrale pronađena ju još dva identična mramorna ulomka, također s ostacima natpisa (A. 1a. 010-11.), a zajedno s još dva iz starog kotorskog Lapidarija (A. 1a. 12.) vjerojatno su tvorili trabeaciju oltarne ograde u staroj gradskoj katedrali.

Slijedeći ulomci koji se često dovode u svezu s prethodnima uzidani su na pročelju crkvice Sv. Petra u Bijeloj, a najvjerojatnije su pripadali oltarnoj ogradi starije ranokršćanske crkve čiji su ostaci djelomično istraženi šezdesetih godina.³⁴⁰ Na većem ulomku sačuvao se dio natpisa: *...IO MAG IMP ET DN IOH*, a na manjem riječ *EPISCOP*... Iako dijelovi nisu međusobno spojivi, najvjerojatnije su slijedili jedan iza drugoga. Posebno nas na to upućuje korištenje iste formule „*gospodin Ivan, biskup*“, koja je upotrebljena i na arhitravu iz Kotora. Osim ove sličnosti, oba primjera izrađena su od mramora, imaju identične dimenzije i komponirani su u dva pojasa s kukama i natpisom,

³³⁷ Slučaj je to i sa splitskim Ivanom i s rapskim Ursom. Razlog tome vjerojatno leži u njihovoj starini: redoviti popis kotorskih biskupa teče tek od 1090., kada je stolovao biskup *Grimoaldo* (vidi u popisu izvora pod A. MILOŠEVIĆ, 1907., 20-83). Njegov popis prenosi S. KOVAČIĆ, 2009., 28. Autori J. BUTORAC – A. IVANDIJA, 1973., 106, iako u tekstu navode da se u 8. stoljeću spominje biskup u Kotoru (bez navoda imena), u popisu (str. 352-353) prenose tek podatke iz Farlatija. *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji*, Biskupska konferencija Jugoslavije, Zagreb, 1975., na str. 277. kronotaksu započinje godinom 925. i 928., kad se Kotorska biskupija navodi u aktima splitskih sabora. Najpotpuniji popis kotorskih biskupa dosada donosi L. BLEHOVA ČELEBIĆ, 2006., 403-406, koristeći se najvećim brojem izvora.

³³⁸ D. FARLATI – J. COLETI, 1800., 421-518. Njihova serija kotorskih biskupa (str. 429) započinje 877. godinom, povodeći se za *Ljetopisom popa Dukljanina* i datacijom sabora na Duvanjskom polju, kada kotorski biskup navodno postaje jedan od sufragana dukljanske crkve. Navedeno djelo danas se uglavnom više ne smatra pouzdanim povijesnim izvorom.

³³⁹ Prema tradiciji taj je prijenos uslijedio 809. godine., a istom godinom bio je, prema J. Kovačeviću, datiran i ovaj arhitrav, usp. J. KOVAČEVIĆ, 1956., 2-3. Međutim, nova restitucija natpisa koju je prije nekoliko godina proveo M. Lončar navedenu godinu na kraju ulomka tumači kao 805., što je uglavnom prihvaćeno u novijoj literaturi (M. LONČAR, 2006., 186-189).

³⁴⁰ I. PUŠIĆ, 1998., 20.

jednako uokvirenim urezanim linijama sa svih strana. Slova su pisana izduženom rustičnom kapitalom, uska su, pravilna i ujednačene visine, a kratice izvedene malim trokutastim zarecima. Sve odlike upućuju na zaključak da su ih klesali isti majstori prema zajedničkom predlošku.

Identične morfološke karakteristike dekoracije i natpisa ima i komad vijenca ciborija koji potječe s fasade Sv. Mihovila u Kotoru (A. 1e. 01.). Iako je obično smatran dijelom opreme te crkve, mišljenja sam da mu porijeklo treba tražiti drugdje, moguće također unutar katedralnog kompleksa.

Treći natpis sa spomenom Ivana potječe iz crkve Sv. Marije *Collegiate*. Uklesan je također na ulomku arhitrava – zapravo sekundarno upotrijebljenom antičkom vijencu od prokoneškog mramora (A. 1b. 12.). Na natpisu se, nakon uobičajene početne invokacije, na drugom ulomku može pročitati: *...[I]O hANNIS VNA CVM CONIV[ge]...* U gornjoj zoni ovaj put se umjesto kuka javlja pletenica satkana od dvije troprute trake, isklesana finim potezima dlijeta unutar udubljenog pojasa. Pletenica ima naglašeno zaobljenu modelaciju i karakteristične „oči“ u središtu svakog čvora. Iako se većina slova u grafijskim detaljima (romboidno *O*, uncijalno *h* i dr.) razlikuje od prethodna dva ulomka sa spomenom biskupa Ivana, njihova pravilnost i izduženost u osnovi odaju istu tipologiju rustične kapitale karakteristične za rane predromaničke natpise u Dalmaciji, uz jednako uokviravanje natpisnog polja ravnom linijom.

U literaturi je, iako s dozom opreza, u nekoliko navrata već pretpostavljena mogućnost da se radi o istoj osobi kao i na prethodna dva primjera.³⁴¹ Iako to nije moguće sa sigurnošću utvrditi, valja konstatirati da se ime, ovaj put navedeno u nominativu zajedno sa suprugom – dakle u svojstvu donatora oltarne ograde ili nekih radova na crkvi, ovdje javlja u punom obliku, i to kao *Iohannis* umjesto *Iohannes*, što svjedoči o određenom

³⁴¹ P. VEŽIĆ, 2001/02., 94. Autor svoj stav ponavlja i u knjizi: P. VEŽIĆ, M. LONČAR, 2009., 125, bilj. 336. Takvoj pretpostavci sklon je i N. JAKŠIĆ, 2009., 87. a i sama sam to mišljenje izrazila u kataloškom dijelu iste publikacije.

Inače, problem svećeničkih i biskupskih brakova u srednjovjekovnoj Dalmaciji zaslužuje dublju studiju bez koje se ipak ne može sa sigurnošću potvrditi identitet dotičnog Ivana. Radilo se o poprilično raširenoj pojavi među klericima, s kojom se uspješnije uhvatila u koštac tek gregorijanska reforma u 11. stoljeću. Tako J. KOVAČEVIĆ, 1955., 119, razmatrajući natpis đakonise Auzonije iz Duklje, kaže: „*No nepokoravanje sveštenstva u pogledu celibata trajalo je veoma dugo i u samom Rimu i to ne samo među nižim sveštenstvom – ipođakonima i đakonima – već i kod sveštenika, pa čak i kod episkopa sve do XI veka.*“ Općenita zapažanja na razini zapadne i istočne Crkve, s posebnim naglaskom na brojne crkvene odredbe vezane uz celibat, donosi A. M. STICKLER, 2006.

stupnju vulgarnog latiniteta prisutnog u Dalmaciji još od kasne antike.³⁴² Isti oblik tog imena javlja se i na sarkofagu tzv. Ivana Ravenjanina, koji je pripisan upravo onom splitskom biskupu Ivanu koji je sa svojim kotorskim imenjakom zajedno boravio u Niceji 787.³⁴³ Sva navedena zapažanja upućuju na zaključak da je dotični ulomak istovremen prethodnim natpisima sa spomenom biskupa Ivana, a time posredno i na realnu mogućnost da se radi o istoj osobi.

Već je Kovačević prilikom objave prva dva natpisa pokušao identificirati dotičnog Ivana.³⁴⁴ Poziva se pritom na *Zibaldone*, rukopis u tri toma koji se čuva u knjižnici Franjevačkog samostana u Dubrovniku. Radi se naime o zborniku Iva Marije Matijaševića (1713.-1791.), dubrovačkog isusovca i Farlatijevog suvremenika u kojem, među mnogim podacima iz dubrovačke povijesti donosi i vlastiti katalog kotorskih biskupa, u koji uvrštava i Ivana upravo pod godinom 787.³⁴⁵ Prvi koji donosi podatke iz Matijaševićevog spisa bio je Josip Gelcich.³⁴⁶ Ali ni on, kao ni Kovačević, tu godinu nisu povezali s Drugim nicejskim koncilom. Tek kasnije, nakon što je Katičić u domaćoj literaturi skrenuo pozornost na Darrouzèsova istraživanja, ovome prelatu poklonjena je zaslužena pažnja.³⁴⁷

Smatram da ključnu ulogu u raspravi o vjerodostojnosti biskupa Ivana „Nicejskog“ imaju upravo gore opisani arhitravi, čiji natpisi potvrđuju prisutnost biskupa s tim imenom u Kotoru na izmaku 8. i u prvom desetljeću 9. stoljeća, a time posredno i autentičnost njegovog spomena na sedmoj sjednici Nicejskog koncila 13. listopada 787. Razlika od dvadesetak godina sasvim je moguć raspon djelovanja jedne osobe, čime dobivamo vremenski okvir njegovog stolovanja u Kotoru najkasnije od 787. do okvirno

³⁴² P. SKOK, 1915.

³⁴³ Novija razmatranja o ovom spomeniku i njegovom originalnom smještaju donosi I. BASIĆ, 2011., 67-96, s pregledom starije literature.

³⁴⁴ J. KOVAČEVIĆ, 1956., 3.

³⁴⁵ G. M. MATTEI, *Catalogo dei vescovi di Cattaro, Zibaldone II* (rukopis u franjevačkom samostanu u Dubrovniku, br. 266 prema Kaznačićevom katalogu). Postavlja se pitanje koji je to izvor Matijaševiću bio pri ruci, a Farlatiju nije bio poznat.

³⁴⁶ G. GELCICH, 1880., 39. Nastojeći ući u trag postanku kotorske Crkve, spominje doduše određenog Ivana prisutnog na Drugom nicejskom koncilu, ali s pogrešnom godinom 649. koristeći se nepouzdanim izvorom.

³⁴⁷ Nakon Katičića prvi na njega upozoravaju V. KORAC – M. ŠUPUT, 1998., 115, te T. ŽIVKOVIĆ, 2004., 56 i 148, a od hrvatskih autora I. PULJIĆ, 2001., 18-19. Spominje ga Blehova-Čelebić u svom prikazu razvoja kršćanstva u Boki, navodeći ga u svojoj kompiliranoj kronotaksi kotorskih biskupa, usp. L. BLEHOVA-ČELEBIĆ, 2006., str. 14, 403, kao i nekolicina autora u već spomenutom katalogu *Zagovori svetom Tripunu*.

805. godine. S pravom dakle možemo otkloniti sumnju koju je Lamberz izrazio u identitet kotorskog Ivana, i ponovno potvrditi ono što je u literaturi već istaknuto, naime da je Ivan prvi povijesno zasvjedočeni kotorski biskup.³⁴⁸

Ne treba zaboraviti da iz istoga vremena potječe još jedna povijesna osoba dokazana predromaničkim natpisom, ovaj put na sarkogafu – riječ je o Andreaciju (u povelji *Andrea Saracenis*) i njegovoj ženi Mariji, zaslužnima za prispijeće relikvija svetoga Tripuna u svoje konačno počivalište. Taj ključni trenutak u ranosrednjovjekovnoj povijesti Kotora na razmeđu 8. i 9. stoljeća sačuvao nam je, dakle, vrijedna povijesna svjedočanstva koja se potvrđuju upravo otkrićima navedenih kamenih natpisa. Radi se o spomenicima iz prve ruke koje su oni osobno naručivali, a u slučaju Ivanovih natpisa vjerojatno i sami osmišljavali njihov sadržaj. To dovoljno govori o važnosti epigrafskog

³⁴⁸ Potrebno je ovdje upozoriti na niz nepouzdanih podataka vezanih uz povijest kotorske crkve koji se, ponekad i suviše olako i neprovjereno, provlače u literaturi još od 19. stoljeća, a navodi ih J. GELCICH, 1880., 35-39. Za neke od njih možemo sa sigurnošću potvrditi da su posve netočni. Spomen prvog biskupa Ivana, koji je navodno prisustvovao Prvom nicejskom koncilu 325., potječe iz jedne stare pergamene koja je nekada bila u vlasništvu Urbana Rafaellija (usp. ISTO, 36). Na tom saboru, međutim, od oko 250-300 prisutnih (tradicionalno 318) samo je pet biskupa bilo iz zapadne Crkve (točnije iz Kordobe, Kalabrije, Kartage, Dijona i Stridona). Usporedi: A. FRANZEN, 1988., 65; H. LECLERCQ, 1911. (dostupno na internet starnici: <http://www.newadvent.org/cathen/11044a.htm>, 19. 12. 2012.)

Nadalje, Gelcich spominje Paulusa prisutnog na Kalcedonskom saboru 451., a kao izvor navodi anonimni rukopis 18. st. iz Marciane u Veneciji (usp. ISTO, 35 i 38). Ni na tom saboru nisu sudjelovali dalmatinski biskupi, već isključivo sufragani istočnih provincija Carstva (jedini izuzetak bio je Valerijan, biskup *Bassianae* u Panoniji Secundi, i tri afrička biskupa koji su kao izbjeglice boravili u Konstantinopolu). Od 16 prisutnih biskupa s imenom Paulus jedan je bio iz *Cantanusa* na Kreti, stoga se vjerojatno radi o krivo protumačenom imenu. Novi prijevod akata donose: R. PRICE – M. GADDIS, 2005. Koristila sam se elektronskom verzijom rada, na kojoj zahvaljujem Ivanu Basiću s Filozofskog fakulteta u Splitu.

Što se tiče Victora, biskupa *ecclesiae Martaritanae/Mactaritanae* sa crkvenog koncila u Saloni 530., njegov identitet do danas „ostaje jednim od najtamnijih mjesta analize koncilskih akata“ (I. BASIĆ, 2009., 59-70). Osim Šišićevog ubiciranja biskupije *Martar/Mactar* u Kotor, usp. F. ŠIŠIĆ, 1925., 152, bilj. 74, postoje još i četiri druga prijedloga: Mostar, Bugojno, Makarska i sve aktualniji Konjic. Za pregled mišljenja vidi J. VUČIĆ, 2005., 164-165. Za vjerodostojnost Victora kao kotorskog biskupa zalaže se A. ŠKEGRO, 2010., 195-206, ne navodeći međutim novih argumenata osim nekolicine ranokršćanskih nalaza i već poznatih podataka iz povijesnih izvora, koji dokazuju samo prisutnost kršćanske zajednice u Kotoru ali ne i postojanje biskupije.

Sve u svemu, možemo zaključiti da je ranokršćanska tradicija kotorske biskupije ipak prilično problematična, a pritom nam pogotovo ne može pomoći otkriće krsnog zdenca u crkvi sv. Marije, jer se pouzdano zna da su u 6. stoljeću u Dalmaciji krstionice vrlo raširene i u manjim urbanim centrima koji nisu bili sjedište biskupa, u sklopu župnih kongregacijskih crkava (Stari Grad na Hvaru, Polače na Mljetu, Zmijavci, Srma, Pridraga, brojni baptisteriji na dalmatinskim otocima te u unutrašnjosti provincije u Bosni...); usp. P. CHEVALIER, 1988., 111-163. Na tu činjenicu odlučno je upozorio već N. JAKŠIĆ, 2009., 87, a dokazuju je i krstionica otkrivena 90-tih godina u Podlastvi Grbaljskoj, datirana također u 6. stoljeće, ili ona u Žanjici na Luštici.

materijala kao prvorazrednog povijesnog izvora u proučavanju predromaničke skulpture i njezinom sigurnijem datiranju.³⁴⁹

Radi se dakle o trabeacijama triju oltarnih ograda koje su u vrijeme, a vjerojatno i po narudžbi biskupa Ivana, ukrašavale interijere triju crkava u Boki. U literaturi sve donedavno ti ulomci nisu bili povezani s ostalim iznimno brojnim predromaničkim fragmentima s ovog prostora.³⁵⁰ Međutim, na temelju analize korištenih motiva, kao i načina njihova klesanja moguće ih je dovesti u vezu s jednim slojem skulpture koju sam izdvojila iz tog bogatog materijala, te utvrditi njihovo zajedničko radioničko porijeklo.

U tom smislu od posebne je važnosti upravo natpis iz Sv. Marije. Njegova pletenica isklesana u gornjem pojasu pokazuje zamjetnu finoću oblikovanja te visoku razinu klesarske izvedbe u kvalitetnom mramoru. Taj je ornament za razliku od kuka, što se u pravilu javljaju samo na gornjim dijelovima oltarnih ograda, čest i na drugim segmentima liturgijskih instalacija – primjerice na ciborijima ili plutejima. I zaista, među ulomcima pronađenima osamdesetih godina 20. stoljeća prilikom istraživanja crkve, također mramornim i vrlo kvalitetno klesanim, pronalazimo i identično oblikovanu pletenicu isklesanu unutar udubljene trake. Ona krase rubni dio jednog šireg pilastra ili pluteja što je u sekundarnoj funkciji uzidan kao nadvratnik iznad ulaza u sakristiju spomenute crkve (A. 1b. 07.). Čak osam fragmenata (A. 1b. 02-06.) ima borduru s jednako modeliranom pletenicom istih dimenzija, a pripisala sam ih arkadama dosad neuočenog četverostranog ciborija koji je u tjemenu bio ukrašen latinskim križem, a u trokutastim poljima likovima paunova, čije su se male jednostavno oblikovane glavice okrenute na desnu stranu sačuvale na dva ulomka. Ostali mramorni fragmenti iz Sv. Marije koji su pripadali plutejima i pilastrima na sebi nose vegetabilni ukras u nekoliko varijanti, često u kombinaciji s križevima (A. 1b. 08-11.), a odlikuje ih jednako visoka kvaliteta klesanja i karakteristično koso klesanje rubova motiva.

Analizom ovog sloja skulpture iz Sv. Marije, koji predstavlja glavninu pronađenih ulomaka, može se donijeti zaključak da je ranokršćanska crkva u sklopu svoje predromaničke obnove, koja je potvrđena i na ostacima arhitekture, dobila nove mramorne instalacije koje se sastoje od ciborija i oltarne ograde s plutejima, pilastima i

³⁴⁹ Najočitije je to na materijalu iz sjeverne i srednje Dalmacije, gdje je čak sedam natpisa s imenima hrvatskih vladara iz 9. stoljeća poslužilo N. Jakšiću kao glavni reper pri datiranju klesarskih radionica koje su u tom razdoblju djelovale na području hrvatske kneževine. Usp. N. JAKŠIĆ, 1986.

³⁵⁰ Prva je to učinila Z. ČUBROVIĆ, 1993./94., 25-42.

arhitravom. Upravo na temelju jednog njegovog ulomka s natpisom dobivamo čvrsti kronološki okvir za datiranje rečene obnove u doba kada je na čelu kotorske crkve stajao biskup Ivan.

Troprutu pletenicu u funkciji bordure, klesanu u kvalitetnom mramoru susrećemo na još jednom lokalitetu od ključnog značaja za kotorsku predromaniku, u kompleksu katedrale Sv. Tripuna. Radi se o ulomcima koje je Zorica Čubrović nedavno uklopila u rekonstrukciju ciborija što je, prema interpretaciji autorice, predstavljao dio prvotne opreme kotorske romaničke katedrale (A. 1a. 01.).³⁵¹ Spomenuta bordura s pletenicom protezala se gornjim i bočnim rubovima svih arkada. U jednome od trokutastih polja nalazio se također vrlo jednostavan i fino klesan lik pauna, čija glavica umnogome slična one iz Sv. Marije. Odlikuje ih oko prikazano malim kružićem, jednostavno oblikovan šiljasti kljunić te vrat ukrašen nizovima paralelnih linija. Svim lukovima tekao je jednaki motiv sinusoidalne biljne vitice sastavljene od jednoprute, zaobljeno modelirane stabljike s krupnim, naizmjenično usmjerenim trolisnim cvjetovima s volutom u središtu. Takvo oblikovanje stabljike koja još nema troprutu podjelu ukazuje na početnu fazu razvoja predromaničke plastike, a time i na mnogo raniju dataciju od dosadašnje u 11. ili čak 12. stoljeće.³⁵² Posebno to vrijedi za lik pauna, čiji krajnje pojednostavljeni crtež nikako ne upućuje na 11. stoljeće, kada duž obje jadranske obale, pa i u samome Kotoru susrećemo mnogo razrađenije i anatomske prirodnije likove ptica (usp. D. 1a. 01-04.). Na temelju ovih odlika, te analogijom s ulomcima iz Sv. Marije, predlažem dakle raniju dataciju ciborija u kasno 8., odnosno prve godine 9. stoljeća.

Detalj na koji ovdje skrećem posebnu pozornost je krupni trolist što ispunjava gotovo čitav međuprostor unutar zavoja vitice, zajedno s malom voluticom u njegovu podanku. S jednoprutom stabljikom oblikuje pravilan ritam kružnica, klesanih uz pomoć šestara. Ovaj ćemo motiv često susretati na predromaničkim reljefima Boke kotorske, ovdje na jednoprutoj, ali češće na dvoprutoj i troprutoj stabljici. Tehnički usavršena izvedba, vrlo precizno klesanje te dubok i siguran rez kojim je motiv, s naglašeno kosim rubovima, značajno izdignut iznad podloge – sve su to karakteristike koje uočavamo na nizu reljefa

³⁵¹ Z. ČUBROVIĆ, 2008., 25-42; Z. ČUBROVIĆ, kat. jed. 15, u: *Zagovori*, 2009., 100.

³⁵² Ulomci su odmah nakon otkrića interpretirani kao dio opreme romaničke katedrale, usp. M. ČANAK-MEDIĆ, 1997., 88, sl. 15, a takvo mišljenje istraživači su zadržali do danas: Z. ČUBROVIĆ, 2008., 40-41, te M. ČANAK-MEDIĆ – Z. ČUBROVIĆ, 2010., 191-195. P. Vežić ih smatra ranoromaničkim i datira u 11. stoljeće, usp. P. VEŽIĆ, 2001/02., 117-118.

u Boki koji na različit način variraju motiv biljne vitice i izvode ga u nekoliko podvarijanti.

Zadržavajući se na materijalu pronađenom u katedrali Sv. Tripuna, takvim su motivima ukrašeni reljefno istaknuti vijenci velikih mramornih pluteja, karakterističnih po praznim i savršeno izglacanim središnjim plohamama koje pokazuju potpuno odsustvo straha od praznog prostora – tzv. *horror vacui* toliko karakterističan za ranosrednjovjekovnu skulpturu (A. 1a. 02-04.). Sudeći po njihovoj izrazitoj monumentalnosti i pozamašnim dimenzijama, bez sumnje su pripadali opremi tadašnje ranosrednjovjekovne katedrale. Na dva primjera nailazimo na isti krupni trolist upotpunjen malenom voluticom, jedanput na dvoprutoj, drugi put na troprutoj stabljici, dok na trećem pluteju nešto manji trolist zajedno s dva lisnata izdanka formira virovitu rozetu u svakom zavoju vitice. Srodan im je i mramorni pilastar na kojem motiv, ovog puta u varijanti s dva niza nasuprotno postavljenih zaobljenih listića u svakom krugu, izrasta iz kaleža te završava križem s dvjema voluticama, kao i na najvećem od pluteja s glatkim plohamama (A. 1a. 08.). Sličnu kompoziciju s križem pokazuju i neki od već spomenutih ulomaka s vegetabilnim motivima iz Sv. Marije (A. 1b. 10-11.). Ovdje se također javljaju vitice s trolisnim cvjetovima ili virovitim rozetama u centru, kao npr. na lijevoj peti arkade ciborija od prokoneškog mramora, danas izloženoj u sakristiji crkve (A. 1b. 01.).

Paralele za svaki od navedenih biljnih motiva s tzv. „praznih“ pluteja mogu se pronaći na širem području Boke, na lokalitetima na kojima se predromanička skulptura sačuvala u vidu spolija ili je na svjetlo dana izašla arheološkim istraživanjima. Tako se dvopruta stabljika s virovitim rozetama u kombinaciji s trolisnim cvjetovima javlja na jednome od spoliranih ulomaka u samostanu na otočiću Gospe od Milosti (Školj) u tivatskom arhipelagu (A. 11. 02.). Duboka profilacija lisnatog ornamenta i koso klesanje rubova motiva u potpunosti odgovaraju jednome od pluteja iz Katedrale (A. 1a. 02.). Osim njega, u zidove tog samostana uzidano je još 12 vrlo zanimljivih i odlično sačuvanih dijelova predromaničkih liturgijskih instalacija od mramora i vapnenca, od kojih neki također pokazuju veliku srodnost s dosada spomenutim reljefima. Posebno izdvajamo još jedan pilastar, isklesan od prokoneškog mramora i monumentalnih dimenzija (širine čak 32 cm), na kojem se javlja još jedna varijanta vegetabilne vitice s vrlo neuobičajeno stiliziranim izdancima izvedenima na dva različita načina (A. 11. 03.). Majstor je ovdje,

poigravajući se ishodišnim biljnim motivom, stvorio jedinstveni, gotovo apstraktni ornament, što svjedoči o njegovoj inventivnosti i zavidnoj klesarskoj vještini.

Varijanta tanke dvoprute vitice s naizmjenično poredanim krupnim trolisnim cvjetovima i voluticama, isklesana na jednome od pluteja s glatkim plohama iz Katedrale (A. 1a. 03.), ponavlja se u identičnoj izvedbi na pilastru koji se danas čuva u zbirci manastira na Prevlaci, a pronađen je na lokalitetu Račica u Tivtu (A. 7c. 01.).³⁵³ Obrada motiva i duktus dljeteta u tolikoj su mjeri identični da ukazuju na mogućnost da ih je klesala ista ruka. Za njega i za ulomke sa Školja pretpostavila sam da potječu iz stare crkve Sv. Gabrijela, koja se prema povijesnim izvorima i starim kartama nalazila na otoku Sv. Marka odnosno Gabriju.³⁵⁴ Podudarnosti u materijalu, izvedbi i posebice monumentalnosti sa spomenutim reljefima iz Katedrale upućuju i na mogućnost da su svi ovi ulomci originalno pripadali kompleksu ranosrednjovjekovne Katedrale, te su naknadno mogli biti prebačeni u crkvu Sv. Gabrijela, budući da je ona bila vlasništvo menze kotorskog biskupa.³⁵⁵ Tek naknadno u 15. st. dio ulomaka dospio bi u zidove novoizgrađenog celestinskog samostana Gospe od Milosti.

Vratimo se sada trećem motivu koji ukrašava vijence najvećeg sačuvanog katedralnog pluteja (A. 1a. 04.). Radi se o vitici s istim trolisnim cvjetovima i voluticama, ali u troprutoj izvedbi koja ponešto gubi na eleganciji i lakoći prethodnih jednoprutih i dvoprutih primjera, pokazujući naglašeniju sklonost geometrijskoj stilizaciji koja će uskoro postati karakteristika zrele predromaničke estetike. Ova varijanta specifična je po posebnom oblikovanju troprute vitice: na mjestima gdje iz nje izrasta trolist, stabljika se proširuje u obliku tuljca. Osim na ovome, nalazimo je i na još jednom pluteju iste oltarne ograde, otkrivenom u posljednjim istraživanjima katedrale Sv. Tripuna.³⁵⁶ S drugačije oblikovanim izdancima ponavlja se na pilastru s križem i kantarosom (A. 1a. 08.), kao i na jednome od ulomaka iz Sv. Marije (A. 1b. 11.). Takav karakterističan detalj tuljastih

³⁵³ Pilastar je dosad neobjavljen.

³⁵⁴ Ruševine crkve bile su još vidljive 1688. godine, kada su označene na Coronellijevoj karti Boke kotorske.

³⁵⁵ I. OSTOJIĆ, 1964., 502, te I. STJEPČEVIĆ, 1930., bilj. 15.

³⁵⁶ Plutej je još neobjavljen, a na poledini nosi uklesani nadgrobni natpis biskupa Deodata iz sredine 13. stoljeća. Spominju ga M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 189.

proširenja na stabljici iznimno je rijedak na ostalom dijelu istočnojadranske obale,³⁵⁷ dok će u Boki biti vrlo čest ne samo na ovom ranom sloju spomenika, već i na nešto kasnijim bokeljskim predromaničkim reljefima. Naslijedit će ga, naime, majstori *Kotorske klesarske radionice*, djelatne na širem području južne Dalmacije od Elafita do Lješa u prvoj polovini 9. stoljeća. Oni će ga, često u kombinaciji s križem koji izrasta na vrhu vitice, dalje varirati sa sitnim razlikama u obradi detalja, izostavljajući volutice ili dodajući malene romboidne pupoljke uz vanjski rub.

Čitavoj razmatranoj skupini reljefa treba pribrojiti i veliki mramorni plutej s križevima pod arkadama, pronađen u katedrali Sv. Tripuna 1906. g. (A. 1a. 05.). Svojom dekoracijom on obogaćuje repertoar motiva dosada spomenutih reljefa, ali po duktusu klesanja posve im je sukladan. S njime sam povezala i mramorni ulomak koji je morao također pripadati jednom većem pluteju, sudeći prema njegovoj debljini i krupno klesanom ornamentu dvoprute kružnice i rozete sa šiljastim laticama (A. 1a. 06.). Oba pluteja imala su kružnice jednakih dimenzija, a vežu ih i iste analogije koje sam uočila na komparativnom materijalu iz Novigrada u Istri (vidi dalje u tekstu). Krupno modelirani motivi u sigurnom i odmjerenom ritmu suvereno dominiraju ploham a obaju reljefa, bez prevelikog usitnjavanja karakterističnog za zrele preromaničke reljefe, na kojima će ponekad gotovo opsesivno prevladavati *horror vacui*. Svi korišteni motivi dobar su primjer kontinuiteta ranokršćanskih dekorativnih shema: križevi pod arkadama svoje ishodište imaju u ranoj bizantskoj skulpturi, posebno na ravenatskim sarkofazima 6. stoljeća, brojne i maštovite vegetabilne bordure krasile su vrlo cijenjene koptske tkanine, dok su pletenice i učvorene kružnice ispunjene biljnim i simboličnim motivima bile čest ukras ranokršćanskih podnih mozaika. Ta je opća mediteranska baština bila poput potke na kojoj se razvio karakteristični predromanički stilski izričaj.³⁵⁸

Ipak, jedan manji broj ulomaka pokazuje i prisustvo geometrijske prepletne ornamentike u svom početnom stadiju. Radi se o ulomcima iz Lapidarija na Gospi od Škrpjela pred Perastom (A. 5a. 01-02.).³⁵⁹ Vjerojatno potječu s drugog peraškog otočića Sv. Jurja, gdje se stoljećima nalazila najstarija benediktinska opatija u Boki. Dva ulomka od bijelog

³⁵⁷ Donekle mu je sličan motiv s ulomka ciborija iz Arheološkog muzeja u Splitu, datiran u drugu polovinu 8. stoljeća. Na njegovoj lučnoj traci povija se sinusoidalna biljna vitica koja ima slična proširenja, ali se od bokeljskih primjera razlikuje nešto drugačijim modelacijom vitice. Usp. A. PITEŠA, 2012., 98-100.

³⁵⁸ Usp. radove N. JAKŠIĆA na tu temu u bilj. 163.

³⁵⁹ Ulomci su dosad neobjavljeni, a pronašao ih je don Gracija Brajković, peraški župnik u ruševinama crkve Sv. Križa nad Perastom, iznad koje je kasnije izgrađen istoimeni mletački kaštel.

mramora imaju isti geometrijski preplet kombiniran od dvoprutih učvorenih kružnica i troprutih dijagonalnih traka. Naizgled vrlo čest i uobičajen motiv na predromaničkim reljefima, pažljivijim promatranjem uočava se vrlo specifičan način ispreplitanja traka. Kružnice se naime u blizini čvora prekidaju, odnosno dvaput prolaze ispod susjednih traka. Jedan ulomak pripada pilastru, a drugi najvjerojatnije dijelu luka oltarne ograde. On pak na sebi ima i jednostavne neprofilirane kuke te karakterističan brid u *introdossu* luka, koji se među cjelokupnim predromaničkim materijalom Boke javlja isključivo na spomenutim ulomcima ciborija iz Katedrale i Sv. Marije, te na fragmentu još jednog luka oltarne ograde iz Katedrale (A. 1a. 13.), na temelju čega i ove ulomke pripisujem istim klesarima. I ovdje se uočava kvalitetno i duboko klesanje s kosim rubovima motiva koje ostavlja mala trokutasta polja u pozadini s jakim kontrastima svjetla i sjene. S njima se pak može povezati jedan ulomak također mramorne grede, nedavno objavljen, koji se nalazi u privatnom vlasništvu u selu Vijeće Brdo iznad Lepetana, sa sukladno modeliranim kukama i istim dvoprutim prepletom na kojem uočavamo već opisanu specifičnost u ispreplitanju traka (A. 6. 01.).³⁶⁰ Njegovo je porijeklo nepoznato – u literaturi je pretpostavljeno da potječe iz obližnje stare, danas srušene crkve Sv. Lovre na Plavdi, koja je mogla biti ranokršćanskog postanka, ali mu se porijeklo može tražiti i na Sv. Jurju (vidi poglavlje o Vijećem Brdu). I vijenac pluteja iz starog Lapidarija, vjerojatno porijeklom iz Katedrale (A. 1a. 07.), zbog iste vrste mliječno-bijelog mramora i zbog modelacije prepleta, koji i ovdje koristi dvoprute i troprute trake u nepravilnom ritmu, uvijek bez očiju u rahlo spletenim čvorovima, možemo ubrojiti u ovu malu skupinu reljefa kojima dominira geometrijska komponenta, što nas upozorava da nismo daleko od zrelog predromaničkog stila. Takav karakteristični preplet naslijedit će i *Kotorska klesarska radionica* na nekolicini primjera, dok je izvan Boke izuzetno rijedak, ali zanimljivo je da ga susrećemo na nekim istarskim i kvarnerskim plutejima (Novigrad i Osor – vidi dalje u tekstu).

Sve, dakle, navedene kamene spomenike iz Kotora, Bijele, sa Školja i Račice kod Tivta, zajedno s ulomcima iz Perasta i Vijećeg Brda, zbog njihovih zajedničkih likovno-morfoloških karakteristika, ikonografskih detalja i vrhunske kvalitete klesanja isključivo u mramoru, pripisujem produkciji vrsne klesarske radionice koja je tijekom zadnja dva desetljeća 8. i u prvim godinama 9. stoljeća, u vrijeme kotorskog biskupa Ivana, novim

³⁶⁰ V. LUPIS, 2011., 57.

liturgijskim instalacijama opremala već postojeće ranokršćanske crkve u gradu i na području biskupije. Među njima je na prvom mjestu bila tadašnja katedrala, iz koje i potječe najveći broj fragmenata. Stoga za ovu radionicu predlažem naziv *Klesarska radionica iz doba kotorskog biskupa Ivana*, koji je bez sumnje bio i najistaknutiji naručitelj njihovih djela.

Dosada identificirani ulomci pripadaju isključivo ciborijima i oltarnim ogradama kao najvažnijim elementima opreme jednog sakralnog interijera. Na njima se uočavaju određene pravilnosti u načinu komponiranja i korištenju ornamentalnih shema za pojedine dijelove liturgijskih instalacija. Najbrojniji, a ujedno i najsličniji između sebe su ciboriji, identificirani u katedralnom kompleksu i u Sv. Mariji, s po jednim ulomkom nepoznatog porijekla u kotorskom Lapidariju (A. 1e. 02) i na Školju (A. 11. 01.). Svi primjeri na kojima se to moglo potvrditi su četverostrani i konstruirani na klasičan način, s nešto širom pročelnom i začelnom arkadom, te bočnima koje su za dvije debljine ploče uže od njih. U središnjim poljima isklesani su im likovi paunova (osim na ulomku sa Školja, koji ima motiv palmete), a uska rubna traka s tri strane na svim primjerima ispunjena je pletenicom. Šira lučna traka bila je omeđena glatkim bordurama odnosno motivom astragala te ukrašena vijugavim biljnim viticama u dvije osnovne varijante u katedrali i Sv. Mariji, dok su ulomci sa Školja i Lapidarija na luku imali geometrijski preplet. Ciborij iz Sv. Marije imao je veliki križ u tjemenu luka, po čemu je usporediv s nekim primjerima iz Donje Dalmacije (Trogir i Novalja³⁶¹). Brid koji teče po sredini donje plohe luka, u njegovom *introdossu* ili podgledu, predstavljala specifičnost radionice koju zapažamo isključivo na njihovim ciborijima i dijelovima drugih lučnih konstrukcija. Vijenci, ukoliko su postojali, bili su klesani odvojeno od ploče arkade i ukrašeni sukladno arhitravima, sudeći prema jedinom ulomku kojem sam pretpostavila tu funkciju, onome nepoznatog porijekla s fasade Sv. Mihovila.

Pluteji ove radionice sačuvani su gotovo u potpunosti u katedralnom kompleksu, dok su u Sv. Mariji malobrojni i vrlo fragmentirani. Na temelju podataka koje nam pružaju vidljivo je da su svi imali reljefno istaknute gornje, a u nekim slučajevima i bočne vijence koji su zamjenjivali pilastre, klesane u istom bloku mramora. Samo na jednom primjeru iz Sv.

³⁶¹ Usp. P. VEŽIĆ-M. LONČAR., 2009., 75 i 105.

Marije plutej (?) je bio flankiran užom rubnom trakom s pletenicom poput ciborija, koja nije bila reljefno naglašena, pa je moguće da se radi i o nekom drugom dijelu instalacije u crkvi (A. 1b. 07.). Na svim ostalim primjerima na vijencima se nalazio biljni motiv dvoprute ili troprute vitice s trolistima u dvije osnovne varijante: u kombinaciji s virovitom rozetom ili krupnije modelacije s volutom u središtu. Viticu u nekoliko primjera nadvisuje križ što izrasta iz nje na vrhu, dok se pod njim izvijaju volutice. Među njima jedinstven je primjer iz Sv. Marije po malom kaležu koji se nalazi pod križem (A. 1b. 10.).

Samostalno klesani pilastri ponavljaju istu shemu vegetabilnog ukrasa, ali uz nešto veći broj varijacija, budući da su i sačuvani s većim brojem primjera na svih pet lokaliteta. Među njima se posebno ističe maštovito stilizirani pilastar od prokoneškog mramora sa Školja, dok su primjeri iz Kotora i Sv. Jurja ispunjeni geometrijskim prepletom.

Oltarne ograde u svim crkvama bile su visokog tipa, sudeći po sačuvanim dijelovima trabeacija iz Katedrale, Sv. Marije, Bijele i Sv. Jurja, ali i po tragovima udubljenja za poligonalne stupiće što su se sačuvali na velikom pluteju s križevima te na pilastru s kantarosom i križem u vrhu. U dva slučaja poznat nam je izgled trabeacije iznad prolaza, koji je bio izveden u obliku jednostavnog luka dekoriranog u samo jednom pojasu jednoputom viticom (A. 1a. 13., možda iz martirija), a u Sv. Jurju pred Perastom geometrijskim ornamentom i kukama u dvije zone. Oba primjera imaju u *introdossu* karakterističan brid po sredini plohe, koji se može smatrati gotovo potpisom navedene radionice.

Arhitravi su redovito klesani u dvije zone i na sebi imaju natpise, uvijek uokvirene linijom sa svih strana. Dimenzije natpisnog polja su uvijek 8 cm, a samih slova oko 6 cm. Radi se o ujednačenoj i pravilno klesanoj rustičnoj kapitali, dok se natpis iz Sv. Marije ponešto razlikuje korištenjem uncijalnog *h* i romboidnog *O*, kao i pletenicom u gornjem pojasu. Trabeacije iz Katedrale i iz Sv. Petra u Bijeloj identične su u svim detaljima, uključujući i kuke koje su u produkciji ove radionice jednostavne, neprofilirane i u svojim bazama nisu povezane, te su time vrlo lako prepoznatljive u odnosu na kuke koje kleše *Kotorska radionica*.

Isključivo korištenje kvalitetnog, često prokoneškog mramora, bez sumnje treba pripisati spolijima iz očito vrlo izdašnih antičkih ruševina (obližnji antički *Rhizinium*, *Acruvium* ili

sam *Catharum*).³⁶² Dokaz za to je i ulomak arhitrava s natpisom iz Sv. Marije isklesan od rimskog vijenca, čija je lisnata dekoracija vidljiva na stražnjoj strani. Ta činjenica ne čudi, s obzirom da su na razmeđu kasne antike i ranog srednjeg vijeka, a počevši od Justinijanova vremena, biskupi u gradovima preuzimali neke od funkcija svjetovne vlasti u provincijskoj upravi, pa je i logično da su prvi imali pristup i pravo na korištenje kamena iz ruševina antičkih građevina.³⁶³

Navedeni reljefi kojima sam pretpostavila zajedničko radioničko porijeklo predstavljaju najraniju predromaničku plastiku na širem području južne Dalmacije, budući da joj u Dubrovniku nisam pronašla odgovarajućih analogija. Rana i nagla pojava ovako kvalitetne skulpture u Kotoru poziva na promišljanja o njenim izvorima i utjecajima, pa i porijeklu rečenih umjetnika. Dosadašnje poznavanje lokalne ranokršćanske klesarske produkcije u Kotoru vrlo je fragmentarno i svodi se tek na nekoliko ulomaka,³⁶⁴ na temelju kojih zasada nije moguće utvrditi klesarski kontinuitet iz antike u rani srednji vijek, a samim time niti lokalno porijeklo ove radionice.

Stoga sam se u svojim istraživanjima usmjerila na predromaničku skulpturu u središtima Donje Dalmacije, posebice na njezin raniji sloj koji se recentnim arheološkim istraživanjima ili reinterpetacijom već poznatog materijala sve jasnije kristalizira, te se datira u isto razdoblje kraja 8. i ranijeg 9. stoljeća.

³⁶² Prema dosadašnjim saznanjima kojima raspoložemo import mramora na našoj obali zamro je u ranom srednjem vijeku, tako da su ruševine antičkih gradnji zapravo služile kao kamenolomi tijekom čitavog srednjeg vijeka. O fenomenu spolija vidi I. BABIĆ, 2006., 91-125. Čitav 17. broj časopisa *Hortus Artium Medievalium* iz 2011. godine posvećen je vrlo zanimljivoj problematici spolija.

³⁶³ O toj pojavi govori T. ŽIVKOVIĆ, 2004., 38, a na području provincije Prevalis detaljno je analizira P. MIJOVIĆ, *Dezurbanizacija i pojava „episkopskih gradova“*, u: P. MIJOVIĆ, M. KOVAČEVIĆ, 1975., 63-69, te P. MIJOVIĆ, 1978., 641-678. (također u: ISTI, 1987.)

³⁶⁴ Uz nekoliko ulomaka arhitektonske skulpture s Prevlake, iz Donje Lastve i Bijele koje donosi P. MIJOVIĆ, 1978., 643-647, poznati su tek ulomci pluteja iz manastira Podlastva (Č. MARKOVIĆ, 2005., 55-68) i iz Budve, oboje dvostrano ukrašeni, te nekoliko ulomaka iz kotorske katedrale. Njihovu kvalitetu svakako nadilaze primjeri mramornog importa iz konstantinopolskih radionica, kao što je ažurirani košarasti kapitel iz budvanske bazilike ili dva ulomka pluteja od prokoneškog mramora, pronađena kao spolije u martiriju sv. Tripuna, koji odgovaraju ranobizantskim modelima raširenima po čitavom Mediteranu (za sve navedene budvanske i kotorske primjere vidi M. ZORNIJA, kat. jed. 2-5, 8 i 9, u: *Zagovori*, 2009., 91-95).

Na paralele između kotorske i zadarske predromaničke skulpture u literaturi je već ukazano.³⁶⁵ Ovdje posebno skrećem pažnju na skupinu velikih mramornih pluteja koji su pripadali prvoj ranosrednjovjekovnoj opremi zadarske katedrale sv. Petra.³⁶⁶ Sukladni s kotorskim plutejem s križevima pod arkadama po korištenju istog materijala i po impresivnim dimenzijama, pronađeni su u istoj sekundarnoj funkciji, iskorišteni za konstrukciju kasnijeg srednjovjekovnog oltara.³⁶⁷ Na njima možemo pronaći paralele za gotovo svaki dekorativni motiv: tu je križ s dvoprutom pletenicom, krupno klesana stabljika akantusovog cvijeta i rozete sa šiljastim laticama, te lukovi i stupići bez kapitелne zone s motivom uvijenog užeta. Reljefno istaknuti vijenci i pilastri klesani u jednom komadu na masivnoj ploči primijenjeni su i u konstrukciji kotorskih pluteja s praznim plohama. Njihovim površinama dominira gotovo identična vitica s virovitim rozetama koja se nalazi u Kotoru i na pilastru sa Školja. Plutej iz Arheološkog muzeja u Zadru koji je pripadao istoj cjelini, na središnjem pilastu ima niz učvorenih kružnica s nazubljenim listovima okrenutima prema gore - motiv koji je inače vrlo rijedak na istočnoj obali Jadrana, a kao dominantan javlja se na lijevoj strani kotorskog pluteja.³⁶⁸

Novigrad istarski se kao biskupsko i političko središte razvija nakon karolinškog osvajanja Istre 788. godine, ali je već sedamdesetih godina 8. stoljeća bio pod utjecajem franačke vlasti i rimskoga pape. Ranosrednjovjekovna skulptura tamošnje katedrale Sv. Pelagija heterogena je i pokazuje odlike najmanje tri klesarske radionice.³⁶⁹ Najkvalitetnija od njih, datirana u kraj 8. ili početak 9. stoljeća, predstavljena je s nekoliko malobrojnih, ali odlično sačuvanih mramornih komada, od kojih jedan širi pilastar i jedan ulomak nose motiv križa pod arkadom, dok plutej, u kombinaciji s pripadajućim mu niskim pilastrom, pokazuje frapantnu sličnost ponovno s kotorskim plutejem s križevima.³⁷⁰ Specifičan motiv nanizanih učvorenih kružnica s nazubljenim

³⁶⁵ Prvi je na to upozorio P. Vežić, međusobno uspoređujući križeve pod arkadama u Kotoru i Zadru. Usp. P. VEŽIĆ, M. LONČAR, 2009., 159-160.

³⁶⁶ J. BELOŠEVIĆ, 1968., 271-279, s datacijom u kraj 8. i početak 9. stoljeća. N. JAKŠIĆ, kat. jed. 018-020, u: N. Jakšić-E. Hilje, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije – Kiparstvo I*, Zadar, 2008., 97-102.

³⁶⁷ Tako se i za kotorski plutej pretpostavlja da je poslužio kao baza za zlatnu oltarnu palu u 15. st., zajedno s velikim pločama „praznih“ pluteja, usp. M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 190.

³⁶⁸ Treba spomenuti i ulomke ciborija iz obližnje zadarske crkve Sv. Marije Male, koji na rubnoj traci nose motiv dvoprute biljne vitice s trolisnim cvjetovima, iako u nešto drugačijoj klesarskoj izvedbi i mekšoj modelaciji. Objavio ih je P. Vežić i povezao s predlošcima iz 8. stoljeća, usp. P. VEŽIĆ-M. LONČAR, 2009., 85-86.

³⁶⁹ M. JURKOVIĆ - I. MATEJČIĆ - J. ZIHERL, *Novigradski lapidarij*, Novigrad, 2006., s pregledom ostale relevantne literature.

³⁷⁰ Usp. M. JURKOVIĆ, kat. jed. I. 35. i I. MATEJČIĆ, kat. jed. I. 36., u: *Hrvati i Karolinzi II*, 47-49.

listovima, ovdje kombiniran s rozetama, te krupno klesani trolisti između njih izvedeni pravilnim i dubokim potezima dljeta posve odgovaraju lijevoj strani kotorskog pluteja, kao i ulomku A. 1a. 06. s istom rozetom. Njegov vijenac ukrašava isti onaj specifični geometrijski preplet s prekinutim kružnicama što sam ga uočila na skupini mramornih ulomaka iz Sv. Jurja, Vijećeg brda i kotorske katedrale. Na novigradskom pilastru javlja se poznati motiv vitice s kombinacijom trolista i virovitih rozeta, izveden u jednoprutoj neprofiliranoj varijanti. Visoka kvaliteta tog sloja novigradske skulpture već je uočena, te je pretpostavljena čak i rimska provenijencija spomenutih reljefa.³⁷¹

Ako se osvrnemo na predromaničku skulpturu Osora, Raba i Splita – onih bizantskih gradova čiji su biskupi zajedno s kotorskim nazočili Nicejskom koncilu 787., također ćemo uočiti sličnosti koje navode na zaključak da su i njihove katedrale bile opremljene novim liturgijskim instalacijama upravo u to vrijeme. U Osoru, sjedištu biskupa Lovre, na jednom gotovo u potpunosti sačuvanom pluteju, danas u Zbirci sakralne umjetnosti, ponovno susrećemo križ pod arkadom – simbol rajskog vrta.³⁷² Ovaj omiljeni motiv predromaničkih klesara svoju ranu pojavu doživljava na oltarnim ogradama gotovo svih dalmatinskih katedrala, ali i na stranicama sarkofaga. Ograničavajući se ovdje na ranije, pretpleterne varijante tog ikonografskog prikaza na plutejima, naglašavam njihovu strogost i čistoću crteža, elegantne proporcije križeva i ponegdje još poluprazne plohe u pozadini, dok stabla života pod križevima mogu biti oblikovana poput akantusovog cvijeta u Kotoru i Zadru, vitke izdužene palmete ili čempresa u Splitu, Omišlju, Krku, Puli i Novigradu, dok se ovdje u Osoru radi o stabljikama bršljana s karakterističnim srololikim listovima.³⁷³

Osim ove prostorno i vremenski široko rasprostranjene kompozicijske sheme, među ulomcima iz Zbirke sakralne umjetnosti u Osoru nailazimo i na one koji pružaju dobre analogije s razmatranim bokeljskim reljefima. Zadržavajući se na pluteju s motivom rajskog vrta, i njegov je vijenac, poput onoga u Novigradu, Kotoru i Sv. Jurju pred Perastom ukrašen istim geometrijskim prepletom s prekinutim kružnicama, što uz ostale

³⁷¹ M. JURKOVIĆ - I. MATEJČIĆ - J. ZIHERL, 2006., 16-17, 21-33.

³⁷² J. ČUS-RUKONIĆ, 1991., 18, kat. br. 14. Ulomak je pronađen 1976. g. u istraživanjima stare osorske katedrale Sv. Marije na groblju.

³⁷³ Pregled ranijih varijanti na istočnoj obali Jadrana donose I. BASIĆ, M. JURKOVIĆ, 2011., 164-166. Kasnije varijante dosljednije su ispunjene geometrijskim prepletima i pokazuju zrelost stila, koja se očituje i u puno naglašenijem strahu od praznog prostora, npr. na plutejima Trogirske klesarske radionice iz prve polovine 9. st. (N. JAKŠIĆ, 1999., 265-286.) ili na sarkofagu splitskog nadbiskupa Ivana iz 10. stoljeća.

analogne motive jasno govori o kolanju istih grafičkih predložaka duž jadranskih obalnih gradova. Potvrđuje to i karakteristična sinusoidalna biljna vitica s velikim trolistom i volutom u centru koja je u Osoru isklesana na ulomku s kukama, iz čega je vidljivo da je motiv, što smo ga u Boki susretali isključivo na pilastrima ili rubnim trakama ciborija, ovdje ukrašavao i gornje dijelove oltarne ograde. Na ulomcima pluteja koji su bili naknadno ugrađeni u biskupsko sjedište, nižu se karakteristične učvorene kružnice s nazubljenim listovima, isklesane i na plutejima u Kotoru, Zadru i Novigradu.³⁷⁴ Analogije s Kotorom nadopunjuje i materijal s nekih drugih creskih lokaliteta, kao što je zanimljivi nadvratnik iz ranokršćanske crkve sv. Lovre kod sela Loznati, čiji križ sa zavijenim voluticama ispod vodoravnih, lagano proširenih hasti podsjeća na srodne primjere s vrhova kotorskih pilastara. Što se tiče izvedbe, creski se materijal razlikuje po obradi u vapnencu, koja ne dostiže uvijek kvalitetu ostalih mramornih reljefa.

Predromanička skulptura Raba, u kojem je krajem 8. stoljeća stolovao biskup Urso, poznata je s nešto manjim brojem sačuvanih ulomaka rasutih po čitavom otoku. Iz katedrale se sačuvao pilastar ukrašen biljnom viticom s nizovima od po tri nasuprotno postavljena zaobljena listića, kakva se javlja i na kotorskom pilastru u kombinaciji s kantarosom i križem na vrhu.³⁷⁵ U franjevačkom samostanu Sv. Eufemije u Kamporu čuva se veliki plutej, porijeklom vjerojatno također iz katedrale, s tipičnim motivom nazubljenih listova unutar učvorenih kružnica.³⁷⁶ Ulomak luka oltarne ograde iz rapskog lapidarija, s kukama i vijugavom dvoprutom viticom, srodan je osorskom ulomku arhitrava i kotorskim primjerima, a povezan je s ranokršćanskom crkvom sv. Ivana Evanđelista.³⁷⁷

Liturgijski namještaj koji je pripadao prvoj ranosrednjovjekovnoj obnovi splitske katedrale pripisan je produkciji zasebne, *Splitske klesarske radionice*, datirane također u vrijeme biskupa Ivana iz 787. godine, u zadnje vrijeme poistovjećenog s Ivanom

³⁷⁴ Sve ulomke kataloški je obradila J. ĆUS-RUKONIĆ, 1991. U kraj 8. st. datirala ih je M. JARAK, 2007., 57-68.

³⁷⁵ Usp. M. JARAK, 2010., 90-91, sl.17. Motiv je inače dosta čest u Dalmaciji i javlja se već na drvenim gredama Sv. Donata u Zadru, datiranim u drugu polovinu 8. st. Iz kripe sv. Lucije u splitskoj katedrali potječe gotovo identičan primjer, vidi A. PITEŠA, 2012., 56-58, gdje su navedene brojne analogije iz Dalmacije i Italije. Originalnom inačicom ovog motiva može se smatrati i veliki pilastar sa Školja, vidi gore u tekstu.

³⁷⁶ Plutej je objavio M. DOMIJAN, 2001., 51; Usp. M. JARAK, 2007., 57-77, sl. 1 i 2; ISTA, 2010., 93.

³⁷⁷ ISTA, 2010., 94, sl. 27.

Ravenjaninom iz splitske historiografije.³⁷⁸ Taj materijal, osim općenitih sličnosti u primjeni nekih jednakih kompozicijskih shema, kao što su osobito brojni pilastri s kantarosom na dnu i križem u vrhu ispunjeni vegetabilnim ili geometrijskim ornamentom, ili nekoliko varijanti motiva rajskog vrta, koje ukazuju na približno isto doba nastanka, ne pokazuje bližih analogija s razmatranom kotorskom skulpturom.³⁷⁹ Stilska i komparativna analiza njenog opusa pokazala je, naime, da predloške kojima se ona služila treba tražiti na području sjeveroistočne Italije, na ravenatskom i bivšem langobardskom prostoru, a najbolji primjer za to je karakterističan motiv ukriženih ljiljana. Upozoreno je usto i na rimska ishodišta u oblikovanju posebne inačice motiva rajskog vrta.³⁸⁰

Imajući u vidu sve navedene komparativne primjere, očito je da su u kasnom 8. i početkom 9. stoljeća duž istočne obale Jadrana, od Istre do Boke, djelovali majstori povezani istim repertoarom grafičkih predložaka, luksuznim mramorom kojega su znali cijeliti i itekako ga dobro obraditi, i konačno srodnim narudžbama za niz katedralnih crkava u bizantskoj Dalmaciji, među kojima su i one čiji su biskupi prisustvovali Drugom nicejskom koncilu. Iz njihovih djela progovara onaj isti likovni jezik kojim se inspirirala i *Klesarska radionica iz doba kotorskog biskupa Ivana*. Odlikuje ga duboko i kvalitetno klesanje u tvrdom mramoru, naglašeno kosa obrada rubova motiva i tek postepeno uvlačenje kompleksa *horror vacui*, a u ikonografiji prevlast vegetabilnih motiva i perzistiranje ranokršćanskih dekorativnih rješenja, uz tek rubnu pojavu geometrijskog prepleta.³⁸¹ Navedene nas komparacije približavaju i odgovoru na prije postavljeno pitanje o porijeklu majstora zaslužnih za klesanje prve predromaničke opreme kotorske katedrale i srodnih joj spomenika. Budući da sam prethodno izrazila uvjerenje da se vjerojatno nije radilo o lokalnim kotorskim klesarima, na sadašnjoj razini istraživanja

³⁷⁸ Njen početni opus definirao je Ž. RAPANIĆ, 1982., 233–258; ISTI, 1987., 115–130. Proširen je novim nalazima i atribucijama od strane I. BASIĆA i M. JURKOVIĆA, 2011., 149–185. Na nedavno održanim XIII. Danima Cvita Fiskovića u Orebićima (listopad 2012.) pod nazivom *Majstorske radionice u umjetničkoj baštini Hrvatske* kolega Basić održao je izlaganje pod naslovom: „Najstariji ciborij splitske katedrale. Dopune opusu Splitske klesarske radionice“.

³⁷⁹ Iscrpan katalog ulomaka iz splitske katedrale, koji se danas uglavnom čuvaju u Arheološkom muzeju Splitu, donosi A. PITEŠA, 2012.

³⁸⁰ I. BASIĆ-M. JURKOVIĆ, 2011., 162–164, 168–170.

³⁸¹ Takav stav, koji se sve jasnije kristalizira u novijoj talijanskoj i hrvatskoj literaturi o problematici geneze i razvoja predromaničke skulpture na Jadranu razradio je N. JAKŠIĆ na više mjesta (vidi bilj. 163), a u potpunoj je oprečnosti s već zastarjelim interpretacijama južnodalmatinske skulpture u radovima Jovanke Maksimović, koja je upravo vegetabilnu ornamentiku smatrala argumentom za datiranje kotorskih reljefa u 11. stoljeće, dok je samo malobrojne primjere sa čisto geometrijskim ukrasom datirala u 9. stoljeće, usp. J. MAKSIMOVIĆ, 1971.

sasvim mi se uvjerljivom čini pretpostavka o fluktuaciji majstora duž istočne obale Jadrana koju je naslutio već Rapanić.³⁸² Drugi autori u tom smislu posebno naglašavaju ulogu Zadra kao političkog centra bizantske arhontije Dalmacije.³⁸³ Da li je to značilo i konkretniju povezanost na razini klesarske produkcije, za sada nije moguće sa sigurnošću tvrditi. Iako je u literaturi već uočeno korištenje istih grafičkih predložaka, o putevima njihova širenja i načinima na koji su se oni prenosili ne znamo gotovo ništa, a spoznaje o načinu funkcioniranja klesarskih radionica u ranom srednjem vijeku svode se tek na nagađanja. Ovoj bi problematici u budućnosti svakako trebalo posvetiti više pažnje.

Ujednačenost obnove interijera dalmatinskih katedrala, sinhronizirana svojim stilom, kvalitetom i datacijom, upućivala bi na mogućnost da se radilo o nekoj vrsti organizirane akcije predvođene očito crkvenim vlastima. Tome u prilog idu i povijesne okolnosti. Svakako nije slučajnost što su se tijekom tih tridesetak godina prije Aachenskog mira pod raznim okolnostima sačuvala imena čak šestorice jadranskih biskupa, i to upravo onih u čijim smo prvostolnicama uočili tako srodnu skulpturu. Tako je Novigradski Mauricije bio poslan od Karla Velikog sedamdesetih godina 8. st. da pripremi teren za franačko osvajanje Istre; splitski Ivan, osorski Lovro, rapski Urso i kotorski Ivan odlaze u Niceju 787. godine kao sufragani konstantinopolskog patrijarha ili pak kao izaslanici rimskoga pape, dok zadarski biskup Donat balansira između jednih i drugih, krajem 805. posjećujući Karlov dvor u Diedenhofenu, a nakon dvije godine i Nikiforov u Konstantinopolu. Sve ovo svjedoči o vrlo osjetljivom povijesnom trenutku u kojem su se tada našli istočnojadranski obalni gradovi, oko kojih su se lomila koplja Bizantskog carstva i Franačkog kraljevstva, položena konačno 812. g. potpisivanjem Aachenskog mira. Treba ovdje istaknuti i ponovno aktualiziranu problematiku crkvene jurisdikcije nad dalmatinskim biskupijama u to doba.³⁸⁴ Naime, detaljnom analizom biskupskih lista

³⁸² Autor naglašava da „ostaje svakako otvorenom i mogućnost da postoji izmjena majstora između gradova i to na sasvim ravnopravnoj razini. To znači da je neki zadarski majstor mogao raditi u Splitu, zatim opet na Rabu ili negdje drugdje...“, usp. Ž. RAPANIĆ, 1987., 87. Na drugom mjestu je još konkretniji, te otvara mogućnost „izrade takvih predmeta na samome mjestu gradnje crkve, na terenu, (...): dakle i putovanjem pojedinaca ili skupine klesara ili čak njihovim dužim zaustavljanjem u nekom kraju gdje ima mnogo posla, stvaranjem neke ekspoziture itd.“, ISTI, 1987., 158.

³⁸³ Tako Nikola Jakšić upozorava na povezanost dalmatinskih bizantskih gradova, te na značajnu ulogu Zadra u formiranju stila (N. JAKŠIĆ, 2000, 201), dok Pavuša Vežić, uspoređujući motive s bokeljskih reljefa, posebno skreće pažnju na kotorsko-zadarske analogije (P. VEŽIĆ-M. LONČAR, 2009., 160) Sličnost između kotorske i zadarske skulpture Ivo Babić tumači „vlašću zadarskih prokonzula koji su možda svoju vlast bili protegnuli na cijelu Dalmaciju“, usp. I. BABIĆ, 2006., 104.

³⁸⁴ U tom smislu zanimljive su se rasprave mogle čuti na međunarodnom znanstvenom skupu *The Treaty of Aachen, AD 812: The Origins and Impact on the Region between the Adriatic, Central, and Southeastern*

Drugog nicejskog koncila upozoreno je na činjenicu da su četvorica dalmatinskih biskupa na tom ekumenskom koncilu bili prisutni kao sufragani rimskoga pape, negirajući time uvriježeno mišljenje o njihovoj pripadnosti carigradskom patrijarhu.³⁸⁵ U tom kontekstu pretpostavljena je i reorganizacija crkvenog ustroja koja bi u to vrijeme zahvatila dalmatinska biskupska sjedišta, potaknuta od strane rimskoga pape koji je, ohrabren franačkim pretenzijama na istočnojadranski prostor, želio učvrstiti svoj utjecaj u dalmatinskim gradovima pod bizantskom vlašću.³⁸⁶

U Kotoru je biskup Ivan očito na duže vrijeme zaposlio majstore, sudeći prema broju narudžbi koje su izveli u Boki kotorskoj. Osim opremanja tadašnje katedrale i crkve Sv. Marije, tu su i lokaliteti Sv. Petar u Bijeloj i Sv. Juraj kod Perasta na kojima su kasnije zabilježene benediktinske opatije, što onda otvara mogućnost vrlo ranog dolaska benediktinaca u Boku. Pretpostavljen je i njihov angažman na starijim ranokršćanskim crkvama Sv. Gabrijela na istoimenom otoku te Sv. Lovre na Plavdi u Lepetanima. Navedena je radionica, ukoliko prihvatimo pretpostavku o prvotnom položaju pluteja A. 1a. 05.,³⁸⁷ preuzela i ukrašavanje interijera novoizgrađene memorije Sv. Tripuna, koje je zasigurno trebalo žurno privesti kraju nakon prispjeća relikvija u Kotor u prvom desetljeću 9. stoljeća. Na tim gradilištima, koja su očito tražila povećan broj vještih ruku, školovanjem sada već lokalnih majstora formirana je slijedeća generacija umjetnika, definirana kao *Kotorska klesarska radionica*. Ona se kronološki, te korištenjem nekih istih kompozicijskih shema i motiva direktno nastavlja na prethodnu, ali puno bogatijim repertoarom motiva, značajnijom prisutnošću geometrijskog prepleta i izraženijim osjećajem za *horror vacui* pokazuje već dosegnutu zrelost predromaničkog stila.

Prepoznavanjem i kronološkim određenjem opusa *Klesarske radionice iz vremena kotorskog biskupa Ivana*, ovaj najraniji sloj kotorske predromaničke plastike stavljen je u kontekst ostalih onodobnih dalmatinskih skulptorskih ostvarenja. Njegovom analizom

Europe u Zadru rujna 2012. godine. Sažeci izlaganja nalaze se na internetskoj stranici: http://www.unizd.hr/Portals/3/docs/obavijesti/aachen812_abstracts.pdf (10. 12. 2012.). Vidi također zaključak rada I. BASIĆ-M. JURKOVIĆ, 2011., 170-178.

³⁸⁵ P. KOMATINA, "Dalmatian Bishops at the Council of Nicea in 787 and the Status of the Dalmatian Church in the Eighth and Ninth Centuries", izlaganje na navedenom znanstvenom skupu.

³⁸⁶ Izlaganje I. BASIĆA na spomenutom skupu: "New Evidence for the Re-establishment of the Adriatic Dioceses in the late Eighth Century".

³⁸⁷ Z. ČUBROVIĆ, 2010., 219-244.

namjera mi je bila ukazati na snažniju međusobnu povezanost Kotora s ostalim središtima na Jadranu kao dijelovima zajedničke mediteranske *koiné*. Time, dopuštajući i realnu mogućnost značajnije crkvene obnove koja bi potaknula klesarsku produkciju u gradovima, a koja se bjelodano očituje na razmatranom materijalu, smatramo da ona nije nužno morala značiti i dolazak stranih klesara, kao što je to pretpostavljeno u slučaju Splita. I dalmatinski su majstori bili sposobni zadovoljiti vrlo zahtjevne narudžbe, za koje se tražila vještina i sposobnost obrade vrhunskog mramora. A u tome su, kao što smo vidjeli, izuzetno dobro i uspijevali, stvarajući djela koja spadaju u sam vrh tadašnje klesarske produkcije na Jadranu, pa i šire u mediteranskim okvirima. Na taj način nesumnjivo su utjecali na daljnji razvoj lokalne kamenoklesarske djelatnosti u dalmatinskim gradovima, kako nam se to očituje upravo u Kotoru.

Kotor, katedrala

Kotor, Sv. Marija

Školj

Kotor, nepoznato
porijeklo

Tivat, Račica

Školj

Kotor, katedrala

Kotor, katedrala

Školj

Kotor, Sv. Marija

Kotor, katedrala

Kotor, katedrala

Kotor, Sv. Marija

Kotor, katedrala

Kotor, katedrala

Kotor, katedrala

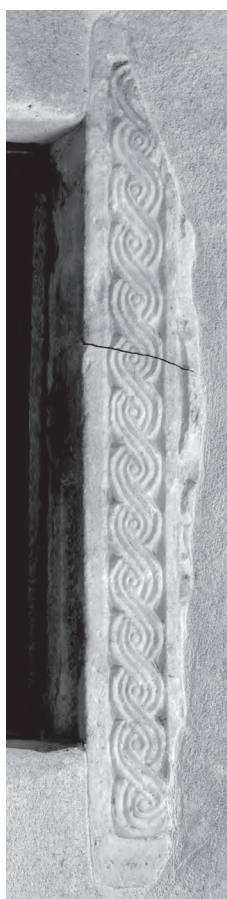
Vijeće Brdo

Perast

Kotor, katedrala

Kotor, Sv. Marija

Kotor, Sv. Marija

Kotor, nepoznato porijeklo

Bijela

Kotor, katedrala

Novigrad Istarski

Kampor na Rabu

Osor, Sv. Marija

Rab

Osor, Sv. Marija

Osor, Sv. Marija

Osor, Sv. Marija

Zadar, katedrala

Osor, Sv. Marija

Osor, Sv. Marija

B. KOTORSKA KLESARSKA RADIONICA

Korpus spomenika koje danas sa sigurnošću možemo pripisati toj radionici polako se formirao i povećavao tijekom druge polovine 20. stoljeća. Jezgru grupe predstavlja prekrasna arkada lavljeg ciborija iz kotorske katedrale, poznata još od 1870. godine, kada ju je u svojim putnim bilješkama prvi puta spomenuo Mijat Sabljar, a nakon toga u stranoj literaturi i Thomas Jackson.³⁸⁸ Na međusobnu sličnost reljefa s karakterističnim likovima lavova u identičnoj pozi (ciboriji u Kotoru i Ulcinju, plutej s Prevlake, krstionica iz kotorske katedrale) prva je upozorila J. Stojanović-Maksimović još 1951. godine,³⁸⁹ pri čemu je čitavu skupinu reljefa datirala u 11. stoljeće, čemu se odlučno suprotstavio već Ljubo Karaman.³⁹⁰ Ivo Petricioli je 1960. godine u svojoj knjizi *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, od ključne važnosti za suvremenu metodologiju proučavanja ranosrednjovjekovne skulpture, grupi pridodao i ulomak ciborija iz Komolca, podržavajući Karamanovu dataciju.³⁹¹ Nedugo zatim Jovan Kovačević u raspravu je uključio i ulomak ciborija s imenom Nikifora, te i on navedenu grupu reljefa smješta u rano 9. stoljeće te vezuje uz gradnju memorije Sv. Tripuna.³⁹²

Dotada su međusobne srodnosti tih reljefa bile argumentom za njihovo zajedničko datiranje, ali ne i za određivanje istovjetnog radioničkog porijekla. Za to je trebalo pričekati devedesete godine i objavu istraživanja koja su uslijedila nakon potresa. To je u prvom redu bilo objavljivanje pet ulomaka ciborija pronađenih u zgradi Istorijskog arhiva,³⁹³ te istraživanja u crkvi Sv. Mihovila iz 14. stoljeća u kojima je otkriveno mnoštvo stilski posve ujednačene skulpture, koju je autorica povezala s plastikom Sv.

³⁸⁸ M. JURANOVIĆ-TONEJC, 2010., 119-120; T. G. JACKSON, 1887., 43.

³⁸⁹ J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1951., 75-76, te naknadno više puta sve do 1971., 24-25.

³⁹⁰ LJ. KARAMAN, 1955., 5-9.

³⁹¹ I. PETRICIOLI, 1960., 48-50. Iako je u nekim kasnijim radovima bio poprilično neodređen po pitanju datacije, usp. ISTI, 1986., 45, svoj je stav zadržao i u sintetskom pregledu dalmatinske predromaničke i romaničke umjetnosti, usp. ISTI, 1990., 55-56.

³⁹² J. KOVAČEVIĆ, 1963., 150.

³⁹³ J. MARTINOVIĆ, 1995., 345-355.

Mihajla na Prevlaci, prvi puta iznoseći pretpostavku da se radi o produktima iste klesarske radionice.³⁹⁴ Konačno je Nikola Jakšić 2000. godine ovu homogenu skupinu reljefa proširio nekolicinom primjera iz crkve Sv. Andrije u Dubrovniku, te je konkretnije definirao njihovo zajedničko radioničko porijeklo, unoseći u raspravu dodatne stilske, hagiografske i povijesne argumente za dataciju u prva dva desetljeća 9. stoljeća.³⁹⁵ Nedugo zatim Pavuša Vežić dodatno joj je obogatio opus ulomcima ciborija iz Dubrovnika i Budve, nazivajući je bokeljskom radionicom – čime se broj lokaliteta na kojima je raspoznata već popeo na osam.³⁹⁶ Stavovi ove dvojice autora predstavljali su ujedno i polaznu točku za moja vlastita istraživanja. Paralelno su uslijedile i pripreme za veliku izložbu sakralne baštine kotorske biskupije održanu u Zagrebu 2009/2010., u koju je bilo uključeno i petnaestak najreprezentativnijih primjeraka ove produkcije, od kojih je većina dotada bila posve nepoznata hrvatskoj znanstvenoj javnosti. Tom prilikom oni su po prvi puta predstavljeni kao djela skulptorskog ateliera pod nazivom *Kotorska klesarska radionica*.³⁹⁷

I dok su u hrvatskoj znanstvenoj kritici zahvaljujući ponajprije već spomenutim Petriciolijevim, a zatim i Jakšićevim istraživanjima već odavno prevladane nedoumice vezane uz pitanje stilske pripadnosti reljefa 9. ili 11. stoljeću, crnogorski autori sve do najnovijeg vremena, još uvijek pod utjecajem stavova J. Maksimović i često ne uvažavajući novija dostignuća autora na tu temu, po mojem mišljenju nisu uvijek u stanju pravilno razlučiti rani sloj predromaničke skulpture od onog koji graniči s ranoromaničkim stilskim odlikama.³⁹⁸ Stoga sam se u svojim istraživanjima morala nerijetko kritički odnositi prema novijim znanstvenim hipotezama lokalnih autora. Isticala

³⁹⁴ Z. ČUBROVIĆ, 1993/94., 45-51. Autorica ipak nije uočila vezu s grupom reljefa okupljenom oko lavlje arkade te s mnoštvom novootkrivenog materijala iz kotorske katedrale, čija je istraživanja također vodila.

³⁹⁵ N. JAKŠIĆ, 1999/2000., 129-159 (također i 2003., 271-289) te 2000., 203-204.

³⁹⁶ P. VEŽIĆ, 2001/2002., 91-122, te 2009., 117-140.

³⁹⁷ *Zagovori*, 2009., kataloške jedinice M. Zornije u poglavlju N. Jakšića „Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike“, 94-109.

³⁹⁸ Tako se J. Martinović nakon analize ulomaka mramornih ciborija i lavlje arkade priklonio njihovoj dataciji u 11. stoljeće, usp. J. MARTINOVIĆ, 1995., 352-353. Arhitektica Z. Čubrović obrađuje brojne ulomke predromaničke skulpture iz posljednjih istraživanja Katedrale, od kojih se velika većina njih može pripisati *Kotorskoj klesarskoj radionici*. Datira ih u 9. stoljeće i sve ih pripisuje opremi memorije Sv. Tripuna, ali ih ne povezuje s radionicom koju je prepoznala na materijalu Sv. Mihovila u gradu i na Prevlaci. Štoviše, dio reljefa pripisuje vremenu gradnje memorije, a dio pretpostavljenoj obnovi koja bi uslijedila u drugoj polovini 9. stoljeća, među njima i ulomke mramornih ciborija okupljene oko lavlje arkade. Takve datacije iznesene su i u novoj monografiji o kotorskoj katedrali, vidi M. ČANAK-MEDIĆ – Z. ČUBROVIĆ, 2010., 29-41.

se potreba za cjelovitijim sagledavanjem ranosrednjovjekovne klesarske produkcije u Boki kotorskoj te na širem području južne Dalmacije i crnogorskog primorja, te za reinterpretacijama određenih zastarjelih spoznaja, uglavnom vezanih za dataciju razmatranih reljefa.

Istraživanja su u prvom redu rezultirala znatnim proširenjem opusa *Kotorske klesarske radionice*, koji se dotada svodio na svega tri lokaliteta u zaljevu (Sv. Tripun, Sv. Mihovil u gradu i na Prevlaci). Od ukupno 23 utvrđene ranosrednjovjekovne sakralne građevine na području Boke kotorske (zajedno s Budvom) djelatnost ove radionice utvrđena je na čak 13 (11 sigurnih i 2 pretpostavljene). Osim memorije Sv. Tripuna i većih crkava ranokršćanskog porijekla u Kotoru, Budvi i možda na Gabriju, radi se o četiri benediktinske crkve (u Kotoru, na Prevlaci, u Rosama i na Sv. Jurju pred Perastom) te četiri manje novoizgrađene župne ili privatne zavjetne crkvice (Sv. Luka u Škaljarima, Sv. Pavao u Mulu, Sv. Stefan u Vranovićima i možda Sv. Andrija u Kutima, kao jedina na području Travunije). One svjedoče o živoj graditeljskoj aktivnosti i umjetničkoj obnovi koja je na početku 9. stoljeća zahvatila područje kotorske biskupije i trajala kroz čitavu njegovu prvu polovinu, te o intenzivnom valu kristijanizacije na samo autohtonog romanskog, već i novopridošlog slavenskog stanovništva.

Nakon što je u znatnoj mjeri povećan broj i gustoća lokaliteta na kojima je zapažena djelatnost *Kotorske klesarske radionice*, nužno se proširio i repertoar motiva te kompozicijskih shema koje su primjenjivali njezini klesari. I dok je Nikola Jakšić prilikom analize tada poznatog korpusa ovih spomenika, koji se uglavnom svodio na arkade ciborija, ustvrdio da se radi o reljefima ujednačene zanatske izvedbe s relativno ograničenim izborom motiva,³⁹⁹ danas smo u mogućnosti donijeti znatno obimniji popis svih dekorativnih motiva koje koriste majstori *Kotorske klesarske radionice* (oni potcrtani naslijeđeni su iz *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana*).

Geometrijski motivi:

- bordure se vrlo raznoliko ukrašavaju – najčešće glatkom i profiliranom rubnom trakom, a vrlo čest je astragal i cik-cak traka, odnosno nizovi udubljenih nasuprotno postavljenih trokutića. U Sv. Mihovilu u Kotoru javlja se i niz bisera

³⁹⁹ N. JAKŠIĆ, 1999/2000., 138-139 (također 2003., 275-276).

te mali ugravirani kružići s bušenom rupicom u sredini, dok je motiv tordiranog užeta nešto učestaliji u Dubrovniku;

- fini antikizirajući kimation – kleše se na skošenim ploham vijenaca srodnih ciborija u Kotoru, Dubrovniku, Ulcinju te na Prevlaci;
- friz prekrivenih troprutih arkadica – također na vijencima dvaju ciborija u Kotoru, na jednoj od arkada ulcinskog ciborija, te na vijencima pluteja Sv. Mihovila u Kotoru te u dubrovačkoj katedrali, gdje lukovi s donje strane imaju trolisne završetke;
- friz troprutih arkadica bez stupića, s malim biljnim ornamentima ili palmetama ispod njih – na cjelovitoj arkadi ciborija iz Ulcinja te na vijencu pluteja s lavom sa Prevlake, gdje također završavaju u obliku trolista;
- friz troprutih arkadica na malim stupićima – pod lukovima nalaze se raznoliki biljni ornament, uglavnom palmete ili mali trolisti. Jedan je od najučestalijih motiva, gotovo potpis rečene radionice, a ukrašava sve dijelove liturgijskih instalacija: vijence pluteja (kotorska katedrala i Sv. Mihovil, Sv. Stjepan i Sv. Andrija u Dubrovniku), samostalne grede u funkciji arhitrava oltarih ograda (katedrala, Prevlaka, Vranovići, Sv. Andrija u Kutima te crkva na akropoli u Lješju) te gornji pojas na vijencima tri ciborija u Kotoru. Nalazimo ga i na impostu jednog od nosača kupole u crkvi Sv. Tripuna, pa čak i na nekima od velikih kružnih kompozicija na plutejima;
- kuke na trabeacijama oltarnih ograda – bitno su drugačije od onih koje klešu majstori iz Ivanovog vremena: izdužene su i vitke, više zakrivljene i imaju međusobno povezane baze. Tijelo im je uvijek profilirano, s malom zavojnicom. Osim na arhitravima, nalaze se i na lukovima oltarnih ograda u Sv. Mihovilu kotorskom te u dubrovačkoj katedrali. Kotorski su klesari posebno inventivni u korištenju kuka, te njima flankiraju velike kružne kompozicije na srodnim plutejima u Sv. Mihovilu u Kotoru te u dubrovačkoj katedrali;
- dvotračna pletenica – može biti dvopruta ili tropruta, s okruglim očima u središtu čvorova ili bez njih. Česta je kao bordura na arkadama ciborija, ispunjava tijelo ptica, flankira kružne kompozicije na plutejima, a nalazi se i na lukovima lunete i tranzena u kombinaciji s trolisnim završetkom;

- trotračna pletenica – ukrašava pilastre iz kotorske katedrale i s Prevlake, rubnu traku na jednoj stranici ciborija u Ulcinju, a u dvoprutoj verziji i luk oltarne ograde u Sv. Mihovilu kotorskom;
- četverotračna pletenica – odnosno satkana od četiri troprute trake, ukrašava lučnu traku ciborija u Ulcinju i u Dubrovniku;
- friz troprutih učvorenih kružnica i dijagonala – s vrlo specifičnim načinom ispreplitanja traka: kružnice se u blizini čvora prekidaju, odnosno dvaput prolaze ispod susjednih traka. U takvom obliku susrećemo ga i na ranijem sloju skulpture, na reljefima *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana* u kombinaciji dvoprutih i troprutih traka, dok je ovdje izveden isključivo u troprutoj verziji. Nalazi se na širim lučnim trakama ciborija (Prevlaka, Budva, Ulcinj), užim bordurama krstioničkog i srodnog mu četverostranog ciborija u Kotoru, na stupiću bifore (Sv. Mihovil kotorski), na vijencima pluteja, dovratniku (Školj i Gabrio), na gredi uzidanoj na Lokrumu... Jedino je na lavljoj arkadi isklesan u uobičajenoj varijanti s pravilnim ritmom ispreplitanja traka;
- friz učvorenih kružnica – izveden u jednom nizu, gdje su kružnice ispunjene rozetama (vijenac pluteja iz katedrale, kapitel i nadvratnik iz Sv. Mihovila u Kotoru) ili dva međusobno isprepletena niza, kao na fragmentiranoj arkadi lavljeg ciborija iz Kotora ili na ulomku ciborija na Prevlaci;
- preplet jednostavnih neučvorenih polukružnica i dijagonala – na pilastrima iz Sv. Jurja pred Perastom i sa Školja, danas izgubljenom. Isti motiv s punom kružnicom potječe s Mrkana pred Cavtatom, a sva tri nadvišena su tipičnim profiliranim križem;
- mreža učvorenih kružnica – koja zahvaća cijelu površinu pluteja nije česta: ispunjava tek po jedan plutej u Sv. Mihovilu kotorskom, na Prevlaci (samo dvije kružnice) i na Pustijerni u Dubrovniku (vjerojatno iz Sv. Stjepana), upotpunjujući se drugim biljnim i životinjskim motivima, posebice karakterističnim ornamentom četiri dijagonalno postavljena trolista;
- mreža učvorenih kružnica i dijagonala – na čitavoj površini pluteja, javlja se u Sv. Mihovilu u Kotoru na dva primjera.

Simbolični motivi:

- križ – grčki i latinski, uvijek manje ili više proširenih krakova, najčešće je profiliranih obrisa, ali i ispunjen pletenicom ili motivom užeta. Obavezan na nadvratnicima, te vrlo čest na pilastrima, gdje izrasta na vrhu vitice ili nadvisuje geometrijski preplet; u tjemenu lučne trake ciborija te u središtu friza s arkadicama; ispunjava stupiće bifore i imposte u kombinaciji s biljnim motivima. Nešto većih dimenzija nalazi se na plutejima s ikonografijom rajskog vrta pod arkadom, što je posebno omiljen motiv u Dubrovniku. U slobodnostojećoj varijanti s natpisima ukrašavao je trabeacije oltarnih ograda u Rosama i u dubrovačkoj katedrali;
- kantaros ili kalež – dominira u centru prednje strane na kotorskom krsnom zdencu.

Vegetabilni motivi:

- maleni trolist, ravan ili s prelomljenom stabljikom – ponekad je tumačen kao ljljan. Bočni listići mogu mu završavati voluticama ili bez njih. Vrlo čest motiv koji služi za ispunjavanje svakog praznog prostora: iznad i ispod križeva, u trokutastim poljima ciborija, pod arkadicama sa stupićima, unutar i između kružnica na plutejima... Inventivna je njegova upotreba u donjoj zoni kružnih kapitela, gdje su izduženi i povezani u vrhu. Kombinacija četiri dijagonalno postavljena trolista u kružnom medaljonu, s virovitom rozetom u centru, predstavlja specifičnost radionice, uz rijetke analogije na kvarnerskom otočju i u Istri (Novigrad). Ovaj će motiv perzistirati u Dubrovniku sve do kraja 10. stoljeća, kad se javlja na plastici Sv. Petra Velikog, ali i na pluteju Gospe od Lužina u Stonu;
- trolist izduženih latica bez stabljike – ponekad ispunjava vanjske ugaone prostore između krugova biljne vitice te između učvorenih kružnica;
- rozeta sa zaobljenim laticama profiliranih obrisa i ispupčenim okom u središtu – obično ima osam latica, na kotorskoj krstionici i više. Javlja se kao samostalan motiv za popunjavanje slobodnog prostora, obično iznad križeva ili unutar učvorenih kružnica;

- rozeta s osam šiljastih latica – izmjenjuju se četiri duže i četiri kraće u dijagonalama. Redovito se nalaze na tranzenama između kružnih otvora, zajedno s istim polurozetama s pet latica uz rubove;
- virovita rozeta – uvijek u središtu kružnih motiva ili učvorenih kružnica;
- palmetica – vrlo mala, obično pod arkadicama u nizu. Stablo joj je oblikovano poput trolista, a krošnja od polovine rozete sa zaobljenim laticama. Na izgubljenom ulomku iz kotorskog lapidarija bila je bogatije oblikovana, s većom krošnjom i dvije srcolike datulje;
- kratka stabljika s parovima srcolikih listova, bočnim voluticama i trolisnim završetkom – također ispunjava međuprostore na arkadama ciborija i na plutejima, posebno na onima s kružnim kompozicijama i s *Korbboden* motivom;
- drvo života – karakterističnog oblika s dvostrukom stapkom još jedan je čest pratilac križeva, nalazi se na peti luka krstioničkog ciborija u Kotoru, a na ulomku u Sv. Mihovilu i kao dio friza s arkadicama. Na bočnoj strani krsnog zdenca je većih dimenzija, sa srcolikim datuljama u donjem dijelu. Ima svoje analogije i na zadarskim reľefima (mali sarkofag);
- akantusov cvijet – visok i izdužen, izveden od malih trolisnih ornamenata s bočnim voluticama, nanizanih jedan na drugi. Krasi bočne dijelove pročelne i začelne arkade ciborija u Ulcinju i u Dubrovniku, prostor pod visokim križem na ulomku iz kotorskog lapidarija te jednu stranu imposta bifore iz Sv. Mihovila u Kotoru;
- lisnati vijenac – uokviruje kružnu kompoziciju jednog od pluteja u Sv. Mihovilu u Kotoru, te u funkciji rubne trake na ulomku s Prevlake;
- čokot vinove loze s grozdovima – jedinstveni ornament euharistijske simbolike, upotpunjen parovima ptica na vrhu. Nalazi se u središtu između dvije velike kružnice na ploči u Sv. Mariji u Kotoru;
- tropruta sinusoidalna biljna vitica s tuljastim proširenijima i krupnim trolistima – jedan od najosebujnijih motiva bokeljskih reľefa, s rijetkim analogijama van ovog područja na Rabu i Osoru. U radionici iz Ivanovog vremena ova je vitica s krupnim trolistima izvođena i u jednoprutoj i dvoprutoj, a ovdje samo u troprutoj varijanti i uvijek s karakterističnim tuljcima na stabljici. Klesari je sada variraju dodavanjem ili izostavljanjem malih volutica u središtu, dopunjavajući je ponekad romboidnim pupoljcima ili trolisnim umetcima izduženih latica uz

vanjske rubove. Posebno je prikladna za ukrašavanje užih ploha, te je često klesana na lučnim trakama ciborija i gredama svih vrsta: na pilastrima u kombinaciji s križem na vrhu, na vijencima pluteja i dovratnicima. U okomitoj postavi redovito izrasta prema gore, dakle tuljci su joj okrenuti na gornju stranu dok se trolisti izvijaju prema dolje. Najsjeverniji primjer u izvedbi ove radionice potječe iz Sv. Nikole na Koločepu, najjužniji sam pronašla u Lješju, dok je najljepši i najočuvaniji svakako onaj na spoliranim dovratnicima Sv. Luke u Kotoru. Na Prevlaci i u Sv. Mihovilu kotorskom postoji i varijanta s trostrukim listićima djeteline, uz još jednu specifičnu inačicu ovog motiva iz Sv. Pavla na Mulu. Reducirana verzija s malenim dvolistima teče rubnom trakom ulomka druge arkade lavljeg ciborija.

- dvostruka valovita biljna vitica s ovalnim poljima – ispunjenima malim trolistima ili srcolikim listovima, na lučnim trakama dvaju ciborija u Kotoru i jednoga u Dubrovniku, te na pilastru s Prevlake. Motiv se javlja i u drugim jadranskim središtima, u Puli i Novalji.⁴⁰⁰ Uglatu varijantu tog motiva s romboidnim poljima isklesana je na ulomku ploče lučne konstrukcije iz kotorske katedrale.
- bršljanova vitica – s karakterističnim srcolikim listovima, čest je motiv ranije dalmatinske plastike. Povija se u trokutastim poljima kotorskih i budvanskog ciborija, oko kružnih otvora tranzene izvađene iz zidova Sv. Luke u Kotoru, a na bočnoj traci pluteja s lavom na Prevlaci nadvišena je križem;
- vitica samo s malenim voluticama – nalazi se na uskoj bočnoj traci pluteja s *Korbboden* motivom u Sv. Mihovilu u Kotoru, te na ulomcima neidentificiranog vijenca i u vrhu nekoliko tranzena na Prevlaci.

Zoomorfni motivi:

- propeti lavovi – još jedan motiv koji se može smatrati potpisom radionice, jer u takvom obliku, načinu stilizacije i obrade detalja, s doista unikatnim legendama ispisanima na tijelu u pravilnoj i zrcalnoj verziji, nisu poznati van opusa *Kotorske klesarske radionice*. Tijelo im je glatko i neobrađeno, tek glava i rep imaju profilirani obris. Griva je oblikovana s po nekoliko valovitih okomitih i vodoravnih linija, čeljusti su razjapljene s isplaženim jezikom a prednje šape pružene prema janjetu odnosno četveronošcu, koji nadopunjuje kompoziciju na

⁴⁰⁰ P. VEŽIĆ, 2009., 158-159.

obje strane lavlje arkade u Kotoru, na jednoj u Ulcinju te u Komolcu. Rep je redovito podignut u S liniji osim u Komolcu, gdje je zbog umetanja ljudske figure iznad lava spušten između nogu životinje. Osim na ciboriju u Kotoru, za kojeg sam utvrdila da je na sve četiri strane imao likove lavova (ukupno četiri cjelovito ili djelomično sačuvana), u Ulcinju (četiri lava) i u Komolcu (jedan), ukrašavao je i bočnu stranicu kotorskog krsnog zdenca, plutej na Prevlaci te dosada neuočenu gredu, vjerojatno arhitrav u benediktinskoj crkvi Sv. Mihovila u Kotoru, na način da je na suprotnim krajevima, ispod kuka i u razini natpisnog polja bio postavljen po jedan lik lava, što predstavlja inventivan način upotrebe tog motiva i uopće deokoriranja trabeacije oltarne ograde.

- paunovi – u pravilu se uvijek nalaze u paru, afontirani u trokutastim poljima ciborija s imenom Nikifora, te malog oltarnog ciborija na Prevlaci. Posebno su omiljeni na plutejima, gdje u gornjem dijelu flankiraju centralnu kružnu kompoziciju, sačuvani na primjerima iz kotorskog lapidarija (tzv. plutej s rupom), te gotovo identični u Sv. Mihovilu u Kotoru i u dubrovačkoj katedrali. Također flankiraju središnji motiv kantarosa na kotorskoj krstionici u jasnoj simbolici euharistije i vječnog života. Jedini, pomalo neuobičajeni primjer samo jednog pauna iznad dvostrukog motiva rajskog vrta nalazi na spoliranoj luneti Sv. Luke u Škaljarima. Vrat im je uvijek ukrašen nizovima kratkih poprečnih linija, krila uzdužnim paralelnim potezima koji prate njihov obris, a rep također nizovima paralelnih linija ili pak na tipičan način, motivom riblje kosti s naglašenom središnjom osi i okruglim „očima“. Tijelo može biti glatko i neobrađeno, raznoliko ukrašeno motivom riblje kosti ili kratkih uboda, a najosebujniji su primjeri paunova čije je tijelo ispunjeno dvotračnom pletenicom (Sv. Mihovil na Prevlaci i u Kotoru);
- golubice – redovito manjih dimenzija i kratkog repa, prikazane dok ključaju. Također su uglavnom u paru, kao na vrhu čokota vinove loze na ploči u Sv. Mariji. Najviše ih je sačuvano na plutejima u Sv. Mihovilu kotorskom: čak osam parova ptica koje zoblju grozd raspoređeno je unutar koncentričnog kruga na dobro sačuvanoj ploči s velikim kružnim motivom, na drugom pluteju flankirale su nepoznati središnji motiv, dok se na trećem po jedna ptica nalazila u mreži između učvorenih kružnica. Treba spomenuti i masivni blok s Prevlake s

prikazom jedne odrasle ptice i nekoliko pilića, nepoznate funkcije i simbolike prikaza;

- orao – vjerojatno je upravo ta ptica prikazana na bočnoj strani kotorskoga krsnog zdenca, u trenutku slijetanja u *en face* impostaciji. Njegova simbolika Krista naglašena je i sučeljenim lavom uz središnji motiv *arbor vitae*.

Antropomorfni motiv:

- mali ljudski lik u Komolcu – prikazan dok davi lava, odnosno produženim rukama hvata ga za gornju i donju čeljust. Protumačen kao lik Samsona koji ubija lava,⁴⁰¹ ali naknadno i kao scena Davidova ubijanja lava.⁴⁰² U prilog pretpostavci o Samsonu ide naglašeno duga kosa koja vijori iza lika, obučenog u kratku kariranu tuniku. Lik je atrofiran i vrlo rustično oblikovan, s neproporcionalno dugim rukama i malenom glavicom. Vidljivo je da nije klesan po predlošku već ubačen u standardnu scenu, vjerojatno po želji naručitelja, pa se majstor morao snaći i sam osmisлити prikaz.

Iz gornjeg prilično obimnog popisa vidljivo je bogatstvo i raznovrsnost motiva koje koristi *Kotorska klesarska radionica*, uz naglašenu inventivnost u njihovoj dispoziciji na različite dijelove liturgijskih instalacija. Zanimljivo je uočiti vezu s motivima koje ona nasljeđuje od *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana*, što je, uz zapažanja vezana uz njihovu istovremenu pojavu na istim lokalitetima u gradu, poglavito na katedralnom sklopu, poslužilo kao glavni argument za njihovo direktno povezivanje, što ću detaljnije pojasniti u daljnjem dijelu teksta.

Od geometrijskih motiva kotorski klesari preuzimaju uobičajene sheme dvoprutih i troprutih pletenica ranokršćanske tradicije, uz već opisani specifični preplet kružnica i dijagonala. Uz to koriste više raznolikijih prepletnih motiva koji, osim rubnih traka, zauzimaju već čitave površine pluteja. Ipak takve veće geometrijske kompozicije nisu brojne – susrećemo ih samo na materijalu Sv. Mihovila u gradu, gdje su redovito dopunjene i oživljene brojnim sitnijim biljnim ornamentima, te nikad ne prelaze u shematizirano ponavljanje geometrijskih motiva kakvom je ponekad sklona kasnija predromanička skulptura, odnosno ona na kojoj potpuno dominira sjevernjačka

⁴⁰¹ J. MAKSIMOVIĆ, 1971., 33.

⁴⁰² M. ZORIĆ, 1995., 195-196.

„inzularna“ komponenta. Treba istaći i puno raznolikije načine ukrašavanja rubnih traka, dok smo u tzv. *Ivanovoj radionici* susretali isključivo glatke rubne trake, uz rijetku upotrebu krupno klesanog astragala. Kuke na trabeacijama oltanih ograda, ali i na plutejima bitno su drugačije i vrlo lako raspoznatljive u odnosu na prethodnu produkciju.

Simbolični motivi križa i kantarosa preuzeti su kao opće mjesto ranokršćanske ikonografije, što svjedoči o izrazitom kontinuitetu umjetničke tradicije, uz već istaknutu upotrebu antikizirajućeg astragala i kimationa.

Izrazito je raznovrstan repertoar biljnih motiva, koji su dominirali i u *Klesarskoj radionici iz doba biskupa Ivana*. I dok se ona isticala bogatstvom raznih varijanti sinusoidalnih (intermitirajućih) biljnih vitica u jednoprutim, dvoprutim i troprutim inačicama, *Kotorska radionica* od njih preuzima samo jedan tip – onaj tropruti s krupnim trolistima i karakterističnim tuljastim proširenjima na stabljici, koji dalje varira na razne načine. Posebno prepoznatljivi dio njenog opusa su i brojni manji samostalni biljni motivi koji ispunjavaju i najmanji prazan prostor pridonoseći razvijenom osjećaju za *horror vacui*: maleni trolisti, rozete u nekoliko inačica, sroliki listovi i palmetice, u mnogo većoj mjeri negoli je to bilo u radionici iz Ivanovog vremena.

U opusu *Kotorskog klesarskog ateliera* bogatiji su i životinjski motivi. U prethodnoj produkciji to je bio samo lik pauna, dok su to sada i druge vrste ptica, uz sasvim osobeni prikaz propetog lava, popraćenog u gotovo svim slučajevima (osim u Ulcinju i na kotorskoj krstionici) legendom u latinskom ili slavenskom obliku riječi, kao LEO ili LAV. Legende su uvijek isklesane na način da slova teku od glave prema repu, i to tako da se na desnim lavovima nalaze u pravilnoj inačici (Kotor i Komolac), dok su na lijevim okrenute zrcalno (dva dosad nepoznata ulomka u Kotoru i jedan na Prevlaci), što svjedoči o korištenju istog grafičkog predloška na obje strane, kako je to uočila već J. Maksimović, a zatim i N. Jakšić.⁴⁰³ Pojava ovih kratkih sigli jedinstvena je u predromaničkoj umjetnosti Dalmacije starijoj od 11. stoljeća – nakon toga javlja se tek na reljefima *Zadarsko-kninske* i *Kninske klesarske radionice* na samom izmaku predromanike.⁴⁰⁴

⁴⁰³ J. MAKSIMOVIĆ, 1971., 24-25; N. JAKŠIĆ, 1999/2000., 131.

⁴⁰⁴ Radi se o plutejima Sv. Lovre u Zadru s pojašnjenjima narativnih scena Kristološkog ciklusa (najnoviji prikaz vidi kod N. JAKŠIĆ, 2008.b, 32-37) te o ulomku dovratnika iz kninske tvrđave s imenom Stefatona, usp. N. JAKŠIĆ, 1981., 27-33.

Treba naglasiti da *Kotorska klesarska radionica* u odnosu na svoje prethodnike na mnogo kreativniji način upotrebljava navedene motive, s manje strogosti i s većim smislom za variranje različitih detalja. Vidjeli smo da je najveća kvaliteta klesara iz Ivanova vremena ležala u njihovoj izvanrednoj vještini i tehničkom savršenstvu obrade mramora - strogost u crtežu i kompoziciji, redovita upotreba šestara i standardizirani načini dispozicije motiva na plohe liturgijskih instalacija. *Kotorska radionica* nasuprot tome u obradi detalja nije tako stroga i usavršena: klesanje je ponekad pomalo grubo, a motivi su krupni i duboko klesani uz naglašeni kontrast svjetla i sjene. Donja ploha, odnosno pozadina reljefa često nije do kraja zaglađena već je vidljiva njezina gruba tekstura, a gube se i pravilni kosi rubovi motiva koji su u potpunosti negirali postojanje donje plohe, a karakteristični su za najraniji sloj reljefa ne samo u Kotoru (*Klesarska radionica iz doba biskupa Ivana*), već i u Zadru te u Splitu (*Splitska klesarska radionica*). Nasuprot tome, *Kotorska klesarska radionica* odlikuje se puno bogatijim repertoarom motiva i predložaka koje je crpila iz raznih izvorišta, uz veću slobodu i kreativnost u njihovoj upotrebi na različitim ploham liturgijskih instalacija. Umjetnik će tako kuke, osim na arhitravima klesati i na plutejima s kružnim motivima, učvorene kružnice s rozetama javljaju se i na kapitelima, friz arkadica s palmetama osim ravnih greda formira i koncentrične krugove na velikim kružnim kompozicijama... Trolisti se izvode samostalno ili se kombiniraju po četiri unutar učvorenih kružnica, zajedno s polovinom rozete formiraju palmetice ili se nižu jedni na drugog u obliku akantusova cvijeta. Sve je to u službi izrazitog osjećaja za *horror vacui*, što govori o formalnom, ali i stilskom pomaku te radionice u odnosu na prethodnu produkciju. Maštovita upotreba jednostavnih geometrijskih i biljnih motiva koji su klesarima služili poput abecede kojom su formirali svoj vlastiti likovni jezik, svjedoči o njihovoj visokoj kvaliteti i umješnosti, te o inteligentnom baratanju zadanim grafičkim predlošcima.

Nadalje, uz jedan dio opusa *Kotorske klesarske radionice* vezano je i pitanje bizantskog utjecaja i primjene određenih orijentalnih motiva, koje je dosada već uočeno u literaturi.⁴⁰⁵ Motivi kao što su egzotične zvijeri ili ptice, samostalne ili antitetički

⁴⁰⁵ Dotiču ga se stariji autori, usp. M. ABRAMIĆ, 1932., 329, C. FISKOVIĆ, 1941. (reprint 2004., 139-145), te LJ. KARAMAN, 1941/42., 93-95, te ISTI, 1958., 61-76., uglavnom raspravljajući o drevnom motivu afontiranih životinja s kotorske krstionice. Karaman u tom pogledu ističe ulogu predmeta primijenjene umjetnosti orijentalnog porijekla, koji su utjecali na evropske majstore donoseći im predloške koje su rado prihvaćali. Stanoviti utjecaj Bizanta na skulpturu dubrovačkog i pelješkog područja prihvaća i M. JURKOVIĆ, 1985., 197, upozoravajući na specifičnosti teritorija koji je svojim zemljopisnim položajem

postavljene u paru zajedno s drevnim motivom drveta života, raspoređene unutar kružnih medaljona uokvirenih bordurama s intermitirajućim biljnim viticama, baština su perzijskih i koptskih tkanina koje preko bizantske tekstilne produkcije dopiru i u zapadnoeuropsku umjetnost, pa i ranosrednjovjekovnu skulpturu.⁴⁰⁶ Bizantske tkanine, izrađene od vune ili najfinije svile, čija je proizvodnja bila pod carskim monopolom od Justinijanovog vremena, bile su izvanredno cijenjene u zapadnoj Europi, a kao lako prenosivi medij nesumnjivo su služile i kao bogata riznica dekorativnih predložaka za europske umjetnike. Na najstarijim sačuvanim primjerima bizantskih tkanina datiranima u kasno 8. i 9. stoljeće, koje u Europu u velikoj mjeri dopijevaju kao diplomatski darovi, istkane su scene lova i orijentalnih životinja raspoređene unutar međusobno povezanih kružnih medaljona.⁴⁰⁷ Prisjetimo li se afontiranih lavova koji progone četveronošce na arkadama ciborija, onoga unutar učvorene kružnice na Prevlaci ili pak parova ptica i zvijeri na krsnome zdencu, vidimo da klesarima nije bio nepoznat ni taj repertoar motiva. Mišljenja sam ipak da određeni utjecaji bizantskih i orijentalnih tekstila na razvoj ranosrednjovjekovne skulpture ne predstavljaju samo lokalni fenomen, već bi ih trebalo razmatrati u širim okvirima, unutar ambijenta bizantskih gradova na Jadranu. Ovdje mi je namjera tek skrenuti pozornost i na tu komponentu, pored već uočene ranokršćanske i one geometrijske, sjevernjačke inspiracije.

Što se tiče kompozicijskih shema koje su majstori primjenjivali pri klesanju pojedinih dijelova liturgijskih instalacija, treba najprije uočiti činjenicu da se, za razliku od tzv. *Ivanove radionice*, koja je u svom opusu imala samo dijelove oltarnih ograda i ciborija, ovdje susrećemo sa svim plohama koje predromaničko klesarstvo poznaje i ukrašava, uključujući i arhitektonsku plastiku – kapitele te dijelove vrata ili prozora. Počevši od **ciborija**, *Kotorska radionica* kleše ih čak dvanaest: pet u katedralnom kompleksu u Kotoru, po jedan u Dubrovniku, Budvi i Ulcinju, te nekoliko za novoosnovane benediktinske crkve na Prevlaci, možda u Rosama te u Rožatu (ukoliko nije prenesen iz Dubrovnika). Oni su ukrašeni na tipičan način koji ne odstupa mnogo od ciborija iz doba

i političkim okolnostima ipak bio bliži Bizantu. Nešto drugačiji stav iznosi govoreći o plastici BiH, usp. ISTI, 1987., 109. Najkonkretnija je u tom pogledu bila J. MAKSIMOVIĆ, 1951., 75, koja naglašava utjecaj orijentalnih, pogotovo koptskih tkanina na skulpturu ranog srednjeg vijeka.

⁴⁰⁶ W. F. VOLBACH, 1969., 13, 49, 122. N. Jakšić skreće pažnju na utjecaj koptskih tkanina na dekoraciju ranokršćanskih pilastara s vijugavom lozicom, vidi N. JAKŠIĆ, 2008.b, 12-13.

⁴⁰⁷ J. BECKWITH, 1993., 172-175. Najpoznatiji je onaj u Musée de Cluny u Parizu koji potječe iz groba Karla Velikog, zatim u Lyonu, povezan s Pipinom Malim, onaj iz Berlinskog državnog muzeja s afontirankim lavovima u sceni kraljevskog lova, i dr.

biskupa Ivana: tektonika arkade naglašena je užim bordurama najčešće ispunjenima raznim varijantama pletenice ili pak specifično koncipiranim prepletom kružnica i dijagonala, te širim lučnim trakama koje su obično ispunjene biljnim viticama u raznim varijantama, ponekad s križem u središtu. U međuprostorima su lavovi, paunovi ili pak bršljanove vitice sa srcolikim listovima.

U tehničkoj izvedbi ova radionica se izdvaja jedinstvenim načinom povezivanja arkada dvaju četverostranih ciborija iz Kotora, pri čemu se one međusobno spajaju pod kutem od 45° te se učvršćuju pomoću metalnih klinova, što omogućuje jednake dimenzije svih arkada. Radi se zapravo samo o varijanti onog načina koji se koristi za povezivanje stranica šesterostranih krstioničkih ciborija (kod kojih se one spajaju pod kutem od 60°), kakav se također nalazio u istoj grupi ciborija. Za preostala dva nema potrebnih rubnih dijelova koji bi mogli otkriti način spajanja njihovih arkada, ali prema primjerima u Ulcinju, na Prevlaci i u Dubrovniku, vidljivo je da su majstori koristili i uobičajeni način povezivanja pod pravim kutem, pri čemu se prednja i stražnja strana redovito razlikuju od bočnih po širini koja je za dvije debljine ploče veća, a često i po obradi uskih bočnih stranica. Krovovi ciborija bili su obično izvedeni u obliku osmerostrane piramide, što je vidljivo po bočnim utorima za trokutaste ploče koje su se u tu svrhu umetale u gornju konstrukciju ciborija. Razlikovao se tek ciborij u Ulcinju koji je imao četverostrani piramidalni krov. Vijenci mogu biti zasebni ili pak klesani u istom bloku s arkadom, ali su gotovo uvijek znatno reljefno istaknuti i bogato profilirani u tri zone kimationom, natpisnim poljem i nizom troprutih arkadica u raznim varijantama, koji je na Prevlaci zamijenjen kukama. Bogata profilacija tih vijenaca djeluje izrazito raskošno i doprinosi antikizirajućem izgledu konstrukcije, u suprotnosti s ciborijima *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana*, kod kojih se vijenac ničim ne razlikuje od arhitrava oltarne ograde (osim u nekim slučajevima po nasuprotno usmjerenim kukama). Takav način primijenjen je i u izradi velikog ciborija u budvanskoj ranokršćanskoj bazilici, koji se izdvaja svojom jednostavnošću i izradom u vapnencu. Posebnost pak njegova vijenca je u ažuriranim prostorima između kuka na vrhu.

Treba navesti još jedan tip malog oltarnog ciborija koji je svojim nosačima počivao na oltarnoj menzi, a zbog izrazito malih dimenzija arkade i promjera lučne trake pretpostavila sam ga na jednome od bočnih oltara bazilike na Prevlaci, te možda u Rosama (upitno porijeklo ulomka), po čemu bi se radilo o najranijim primjerima tog tipa

u južnoj Dalmaciji te jednim od najstarijih na istočnoj obali Jadranu.⁴⁰⁸ U kasnom 10. i 11. stoljeću taj ćemo tip češće susretati u Dubrovniku – u Sv. Petru Velikom i u nedavno istraženoj crkvi Sv. Ivana na Pustijerni.⁴⁰⁹

Što se pak tiče **oltarnih ograda**, niti ovdje kao ni u djelima *Klesarske radionice iz Ivanovog doba* nije moguće potvrditi postojanje niske oltarne ograde bez trabeacije. Nasuprot tome, na većini lokaliteta gdje su otkrivene oltarne ograde zabilježeni su i ostaci **trabeacije** u obliku arhitrava, izvedenog u dva uobičajena pojasa s natpisnim poljem i kukama, dok je u tri crkve potvrđeno postojanje luka iznad prolaza. Drugi osobiti oblik arhitrava bio je bez natpisnog polja te sastavljen od niza arkadica na stupićima s palmetama (ulomci iz kotorskog lapidarija, Vranovića i Sv. Andrije u Kutima, ukoliko se ne radi o samostalnim gredama u nekoj drugoj funkciji).

Luk iznad prolaza u dvije zone s kukama u Sv. Mihovilu kotorskom i u dubrovačkoj katedrali, te samo s natpisnim poljem u Rosama zabilježen je dakle na tri primjera. To ga, pored dva ulomka luka iz tzv. *Ivanove radionice* (onaj iz kotorske katedrale te iz lapidarija Gospe od Škrpjela), čini i jedinim načinom premošćivanja svetišnih prolaza krajem 8. i u prvoj polovini 9. stoljeća u Boki kotorskoj, ali i na širem području čitave južne Dalmacije.⁴¹⁰ Ova je pojava u skladu s naznakama koje su se iskristalizirale novijim istraživanjima u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji, a upućuju na zaključak da nadvišenje prolaza lukom predstavlja ranije rješenje koje se prestaje upotrebljavati tijekom 9. stoljeća.⁴¹¹ Posebno su u tom pogledu zanimljivi fragmenti iz Rosa. Na ulomku tjemnog dijela luka sačuvan je donji dio profiliranog križa na vrlo malom podnožju trokutastog oblika, iz kojeg je vidljivo da se križ nastavljao iznad njega u slobodnostojećem obliku. Ovaj bi luk vrlo lako mogao predstavljati jednu od stepenica u razvoju prema obliku trokutastog zabata, koji na koncu unutar sebe inkorporira križ, a takvi su nam primjeri u južnoj Dalmaciji poznati iz nešto kasnijeg razdoblja druge polovine 10. do sredine 11. stoljeća, iz Župe Dubrovačke te iz Janjine na Pelješcu. Dijelovima trabeacije možemo smatrati i ostatke dvaju slobodnostojećih križeva iz crkve u Rosama, drugačijih od onoga

⁴⁰⁸ Drugi primjer iz 9. stoljeća identificiran je u Galovcu, usp. P. VEŽIĆ-M. LONČAR, 2009., 99-100. Grafičku rekonstrukciju tog ciborija donosi I. JOSIPOVIĆ, 2010., 12-13, sl. 7.

⁴⁰⁹ Ž. PEKOVIĆ, 2010., 152-154.

⁴¹⁰ Na dubrovačkom području naime najstariji ulomak zabata nedavno je otkriven prilikom istraživanja Sv. Ivana na Pustijerni, te je po mome mišljenju pravilno datiran u drugu polovinu 9. stoljeća i vremenski povezan sa skulpturom Branimirova vremena (Ž. PEKOVIĆ, 2010., 188-191, sl. 173/3-4).

⁴¹¹ I. JOSIPOVIĆ, 2011., 103-104.

na tjemenu luka, a mogu se usporediti sa srodnim primjerima iz dubrovačke katedrale te s jednim vrlo sličnim ulomkom iz Ulcinja, a svi na sebi nose natpise.

Donji dijelovi oltarnih ograda bili su na uobičajeni način povezani sistemom pluteja i pilastara pomoću utora i istaka. Ipak, na nekim sam ulomcima, posebno na onima iz crkve Sv. Mihovila kotorskog, uočila i drugačije sisteme povezivanja, npr. pomoću L-profila, što bi možda značilo da se radi o ugaonim pločama. Pluteji gotovo uvijek imaju gornji vijenac koji je za nekoliko centimetara deblji od središnjeg dijela ploče, isklesan u jednom komadu, a vrlo često i bočne vijence, koji ne moraju uvijek biti reljefno istaknuti, a figuriraju kao pilastri. Ta činjenica, uz nekolicinu ulomaka pluteja koji na sebi imaju uture umjesto uobičajenih istaka, upućivala bi na zaključak da su neki od njih možda bili međusobno povezivani bez pilastara, možda s pomoću metalnih klinova, čija su udubljenja otkrivena i na velikim glatkim plutejima *Ivanove radionice*. Neke pak ploče, kao što je ona poznata s lavom iz Prevlake, na bočnim stranama posve su glatke, tako da postoji mogućnost da su pripadale nekom posve drugom dijelu liturgijske instalacije, kojeg danas ne možemo identificirati.

Pilastri, kako oni samostalni tako i fiktivni, isklesani na bokovima pluteja u jednom bloku, najčešće su ukrašeni biljnom povijušom, odnosno sinusoidalnom viticom koja je redovito usmjerena prema gore i na vrhu gotovo uvijek završava križem koji izrasta iz same vitice kao jasan simbol novog, vječnog života u Kristu. Po tome su vrlo dobro usporedivi s pilastrima iz Ivanovog vremena. Varijanta vitice je obično ona najučestalija, s krupnim trolistima i tzv. „tuljcima“ na stabljici, uz jedan primjer bršljanove vitice na Prevlaci te uske trake s viticom ukrašenom samo malim voluticama iz Sv. Mihovila u gradu. Ponekad su ti biljni motivi zamijenjeni jednostavnim geometrijskim prepletom kružnica ili bočnih polukružnica i dijagonala (pilastri iz Perasta, sa Školja i s Mrkana), a sporadično se javlja i tropruta pletenica od tri trake u Katedrali i na Prevlaci.

Gornji vijenci **pluteja** gotovo su u pravilu bili ispunjeni frizom arkadica na stupićima ili bez njih, redovito s palmetama, a mogu se uzeti kao jedan od potpisa ove radionice, prisutan na gotovo svim lokalitetima na kojima ona radi od Dubrovnika pa sve do Lješa.

Suprotno rubnim dijelovima pluteja koji pokazuju vrlo ujednačen odabir motiva, što radionicu čini vrlo lako prepoznatljivom, središnje plohe vrlo su raznoliko ukrašene, te poznate u mnogo više primjera negoli su to pluteji *Klesarske radionice iz Ivanovog doba*.

Možemo govoriti o tri osnovne kompozicijske matrice koje počivaju na geometrijskoj shemi, uz obavezno dodavanje raznovrsnih biljnih i životinjskih motiva kojima se oživljava inače statičan crtež i pridonosi izrazito razvijenom osjećaju za *horror vacui*. Prva, a ujedno i najrjeđe korištena je prepletna mreža učvorenih kružnica te kružnica i dijagonala u Sv. Mihovilu u Kotoru. Ova geometrijska komponenta bit će češće korištena na užim plohama pilastara, dovratnika i greda da bi tek kasnije, u 10. stoljeću, dominirala većim površinama pluteja. U toj skupini ističe se ispunjavanje kružnica karakterističnim motivom četiri dijagonalno postavljena ljiljana s virovitom rozetom u centru. Van južnodalmatinskog ambijenta ista te nešto drugačija inačica (s trolistima koji su postavljeni u romboidnim prostorima između kružnica te radijalno raspoređeni s cvjetovima okrenutima prema unutra) uočena je na ranom sloju skulpture Kvarnera i Istre – na plutejima iz Osora i Raba te na pilastrima iz Novigrada.⁴¹² Ovaj detalj svjedoči o srodnim predlošcima koji su kolali i drugim istočnojadranskim bizantskim gradovima u to doba, te o njihovoj međusobnoj povezanosti na umjetničkoj i kulturnoj razini, koja se nastavlja iz prethodne generacije majstora tzv. *Ivanove radionice*.

Drugi način ukrašavanja većih površina pluteja je simbolični motiv rajskog vrta, odnosno prikaz latinskog križa upotpunjen raznolikim biljnim motivima smještenima ispod i iznad njegove antene, koji može, ali i ne mora biti natkriljen arkadom na stupićima. Varijante s arkadama posebno su brojne i karakteristične za dubrovačko područje, gdje se osim na plutejima nalaze i na ulomku sarkofaga iz Sv. Stjepana na Pustijerni u Dubrovniku. Ovu pojavu možemo smatrati jednom od regionalnih dubrovačkih inačica unutar produkcije ove prostorno prilično raširene radionice. U Kotoru ćemo pak u nekoliko primjera susresti i križeve bez lukova, obočene samo razgranatim viticama, kao što je to npr. na ulomku iz kotorskog Lapidarija (B. 1e. 01.).

Treća i najizrazitija kompozicijska shema obuhvaća brojne varijante pluteja s velikim kružnim motivima, koji svojom originalnošću i maštovitošću nadilaze sve ostale slične primjere na istočnoj obali Jadrana, pa i šire. I dok se kružne kompozicije obično iscrpljuju vrlo čestim *Korbboden* motivom, odnosno motivom dna košare prisutnim na čitavom Mediteranu od Rima nadalje, te varijantom s jednom velikom i nekoliko manjih kružnica formiranih od troprutih traka po dijagonalnoj osi (primjer iz Sv. Šime u Zadru, iz

⁴¹² Usp. M. JARAK, 2007., 57-77, sl. 1-4 i 6-8.

Arheološkog muzeja u Puli, te onaj iz 11. stoljeća na Koločepu), u *Kotorskoj klesarskoj radionici*, ne računajući tri vrlo srodna *Korbboden*-pluteja (onaj na pročelju Sv. Ane, iz Sv. Mihovila u gradu i na Prevlaci, koji je izgubljen), izbrojila sam čak deset primjera pluteja ukrašenih kružnim motivima koji su posve unikatni u predromaničkoj umjetnosti Jadrana, i niti jedan od njih se ne ponavlja dvaput. Centralna kružnica većih dimezija što ispunjava čitavu površinu središnjeg polja te se ponekad i udvostručuje (Sv. Marija, pretpostavljeni primjeri iz Sv. Mihovila u Kotoru) flankirana je paunovima ili biljnim stabljikama, konstruirana od nekoliko nizova arkadica sa stupićima ili radijalno raspoređenih trolista te obrubljena raznolikim bordurama s pletenicom, astragalom, lisnatim vijencem ili kukama. Umjetnici ih variraju umetanjem parova ptica što ključaju grozdove, malim stabljikama sa srololikim listovima i sl. Bez sumnje možemo ustvrditi da ovi pluteji po jedinstvenosti koncepcije i po kreativnoj razradi motiva predstavljaju jedan od vrhunaca predromaničkog umjetničkog izričaja na istočnoj obali Jadrana.

Sačuvani ostaci **kapitela** različitih dimenzija i dekoracije omogućavaju da ih pripišemo nosačima trabeacije oltarnih ograda, ciborija, a neke i ostacima većih stupova koji su vjerojatno nosili kupolu, kao što je to slučaj u Sv. Stefanu u Vranovićima. Taj kapitel, iako u donjoj zoni ima dva reda glatkih i debelih listova, dosta uspješno reinterpreтира korintski tip antičkoga kapitela, pogotovo u gornjoj zoni s dva para voluta, od kojih je jedan usmjeren prema van te podržava ploču abakusa, dok je drugi okrenut prema središtu, te s konkavno uvučenim stranicama poput pravih rimskih kapitela. Time potvrđuju sklonost antičkoj tradiciji, uočenu i u korištenju astragala i ovulusa, tj. kimationa, koji inače nije tipičan za zrelu predromaničku produkciju. Manji tipovi kapitela koji su podržavali arhitrave i ciborije, te neke još manje, možda oltarne konstrukcije, oblikovani su s manjim osjećajem za klasično i na uobičajeni predromanički način, s dva reda profiliranih ili glatkih smaknutih listova i malim tordiranim odnosno profiliranim štapićem po sredini, uvijek s volutama koje se obradom poistovjećuju s kukama. Najosebujniji tip kapitela što ga klešu kotorski majstori u tipičnoj predromaničkoj dvoplošnoj maniri ima u svom donjem dijelu nanizane izdužene troliste što se u gornjem dijelu dodiruju formirajući šiljaste arkadice između njih, poput dva primjera iz depoa katedrale Sv. Tripuna. Srodan kapitel većih dimenzija, s istim

obješenim bršljanovim listovima i voluticama, sačuvao se u Dubrovniku, pa bi i njega trebalo pripisati istoj produkciji.⁴¹³

Uz veće kapitеле koji su očito podržavali teže arhitektonske konstrukcije – zid ili kupolu, ističe se i četvrtasti **impost** kapitel, jedan od rijetkih elemenata koji se prema mom sudu može pouzdano pripisati memoriji Sv. Tripuna, odnosno jednome od četiri pilona što su stajali u središtu crkve vjerojatno podržavajući njezinu kupolu, a dosada je bio interpretiran kao oltarna menza. On predstavlja nepobitan dokaz da je *Kotorska klesarska radionica* aktivno sudjelovala ne samo u opremanju, već i u gradnji same memorije posvećene kotorskom zaštitniku. To potvrđuju i ostali dijelovi arhitektonske plastike koja je obilno zastupljena u opusu razmatranog *ateliera*, a uključuje sve dijelove vrata i prozora koji su podobni za skulptorsku dekoraciju: lunete, tranzene, stupiće i imposte bifora, dovratnike, a naposljetku i nekoliko nadvratnika s vrlo vrijednim natpisima.

Sve **tranzene** koje kleše rečena radionica gotovo su identične, te u općem izgledu usporedive s ostalim preromaničkim tranzenama. Po stupnju svoje sačuvanosti izvanredna su dva primjera naknadno spolirana u romaničkim prozorima sjevernog zida Sv. Marije u Kotoru. Tu su nadalje brojni ulomci iz Sv. Mihovila na Prevlaci te nekoliko iz Sv. Mihovila u gradu, a u novijim istraživanima Katedrale također je pronađen identičan, još neobjavljeni ulomak. Sve su perforirane s dva niza okruglih otvora, dok se jedan nalazi u vrhu koji lučno završava. Otvori s jedne strane imaju uvučeni profil za umetanje materijala koji je služio kao zamjena za staklo, koje tada još nije bilo u široj upotrebi. S obje strane su uvijek jednako uokvireni mrežom učvorenih troprutih kružnica te su u romboidnim međuprostorima ukrašeni rozetama sa šiljastim laticama, odnosno polurozetama uz bočne rubove. Te se tranzene razlikuju tek u načinu obrade gornjeg lučnog dijela, koji je na Prevlaci ukrašen vijugavim stabljikama s malim voluticama, dok u Sv. Mariji vrlo slikovito završava lukovima ispunjenima pletenicom ili cik-cak trakom što počivaju na malim stupićima ili završavaju ljiljanovim trolisima. Izdvaja se tek tranzena čiji su ulomci pronađeni u zidovima romaničke crkve Sv. Luke. Ona je imala tri velika otvora flankirana troprutim bršljanovim stabljikama s jedne strane, te je bila četvrtastog a ne lučnog oblika.

⁴¹³ R. MENALO, 2003., 62, sl. 55. Kapitel je autorica pripisala Sv. Petru, ali Peković ga ne donosi u svojoj monografiji o toj crkvi, pa je moguće da je pripadao nekoj drugoj nepoznatoj sakralnoj građevini.

Stupići i imposti bifora slijede starije uzore u svom oblikovanju, sudeći prema sačuvanim primjerima iz Sv. Mihovila u gradu te iz katedralnoga kompleksa. Stupići se uvijek pomalo sužavaju prema gore u širini i debljini te su često obrađeni dvostrano. Onaj iz Sv. Mihovila ranokršćanskog je porijekla, te mu je s druge strane samo dodana predromanička prepletna dekoracija, dok impost u potpunosti zadržava tipičan ranokršćanski trapezoidni oblik, s reljefnom dekoracijom isklesanom uz kose stranice. Dva stupića iz katedrale ukrašena izduženim reljefnim križevima samo se po malim vegetabilnim ornamentima u vrhu razlikuju od starijih ranokršćanskih primjera.

Novost predstavljaju dvije cjelovito sačuvane **lunete**, od kojih je ona manja pripadala prozoru unutar kompleksa benediktinskog samostana na Prevlaci, dok je veća predstavljala lunetu portala vjerojatno starije crkve na mjestu današnjeg Sv. Luke u Škaljarima. Obje su nadvišene srodnim lukovima s pletenicom ili cik-cak trakom što završava trolistima, baš poput tranzena na Sv. Mariji. Dominantan motiv u centru je ponovno križ.

Dovratnici su gotovo u pravilu ukrašeni vegetabilnim motivom povijene, sinusoidalne vitice s trolistima i tuljcima, od kojih su najreperezentativniji svakako oni što i danas služe prvobitnoj svrsi na portalu Sv. Luke u Kotoru, na kojima je tako vidljiva majstorska igra svjetla i sjene postignuta formiranjem praznih prostora u središtu krugova vitice. Ulomak dovratnika srodne dekoracije potječe i iz tvrđave Sv. Križa u Perastu (vjerojatno iz opatije Sv. Jurja), dok je jedan spoliran na Školju ukrašen geometrijskim prepletom kružnica i dijagonala u već opisanoj varijanti s posebnim načinom ispreplitanja traka. Zanimljivo je što su svi ulomci izrađeni od mramora, što je povezano s reprezentativnošću portala, ali zasigurno ima i čisto praktičnu funkciju u smislu čvrstoće same konstrukcije.

Nadvratnici su poznati cjelovito sačuvanim primjerima iz Sv. Marije u Kotoru te iz riznice na Prevlaci (najvjerojatnije iz Sv. Stjepana u Vranovićima), s jednim manjim ulomkom u Sv. Mihovilu u Kotoru. Oba cjelovita su koncipirana na način uobičajen za sve predromaničke nadvratnike, baštinjen iz ranokršćanske tradicije vezane uz ritual posvete portala mazanjem svetim uljem⁴¹⁴ – s jednim odnosno tri posvetna križa, koji mogu biti latinski ili grčki unutar kružnog medaljona. Oba su bila opremljena natpisima,

⁴¹⁴ A. MIŠKOVIĆ, 2007., 410-411.

kao i onaj treći iz Sv. Mihovila, koji se međutim od prethodnih primjera posve razlikuje manjim dimenzijama te bogatstvom dekoracije na obje plohe, izvedene nizom učvorenih kružnica i valovitih troprutih linija ispunjenih rozetama.

Korpus **natpisa** *Kotorske klesarske radionice* pokazuje nešto veću heterogenost nego likovne karakteristike njezinih reljefa. Na razmatranom području Boke s Budvom broj im je dosegao 17 sa 7 lokaliteta, uz ukupno 5 legendi na likovima lavova, uključujući i onu iz Komolca. Uzmemo li u obzir čitav opus radionice, moramo mu priključiti još i natpis s ulcinjskog ciborija te nekoliko epigrafskih ulomaka iz dubrovačke katedrale, te dolazimo do brojke od čak 22 natpisa sa 9 lokaliteta. Oni su u najvećem broju ukrašavali vijence ciborija i trabeacije oltarnih ograda, a uz već spomenuta tri primjera nadvratnika, jedan natpis pripada sarkofagu, a ulomci iz Rosa, Dubrovnika i Ulcinja još i ulomcima slobodnostojećih križeva što su stajali u vrhu oltarnih ograda.

Za natpise *Kotorske klesarske radionice* općenito možemo ustvrditi da se u svojim osnovnim crtama jasno razlikuju od natpisa *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana*, koji su uvijek uokvireni linijama, pisani vrlo pravilnom i izduženom rustičnom kapitalom s ujednačenim dimenzijama svih slova. Ovdje se uokvirenost natpisa gubi, ali se oni na arhitravima naglašavaju na drugačiji način – reljefnim isticanjem natpisnog polja za 1 do 2 cm u odnosu na gornju zonu s kukama, što nismo susretali u prethodnoj radionici. Na većini ciborija traka s natpisom je lagano zakošena prema dolje radi bolje vidljivosti i usmjerenosti prema promatraču. Natpisi s kotorskih te s ulcinjskog ciborija također se odlikuju mnogo boljom grafijom u odnosu na ostalu produkciju, koja pokazuje veću nepravilnost i neujednačenost u oblikovanju slova. Ona variraju u dimenzijama i po nekoliko centimetara, okomite haste su im često produžene i više od samih slova, dok se isto slovo često kleše na različite načine na istom natpisu. Javljaju se uncijalni oblici slova (*E*, *h* i *X*), prepoznat je utjecaj grčke grafije (nadvratnik iz Sv. Marije, ulomci iz Dubrovnika⁴¹⁵), a jezik pokazuje jača odstupanja od klasičnog latinskog u oblicima nekih riječi (*onore* umjesto *honore*), u korištenju padeža te u slabijoj upotrebi suspenzija i kontrakcija. Sve to svjedoči o uznapređovalom stupnju vulgarnog latinizma u prvoj polovini 9. stoljeća.

⁴¹⁵ I. ŽILE, 2001., 465.

Od nekih učestalih oblika slova koje upotrebljavaju klesari ovog ateliera možemo navesti dva različita načina pisanja slova *O*: kao romboidno⁴¹⁶ ili kao vrlo malo i okruglo slovo, dvostuko manje od ostalih. Slovo *A* se gotovo uvijek piše s prelomljenom horizontalnom hastom, te mu je u dva slučaja na vrhu dodan i vodoravni završetak; slovo *E* je pravilno četvrtasto, s produženom okomitom hastom ili zaobljeno, u uncijalnom obliku; *G* slijedi oblik iz *Ivanove radionice*, s donjom koso položenom crticom koja strši prema dolje, dok *R* ima mali trbuh te dugu i krivu dijagonalnu crtu, koja se često ne spaja s okomitim dijelom slova. U obje radionice moguće je uočiti određene natpise koji ove dvije produkcije direktno povezuju. To je s jedne strane natpis na mramornom nadvratniku sa spomenom Ivana i njegove žene iz Sv. Marije u Kotoru, kod kojega veći broj slova odudara od tipičnih natpisa Ivanova vremena, kao što je romboidno *O*, uncijalno *h*, *A* s prelomljenom vodoravnom crtom i *D* s produženom vertikalnom hastom, a to su upravo oni oblici koji će se učestalo javljati u *Kotorskoj klesarskoj radionici*. S druge strane, natpis s arhitrava oltarne ograde u Sv. Mihovilu u Kotoru još uvijek zadržava onu pravilnost i izduženost slova tipičnu za prethodnu radionicu, ali bez karakterističnog uokviravanja samog natpisa.

U tom prilično obimnom korpusu natpisa neki primjeri pokazuju veće međusobne sličnosti u duktusu pojedinih slova. Tako možemo izdvojiti gotovo identične natpise s benediktinskih lokaliteta – Prevlake i Rosa; ulomak vijenca ciborija s natpisom *DEXIONEVN*, usporediv s onim na također samostalnom vijencu ulcinjskoga ciborija; nadalje, srodnost između natpisa iz Budve i onog na ulomcima arhitrava iz dubrovačke katedrale, te određena sličnost u natpisima Andreacijevog sarkogafa i vranovićkog nadvratnika, koji pokazuju najlošiju fakturu. Usamljen je natpis s nadvratnika Sv. Marije, na kojem se javljaju neobični uglati oblici slova *B*, *D*, *T* i *A*, što je u literaturi povezano sa sklonošću klesara prema grčkoj grafiji. Najosebujniju skupinu predstavljaju svakako četiri ciborija iz katedralnog kompleksa s posve identičnim natpisima na vijencima, rađeni kao plod jedinstvene narudžbe za memoriju Sv. Tripuna, krstionicu a vjerojatno i za katedralu. Osim po vanrednoj kvaliteti duktusa i minucioznosti izduženih kapitalnih slova

⁴¹⁶ Iako je romboidno *O* vrlo često u natpisima *Kotorske klesarske radionice*, susrećemo ga i ranije i kasnije od prve polovine 9. stoljeća, od luka iz Kaštel Sućurca i sarkofaga Ivana Ravenjanina u Splitu pa sve do sarkofaga kraljice Jelene te stonskih i peljeških natpisa 10. stoljeća. Na kasniju dataciju tog oblika slova *O* upozorio je još Ž. RAPANIĆ, 1976., 327, a na njegovu kronološku neosjetljivost posebno M. JURKOVIĆ., 1986., 84-86.

koja pokazuju sklonost prema beneventanskoj kaligrafiji,⁴¹⁷ ovi se natpisi izdvajaju i kvalitetom samog teksta: na lavljoj arkadi radi se o natpisu koji je poetski sročćen, u obliku distiha od po osam slogova, a po ambicioznosti blizak mu je i natpis s ulcinjskog ciborija, čiju je analizu nedavno izvršio Lončar.⁴¹⁸

Navedena međusobna raznolikost natpisa proizašlih iz ateliera *Kotorske klesarske radionice* upućuje nas na nekoliko mogućih zaključaka: majstori su se očito služili raznovrsnim grafičkim predlošcima pri klesanju natpisa i zadovoljavanju potreba naručioca; možda se radilo o većem broj klesara od kojih je svaki imao svoj način klesanja slova. Posebno nam se interesantnom čini mogućnost aktivnije uloge naručitelja u oblikovanju samih natpisa, budući da navedenim podskupinama odgovara i identitet samih naručitelja: na Prevlaci i u Rosama to su benediktinski redovnici, u Budvi i Dubrovniku biskup, odnosno glavni pastir crkvene zajednice, dok se u slučaju Andreacijevog sarkofaga i nadvratnika iz Vranovića radi o privatnim naručiteljima.

S tim u vezi valjalo bi se osvrnuti i na **legende** ispisane na lavljim tijelima u latinskoj i slavenskoj inačici. Smatram, naime, da one govore koliko o klesarima i njihovim predlošcima, toliko i o samim naručiteljima. Na benediktinskim lokalitetima na Prevlaci, u Sv. Mihovilu u Kotoru te u Komolcu⁴¹⁹ to je slavenska riječ *LAV*, dok je u kotorskoj katedrali biskup Ivan ili vjerojatnije njegov nasljednik, posve očekivano naručio latinsku verziju *LEO*. Jezik na kojem će biti napisana legenda na lavu ovisi, dakle, o želji naručitelja. Vidimo da benediktinci na sva tri lokaliteta naručuju slavenske izraze, što jasno govori o glavnoj svrsi njihova dolaska i djelovanja na istočnoj obali Jadrana, a to je misionarenje u okrilju novopridošlog i još nepokrštenog slavenskog stanovništva. Zanimljivo je da slavenski oblik legende susrećemo i u samome Kotoru, na arhitravu u njihovoj crkvi Sv. Mihovila, što bi ukazivalo na vro ranu slavensku prisutnost u bizantskom gradu već tijekom prve polovine 9. stoljeća.

⁴¹⁷ V. DELONGA, 2007., 202, bilj. 10.

⁴¹⁸ P. VEŽIĆ – M. LONČAR, 2009., 224-230.

⁴¹⁹ U slučaju komolačkog ulomka ne možemo biti sigurni u benediktinsko porijeklo crkve kojoj je pripadao dotični ciborij, budući da je njihov samostan u neposrednoj blizini, u Rožatu, prema pisanim izvorima organiziran tek krajem 11. stoljeća (vidi dalje u tekstu).

Analizom cjelokupnog skulptorskog opusa *Kotorske klesarske radionice* pokazalo se da ona određeni broj dekorativnih motiva i shema baštini od *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana*. Neki od njih, kao što su vijugava biljna vitica s krupnim trolistima i tuljastim proširenjima ili specifičan geometrijski preplet kružnica i dijagonala, vrlo su specifični te ih, osim rijetkih iznimki na Kvarneru i u Istri, ne susrećemo van područja djelovanja ove dvije radionice. Dodajući tome i činjenicu da obje radionice svoja najznačajnija djela ostvaruju u Kotoru i na području Boke, moramo zaključiti da su upravo klesari iz Ivanovog vremena, koji stvaraju najraniju predromaničku skulpturu na južnoj obali Jadrana, izravno zaslužni za formiranje mlađe generacije majstora okupljenih u *Kotorskoj klesarskoj radionici*.

U kakvim se okolnostima mogao odigrati taj prijenos klesarskih znanja i vještina na mlađe majstore? Centralno i najvažnije mjesto bila je dakako sama urbana cjelina Kotora, i to njegov katedralni kompleks u vrijeme prvog desetljeća 9. stoljeća. Tada s jedne strane još uvijek djeluje *Ivanova radionica*, što nam potvrđuje natpis s biskupovim imenom i datumom 13. siječnja, povezan s prispijećem relikvija Sv. Tripuna, dok je s druge strane prva dekada 9. stoljeća prihvaćena i kao vrijeme početka djelovanja *Kotorske klesarske radionice*, ponovno vezano uz iste okolnosti opremanja memorije Sv. Tripuna kao i uz tumačenje imena *Nikiforiusa*, koji je tada sjedio na prijestolju u Konstantinopolu. Dakle, upravo katedralni kompleks, te posebno crkva Sv. Tripuna, predstavljaju ona ključna mjesta gdje je moralo doći do njihove međusobne interakcije i gdje se po prvi puta susrećemo s djelima *Kotorske klesarske radionice*. U to doba, nakon popuštanja franačkog pritiska nad dalmatinskim bizantskim gradovima, došlo je do religiozne i kulturne obnove pod utjecajem Bizanta, opredmećene donošenjem relikvija svetoga Tripuna iz Konstantinopola ili Kampsade. Takva je situacija rezultirala pojačanom graditeljskom i umjetničkom aktivnošću koja se tako bjelodano očituje na materijalu prve polovine 9. stoljeća. Čini se da zahtjevima opremanja memorijalne crkve za smještaj novopridošlih relikvija, a zacijelo i određene obnove u staroj katedralnoj crkvi, gdje god da se ona nalazila (uređenje krstionice), stariji i zasigurno ne tako brojni majstori *Ivanove radionice* nisu bili u stanju odgovoriti bez školovanja određenog broja mladih klesara, te

su se u tom ozračju, na gradilištu memorije, formirali majstori nove *Kotorske klesarske radionice*.⁴²⁰

Nova generacija kotorskih umjetnika će uz prenošenje i daljnje variranje baštinjenih dekorativnih motiva i kompozicija unijeti i dah zrelijeg predromaničkog izraza, obogaćen novim rješenjima koje na inventivan način osmišljava i prenosi na plohe liturgijskih i arhitektonskih instalacija. Pri tome se već obilato služi načelom straha od praznog prostora, tzv. kompleksom *horror vacui*. Koje li razlike u odnosu na stroge kompozicije i velike prazne plohe pluteja što su tada ograđivali svetište kotorske katedrale..! Svi elementi tog novog formalnog jezika očituju se već na prvim reprezentativnim djelima radionice – skupini od pet mramornih ciborija za novu memoriju, krstionicu a vjerojatno i za samu katedralu. Oni obiluju i novim, oživljenim odnosom prema antičkoj, ali i orijentalnoj baštini u korištenju astragala, kimationa, bogato profiliranih vijenaca ciborija koji djeluju izrazito antikizirajuće, te konačno i likova propetih lavova, koji sugeriraju da su ti utjecaji možda došli istim putem kao i relikvije frigijskog mučenika i nacrt za memorijalnu centralnu građevinu, jednu od najranijih poznatih crkava na četiri stupa na prostoru Mediterana.⁴²¹

U početku djelovanja radionice, u djelima koja ona ostvaruje za katedralni sklop, nabavka kvalitetnog mramora očito nije predstavljala problem za naručitelje, kao uostalom ni u slučaju starije generacije majstora iz vremena biskupa Ivana. Izdašni izvori mramorne građe, koji su potjecali od opreme starije, pretpostavljamo ranokršćanske katedrale ili pak iz obližnjih antičkih ruševina, kojima bokokotorski zaljev nije oskudijevao (antički *Acruvium* na širem području Grbaljskog polja, *Decadaron* na mjestu današnjeg Kotora ili pak *Rhizinium*, današnji Risan), očito još nisu presušili. Pristup tim izvorima ovisio je zasigurno o utjecaju i važnosti samog naručitelja, a kotorski biskup svakako je bio na vrhu društvene ljestvice ranosrednjovjekovnog bizantskog grada. Zanimljivo je napomenuti da osim u kompleksu kotorske katedrale, spomenuti atelier svoje reljefe kleše u mramoru i za opatiju Sv. Jurja nasuprot Veriga, koja je, što je vrlo važno, bila sastavnim dijelom kotorskog distrikta. Rijetkim pak mramornim ulomcima s Prevlake izvor se može

⁴²⁰ Pretpostavku da je gradnja crkve Sv. Tripuna uvjetovala stvaranje kotorskog klesarskog atelier a iznio je i Nikola Jakšić još 2000. godine u sintetskoj raspravi povodom izložbe *Hrvati Karolinzi*, usp. N. JAKŠIĆ, 2000., 203-204.

⁴²¹ O porijeklu toga arhitektonskog tipa i načinu njegova prenošenja u južnodalmatinske bizantske gradove postoji nekoliko teorija. O bitinijskom porijeklu usp. V. KORAĆ – M. ŠUPUT, 1998., 113-115. I. Stevović je uspoređuje s ranim kapadocijskim crkvama, usp. I. STEVOVIĆ, 2001/2002., 179.

tražiti u starijoj ranokršćanskoj crkvi na istome mjestu, a tu su i dva ulomka nepoznatog porijekla spolirana na Školju. Van matičnog područja radionice od mramora su bili izrađeni ciboriji u Ulcinju i Komolcu te pluteji Sv. Stjepana u Dubrovniku, za koje je u literaturi već utvrđena rana datacija u početak, odnosno prva dva desetljeća 9. stoljeća. Stoga za taj dio opusa *Kotorskog klesarskog ateliera* u osnovi smatram da kronološki prethodi većini ostvarenja koja su, što se tiče matičnog područja Boke, isklesana gotovo redovito od lokalnog vapnenca žućkaste nijanse koji je mnogo lakši za obradu, ali nije uvijek najbolje kvalitete, često s naglašenim ostacima fosiliziranih školjki. Ovaj će se materijal nastaviti koristiti i kasnije u kotorskoj srednjovjekovnoj skulpturi, kako to pokazuju ostaci reljefa iz 11. stoljeća te neki dijelovi arhitektonske dekoracije romaničke katedrale Sv. Tripuna.

Nakon oživljene umjetničke aktivnosti u samom gradu vezane uz opremanje i obogaćivanje katedralnog kompleksa, memorije Sv. Tripuna, Sv. Marije i Sv. Mihovila, isti proces uslijedio je i na širem području kotorske biskupije. Brojne sakralne građevine u zaljevu koje je opremala *Kotorska klesarska radionica* u velikoj većini predstavljaju novoizgrađene crkve, što rječito govori o pravoj ekspanziji graditeljske aktivnosti i o pojačanom valu kristijanizacije koja je tada zahvatila ne samo romansko, već i novopridošlo slavensko pučanstvo. K tome, ulomci arhitektonske plastike – okviri vrata i prozora, veći imposti i kapiteli kao nosači zidne konstrukcije ili kupole, svjedoče nam da je rečena radionica bila i direktnije uključena u gradnju navedenih crkava. Među njima ističu se manje kultne građevine izgrađene uglavnom podalje od mora, od kojih se jedna nalazila na području slavenske župe Grbalj (Sv. Stjepan u Vranovićima), jedna možda na prostoru travunjske župe Dračevica (Sv. Andrija u Kutima), a dvije zacijelo u granicama kotorskog distrikta (Sv. Pavao na Mulu i crkva na mjestu Sv. Luke u Škaljarima). Sudeći prema nadvratniku iz Vranovića, dio pokrštenog slavenskog stanovništva tada je već dovoljno ekonomski ojačao da je bio u mogućnosti donirati izgradnju crkava, a ukoliko se u imenu *Hurocus* krije osoba franačkog ili germanskog porijekla, treba govoriti i o početku asimilacije s pripadnicima stanovništva stranog porijekla.

Posebno značajnu ulogu u kristijanizaciji ovog područja treba pripisati benediktincima. Širenje tog reda na području Boke, kao i općenito na južnom dalmatinskom primorju, Ostojić datira tek od 11. stoljeća nadalje.⁴²² Međutim, čak četiri benediktinska lokaliteta –

⁴²² I. OSTOJIC, 1964., 417, 488.

Sv. Mihovil u Kotoru i na Prevlaci, Sv. Juraj pred Perastom i Sv. Marija u Rosama – koje sustavno oprema ista klesarska radionica tijekom prve polovine 9. stoljeća pouzdano potvrđuje njihovu prisutnost u zaljevu već u to doba. Prisjetimo li se i ulomaka arhitrava iz vremena biskupa Ivana spoliranih u Sv. Petru u Bijeloj, gdje se nalazio samostan *S. Petri in Alba*, te onih iz lapidarija na otočiću Gospe od Škrpjela (a njima bi možda trebalo pribrojiti i onaj iz Vijećeg Brda) koji su pripadali opatiji Sv. Jurja pred Perastom, njihov bi osnutak trebalo smjestiti još ranije, vjerojatno negdje na prijelaz iz 8. u 9. stoljeće. Ovakvi zaključci, dobiveni analizom predromaničke plastike, posve su u skladu s predajom i pisanim izvorima koji opatiju Sv. Jurja smatraju najstarijim benediktinskim sjedištem u Boki.⁴²³ Tome treba pridodati i samostan Sv. Petra na Šuranju pred južnim zidinama Kotora, istražen nakon Drugog svjetskog rata, čiji su ostaci jednobrodne ili, prema autoru, trobrodne crkve datirani također u prvu polovinu 9. stoljeća, točnije nakon 841. godine, ali bez ikakvih tragova predromaničke skulpture.⁴²⁴ Tako dolazimo do broja od šest benediktinskih samostana koji su na području Boke kotorske aktivno djelovali u prvoj polovini 9. stoljeća.

Intenzivna graditeljska aktivnost kao plod sustavne akcije pokrštavanja stanovništva, koju su na području zaljeva provodili crkveni autoriteti, benediktinski misionari te privatni donatori, morala je trajati kroz duže vremensko razdoblje jedne ili dvije generacije. Uvidom u topografiju predromaničkih crkava u Boki uočava se najprije da se velika većina njih (17 od ukupno 23 s Budvom) može pouzdano datirati u prvu polovinu 9. stoljeća, uključujući i one ranokršćanske koje su tada dobile nove liturgijske instalacije, što nam daje preciznije kronološke odrednice spomenutog procesa. Od tih 17 *Kotorska klesarska radionica* bila je angažirana u opremanju velike većine njih, izuzimajući tek jednu ili dvije koje su obnovljene ranije, u vrijeme biskupa Ivana, te Sv. Tomu na Prčanju i Sv. Petra na Šuranju, ali i one ulaze u isti kronološki okvir. Dodajući tome i znatno povećan broj i gustoću zastupljenih lokaliteta negoli je dosada u literaturi uočeno, možemo ustvrditi da se radilo o vrlo aktivnoj i dobro uhodanoj radionici s većim brojem majstora i šegrta, koji su bili u stanju zadovoljiti intenzivne potrebe za opremanjem sakralnih građevina na matičnom području Boke kotorske, ali i organizirati produkciju u udaljenijim krajevima Dubrovnika i njegove Astareje te gradova Dračke teme na jugu sve

⁴²³ U slučaju Sv. Petra u Bijeloj postoji ipak mogućnost da se radi o obnovi starije ranokršćanske crkve, na koju je naknadno sjeo benediktinski samostan.

⁴²⁴ P. MIJOVIĆ, 1962/62, 27-47; ISTI, 1984., 161-191.

do Lješa, o čemu u nastavku ovog poglavlja. Stoga sam se ovdje, nasuprot prethodno izraženih mišljenja da se njihova produkcija, zbog relativno ujednačene zanatske izvedbe reljefa i stilske homogenosti, može datirati u kratko vremensko razdoblje jednog ili dva desetljeća,⁴²⁵ odnosno prvu četvrtinu ili trećinu stoljeća,⁴²⁶ odlučila za produženje datacije na čitavu prvu polovinu 9. stoljeća. Navedena datacija može se argumentirati i mogućnošću nastanka, odnosno obnove nekolicine građevina nakon saracenskih upada na Jadran 841. godine, u kojima su stradali donji Kotor, Rose i Budva (Sv. Marija i Sv. Mihovil u Kotoru, Sv. Marija u Rosama, bazilika u Budvi).

Produkcija van matičnog područja

○ Dubrovački teritorij i područje Zahumlja

Pod pojmom dubrovačkog teritorija podrazumijeva se sam bizantski grad – *civitas* te njegov *districtus* van zidina, koji se dijelio na kopneni dio (*Astarea*) i otoke (*Insulae*). *Astarea* je obuhvaćala područje od Cavtata do Orašca kod Zatona, a otoci Elafite, Sv. Andriju, Lokrum i cavtatski arhipelag.⁴²⁷ Ovome području treba pridodati i sjeverniji dio dubrovačkog primorja koji je tada pripadao zahumskoj sklaviniji, dok se na tlu Pelješca najranija predromanička skulptura javlja tek u 10. stoljeću.

Predromanička skulptura na ovom području intenzivnije se istražuje tek zadnjih tridesetak godina. Dugo je jedini poznati lokalitet s ostacima ranosrednjovjekovne skulpture u Dubrovniku bila crkva Sv. Stjepana, koja je služila kao lapidarij za pohranu ulomaka s

⁴²⁵ N. JAKŠIĆ, 1999/2000., 138-139.

⁴²⁶ P. VEŽIĆ – M. LONČAR, 2009., 159. I sama sam u katalogu izložbe *Zagovori svetom Tripunu* zastupala dataciju u prvu četvrtinu 9. stoljeća na temelju najreprezentativnijih primjera, ne sagledavši tada još u cjelini čitav opus ove radionice, usp. *Zagovori*, 2009., kat. jed. na str. 94-109.

⁴²⁷ O problematici prvotnog dubrovačkog teritorija i načinu kako je on stjecan najtemeljitije je raspravljao Josip Lučić, usp. J. LUČIĆ, 1970. i 1973., 32-50. On je temeljem Suićevih istraživanja (M. SUIĆ, 1956.) došao do zaključka da je dubrovački teritorij od samih početaka naslijedio područje epidaurskog agera, suprotno navodima dubrovačkih kroničara koji pišu da su ga Dubrovčani postepeno stjecali darivanjima. Njegovo mišljenje podupire i I. Žile raspravljajući o Elafitima, vidi I. ŽILE, 2003., 43. Suprotan stav susrećemo u 4. tomu *Dalmatiae praeromanicae*, usp. T. MARASOVIĆ, 2013., 194-195, koji tvrdi da su Elafiti u ranom srednjem vijeku, sve do druge polovine 11. stoljeća, pripadali Zahumlju, kada su darovnicom dukljanskog kralja Mihajla Bodina prešli pod dubrovačku vlast. Za tu tvrdnju ne donosi nikakav izvor. U dubrovačkim kronikama spominje se, inače, 1080. kao godina darovanja Elafita, ali od strane fiktivnog kralja Silvestra, pa ostaje nejasno na temelju kojih izvora autor dolazi do tog podatka.

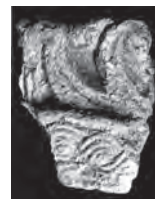
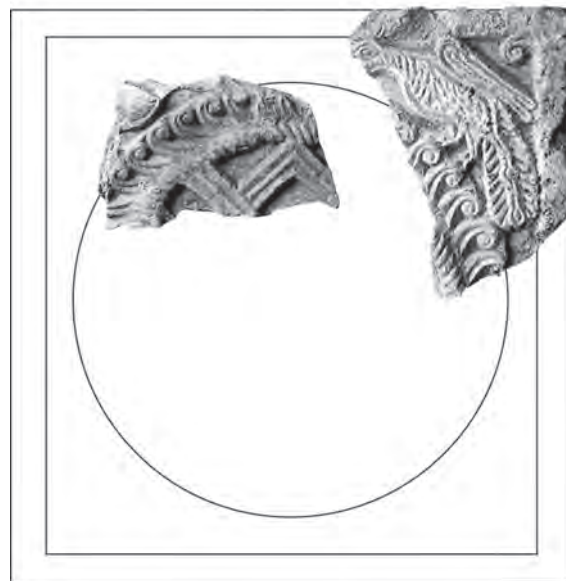
Dubrovnik, Sv. Stjepan

Dubrovnik, Sv. Marija na Kaštelu

Dubrovnik, "Na Andriji"

Dubrovnik, katedrala

područja čitavog grada.⁴²⁸ Karaman je prvi uočio te pokušao objasniti određene posebnosti južnodalmatinske skulpture u odnosu na onu iz srednje i sjeverne Dalmacije, međutim uzimajući pritom u obzir uglavnom reljefe s pelješkog područja, koji su tada bili nešto bolje poznati.⁴²⁹ Nakon njega uslijedila je duga stanka sve do istraživanja M. Jurkovića, koji prvi sustavno obrađuje pelješki i dubrovački materijal. Njegovi zaključci vezani uz definiranje klesarskih radionica na tom području ostali su uglavnom neprevladani sve do danas, iako je korpus južnodalmatinske skulpture od tada znatno narastao.⁴³⁰

Izložba ranosrednjovjekovne skulpture koja je u organizaciji Arheološkog muzeja u Dubrovniku održana 2003. godine za brojne ulomke značila je prvi izlazak u javnost iz depoa i konzervatorsko-restauratorskih radionica.⁴³¹ Za sustavnu i marljivu objavu brojnih novijih istraživanja vođenih u gradu i na širem području nakon potresa najzaslužniji je pak Ilica Žice, dugogodišnji glavni arheolog Konzervatorskog odjela u Dubrovniku.⁴³² U svojim je istraživanjima naslutio vezu između dubrovačkog i bokeljskog materijala, ali ga je, slijedom Martinovićevih stavova o dataciji kotorskih ulomaka ciborija, datirao u kraj 11. stoljeća te ga čak stilski odredio kao ranoromanički. Ipak je bio na tragu rješenja do kojih sam i sama došla, kada je utvrdio da se „*može*

⁴²⁸ Prvi spomen o njoj donosi F. RADIĆ, 1897., 14-27, opisujući i neke ulomke koji su danas izgubljeni. Crkvu je istražio N. Z. Bjelovučić 1927. godine, a istraživanja je objavio Karaman, usp. LJ. KARAMAN, 1929., 269-273, te N. Z. BJELOVUČIĆ, 1929., gdje donosi fotografije tada poznatog predromaničkog materijala iz Sv. Stjepana i s ostalih mjesta u gradu, te na širem dubrovačkom području sve do Sv. Mihajla u Stonu i Janjine.

⁴²⁹ LJ. KARAMAN, 1928., 81; ISTI, 1930., 111; ISTI, 1960., 97.

⁴³⁰ Iako je tada materijal bio uglavnom neobjavljen pa i nedostupan za znanstvenu obradu, autor je ipak uočio dugi kontinuitet klesarske djelatnosti te međusobnu radioničku povezanost između reljefa na dubrovačkom i pelješkom tlu u kasnijem razdoblju 10. i 11. stoljeća, usp. M. JURKOVIĆ, 1985., 193-197; ISTI, 1988., 209-216. Njegov rad i metodologija uvelike su mi poslužili kao polazna točka s koje sam krenula u vlastita istraživanja dubrovačkog predromaničkog materijala. Zahvalna sam autoru što mi je ustupio primjerak svog magistarskog rada, vidi M. JURKOVIĆ, 1984., kao i na korisnim savjetima i smjernicama.

⁴³¹ R. MENALO, 2003.

⁴³² Od brojnih radova istaći ćemo samo one najvažnije za ovu raspravu: I. ŽILE, 1988., 1995., 1996., posebno dugoočekivana objava ulomaka otkrivenih u istraživanjima katedrale, usp. 2001., te knjiga iz 2003., nastala kao plod magistarske radnje o predromaničici Koločepa. Njegova istraživanja prekinula je na žalost prerana smrt 2010. godine.

*govoriti o istom radioničkom krugu koji su promicale dvije kvalitetne klesarske radionice – u Dubrovniku i u Kotoru.*⁴³³

Odnedavno se u raspravu uključio i Željko Peković monografijom o crkvi Sv. Petra Velikog, u kojoj između ostalog donosi i svoj prijedlog razvoja južnodalmatinske predromaničke skulpture. Iako se s autorovom strogom periodizacijom od šest pravilnih faza po pedeset godina kojom je, uz određene razlike, nastojao dalje razraditi Jurkovićevu podjelu na tzv. prvi i drugi pelješki sloj ne mogu u potpunosti složiti, pravilno je uočio najstariju fazu s početka 9. stoljeća na reljefima iz Sv. Stjepana i Sv. Marije na Kaštelu, te zaključio da se direktno naslanjaju na produkciju u Boki kotorskoj i u Ulcinju.⁴³⁴

Općenito, dakle, možemo ustvrditi da je u proučavanju dubrovačke predromaničke plastike 9. stoljeća u novijim istraživanjima prepoznat njezin najstariji sloj, te su uočene veze s najreprezentativnijim bokeljskim spomenicima u Kotoru i na Prevlaci, odnosno s radovima *Kotorske klesarske radionice*. Međutim, navedene sličnosti nisu pobliže analizirane niti se detaljnije raspravljalo o konkretnijoj radioničkoj povezanosti između dubrovačkih i kotorskih reljefa. Prvi su u tom smjeru iskorak učinili zadržski autori. Najprije je to bio još Ivo Petricioli, koji je prvi povezao komolački ulomak ciborija s onima iz Kotora i Ulcinja,⁴³⁵ a kasnije i Nikola Jakšić te Pavuša Vežić, uočavajući srodnosti na reljefima s lokaliteta „Na Andriji“,⁴³⁶ te na nekolicini ulomaka ciborija iz dubrovačke katedrale.⁴³⁷ U vlastitim istraživanjima nadovezala sam se upravo na dostignuća ovih autora. Sustavnijim proučavanjem i likovno-morfološkom analizom nedvojbeno se na nizu lokaliteta prepoznaju identične likovne karakteristike reljefa, karakterističan repertoar motiva i kompozicijskih shema te način njihove klesarske izvedbe koji ukazuje na isto radioničko porijeklo s reljefima *Kotorske klesarske radionice*

⁴³³ Usp. I. ŽILE, 2001., 477-450. Autor je nešto konkretnije izložio svoje stavove o razvoju skulpture u ISTI, 2003., 121-128. Komparaciju međutim temelji samo na ulomcima ciborija iz Kotora i Dubrovnika, dok otisak pluteja iz katedrale, kojeg sam pripisala *Kotorskoj klesarskoj radionici*, uspoređuje s plutejima ukrašenima *Korbboden* motivom s Koločepa, te s onim uzidanim u lunetu Sv. Ane u Kotoru, što uzima kao dodatni argumenta za dataciju u 11. stoljeće. Međutim, jedna tako općenita ikonografska shema kao što je motiv dna košare, koji se u mediteranskoj predromaničkoj skulpturi javlja od ranog 9. pa do kraja 11. stoljeća, ne može se nikako uzimati kao argument za određivanje istovjetne radioničke produkcije.

⁴³⁴ Ž. PEKOVIĆ, 2010., 175-203. Knjiga je vrijedan doprinos proučavanju južnodalmatinske predromaničke skulpture prvenstveno jer donosi potpuno nove i vrlo kvalitetne fotografije gotovo svih, inače teško dostupnih fragmenata na širem dubrovačkom i stonskom području.

⁴³⁵ I. PETRICIOLI, 1960., 49-50.

⁴³⁶ N. JAKŠIĆ, 1999./2000., 138-139.

⁴³⁷ P. VEŽIĆ – M. LONČAR, 2009., 117-118.

na njezinom matičnom području. To je upravo onaj sloj koji je dosada prepoznat kao najstariji na urbanim lokalitetima Sv. Stjepana, Sv. Andrije i Sv. Marije na Kaštelu te na ulomcima iz Komolca, a ovdje ću mu pripisati još niz ulomaka iz grada, te poglavito s vangradskih lokaliteta.

Počevši od skulpture iz **Sv. Stjepana na Pustijerni**, *Kotorskoj klesarskoj radionici* moguće je pribrojiti ukupno šest ulomaka reljefa: dva mramorna pluteja, treći od vapnenca s velikom kružnom kompozicijom koja varira *Korbboden*-motiv, te još jedan plutej s Pustijerne s mrežom učvorenih kružnica ispunjenih stiliziranim palminim listovima, koji Ž. Peković pripisuje istoj crkvi.⁴³⁸ Dva mramorna pluteja imala su tipične pilastre nadvišene križevima, koji je na jednome izrastao iznad tipične sinusoidalne vitice s trolisnim cvjetovima i tuljcima, te gornje vijence s frizom troprutih arkadica s palmetama. U središnjem polju najvjerojatnije su oba imala motiv rajskog vrta s arkadama ukrašenima astragalom, a na jednome od njih vidljiv je i desni kraj antene križa te rub biljnog ornamenta ispod nje. Tu je i ploča koja je protumačena kao bočna stranica sarkofaga⁴³⁹ (zapravo pseudosarkofaga), ponovno s dvostrukim motivom rajskog vrta u ponešto specifičnoj varijanti, kod koje se križevi uzdižu iznad biljnih ornamenata tipičnih u opusu kotorskih klesara. U nedavnim istraživanjima koje je Željko Peković vodio 2011. i 2012. godine otkriveno je još nekoliko ulomaka, od kojih se jedan može sa sigurnošću pripisati ovoj radionici. Radi se o donjem desnom uglu ploče na kojem je vidljiv stupić ukrašen motivom užeta i dio drveta života s dvostrukom stapkom i dijelom volutice, kompozicija vrlo slična onoj na ploči sarkofaga.⁴⁴⁰

⁴³⁸ Ž. PEKOVIĆ, 2010., 184-185, sl. 169. Motiv je srodan onome na lijevoj strani velikog mramornog pluteja *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana* (A. 1a. 05.), ali je ovdje isklesan sa zamjetno manjom vještinom. Sv. Stjepanu je inače bio pripisivan i niz mladih reljefa, koje Jurković smješta okvirno u kraj 9. stoljeća (M. JURKOVIĆ, 1985., 190, 195), dok ih Peković gotovo u cijelosti pripisuje Sv. Petru Velikom i datira u kraj 10. stoljeća.

⁴³⁹ M. JURKOVIĆ, *Hrvati i Karolinzi II*, kat. III.1., 122. Svi autori koji se bave ovom reljefnom pločom inače pogrešno tvrde da ju je iznad sjevernog bočnog portala dao uzidati Bjelovučić 1928., međutim na tom mjestu opisuje je i donosi njezinu fotografiju još F. RADIĆ, 1897., 14-15.

⁴⁴⁰ Nedavnom objavom tih istraživanja, zajedno s onim revizionim koja je autor zajedno s Ivicom Žilom vodio 1998. godine, konačno su razriješene nedoumice oko oblika njezine ranosrednjovjekovne apsida čiji je izgled bio presudan za datiranje crkve, usp. Ž. PEKOVIĆ, 2012., 341-376. Predromanička crkva u svojoj prvoj fazi bila je jednobrodna trotravejna građevina s dva para T-pilastara na unutrašnjim zidovima i bez kupole, a zauzimala je čitavu širinu kasnije romaničke pregradnje. Apsida joj je iznutra bila lagano potkovasta, a izvana, kako se čini, ipak pravokutna, onako kako su je rekonstruirali još prvi istraživači, za razliku od Fiskovićeve pretpostavke o poligonalnoj apsidi, na temelju čega je zastupao njezino ranobizantsko porijeklo, usp. I. FISKOVIĆ, 1988., 202-203, sl. 7. Posebno su vrijedni rezultati dobijeni

Sklonost prema motivima križeva koji izrastaju ili su uokvireni biljnim viticama i zavijucima pokazuju i tri ulomka iz kompleksa ženskog benediktinskog samostana **Sv. Marije na Kaštelu**, koji je 1150. godine sagrađen na mjestu kasnoantičke utvrde u kojoj se prema izvorima nalazila i najstarija dubrovačka crkva Sv. Sergija i Bakha.⁴⁴¹ Dva ulomka pilastara objavio je još Bjelovučić dok su bili spolirani u vanjskom dvorištu samostana,⁴⁴² a još jedan pronađen je u novijim istraživanjima kompleksa 2007./2008.⁴⁴³

Sličnost s ulomcima lokaliteta „**Na Andriji**“, gdje se od 13. stoljeća spominje još jedan od ženskih benediktinskih samostana, prvi je uočio N. Jakšić.⁴⁴⁴ Na ovom višeslojnom i kompleksnom lokalitetu koji je uz brojne pregradnje i preinake živio sve do Velike trešnje 1667. godine,⁴⁴⁵ iako nisu sačuvani ostaci ranosrednjovjekovne arhitekture, otkriveno je 26 ulomaka predromaničkih reljefa, od kojih sedam pripisujem *Kotorskoj klesarskoj radionici*. Tri ulomka pluteja, među kojima se izdvaja jedan mramorni s karakterističnom osmerolatičnom rozetom (R. Menalo pripisuje ga možda sarkofagu⁴⁴⁶), pokazuju tipičnu motiviku i duktus klesanja svojstven kotorskim klesarima na matičnom području. Osobito je zanimljiv i lako prepoznatljiv ulomak vijenca pluteja s frizom arkadica i palmeta, koji je na sebi sačuvao polikromiju u kombinaciji plave i žute boje, kakva se nalazi i na Andreacijevom i Marijinom sarkofagu. Ulomak s hastom križa ispunjen motivom užeta pripadao je vjerojatno također pluteju. Tu su još i dva ulomka pilastra s već poznatom specifičnom inačicom geometrijskog prepleta, te drugi nadvišen križem iznad uglato prelomljenog ljiljanovog trolista, te vjerojatno dio dovratnika s

C14 analizom kostiju iz brojnih grobova sjeverno i istočno od crkve, od kojih je najstariji pokazao godinu 835., što je pravilno protumačeno kao *terminus post quem non* za izgradnju crkve te je potpuno u skladu s predloženom datacijom skulpture.

⁴⁴¹ I. OSTOJIĆ, 1964., 478-480; Ž. PEKOVIĆ, 1998., 45; R. MENALO, 2003., 21.

⁴⁴² N. Z. BJELOVUČIĆ, 1929., sl. 8 i 9.

⁴⁴³ Ž. PEKOVIĆ, 2010., 187., sl. 172/1. Prilikom tih istraživanja pronađen je još jedan ulomak koji Peković također pripisuje ovom sloju (ISTO, sl. 172/2), s motivom povezanih spiralnih vitica sličnim tzv. motivu „lire“, koji je pak karakterističan za Jurkovićev drugi pelješki sloj, stoga bi ga trebalo datirati u 11. stoljeće. U arheološkim istraživanjima istraženi su svi dvorišni prostori unutar kompleksa, a djelomično i unutrašnjost crkve Sv. Marije te njezine bočne kapele za koju se smatralo da je nalegla na ostatke crkve Sv. Srđa i Bakha, ali nisu pronađeni nikakvi konkretni arhitektonski ostaci koji bi se mogli povezati s tom crkvom. U istraživanjima sam i sama sudjelovala 2007. godine kao član arheološke ekipe. Kratak izvještaj o istraživanjima nalazi se na internetu: <http://www.omega-engineering.hr/projekt.php?idproj=187&lang=hr#> (15. 08. 2013.)

⁴⁴⁴ N. JAKŠIĆ, 1999./2000., 138-139.

⁴⁴⁵ Povijesne podatke o lokalitetu donose I. OSTOJIĆ, 1964., 477-478, Ž. PEKOVIĆ, 1998., 50-51, te R. MENALO, 2003., 19-20. Sve ulomke kataloški je obradio I. ŽILE, 1996., 281-287 i T. III-VIII na str. 290-295, koji ih vremenski determinira 11. stoljećem.

⁴⁴⁶ R. MENALO, 2003., 39.

troprutom pletenicom ispletenom od tri trake, identičan fragmentima iz kotorske katedrale i s Prevlake.

Treba ovdje skrenuti pažnju na još jedan ulomak pluteja s četiri ljiljana u učvorenim kružnicama, koji se često navodi kao jedan od primjera najstarijeg sloja dubrovačke plastike, prvenstveno zbog analogije s istim motivom na pluteju s Prevlake.⁴⁴⁷ Međutim, ako usporedimo način izvedbe motiva, posebno trolisnih ljiljana, uočiti ćemo nekoliko detalja koji ih razdvajaju. Na ulomku iz Sv. Andrije središnji romboidni pupoljak na trolistu oblikovan je na način da ima ispupčeni, reljefno istaknuti brid po sredini, a taj detalj redovito se javlja na nizu kasnijih dubrovačkih i peljeških reljefa 10. i 11. stoljeća.⁴⁴⁸ U identičnoj kompoziciji u učvorenim kružnim medaljonima nalazi se i na jednome od pluteja iz Gospe od Lužina, što je uočio i Žile.⁴⁴⁹ Ima ga i vitica na kotorskom pluteju iz Sv. Pavla pripisanom mlađoj fazi uređenja memorije Sv. Tripuna, koji sam datirala u 11. stoljeće (D. 1a. 01.). Nasuprot tome, na primjerima iz *Kotorske klesarske radionice* taj je romboidni završetak redovito udubljen i s profiliranim obrisom, kao što je to i na palmeti već opisanog vijenca pluteja s Andrije. K tome, na oba primjera ovog motiva u Sv. Mihovilu u Kotoru i na Prevlaci klesari u središtu izvode virovitu rozetu, dok je ovdje isklesana jednostavna udubljena kružnica ili samo mali kružić na Gospi od Lužina. Očito je dakle da je na ovome području motiv nastavio biti u upotrebi i na mlađem sloju skulpture sa sitnim razlikama u načinu klesanja, stoga spomenuti ulomak s lokaliteta „Na Andriji“ datiram u kraj 10. ili 11. stoljeće.

Za ovu raspravu ipak su najzanimljiviji ulomci otkriveni u višegodišnjim istraživanjima ispod **dubrovačke katedrale** koji dosada nisu bili povezani s produkcijom *Kotorske klesarske radionice*, iako je od strane objavljivača uočena načelna srodnost između najreprezentativnijih reljefa (analogije s grupom kotorskih mramornih ciborija).⁴⁵⁰ Međutim, navedene analogije autoru su poslužile za dataciju u drugu polovinu 11.

⁴⁴⁷ N. JAKŠIĆ, 1999./2000., 138-139; R. MENALO, 2003., 39, 47, sl. 8; Ž. PEKOVIĆ, 2010., 184-185.

⁴⁴⁸ Dovoljno je spomenuti da se takvi trolisti višekratno ponavljaju na reljefima iz Sv. Petra Velikoga: na jednome od pilona koji su držali kupolu (Ž. PEKOVIĆ, 2010., sl. 66/1), na ulomcima pluteja (ISTO, sl. 100, 102), pilastara (ISTO, sl. 116) i ciborija (ISTO, sl. 132/1 i 2, 143, 145), kao i na pluteju koji se nalazi u crkvi Sv. Nikole na Prijekome (po Pekoviću iz Sv. Petra, usp. ISTI, 2010., 125-126, sl. 96, dok ga Žile pripisuje katedrali, usp. I. ŽILE, 2001., 475). Imaju ga i neki pluteji drugog pelješkog sloja iz Sv. Mihajla u Stonu (ISTO, sl. 181/1), pa i kasni nadvratnik iz Sv. Andrije na Pučini (R. MENALO, 2003., 73, sl. 91).

⁴⁴⁹ I. ŽILE, 1996., 286. Dobra fotografija rekonstruiranog pluteja nalazi se kod Ž. PEKOVIĆ, 2010., sl. 168/3.

⁴⁵⁰ I. ŽILE, 2001., 455-515, posebno 477-480.

stoljeća, točnije nakon 1054. godine, kada datira obnovu kamenog inventara trobrodne bazilike u skladu s datacijom fresaka, dok prvoj opremi katedrale pripisuje tek tri ulomka. Ž. Peković pak dio ulomaka datira u drugu polovinu 10. stoljeća, u skladu sa svojom interpretacijom prvotne kulturne građevine posvećene svetom Vlahu, koju je datirao u 971. godinu.⁴⁵¹ Moje je mišljenje da se starija faza svakako treba povezati s ostvarenjima *Kotorske klesarske radionice*, dok je mlađa usporediva s plastikom Sv. Petra, odnosno djelomično s prvim pelješkim slojem po M. Jurkoviću.

Starijoj fazi pripisala bih, dakle, petnaestak ulomaka te jedan otisak pluteja u žbuci. Tri ulomka pripadala su ciboriju (bočni dio arkade, tjeme i dio vijenca) koji je posve usporediv s ostalim primjerima iz skupine Kotor-Ulcinj-Komolac, ali je bio izrađen od vapnenca. Također je imao vijenac klesan u jednom komadu i ukrašen u tri zone, s kimationom i natpisom iznad njega, a i motivi na drugim dijelovima arkada – lučnoj traci, bordurama i uskoj bočnoj strani pročelne arkade javljaju se na ostalim ciborijima *Kotorskog klesarskog ateliera*.⁴⁵² Dva su pluteja, od kojih je jedan poznat samo po otisku sačuvanom u zidnoj žbuci romaničke crkve, po svojim velikim kružnim kompozicijama usporediva s primjerima iz katedralnog kompleksa i Sv. Mihovila u Kotoru. Onaj s otiska imao je koncentrične kružnice izvedene nizovima povezanih troprutih arkadica i trolisnih stabljika, a osebujan je i onaj čija je kružnica omeđena pojasom s kukama i flankirana parom paunova. Još jedan ulomak pripadao je najvjerojatnije vijencu pluteja s nizom prekrivenih arkadica obrubljenih motivom bisera, a isti se rubni motiv javlja na još dva manja ulomka. Tri fragmenta s hastama križa ili stupićima, identično ukrašenima motivom užeta poput srodnog ulomka s lokaliteta „Na Andriji“ te onog novopronađenog u Sv. Stjepanu, pripadaju vjerojatno kompoziciji križa pod arkadom. Isti motiv javlja se i na zanimljivom ulomku kružnog recipijenta kojeg Žile pripisuje krsnom zdencu katedrale, što bi bio drugi takav element liturgijske instalacije u njihovoj izvedbi. Pet ulomaka možemo smatrati dijelovima trabeacija oltarne ograde, od kojih su tri nosila natpise, a jedan je pripadao tjemenu dijelu luka iznad prolaza u svetište, s nasuprotno postavljenim kukama i križićem u donjem pojasu. Sačuvao se i ulomak desne haste slobodnostojećeg križa s natpisom ...*MVNDI*, s vrlo bliskom analogijom u Rosama.

⁴⁵¹ Ž. PEKOVIĆ, 2010., 195-196.

⁴⁵² P. VEŽIĆ – M. LONČAR, 2009., 117-118.

Atribucija navedenih ulomaka *Kotorskoj klesarskoj radionici* nužno povlači za sobom i određene zaključke o dataciji arhitekture u kojoj je stajao klesani inventar prve dubrovačke katedrale. Samim time otpada Pekovićeva datacija prvotne crkve Sv. Vlaha tek u 971. godinu.⁴⁵³ Ukoliko je pretpostavljena crkva i postojala, ona je tada morala biti znatno starija, možda vremenski bliža memoriji Sv. Tripuna i crkvi Sv. Tome na Prčanju, te naravno nije mogla biti posvećena svetome Vlahu. Vjerojatnijom mi se ipak čini atribucija tog sloja bizantskoj trobrodnoj bazilici, koja je uostalom i sačuvala tragove oltarne ograde na prvom paru piona u sjevernom brodu, te je od strane voditelja istraživanja, iako s velikom dozom opreza, datirana u prvu polovinu 9. stoljeća.⁴⁵⁴ Upravo pouzdana datacija njezinog prvotnog kamenog inventara trebala bi, naravno uz revidiranje spoznaja o tipologiji i razvoju bazilikalnih gradnji na širem području bizantskog carstva u ranom srednjem vijeku, koje su zasigurno znatno unaprijeđene zadnjih tridesetak godina, poslužiti kao jedan od glavnih argumenata za njezino sigurnije datiranje.

Osim navedena četiri urbana lokaliteta za koje možemo s priličnom dozom sigurnosti zaključiti da ih je opremala rečena radionica, njezinu sam produkciju uočila na još nizu lokaliteta koji su pripadali dubrovačkom teritoriju, ali tek s po jednim ili dva ulomka. Uglavnom se radi o položajima na kojima su navedeni ulomci spolirani u kasnije građevine ili koji nisu sačuvali tragove arhitekture koja se može datirati u 9. stoljeće, tako da tek na temelju ovih malobrojnih ostataka, uz još neke indicije, možemo s manje ili više sigurnosti govoriti o postojanju starijih sakralnih građevina koje je opremala dotična radionica.

⁴⁵³ Autor je višekratno izložio svoje stavove o razvoju katedralnog kompleksa, usp. Ž. PEKOVIĆ, 1994., 43-78; 2001., 517-576, a plod su njegove doktorske disertacije, objavljene 1998. godine.

⁴⁵⁴ J. STOŠIĆ, 1988., 15-38. Autor je čini se bio prilično nesiguran prilikom datiranja ove građevine, jer je u prvim izjavama za medije nakon njezina otkrića 1982. godine zastupao dataciju između 6. i 8. stoljeća, da bi se naknadno odlučio za njezino ranosrednjovjekovno porijeklo, ističući „kako na području rasprostranjenosti bizantske umjetnosti nije poznata niti jedna bazilikalna građevina koja se može pouzdano datirati između druge polovine 7. i druge polovine 9. stoljeća... Dubrovačka se bazilika po svojim stilskim i građevinskim odlikama nalazi između kasnoantičkih i srednjovjekovnih bizantskih bazilika, pa kada bi se mogla sigurnije datirati u vrijeme prve polovice 9. stoljeća, možda bi upravo ona dala odgovor na to pitanje.“ I neki drugi autori u početku su se zalagali za ranokršćansko porijeklo crkve, usp. Ž. RAPANIĆ, 1988., 39-50, koji donosi pregled svih mišljenja do tada, pa i sam gradnju katedrale smješta u Justinijanovo vrijeme. Stošićevu dataciju inače podržava i I. Žile, koji je bio i voditelj arheoloških istraživanja u katedrali 1981-87. godine, usp. I. ŽILE, 2001.

Tako se za poznati ulomak arkade ciborija, danas uzidan iznad sjevernog portala mlađe crkve Sv. Duha u Komolcu u **Rijeci dubrovačkoj**, pretpostavlja da potječe s obližnjeg lokaliteta na suprotnoj strani zaljeva, iz Sv. Marije u Rožatu.⁴⁵⁵ Ovdje je u posljednjoj trećini 11. ili početkom 12. stoljeća dubrovački plemić i knez Sabin dao sagraditi crkvu Sv. Marije u koju je pozvao benediktince iz Monte Cassina. Prema povijesnim podacima stigla su trojica redovnika s potrebnim priborom, te je samostan osnovan najvjerojatnije 1123. ili 1124. godine.⁴⁵⁶ U ogradnom zidu Sv. Duha nalazi se i dio pluteja s križem pod arkadom, bez sumnje iste produkcije, a u renesansnom ljetnikovcu Đona Rastića istočno od Rožata donji dio pilastra sa sinusoidalnom biljnom viticom, na kojoj se uočava dio krupnog trolista s voluticom u središtu te s karakterističnim tuljastim proširenjem na stabljici.⁴⁵⁷ Iako bi nas ulomak mramornog ciborija mogao navesti na pomisao da potječe iz neke urbane cjeline, tj. iz Dubrovnika, uzimajući u obzir sva tri ulomka iz Rijeke dubrovačke, trebalo bi možda pretpostaviti da Sabin nije sagradio novu crkvu, već je obnovio neku stariju koja se nalazila na njegovom privatnom posjedu. Ona je mogla biti i ranokršćanskog porijekla, sudeći prema dijelu pilastra ili stupića bifore preklesanog u škropionicu Sv. Duha u Komolcu. To ne bi bio izuzetak, jer su benediktinski samostani često bili osnivani na mjestima gdje su već postajale starije kultne građevine, kako to dokazuje primjer Sv. Petra u Bijeloj, novija istraživanja Sv. Mihovila na Prevlaci, te Sv. Mihovil u Pakljenoj na Šipanu.

Isti zaključak možemo donijeti i ako promotrimo ulomke s **Lokruma**, gdje se nalazio najstariji benediktinski samostan u Dubrovniku čiji je osnutak arhivskim dokumentom datiran u 1023. godinu.⁴⁵⁸ U zidove kasnijeg kompleksa samostana uzidano je pet ulomaka (ukupno šest na otoku), koji su dosada datirani u 11. stoljeće, te pripisani drugom pelješkom sloju.⁴⁵⁹ Dva po mojem mišljenju ipak treba datirati u prvu polovinu 9.

⁴⁵⁵ I. ŽILE, 1995., 148-152, 154-157.

⁴⁵⁶ Bilo je to u vrijeme pape Kalista II (1119.-1124.) i montekasinskog opata Oderizija IV (1123.-1126.). Za pregled povijesnih izvora i podataka o samostanu vidi I. OSTOJIĆ, 1964., 432-435; J. LUČIĆ, 1973., 80-81, te R. MENALO, 2003., 34-35.

⁴⁵⁷ Preostalih šest ulomaka pronađenih u ljetnikovcu pripadaju drugom pelješkom sloju, a kapitel kod crkve u Rožatu, koji Žile smatra predromaničkim, prije se može datirati u 12. stoljeće.

⁴⁵⁸ Samostan Sv. Marije osnovao je Dubrovčanin Petar, koji je bio benediktinac na Tremitima. Prvi redovnici i njihov opat Leon bili su također dubrovački građani. Usp. I. OSTOJIĆ, 1964., 420-430; J. LUČIĆ, 1973., 78-81; R. MENALO, 28-29.

⁴⁵⁹ M. JURKOVIĆ, 1985., 193, sl. 27. Žile donosi četiri ulomka, usp. I. ŽILE, 1995., 145-148, 153; R. MENALO, 2003., 28, tome dodaje još jedan mali fragment. Šesti ulomak pronašao je Antun Ničetić u rubniku staze oko samostana 2002. g., usp. A. NIČETIĆ, 2010., 340-343.

Komolac, Sv. Duh

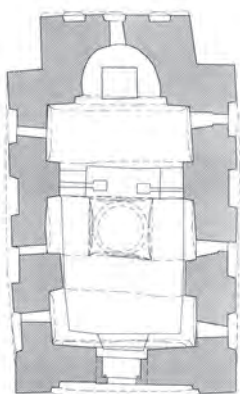
Rožat

Lokrum

Mrkan

Koločep, Sv. Nikola

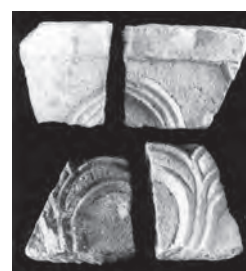
Lopud, Gospa od Šunja

Brsečine

Šipan, Sv. Mihajlo

Ošlje

stoljeća. Jedan dio grede ili pilastra ukrašen je geometrijskim prepletom dijagonala i kružnica s nepravilnim ritmom ispreplitanja traka, što smo već prepoznali kao osobiti detalj kotorskih klesara koji se ne javlja nakon sredine 9. stoljeća, a drugi je maleni ulomak na kojem se sačuvao krupni trolist, vjerojatno dio većeg motiva sinusoidalne biljne vitice. I ovdje bismo dakle mogli pretpostaviti postojanje starije crkve, što se može potkrijepiti i podacima o drevnoj naseljenosti otoka prije dolaska benediktinaca.⁴⁶⁰

Što se pak tiče još jednog benediktinskog položaja na otočiću **Mrkanu** pred Cavtatom, gdje se samostan Sv. Mihovila spominje od 13. stoljeća,⁴⁶¹ sačuvani arhitektonski ostaci protumačeni su kao kasnoantička grobnica ili memorija, nad čijim je zidovima u predromanici podignuta mala četvrtasta jednotravejna crkvice raščlanjena izvana lezenama, a iznutra širokim lukom s nišama.⁴⁶² Od nje se sačuvao tek sjeverni zid, te jedan ulomak gornjeg dijela pilastra s geometrijskim prepletom nadvišenim profiliranim križem proširenih krakova, koji posjeća na slične primjere *Kotorske klesarske radionice*.

Na sva tri naseljena otoka Elafita također su prisutni tragovi koji upućuju na zaključak da je rečena radionica i ovdje u prvoj polovini 9. stoljeća opremala očito najstarije kulturne građevine na otočju. Na **Koločepu** o tome svjedoči ulomak pilastra iz crkve Sv. Nikole s tipičnom vijugavom viticom s krupnim trolistima i naglašeno proširenim tuljcima na stabljici, posve identičnom s motivom na dovratnicima Sv. Luke u Kotoru. Ova je crkvice nakon istraživanja i obnove datirana u 9. ili 10. stoljeće, a od ključne važnosti za provenijenciju ulomka upravo ovoj arhitektonskoj strukturi, koja predstavlja već u potpunosti razvijeni južnodalmatinski kupolni tip, je pronalazak baze oltarne ograde s utorima za pilastre i pluteje koji, prema autoru, u potpunosti odgovaraju dimenzijama spomenutog pilastra.⁴⁶³

⁴⁶⁰ Pregled predbenediktinskih nalaza na Lokrumu donosi A. NIČETIĆ, 2010., 339-363, koji na osnovi jednog ulomka otvara mogućnost postojanja ranokršćanske sakralne građevine. Ostojić pak donosi podatak da su na otoku prije dolaska benediktinaca živjeli pustinjaci ili bazilijanci, usp. I. OSTOJIĆ, 1964., 421.

⁴⁶¹ I. OSTOJIĆ, 1964., 465-469; R. MENALO, 2003., 36-37.

⁴⁶² I. FISKOVIĆ, 1980., 246-249.

⁴⁶³ I. ŽILE, 2002., 263; ISTI, 2003., 78. Ostale pak ulomke od vapnenca pripisane prvotnoj opremi crkve, a radi se o ulomku pilastra i rekonstruiranim dovratnicima sa čistim geometrijskim prepletnim motivima osmica i pereca, ne možemo povezati s produkcijom razmatrane radionice. Crkva je inače imala i drugu fazu obnove u 11. stoljeću, kada su joj zazidani prozori s tranzenama te je bila ukrašena freskama. Brojni mramorni ulomci pronađeni u njezinom trijemu iz 19. stoljeća i kasnijim grobnicama potječu iz tada srušene crkve Sv. Mihajla, datirane u posljednju četvrtinu 11. stoljeća. Problematiku vidi u gore citiranim radovima Ivice Žile.

Na **Lopudu** u istočnoj uvali otoka, na fasadi mlađe crkve Gospe od Šunja, nalazi se uzidana ploča, donedavno neobjavljena, čiju fotografiju donosi T. Marasović.⁴⁶⁴ Dimenzije su joj nepoznate, a autor joj pretpostavlja funkciju pluteja, antependija oltara ili sl. Reljef je još jedna inačica motiva profiliranog latinskog križa proširenih krakova, upotpunjenog ljljanovim stabljikama i rozetama ispod antene, a jedinstven je po dva manja križa koji se nalaze s gornje strane. Sva tri križa postavljena su na kratke motke, slično primjerima na Andreacijevom sarkofagu.⁴⁶⁵ Neki od ulomaka koji se danas nalaze u Župskom muzeju u Lopudu, a potječu iz najstarijih predromaničkih crkava na otoku – Sv. Ilije i Sv. Ivana Krstitelja, također podsjećaju na produkciju *Kotorske klesarske radionice*.⁴⁶⁶

Na **Šipanu** se, u kompleksu srednjovjekovnog benediktinskog samostana Sv. Mihajla u Pakljenom,⁴⁶⁷ nalazi crkvice koja je, osim po pripadnosti južnodalmatinskom kupolnom tipu s jedinom sačuvanom kupolom na otoku, zanimljiva i po ostacima stupića starijeg ranokršćanskog oltara, na temelju čega s više sigurnosti možemo govoriti o kontinuitetu starijeg kultnog mjesta.⁴⁶⁸ U naknadno probijenim južnim vratima crkve pronađen je dio dovratnika u funkciji praga. Ulomak je dosada od nekolicine autora datiran u 11. stoljeće, što je, uz pripadnost arhitektonskom tipu, poslužilo i za datiranje crkve.⁴⁶⁹ No, budući da se na njemu nalazi motiv vijugave biljne vitice s krupnim trolisnim cvjetovima i tuljcima na stabljici, kojem se najbliža paralela nalazi na ulomku pilastra iz Sv. Nikole na Koločepu (ovdje u varijanti s volutama u središtu krugova vitice), bez ikakvih ograda pripisujem ga produkciji *Kotorske klesarske radionice*. Nadalje, treba se zapitati nije li dovratnik mogao originalno pripadati glavnom portalu predromaničke crkve čije zapadno pročelje nije sačuvano zbog kasnije nadogradnje prednjeg dijela, ali su mu u istraživanjima otkriveni tragovi. Dovratnik je tada, nakon razlaganja zapadnog pročelja,

⁴⁶⁴ T. MARASOVIĆ, 2013., 242-243. Uvala Šunj u srednjem vijeku zvala se *Bissonus*, a taj je toponim jedan od najstarijih na otoku i romanskog je porijekla, kako tvrdi J. LUČIĆ, 1973., 48.

⁴⁶⁵ Razrađeniji prikaz takvog križa na nešto dužoj, tordiranoj motki isklesan je na Višeslavovoj krstionici, a protumačen je kao procesionalni križ vezan uz pokršćavanje katekumeneja, usp. V. DELONGA, *Hrvati i Karolinzi*, kat. IV. 200., 309-312.

⁴⁶⁶ Ulomci su inače dosada bili neobjavljeni i nismo ih bili u mogućnost razgledati u Župnoj zbirke. Crteže nekih od njih donosi T. MARASOVIĆ, 2013., 246-247, pa prijedlog atribucije donosim samo na temelju korištenih motiva.

⁴⁶⁷ I. OSTOJIĆ, 1964., 456-459.

⁴⁶⁸ I. FSKOVIĆ, 1970., 21-27.

⁴⁶⁹ J. POSEDEL, 1952., 122-128. Njegovu dataciju preuzimaju i I. FSKOVIĆ, 1970., 21-22, te T. MARASOVIĆ, posljednji put 2013., 211-215.

mogao dospjeti u novoprobijeni južni crkveni portal. Uzimajući u obzir i situaciju u Sv. Nikoli na Koločepu, kojem je pripadao pilastar iz prve polovine 9. stoljeća, otvara se dakle mogućnost znatno ranije datacije crkava južnodalmatinskog kupolnog tipa od, u literaturi prevladavajućeg, 11. stoljeća.⁴⁷⁰

Najsjeverniji primjeri na kojima zapažamo dljeto kotorskih klesara nalaze se van dubrovačkog teritorija, na području koje je pripadalo zahumskoj državi. Za objavu ulomka u **Brsečinama** južno od Slanoga, koji je na žalost uništen u vrijeme Domovinskog rata, zaslužan je T. Marasović,⁴⁷¹ dok Ivica Žile spominje i točno mjesto gdje se nalazio – bio je, naime, uzidan u ljetnikovcu Zuzora.⁴⁷² Porijeklo ulomka je nepoznato, a T. Marasović pretpostavlja da je potjecao iz stare mjesne crkve Sv. Đurđa ili iz ruševnih ostataka sv. Stjepana, koji se nalaze pored nje. Radi se o još jednom pilastru s križem i prelomljenim ljiljanima pod njegovom antenom. Ispod križa nazire se krug vitice s tragom tuljastog proširenja.

Četiri ulomka predromaničke skulpture u **Ošlju**, pronađena prilikom istraživanja ove osebujne osmerolisne rotonde inače datirane u 10. stoljeće, može se pripisati *Kotorskoj klesarskoj radionici*.⁴⁷³ Karakteristične su troprute stabljike što završavaju krupnim trolisnim cvjetovima na praznoj pozadini, a po izostanku kompleksa *horror vacui*, po ikonografiji i dimenzijama trolista motiv ima najbliže analogije na ulomku pluteja iz Sv. Duha u Komolcu, ili na srodnom prikazu sa sarkofaga iz Sv. Stjepana na dubrovačkoj Pustijerni. Na jednome od ulomaka sa sačuvanom glatkom bordurom vidi se ugao nekog ornamenta koji se može protumačiti kao donji kraj *patibuluma* ili pak stupića koji ga je flankirao, stoga i ovdje možemo pretpostaviti srodan prikaz križa, možda pod arkadom i s

⁴⁷⁰ Takvu dataciju najizrazitije je zastupao T. Marasović u više svojih radova (usp. T. MARASOVIĆ, 1960., 1984., 1994., ponešto ublaženo 2013.) i ona je postala gotovo općeprihvaćena, iako se u raspravama Fiskovića nazirao nešto drugačiji razvojni put tog arhitektonskog rješenja, usp. I. FSKOVIĆ, 1985., 1988., 2001. M. Jurković je detaljnom analizom skulpture sa Sv. Mihajla u Stonu dokazao da je crkva morala biti izgrađena još u prvoj polovini 10. stoljeća (M. JURKOVIĆ, 1985., 188-189, bilj. 19), dok novija istraživanja elafitskih crkava, poglavito na temelju skulpture, upućuju na zaključak da su neke od njih nastajale već tijekom 9. stoljeća (Sv. Ivan Krstitelj, Sv. Ilija na Lopudu sa Spiridonovim arhitravom iz druge polovine 9. stoljeća, već spomenuti Sv. Nikola te Sv. Srđ i Sv. Barbara na Koločepu, usp. I. ŽILE, 2003., 115-118).

⁴⁷¹ T. MARASOVIĆ, 2013., 69.

⁴⁷² I. ŽILE, 2003., 33.

⁴⁷³ Najopširniji pregled istraživanja i prvu objavu ulomaka donosi P. VEŽIĆ, 2002., 220-231, s pregledom starije literature. U katalogu R. MENALO, 2003., 39, 47, sl.10, nalazi se fotografija sva četiri srodna ulomka. Autorica iznosi mišljenje da se radi o ulomcima antependija oltara, vjerojatno zbog nešto manje debljine ulomaka od oko 5-6 cm.

parovima trolista u donjem dijelu. Radi se po svemu sudeći o ranijem djelu radionice, a u tom slučaju zasigurno i o starijoj crkvi na mjestu današnje.⁴⁷⁴

Slika koja nam se analizom skulpture s odlikama *Kotorske klesarske radionice* otkriva na dubrovačkom području, ukazuje na situaciju umnogome usporedivu s onom u Boki kotorskoj. Radi se o 12 lokaliteta (10 na dubrovačkom teritoriju i 2 u Zahumlju) od kojih su četiri urbana, čak šest onih koje će kasnije naseliti benediktinci te četiri ruralne crkve koje su zacijelo služile kao župne ili su bile u funkciji manjih privatnih zadudžbina. Iako se radi gotovo o istom broju i omjeru različitih lokaliteta, ovdje, za razliku od Boke, uz izuzetak gradskih crkava, o ostalima imamo vrlo oskudne podatke dok je korpus reljefa značajno manji nego u Boki. U većini slučajeva radi se tek o jednom ili dva spolirana ulomka uzidana u kasnije sakralne ili profane građevine, te nisu poznati nikakvi podaci o tlocrtu niti o karakteru crkava kojima su pripadali. Samo u slučaju Sv. Nikole na Koločepu ostaci arhitekture mogu se povezati s dotičnim ulomkom, što smo pretpostavili i u Sv. Mihajlu u Pakljenome. Predromaničke crkve na Mrkanu i u Ošlju najvjerojatnije su ipak mlađe od 9. stoljeća, pa možemo tek nagađati da su na njihovim mjestima (na Mrkanu je to najvjerojatnije kasnoantička presvođena građevina u donjoj razini) postojale stariji objekti na kojima su radili majstori *Kotorske klesarske radionice*. To posebno vrijedi za benediktinske lokalitete, osnovane, odnosno prvi put spomenute tek od 11. do 13. stoljeća, tako da za dubrovačko područje nemamo dovoljno materijalnih podataka na temelju kojih možemo govoriti o ranijem djelovanju benediktinaca kao što je to u Boki. Ovdje dakle, barem s aspekta razvoja skulpture, ostaje i dalje na snazi Ostojićeva tvrdnja o najvećem procvatu benediktinskog reda od 11. do 13. stoljeća

Pokušajmo sada pojasniti što je utjecalo na to da se Dubrovčani u prvoj polovini 9. stoljeća radi opremanja sakralnih interijera svojih najznačajnijih crkava obrate upravo kotorskim klesarima? U prvom redu zbog činjenice što se upravo u Kotoru susrećemo s najranijom ranosrednjovjekovnom skulpturom na čitavom području južne Dalmacije. Kako su to pokazala istraživanja kojima je prepoznat i definiran opus *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana*, Kotor je imao duži kontinuitet opremanja svojih kulturnih građevina

⁴⁷⁴ ISTA, 2003., 39; A. MILOŠEVIĆ, 2011., 46, nagađa da bi sačuvani ostaci osmerolista mogli eventualno pripadati 9. stoljeću. M. TOMASOVIĆ, 2011., 163-165, pak, upozorio je na ostatke rimske arhitekture na lokalitetu.

liturgijskim instalacijama u maniri novog, predromaničkog stila. Tu je već u posljednjoj četvrtini 8. stoljeća biskup Ivan poduzeo crkvenu obnovu i uređenje starijih ranokršćanskih crkava novim inventarom pozivajući, kako pretpostavljam, umjetnike iz sjevernijih dijelova Dalmacije. U Dubrovniku, što je vrlo važno, nije prepoznat taj rani sloj skulpture, dok je u Kotoru uhvatio, kako se čini, čvrste korijene, te su ovi umjetnici školovanjem mlađe generacije lokalnih majstora utjecali na formiranje *Kotorske klesarske radionice*, a time i na poseban procvat kamenarske djelatnosti u tom gradu. Stoga je bilo logično da se Dubrovčani obrate upravo na kotorsku adresu, gdje je u to doba raskošnim klesarijama nova radionica ukasila novoizgrađenu memoriju i obogatila tadašnju katedralu.

Na koji je način točno funkcionirala *Kotorska klesarska radionica* zadovoljavajući narudžbe iz udaljenijih krajeva, malo je teže pretpostaviti. Još uvijek se vrlo malo zna o načinu organiziranja posla u ranosrednjovjekovnim klesarskim i općenito obrtničkim radionicama.⁴⁷⁵ Međutim, u novije vrijeme čini se da počinje prevladavati uvjerenje da se narudžbe nisu izvršavale u nekom fiksnom, točno određenom prostoru ateliera ili radionice te zatim transportirale kao gotovi proizvod, već na način da su se klesale na samom licu mjesta, odnosno na gradilištu crkve ili u njenoj neposrednoj blizini.⁴⁷⁶ Takođe, mnogo je logičnije pretpostaviti da su se majstori kamenom opskrbljivali na mjestu na kojem su i radili, a ne na svom matičnom tlu. Tako se na dubrovačkom području ne susrećemo s onom vrstom žućkastog vapanenca kojeg su kotorski klesari gotovo redovito upotrebljavali u Boki.

Upravo ovakav način rada na terenu ključan je za širenje djelokruga radionice i za priskrbljivanje novih narudžbi. Ukoliko su njihov broj i učestalost bili dovoljni da se majstor(i) duže zadrže na nekom području, jedan ili više njih mogli su preseliti svoju djelatnost iz Kotora u Dubrovnik te time formirati neku vrstu podružnice, ili, da upotrijebim Rapanićev izraz, „ekspoziture“.⁴⁷⁷ To je naravno ovisilo o razvijenosti

⁴⁷⁵ Neka promišljanja o toj problematici u svojoj studiji o predromaničkoj umjetnosti iznio je Ž. RAPANIĆ, 1987., 131-138, 149-163.

⁴⁷⁶ Vrlo zanimljive rasprave vezane uz spomenutu problematiku mogle su se čuti na XIII. Danima Cvita Fiskovića u Orebiću 2012. godine, posvećenima tematici majstorskih radionica u umjetničkoj baštini Hrvatske, gdje su se iskristalizirala neka od navedenih razmišljanja.

⁴⁷⁷ Do sličnog zaključka možda je došao i Žile kad je govorio o „povezanosti dvaju kvalitetnih klesarskih radionica u Dubrovniku i Kotoru (op. M.Z.: ali krajem 11. stoljeća), što su oblikovale jedinstveni radionički krug.“, usp. I. Žile, 2003., 130. To bi, međutim, podrazumijevalo korištenje istih grafičkih predložaka s

najvišeg društvenog sloja koji je bio naručilac spomenika, o njihovom imovinskom statusu i financijskim mogućnostima, te u prvom redu o uređenosti i snazi crkvene organizacije, konkretno tadašnje dubrovačke biskupije kao nasljednice one epidaurske. Jednom riječju – o razvijenosti same sredine ovisilo je koliko će ona biti receptivna. A Dubrovnik je to u velikoj mjeri i bio: kako su majstori širili svoju djelatnost, zacijelo su im bili potrebni dodatni pomoćnici za obradu i klesanje kamena, koje su stvarali školovanjem lokalnih klesara – šegrta poteklih iz domaće sredine. Upravo je to bila ona ključna točka presudna za razvoj klesarske djelatnosti u novoj sredini, te za njezino potpuno osamostaljenje i daljnji kontinuirani razvitak koji će u Dubrovniku uslijediti u kasnijem razdoblju. Uostalom, upravo se tako formirala i sama *Kotorska radionica*. Na taj način klesarski se zanat širio i produkcija je bila sve razgranatija, zadovoljavajući rastuće potrebe naručitelja za opremanjem sakralnih građevina koje su u velikom broju nicali tijekom 9. stoljeća, a na prostoru slavenskih država učestalije od 10. stoljeća nadalje, što će pokazati kasniji dubrovački i pelješki materijal.

○ **Gradovi Dračke teme**

U razdoblju kojeg pokriva djelatnost *Kotorske klesarske radionice* došlo je do reorganizacije i jačanja bizantske administracije na području zapadnog Balkana te je, najvjerojatnije u doba cara Nikifora (802.-811.), došlo do osnivanja Dračke teme, koja se prostirala od Budve pa sve do Valone na obali Otrantskih vrata.⁴⁷⁸ Južno je graničila s temom Nikopolis, dok joj se na sjeveru nalazila tada još uvijek arhontija Dalmacija, koju će tek Bazilije Veliki reorganizirati u temu nakon svog dolaska na vlast 867. godine.⁴⁷⁹ U njezinim granicama nalazili su se, dakle, jadranski gradovi Budva, Bar, Ulcinj, Lješ i Drač. U svim ovim obalnim gradovima osim same metropole⁴⁸⁰ također su prepoznati

određenim razlikama u njihovom tretiranju, međusobnim kombinacijama i različitoj primjeni na plohamo liturgijskih instalacija, te zasigurno i uočljivijim razlikama u načinu izvedbe motiva i korištenju dlijeta. Takve pak razlike nisam uočila između dubrovačkog i bokeljskog materijala. Nasuprot tome, detalji klesanja, tretiranja pozadine, način držanja dlijeta i ikonografija (uz neke rijetke specifičnosti) gotovo su u cijelosti jednaki, zbog čega ustrajem u stavu da se radi o jednoj te istoj radionici koja je radila na oba područja.

⁴⁷⁸ O vremenu osnivanja Dračke teme J. FERLUGA, 1964. Usp. također G. OSTROGORSKI, 2006., 115.

⁴⁷⁹ J. FERLUGA, 1955., 53-67.

⁴⁸⁰ Drač je bio najjača bizantska luka na Jadranu. Zbog većeg broja ranosrednjovjekovnih nekropola *intra muros* zaključuje se da nije u kontinuitetu dočekao 9. stoljeće, već mu je urbani život bio prekinut u 7. stoljeću zbog brojnih slavenskih upada. U gradu, osim nekoliko ranokršćanskih crkava (najmonumentalnija

izdvojeni primjeri skulpture koji se mogu povezati s produkcijom *Kotorske klesarske radionice* – neki još odavno, neki u recentnim istraživanjima, a ovdje ću im pokušati pridodati još nekoliko ulomaka.⁴⁸¹

Vjerojatno najsjeverniji grad Dračke teme bila je **Budva**.⁴⁸² Prilikom ranosrednjovjekovne obnove trobrodne ranokršćanske bazilike danas nepoznatog titulara, jedina instalacija unesena u njezin interijer bio je veliki ciborij, širine stranica oko 190 cm, sasvim u skladu s dimenzijama bazilike. Jednostavnijom koncepcijom ukrasa, materijalom a i dimenzijama razlikuje se od grupe mramornih ciborija isklesanih za katedralni kompleks u Kotoru, za ulcinjsku i rožatsku(?) crkvu, te za dubrovačku katedralu (također od vapnenca). Ovaj, naime, nije imao bočne niti gornju rubnu traku s pletenicom, pa niti raskošni antikizirajući vijenac, kojeg je zamijenila jednostavnija greda s kukama i natpisnim poljem, s prošupljenim prostorima između kuka. Kao materijal iskorišteni su stariji pluteji koji su u ranokršćanskoj bazilici, po mojem mišljenju, dijelili bočne od središnjeg broda, o čemu svjedoči sačuvana rubna profilacija na stražnjoj strani nekih ulomaka. Zato je i razumljiva relativno mala visina arkada i nemogućnost izvedbe reljefno istaknutog vijenca na vrhu. Njihove su dimenzije doista u skladu s debljinom i

je bila bazilika u Arapaju van grada, dužine 90 m, s ostacima raskošnih podnih mozaika s pastoralnim scenama), od ranosrednjovjekovnih sakralnih građevina poznata je jedna bizantska bazilika otkrivena ispod današnje džamije Fatih, datirana u 10./11. stoljeće (A. MEKSI, 2004., 150-152, fig. 85-86). Nekoliko sačuvanih reljefa nepoznatog porijekla pokazuje tipične odlike srednjobizantske provincijalne skulpture, dok o visokim dosezima klesarskog zanata možda ponajbolje svjedoči ulomak vrlo vješto klesanog arhitrava s izduljenim profiliranim kukama sa svrdlanim udubljenjima u sredini zavojnice (koje inače nisu karakteristika bizantske dekorativne skulpture!) te dijelom natpisa na grčkome, sa slovima koja nisu uklesana već se reljefno izdižu iznad podloge (A. MEKSI, 2004., 138-139, fig. 62-67).

⁴⁸¹ U potrazi za južnom granicom djelovanja *Kotorske klesarske radionice* nastojala sam apsolvirati arheološku baštinu albanskih jadranskih gradova, koja se u posljednje vrijeme sve intenzivnije istražuje zahvaljujući međunarodnim projektima. U tome mi je od neprocjenjive važnosti bila doktorska disertacija D. PRERADOVIĆ, 2010./11. s mnoštvom podataka o sakralnoj topografiji bizantskih jadranskih središta, koja mi je dala važne smjernice za daljnja istraživanja. Autorici iskreno zahvaljujem na uvidu u njezinu radnju. Za pregled ranokršćanske podloge vidi S. MUČAJ, 2008., 377-384; o porijeklu ranosrednjovjekovnih gradova S. ANAMALI, 1989., 2617-2635; prvu sintezu o crkvenoj arhitekturi Albanije od 7. do 15. stoljeća donosi A. MEKSI, 2004. Od novije literature vezane za Drač najvažniji je talijansko-albanski *Progetto Durrës*, čiji su rezultati objavljeni u dva broja časopisa *Antichità altoadriatiche*, s vrijednom arheološkom kartom Drača (*carta del rischio archeologico*, usp. S. SANTORO – A. MONTI, 2004., 525-586.).

⁴⁸² Iako je Konstantin Porfirogenet ne spominje među kastelima Dračke teme poput *Elissosa* (Lješ), *Antibarija* (Bar) i *Elkiniona* (Ulcinj) (K. PORFIROGENET, gl. XXX, hrv. prijevod 78-79, grčka i engleska verzija 262-263, redak 96 i 97), vjerojatno je bila poštovana stara administrativna podjela prema kojoj je Budva bila najsjeverniji grad provincije *Prevalitanae*. Dračka je tema naime naslijedila područje ove, kao i susjedne provincije *Epir Nova* južno od nje. Takvo mišljenje dijeli i D. PRERADOVIĆ, 2010./2011., 68, 105.

rekonstruiranom visinom (oko 80 cm) spomenutih ranokršćanskih pluteja, stoga zaključujemo da su klesari bili ograničeni dimenzijama dostupnog im spoliranog materijala.

Na prostoru ranosrednjovjekovnog grada **Starog Bara**, izgrađenog na stjenovitoj uzvisini 5 km udaljenoj od mora, u dugogodišnjim istraživanjima koja je pedesetih godina 20. stoljeća vodio Đurđe Bošković⁴⁸³ pronađen je ulomak grede koji se može pripisati dovratniku, pilastru ili pak vijencu pluteja. Pripadao je vjerojatno glavnoj gradskoj crkvi, manjoj trobrodnoj bazilici Sv. Teodora, datiranoj u 9-11. stoljeće prema ulomcima predromaničke plastike koji su samo djelomično objavljeni.⁴⁸⁴ Iznad nje je u romanici, nakon 1089. godine, kad je Bar postao nadbiskupijom, sagrađena nova i veća trobrodna romanička katedrala Sv. Đorđa, koja je stajala sve do eksplozije baruta 1881. godine.⁴⁸⁵ Ulomak na sebi nosi reljef biljne vitice s krupnim trolisnim cvjetovima i volutama u središtu, ali ne u uobičajenoj troprutoj varijanti s tuljcima, već se radi o dvoprutoj verziji kod koje je središnja os vitice naglašena kratkim jednoprutim prečkicama, u tradiciji *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana*.

Niti za malu crkvu u **Ulcinj** podignutu na krajnjem jugu grada nad morem, koju je krasio mramorni četverostrani ciborij *Kotorske klesarske radionice*, ne možemo sa sigurnošću tvrditi da je imala funkciju katedrale, iako je to, zbog velike starine grada, već

⁴⁸³ Istraživanja su obuhvatila čitav prostor grada unutar zidina, a objavljena su u iscrpnoj monografiji, usp. Đ. BOŠKOVIĆ, 1962. O urbanizmu Starog Bara usp. također P. MIJOVIĆ – M. KOVAČEVIĆ, 1975., 93-97.

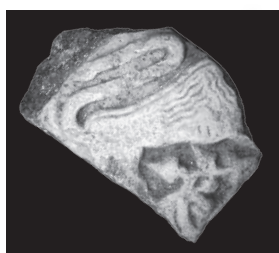
Godine 2004.-2007. u okviru programa *The Heritage of Serenissima* vođena su međunarodna arheološka istraživanja koja su dovela do novih spoznaja o nastanku i povijesti grada (S. GELICHI – M. GUŠTIN, 2005; S. GELICHI, 2006. i 2008.), te su ispravljene neke od zabluda koje su se provlačile kroz stariju literaturu. Jedna od njih je i pretpostavka o kasnoantičkom porijeklu grada i postojanju njegove biskupije u 8. stoljeću. Bar se prvi put spominje kod Konstantina Porfirogeneta (vidi prethodnu bilješku), a biskupija tek početkom 11. stoljeća kao sufragana dračke metropolije, prije nego će je 1022. papa Benedikt VIII podrediti dubrovačkoj nadbiskupiji. Detaljnije podatke s navođenjem relevantnih povijesnih izvora donosi D. PRERADOVIĆ. 2010./2011., 98-100.

⁴⁸⁴ M. ZAGARČANIN, 2006., 113-127 (?). Autor spominje broj od 25 fragmenata i tri ulomka natpisa, pronađenih u raznim dijelovima grada. Dio ulomaka donosi i I. PUŠIĆ, 2006., sl. 62-67, te T. MARASOVIĆ, 2013., 457. Većina meni poznatog materijala ukrašena je tipičnim geometrijskim prepletnim kompozicijama koje sam sklona datirati u nešto kasnije razdoblje 9. ili u 10. stoljeće.

⁴⁸⁵ Bar je od sredine 11. stoljeća bio glavni religiozni centar dukljanske države, te je njegova nadbiskupija smatrana nasljednicom ranokršćanske biskupije Dokleje.

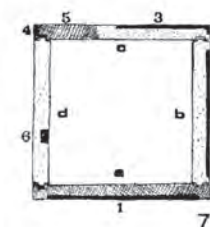
Stari Bar, Sv. Teodor

6

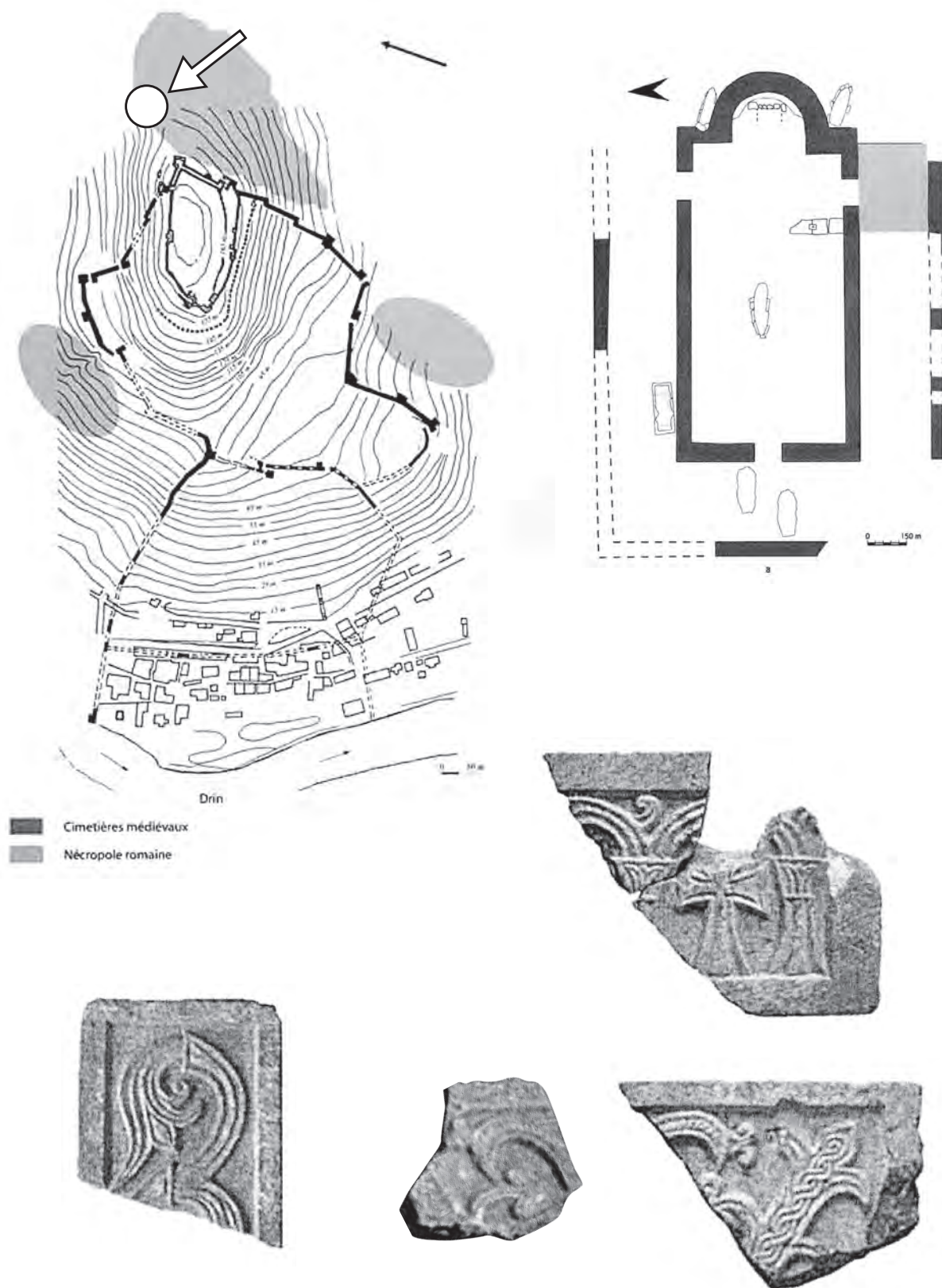
0 5 10 15 20 25cm

■ inscription

■ sculpture plate

Ulcinj

Lješ, grobna crkva istočne nekropole

pretpostavljeno.⁴⁸⁶ Prvi spomen ulcinjskog biskupa, naime, datira tek iz 925. godine, sa Splitskog crkvenog sabora, gdje je naveden kao najjužniji sufragan splitske metropolije. Crkva je najvjerojatnije bila posvećena Kristu ili, prema pretpostavci P. Vežića, Kristovom Preobraženju.⁴⁸⁷ Ciborij je odavno prepoznat kao jedan od ključnih spomenika ove grupe, posebno zbog fragmentiranog natpisa koji ga točno datira u vrijeme bizantskih careva Lava V Armenca i Konstantina u 813.-820. godinu, što je jedan od čvrstih repera za datiranje čitave radionice. Posebno je iscrpno obrađen u svim svojim aspektima – od dekoracije i radioničke pripadnosti do rekonstrukcije originalnog izgleda, a najviše pažnje zaokupljala je analiza teksta na natpisu, koja nudi nekoliko mogućih rješenja za restituciju – čemu se u osnovi nema što dodati.⁴⁸⁸ Istakla bih tek zapažanje P. Vežića o određenim razlikama u načinu modelacije lavljih tijela, s krupnijim glavama, prošupljenim očima koje su vjerojatno bile ispunjene staklenom pastom, te s nedostatkom legendi na bokovima. Ove razlike vjerojatno upućuju na različitog majstora unutar radionice, međutim opći izgled ciborija, repertoar svih motiva i korištenje istog grafičkog predloška specifičnog za određeno područje u kratkom vremenskom razdoblju nedvojbeno upućuje na njegovu pripadnost istoj radioničkoj produkciji.

Ciborij je sve donedavno bio poznat po šest svojih sačuvanih ulomaka koji su pronalazeni na razne načine na području čitavog starog ulcinjskog grada, uzidivani kao spolije u stambene građevine. Neki od njih u međuvremenu su nestali, da bi se zatim ponovno pojavljivali u ulomcima. Tako je 2005. godine D. Preradović u depou Zavičajnog muzeja u Ulcinju otkrila još jedan ulomak, ovaj put s tijelom lava okrenutog na desnu stranu, te ga je donijela u svojoj disertaciji pripisavši ga istome ciboriju.⁴⁸⁹ Ulomak je međutim ostao nepoznat široj javnosti sve dok se nedavno nije našao u 4. tomu *Dalmatiae praeromanicae*, ali je svrstan među ulomke nepoznatog porijekla iz grada.⁴⁹⁰

⁴⁸⁶ Takvo mišljenje iznosi P. MIJOVIĆ, 1986., 93. Ulcinj je, naime, najstariji grad na istočnoj obali Jadrana, a njegovo je osnivanje, na temelju ostataka kiklopskih zidina i grčkog natpisa posvećenog Artemidi Elafavoli, datirano u 5. st. pr. Kr.

⁴⁸⁷ P. VEŽIĆ – M. LONČAR, 2009., 147.

⁴⁸⁸ O njemu su raspravljali P. MIJOVIĆ, 1986., 91-104; D. PRERADOVIĆ-PETROVIĆ, 2002., 247-264; P. VEŽIĆ – M. LONČAR, 2009., 143-147, 224-231.

⁴⁸⁹ D. PRERADOVIĆ-PETROVIĆ, 2010./2011., 95, bilj. 507, Tav. X, fig. 34.

⁴⁹⁰ T. MARASOVIĆ, 2013., 471, Sl. 521.b. Autor pogrešno navodi da je ulomak objavljen od strane autorice 2000. godine.

Dosada također nisu problematizirana ni dva već objavljena ulomka trebeacije oltarne ograde s natpisima, pronađena u istraživanjima crkve još pedesetih godina 20. stoljeća.⁴⁹¹ Oni naime, za razliku od dijelova ciborija, od kojih niti jedan nije nađen na samom lokalitetu već isključivo u funkciji spolija uzidanih u okolne kasnije građevine, što je kod nekih autora podstaklo sumnju u izvorno porijeklo ciborija,⁴⁹² potječu upravo iz istraživanja crkve, a mogu se također pripisati majstorima *Kotorske klesarske radionice*. Jedan ulomak pripada tipičnom arhitravu njihove produkcije, s prepoznatljivim profiliranim kukama i reljefno istaknutim natpisnim poljem. Na sebi nosi dio natpisa (...*MIS*)*ERICORDI*, a karakterizira ga uncijalno slovo δ , zapravo vrlo slično grčkom slovu delta. Ista je grafija slova i na drugom ulomku – desnoj hasti križa izrazito proširenih krakova, s dva reda natpisa: ...*G(?)ODOM*, te *OARH*. Moguće je da u drugom redu spomenut arkandeo Mihovil, kako je pretpostavio Janković. Ovi ulomci predstavljaju čvrstu potvrdu da su kotorski majstori radili baš na ovoj crkvi, i to ne samo na ciboriju već, kako se čini, i na opremanju čitavog interijera unošenjem oltarne ograde visokog tipa, nadvišene križem iznad prolaza, što je dosada ostalo nezapaženo.⁴⁹³

Južnije od Ulcinja, točno na mjestu gdje istočna jadranska obala skreće prema jugu, 3 kilometra udaljen od obale nalazi se drevni ilirski grad **Lješ** (grč. *Elissos*, lat. *Lissus*, alb. *Lezha* ili *Lezhë*). Najstarija ilirska aglomeracija formirala se na strmom i 400 m visokom brdu – *Acrolissos*, dok se mlađi, helenistički *Lissos* razvio uz lijevu obalu Drima, a sastojao se od donjeg grada uz rijeku i gornjeg grada (akropole, citadele). Lješ je bio najjužniji urbani centar kasnoantičke provincije Prevalitane, te slovi kao jedan od rijetkih albanskih gradova koji nije bio napušten zbog avaro-slavenskih upada krajem 6. i tijekom 7. stoljeća. Kontinuitet autohtonog stanovništva s određenim stupnjem ruralizacije života uočen je novijim istraživanjima gradskih fortifikacija i ranosrednjovjekovnih nekropola, identificiranih iznad donjeg grada, s tri strane citadele.⁴⁹⁴ Na najvećoj od njih, koja se nalazila na blagoj istočnoj padini, u francusko-albanskim istraživanjima 2006. godine

⁴⁹¹ Đ. BOŠKOVIĆ – P. MIJOVIĆ – M. KOVAČEVIĆ, 1981., 110, T. LIX/4. Pažnju je na njih obratio Đ. JANKOVIĆ, 2007., 88, sl. 72.

⁴⁹² P. VEŽIĆ – M. LONČAR, 2009., 145; T. MARASOVIĆ, 2013., 466.

⁴⁹³ U ulcinjskom muzeju nalazi se i veći broj ulomaka koji potječu s nepoznatih mjesta u gradu i još uvijek su neobjavljeni, a među njima se ističe nekoliko s reljefima ptica koje ključaju grozd unutar vitice ili učvorenih četvrtastih kaseti, koje najvjerojatnije pripadaju kasnijem razdoblju, odnosno 11. stoljeću.

⁴⁹⁴ Sintezu o kasnoantičkom i ranosrednjovjekovnom Lješ, s posebnim obzirom na proučavanje kontinuiteta između ova dva razdoblja na temelju najnovijih rezultata arheoloških istraživanja donose E. NALLBANI – L. BUCHET, 2008., 239-61.

otkrivena je ranosrednjovjekovna jednobrodna crkva, protumačena kao grobna kapela.⁴⁹⁵ U jednom od grobova u narteksu pronađena su tri ulomka oltarne ograde, iskorištena kao građevni materijal u konstrukciji groba, a pronađen je *in situ* i dio njezinog podnožja s utorom za prihvat pilastra.

Sva tri ulomka posve su usporediva s našom južnodalmatinskom predromaničkom skulpturom, što je prilikom njihove objave i uočeno.⁴⁹⁶ Štoviše, koriste se upravo oni dekorativni motivi i kompozicije tipični u opusu *Kotorske klesarske radionice*. Na ulomku neidentificirane grede, vjerojatno arhitrava nalazi se friz troprutih arkadica, položen na male stupiće s kapitelima u obliku trolista.⁴⁹⁷ Pod njima su smješteni latinski križevi profiliranih obrisa i proširenih krakova, a prostor između arkada ispunjavaju karakteristični zavijuci – poput frizeva na vijencima pluteja iz Sv. Mihovila u Kotoru. Na drugom ulomku koji je najvjerojatnije pripadao pilastru nalazi se ponovo motiv biljne vitice s trolisnim cvjetovima i tuljastim proširenjima na stabljici, dok je na ulomku pluteja vidljiv dijagonalni prut ispunjen dvoprutom pletenicom te atrofirana glava i izduljeni vrat pauna, koji kljuca sroliki list ili grozd. Godine 2009. pronađen je i četvrti ulomak – nasuproti dio istog pluteja, s jednakim, ali zrcalno okrenutim prikazom pauna što kljuca sroliki list.⁴⁹⁸ Ovdje po prvi put donosim opisane ulomke i povezujem ih s produkcijom *Kotorske klesarske radionice*, što znatno proširuje njezin djelokrug do samog juga istočnojadranske obale.

⁴⁹⁵ L. BUCHET – E. METALLA – E. NALLBANI, 2007., 480-482, Fig. 20 i 21; E. NALLBANI – L. BUCHET, 2008., 258-260, Fig. 8 i 15. Crkvu je za zapadne i sjeverne strane flankirao narteks, dok je s jugoistočne imala odvojeni aneks, koji je, kao i svetište, bio ukrašen freskama. Nekropola je inače datirana od kraja 6. do kraja 12. stoljeća, s perifernim kasnijim ukopima sve do turskog perioda. Najstariji sloj 6-8. stoljeća prema grobnim nalazima može se povezati s ostalim grobljima starosjedilačke Komani kulture.

⁴⁹⁶ E. NALLBANI – L. BUCHET, 2008., 258, bilj. 48. Autori su uočili analogije sa skulpturom 8. i 9. stoljeća na dalmatinskoj i crnogorskoj obali. Zasada je to jedini argument za dataciju crkve, koja je funkcionirala do kraja 12. stoljeća, kad je prema nalazu novca datiran najmlađi ukop u crkvi.

⁴⁹⁷ Budući da nisu objavljene dimenzije niti detaljniji opis ulomaka, teško mi je suditi o njihovoj točnoj funkciji.

⁴⁹⁸ Ulomak je pronađen u ispuni stubišta otkrivenog u južnom dijelu narteksa, koje je vodilo do duboke zidane konstrukcije preliminarno protumačene kao krsni zdenac (L. BUCHET – E. NALLBANI, 2009., 462-463, Fig. 12-14). Daljnjim istraživanjima 2011. godine utvrđeno je da se radi o cisterni, čijim je pražnjenjem pronađeno još nekoliko ulomaka, ali nisu objavljeni fotografijama (L. BUCHET – E. NALLBANI – S. LELA, 2011., 626-628, Fig. 25 i 26).

Na ovako proširenom području djelovanja vidimo da se Ulcinj više ne javlja kao izdvojeni primjer. Svi gradovi novoosnovane Dračke teme doživjeli su u prvom dijelu 9. stoljeća određeni procvat, što je povezano s jačanjem bizantske vlasti a zasigurno i s obnovom crkvene organizacije u njima, koja se očituje u gradnji, odnosno obnavljanju najvažnijih sakralnih građevina u gradu. Među njima Ulcinj svakako predstavlja najambiciozniji primjer po svom mramornom ciboriju, kojem se sada može pridodati i oltarna ograda od vapnenca, dok se u Budvi radilo samo o ciboriju, a u Lješuu o manjoj oltarnoj ogradi u grobnoj crkvi. O opremi Sv. Teodora u Baru ne možemo puno toga zaključiti, ali i ona je zacijelo, sudeći prema zasad jedinom ulomku dovratnika, morala imati znatnijih ostataka, s vremenom raznesenih ili uništenih.

Ipak je ovdje, barem prema sadašnjem stanju istraženosti, uočljiv znatno manji obim narudžbi nego na matičnom području djelovanja radionice te na tlu dubrovačke Astoreje – opremljena je bila tek po jedna, glavna crkva u svakom gradu. Nedostaju benediktinski lokaliteti⁴⁹⁹ i male privatne zadudžbine koje bi svjedočile o jačem pokrštavanju slavenskog življa te o razvijenijem stupnju društvenog razvitka koji pojedincima omogućava takve financijske izdatke. Zasada nemamo potvrde da su se majstori dulje zadržavali na ovom području, osim koliko je bilo potrebno da izvrše narudžbu. Čini se kao da tada još nisu sazreli uvjeti za širenje klesarske djelatnosti i za školovanje mladih majstora koji bi širili to znanje i stvarali vlastitu produkciju u gradovima, onako kako se to pokazalo u Dubrovniku.

No, slika koju nam podastire ovdje prikazani materijal zasigurno nije konačna i na nju znatno utječe slabija istraženost područja u odnosu na sjevernije krajeve, stoga u doglednoj budućnosti i ovdje treba očekivati daljnje nalaze. Zasada možemo rezimirati da je *Kotorska klesarska radionica* na južnom Jadranu, od Ošlja do Lješa, dakle na tlu bizantske Dalmacije, Dračke teme ali i slavenskih državnih tvorevina Zahumlja, Travunije i Duklje opremila nemali broj od čak 28 crkvenih građevina, te se na čitavom tom području, osim na matičnom tlu Boke kotorske, javlja i kao najstariji umjetnički izričaj ranoga srednjeg vijeka.

⁴⁹⁹ Ni ovo područje ne oskudijeva značajnim benediktinskim samostanima, kao što je na primjer Ratac gdje su pronađena dva ulomka arhitrava gotovo identična „Spiridonovom“ ulomku s Lopuda ili onome nepoznatog porijekla u Dubrovniku (Đ. BOŠKOVIĆ – V. KORAC, 1956-57., sl. 8 i 9), ili opatija Sv. Sergija i Bakha na Bojani, gdje su sahranjivani članovi dukljanske vladarske dinastije (R. VUJIČIĆ, 2007., 125-128, sa starijom literaturom), ali njihovo je osnivanje izgleda uslijedilo nešto kasnije.

Kotor, katedralni kompleks

Ulcinj

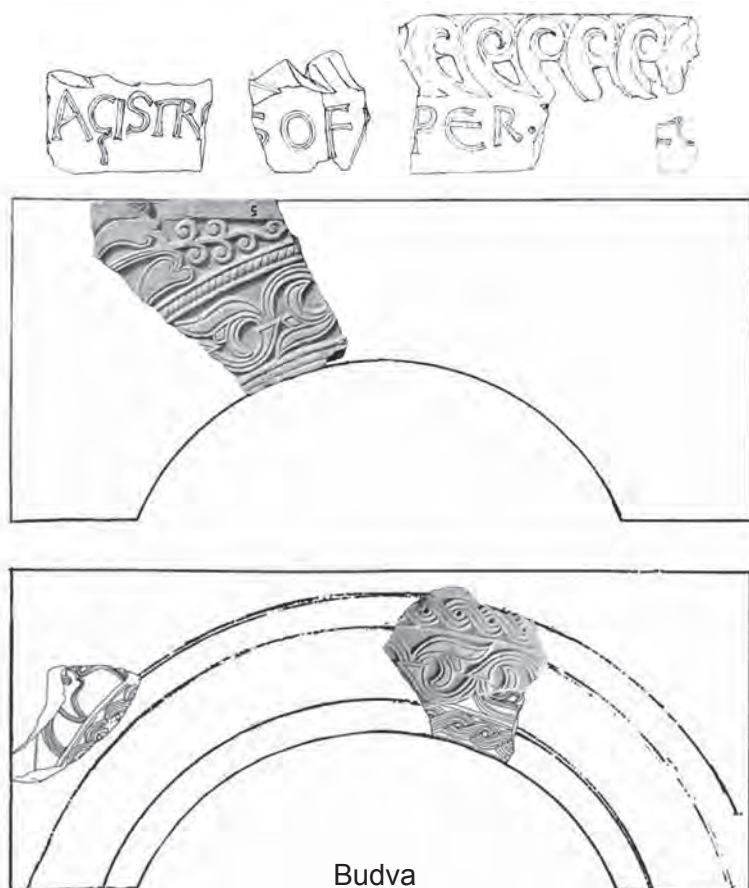
Komolac

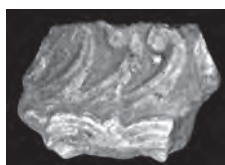
Dubrovnik, katedrala

Prevlaka, Sv. Mihovil

Malo Rose

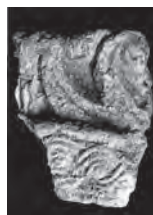
Kotor, katedrala

Ulcinj

Prevlaka, Sv. Mihovil

Dubrovnik, katedrala

Kotor, Sv. Mihovil

Malo Rose

Malo Rose

Dubrovnik, katedrala

Ulcinj

Kotor,
katedrala

Vranovići,
Sv. Stefan

Kuti,
Sv. Andrija

Prevlaka,
Sv. Mihovil

Kotor, Sv. Tripun

Dubrovnik, "Na Andriji"

Prevlaka, Sv. Mihovil

Kotor, Sv. Mihovil

Lješ

Kotor, Sv. Mihovil

Dubrovnik,
Sv. Stjepan

Dubrovnik, Sv. Marija na Kaštelu

Brsečine

Prevlaka,
Sv. Mihovil

Prevlaka, Sv. Mihovil

Školj

Perast, Sv. Juraj

Mrkan

Dubrovnik, Sv. Stjepan

Dubrovnik, katedrala

Komolac, Sv. Duh

Lopud, Gospa od Šunja

Kotor, nepoznato porijeklo

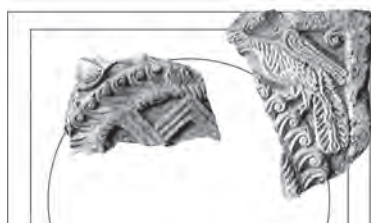
Kotor, Sv. Marija

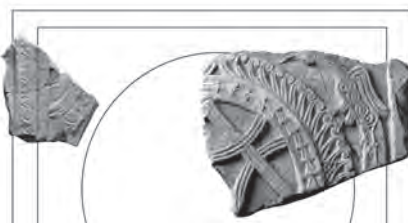
Dubrovnik, katedrala

Kotor, katedrala

Dubrovnik, katedrala

Kotor, Sv. Mihovil

Lješ

Dubrovnik, katedrala

Kotor, Sv. Ana

Kotor, Sv. Mihovil

Prevlaka,
Sv. Mihovil

C. SKULPTURA 10. STOLJEĆA

U dosadašnjim analizama predromaničke skulpture Boke kotorske nisu uočeni reljefi koji bi bili argumentirano datirani u 10. stoljeće, ukoliko izuzmemo danas već zastarjele stavove koje je iznosila Jovanka Maksimović.⁵⁰⁰ Ta činjenica na prvi pogled teže je shvatljiva, ukoliko uzmemo u obzir da je upravo u južnoj Dalmaciji, za razliku od njezinog sjevernijeg dijela i teritorija hrvatske sklavinije koji zaista oskudijeva reljefima 10. stoljeća, na susjednom dubrovačkom i pelješkom području ovaj sloj skulpture vrlo dobro diferenciran zaslugom Miljenka Jurkovića,⁵⁰¹ a u novije vrijeme i objavom plastike Sv. Petra Velikog iz pera Željka Pekovića.⁵⁰² Razlog ovoj neusklađenosti leži u činjenici da se bokeljskom skulpturom van opusa *Kotorske klesarske radionice* hrvatski kunsthistoričari gotovo uopće nisu bavili, dok se lokalni kotorski ili srpski znanstvenici pak nisu referirali na radove naših autora, a posebno su im Jurkovićevi rezultati ostali posve nepoznati. Treba konstatirati da dosada općenito u tamošnjoj znanstvenoj kritici nije posvećena dužna pažnja analogijama sa susjednim regionalnim područjima niti je prepoznata važnost sagladavanja južnodalmatinske predromanike u širim okvirima, u čemu leži ključ za donošenje zaključaka o njezinu nastanku i kontinuiranom razvoju do kraja 11. stoljeća. Ovdje ću nastojati barem djelomično ispuniti tu prazninu i iznijeti uočene paralele s preostalim južnodalmatinskim materijalom datiranim u 10. stoljeće.

Analizom predromaničke skulpture u Boki kotorskoj zapaža se prekid kontinuiteta u lokalnoj klesarskoj produkciji nakon sredine 9. stoljeća, koji se tako lijepo mogao pratiti od kraja 8. i tijekom prve polovine 9. stoljeća u najmanje dvije generacije majstora. Razloge toj pojavi najvjerojatnije treba tražiti u nesigurnosti što su je sredinom 9. stoljeća unijeli pojačani upadi Saracena u Jadran. Privremena stagnacija mogla je uslijediti već

⁵⁰⁰ Autorica je, naime, malobrojne reljefe ukrašene isključivo geometrijskim motivima smještala u ranije razdoblje 9. i 10. stoljeća, dok je svu ostalu skulpturu, uključujući i čitav opus *Kotorske klesarske radionice*, datirala u 11. stoljeće. Svoje je stavove rezimirala posljednji put u J. MAKSIMOVIĆ, 1971., na temelju nekoliko starijih radova.

⁵⁰¹ M. JURKOVIĆ u svojoj magistarskoj radnji, usp. 1984., te radovi 1985., 1986., 1988.

⁵⁰² Ž. PEKOVIĆ, 2010.

nakon 841. godine kada je „donji Kotor“, iako ne znamo uolikoj mjeri, zajedno s Budvom i Rosama bio pogođen njihovim upadom u Boku.⁵⁰³ Osnivanje teme Dalmacije početkom vladavine Bazilija Velikog značilo je stabilizaciju prilika i u ovim prostorima, a zasigurno je imalo određenog utjecaja i na razvoj umjetničkih zbivanja, iako ne uolikoj mjeri koliko je to imao bizantski angažman na Jadranu u ranom 9. stoljeću.

Naime, na temelju analize materijala stječe se dojam da Kotor više nije uspio obnoviti onaj značaj koji je imao u razvoju skulpture 9. stoljeća. Broj ulomaka koji se može pripisati 10., ali i 11. stoljeću višestruko je manji od onoga s kraja 8. i prve polovine 9. stoljeća. Kotor tada više nije centar iz kojega klesari odlaze raditi u druge sredine, već ima isključivo receptivni karakter: vodeću ulogu u okviru južnodalmatinske klesarske produkcije preuzimaju sada dubrovačke radionice koje svoju produkciju šire na sve razvijenije i politički moćnije područje Zahumlja s njegovom prijestolnicom u Stonu, a prema jugu sporadično i dalje od Kotora.

Najuočljivija nova komponenta koja se javlja u skulpturi 10. stoljeća na području Boke jest dominantna, štoviše isključiva prisutnost geometrijske pletorne ornamentike sjevernjačke prekoalpske inspiracije, koja u južnu Dalmaciju dopire najvjerojatnije iz sjevernijeg dijela jadranske obale. Izraženiji prodor takve geometrijske komponente na plastici sjevernijih hrvatskih krajeva uočava se u drugoj polovini 9. stoljeća na skulpturi Branimirova doba (*Dvorska i Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira*), iako i *Trogirska klesarska radionica* već koristi višestruke preplete dijagonalnih traka koji ukrašavaju tek pilastre i vijence pluteja. Najnapredniji je u tom smislu bio *Majstor koljanskog pluteja*, čije je djelovanje u novijoj znanosti, nakon početne kronološke nedefiniranosti, smješteno već u prvu polovinu 9. stoljeća.⁵⁰⁴ U to doba koristi ih i *Kotorska klesarska radionica*, ali kako je već uočeno, takve preplete, redovito jednostavnije i gotovo uvijek u istoj specifičnoj inačici ispreplitanja učvorenih kružnica i dijagonalnih traka, ograničava samo na uske površine lučnih traka ciborija i rjeđe pilastara, te ih uvijek upotpunjuje bogatim biljnim repertoarom i simboličnim motivima.

⁵⁰³ O tome nas izvještava K. PORFIROGENET, 2003., hrvatski prijevod N. pl. Tomašića na str. 65, grčki izvornik G. Moravcsik/R. J. H. Jenkins, str. 244 (29. glava, 92. redak), ali i Ljetopis popa Dukljanina, usp. F. ŠIŠIĆ, 1925., 330, bilj. 24.

⁵⁰⁴ M. JURKOVIĆ, 1992., 27-28. Takvo mišljenje izneseno je od strane istog autora, te N. Jakšića, i u njihovim raspravama, usp. *Hrvati i Karolinzi I*, 2000. Opširnije o problematici datiranja *Majstora koljanskog pluteja* u doktorskoj disertaciji kolege Josipovića: I. JOSIPOVIĆ, 2013., 79-82.

Određeni broj kotorskih ulomaka, međutim, ukrašen je isključivo geometrijskim prepletima, bez ikakvog prisustva nekada dominantne biljne i životinjske ornamentike. Kompozicije su nešto složenije i sastoje se u pravilu od dvostrukih troprutih kružnica od kojih su one unutarnje jednostavne i neučvorene, dok su vanjske međusobno učvorene na sve četiri strane, spajajući se s ravnim rubnim trakama koje teku uz rubove plohe. Ispresijecane su jednostrukim ili također dvostrukim nizovima dijagonalnih troprutih traka, te se osim na pilastrima i vijencima javljaju i na većim površinama pluteja. Takav je slučaj na dva preostala dijela oltarne ograde koji su kao spolije pronađeni u kasnijem franjevačkom samostanu Sv. Klare u Kotoru. On je pak sredinom 14. stoljeća osnovan na mjestu starijeg ženskog benediktinskog samostana nepoznatog titulara, stoga sam pretpostavila mogućnost da su pripadali prvotnoj skulptorskoj opremi tog benediktinskog svetišta, s okvirnom datacijom u 10. ili zadnju četvrtinu 9. stoljeća.

Kao najbliži oslonac za dataciju poslužile su mi analogije na dubrovačkom području, gdje se naglašenija primjena geometrijske komponente javlja na klesarijama Sv. Petra Velikog u Dubrovniku, koje su prema Pekoviću nastale u jednoj fazi prilikom gradnje crkve krajem 10. stoljeća.⁵⁰⁵ Treba međutim uzeti u obzir i davniju pretpostavku M. Jurkovića o dva sloja pleterne plastike u Sv. Petru, od kojih prvi sloj datira već u sredinu ili drugu polovinu 9. stoljeća nazivajući ga „ranom pleternom skulpturom“ i uočavajući mu bliskost s prvim pelješkim slojem.⁵⁰⁶ A upravo se na skulpturi tog prvog pelješkog sloja, odnosno na prvobitnoj opremi Sv. Mihajla u Stonu iz prve polovine 10. stoljeća, također uočava izrazitija prisutnost geometrijske prepletne ornamentike (prepleti s tzv. perecima, osmicama, međusobno učvoreni nizovi kružnica i polukružnica...). Dubrovački klesari, dakle, taj novi likovni govor primjenjuju svakako tijekom desetog, uz mogući pomak i prema kraju devetog stoljeća.

Srodnost s reljefima iz Sv. Klare u Kotoru pokazuje i pilastar iz katedralnog kompleksa, nekada uzidan u ogradni zid zgrade biskupije. Manji ulomak nepoznatog porijekla iz grada, na kojem se sačuvao preplet već spomenutih „osmica“ što se sporadično javlja i na

⁵⁰⁵ Ž. PEKOVIĆ, 2010., 234-242.

⁵⁰⁶ M. JURKOVIĆ, 1985., 190-191 i 195. Sličnost između reljefa iz Sv. Petra i prvog pelješkog sloja uočava i Peković, ali smatra da su pelješki nešto rustičnije klesani pa stoga i stariji, usp. Ž. PEKOVIĆ, 2010., 193-195, iako ovo načelo ne mora nužno značiti i kronološku odrednicu. Inače, autor skulpturu Sv. Mihajla u Stonu za razliku od Jurkovića dijeli na tri faze, od kojih prvu smješta već u drugu polovinu 9. stoljeća, što po meni nije potkrijepljeno dostatnim argumentima niti valjanom likovnom analizom ulomaka, usp. ISTI, 2010., 188-193.

skulpturi Sv. Petra u Dubrovniku te na prvom pelješkom sloju, također mi je poslužio kao pokazatelj za dataciju u 10. ili kraj 9. stoljeća.

Greda s ugla pročelja Sv. Petra u Bijeloj, ukrašena prepletom dijagonalnih traka s rubnim motivima učvorenih pereca, uz još nekoliko manjih ulomaka navodi na zaključak da je i ova ranokršćanska crkva, koja je vjerojatno već u ranom srednjem vijeku pripadala benediktincima te je u doba biskupa Ivana bila opremljena predromaničkim liturgijskim instalacijama, u kasnijem razdoblju također doživjela njihovu obnovu ili nadopunu.

Dio ulomaka iz Sv. Marije u Kotoru također ukazuje na kasniju dataciju. U prvom redu se to odnosi na nekoliko fragmenata reljefne ploče ili visočije grede s natpisnim poljem što započinje riječju PRIOR. Natpis je sa svih strana bio okružen pojasom s troprutom pletenicom spletenom od tri trake. Identična modelacija pletenice, ali i epigrafske odlike prilično pravilnih i kvadratnih slova, ove ulomke povezuju s gredom (po mom mišljenju nadvratnikom) isklesanom za Sv. Mihajla u Stonu, koju je M. Jurković datirao u prvu polovinu 10. stoljeća i pripisao prvom sloju opremanja crkve.⁵⁰⁷

Slijedi zabat iz Sv. Marije koji svojim likovno-morfološkim odlikama i detaljima klesarske obrade ne pokazuje konkretnijih analogija s plastikom južnodalmatinske obale.⁵⁰⁸ Kao komparativni materijal u ovom slučaju poslužili su mi nešto udaljeniji reljefi Sv. Petra u Zvali, posebice njihov način tretiranja krajnje pojednostavljenih ptičjih tijela. Reljefi Zavale u starijoj su literaturi doista vrlo raznoliko datirani u rasponu od 9. pa sve do kraja 12. stoljeća,⁵⁰⁹ ali ih je M. Jurković povezao s ostalom pelješkom produkcijom, u okviru koje ih detaljnije datira u drugu polovinu 10. stoljeća.⁵¹⁰ Iako su ga na takvu dataciju opravdano naveli ulomci zabata i greda s biljnim viticama koji pokazuju prepoznatljive odlike drugog pelješkog sloja, smatram da svi sačuvani pluteji, kako oni s pticama tako i oni ispunjeni čistim prepletnim ornamentima, pripadaju jednoj raniji fazi opremanja crkve, a po svojoj slobodnijoj interpretaciji i ne tako strogom geometrijskom

⁵⁰⁷ M. JURKOVIĆ, 1986., 84, 87. Analogiju s gredom iz Sv. Mihajla prvi je iznio Ivan Basić vezano uz raspravu o dataciji funkcije priora u dalmatinskim gradovima, usp. I. BASIĆ, 2010., 79.

⁵⁰⁸ Ovdje moram ispraviti prvotnu dataciju zabata u rano 9. stoljeće, koju sam iznijela u katalogu *Zagovori svetom Tripunu*, 2009., 106, kat. jed. 25.

⁵⁰⁹ Objava svih ulomaka kod S. TIHIĆ – Đ. BASLER, 1957, te M. VEGO, 1959. Opširnu obradu lokaliteta s kritičkim osvrtom na svu dosadašnju literaturu vidi kod M. TOMASOVIĆ, 2011., 166-173.

⁵¹⁰ M. JURKOVIĆ, 1987., 109-110.

crtežu približavaju se prvom sloju pelješke skulpture, čime određujem i okvirnu dataciju zabata iz kotorske Collegiate.

Posredno vezano uz gore navedene bokeljske primjere, željela bih ovdje ukratko iznijeti i vlastita zapažanja o dubrovačkoj i pelješkoj predromaničkoj skulpturi 10. i 11. stoljeća. Naime, sadašnje stanje istraživanja sa značajno obogaćenim korpusom do danas već zadovoljavajuće objavljenih reljefa, sazrelo je za daljnju nadogradnju rezultata do kojih je u svojim istraživanjima došao M. Jurković osamdesetih godina prošlog stoljeća, postavivši vrlo dobre osnove za proučavanje južnodalmatinske ranosrednjovjekovne klesarske produkcije. U tom smislu nedavno je svoju periodizaciju tog materijala donio i Ž. Peković u spomenutoj monografiji o Sv. Petru Velikom.⁵¹¹ Njome je nastojao detaljnije kronološki razdijeliti prilično dugotrajan drugi pelješki sloj koji je, prema M. Jurkoviću, razvučen od sredine 10. do sredine 11. stoljeća pa i kasnije, što ovisi, kako je on sam istaknuo, o dataciji koločepskog materijala.⁵¹² Budući da je novijim, poglavito epigrafskim istraživanjima, utvrđeno da se izrada oltarne ograde za novoizgrađenu crkvu Sv. Mihajla na Koločepu može kronološki smjestiti u Zvonimirovo doba (1076. – 1089.), dakle u posljednju četvrtinu 11. stoljeća,⁵¹³ radilo bi se o razdoblju od oko 130 godina, što doista ostavlja mjesta dodatnim interpretacijama. Međutim, pravilno nizanje slojeva od po pedeset godina, prema autoru Ž. Pekoviću, čini mi se umnogome problematično, na stranu koliko je takva stroga podjela uopće u stanju ocrtati promjene umjetničkih tendencija podložne višesmjernim utjecajima te složenijim i ponekad nepredvidim okolnostima, negoli je to puka smjena generacija majstora. U svom drugom sloju skulpture iz druge polovine 9. stoljeća autor povezuje tri likovno i morfološki posve različite cjeline: grupu reljefa povezanih oko Spiridonovog arhitrava s Lopuda, u koju spada i dio novopronađenih ulomaka iz Sv. Ivana na Pustijerni, za koje je takva datacija, po mome mišljenju, doista i opravdana,⁵¹⁴ zatim jedan dio reljefa prvog pelješkog sloja iz

⁵¹¹ Ž. PEKOVIĆ, 2010., 176-203.

⁵¹² M. JURKOVIĆ, 1985., 189, bilj. 19. Opširnije u ISTI, 1988.

⁵¹³ V. DELONGA, u: *Oltarna ograda s Koločepa*, (ur.) A. Milošević, 2000., 23-28. Isti tekst dopunjen opširnim bilješkama i literaturom nalazi se u ISTA, 2007., 199-211.

⁵¹⁴ Arhitrav sa spomenom Spiridona s tom datacijom prvi put se javlja u katalogu *Hrvati i Karolinzi*, gdje ga je obradio I. Žile. Inače, toj grupi pripisujem i već spomenuta dva ulomka grede s ornamentima pereca iz benediktinskog samostana Ratac kod Bara (usporedi pretpodno poglavlje, podnaslov o gradovima Dračke teme).

Sv. Mihajla u Stonu te skulpturu iz Janjine, koja pripada starijoj fazi drugog pelješkog sloja, te je od strane Jurkovića datirana u drugu polovinu 10. stoljeća. Druga zamjerka koju sam već navela u prethodnom poglavlju je vrlo problematična datacija skulpture iz dubrovačke katedrale koju autor datira, sukladno svojoj interpretaciji arhitektonskih ostataka, u drugu polovinu 10. stoljeća (972. godina), dok se u većini primjera nesumnjivo radi o djelima *Kotorske klesarske radionice*, kako je to pokazala detaljno provedena analiza njezinog klesarskog opusa.

Prema mojem viđenju, granicu između prvog i drugog pelješkog sloja valjalo bi pomaknuti prema kraju 10. stoljeća. U tom smislu većinu skulpture Sv. Petra sklona sam tumačiti kao razdjelnicu na kojoj se daje jasno uočiti taj prijelaz iz prvog u drugi pelješki sloj – u korištenju motiva, tretmanu nekih specifičnih detalja i duktusu dlijeta po kojima se oni i inače razlikuju, naravno u okviru kontinuirane radioničke produkcije. Inače, smatram da i ona na današnjem stupnju istraživanja zaslužuje konkretan naziv, jer do danas postoje svi preduvjeti za njezino definiranje kao zasebne klesarske produkcije, pri čemu nam se gotovo sam od sebe nameće naziv *Dubrovačka klesarska škola*, s nekoliko generacija majstora koje uvijek veže izraziti kontinuitet. Očito je, dakle, da rasprava o južnodalmatinskoj skulpturi 10. i 11. stoljeća još nije dovedena do konačnih zaključaka.

Ako se sada vratimo južnije na prostor bokokotorskog zaljeva, još nam se jasnijim ocrta nesrazmjer u klesarskoj i općenito umjetničkoj produkciji 10. stoljeća u odnosu na dubrovačku regiju. Ipak, i ovih sedam sačuvanih ulomaka – po dva iz Sv. Klare i Sv. Marije te po jedan iz katedralnog kompleksa, nepoznatog porijekla i iz Bijele, dovoljni su da dođemo do makar fragmentarnih zaključaka. Prema njima Kotor se u ovom stoljeću pokazuje kao ispljučivo receptivna sredina prema produkciji dubrovačkih majstora, po svemu sudeći bez vlastitog klesarskog ateliera. Značajnu novost predstavljala bi tek mogućnost osnivanja ženskog benediktinskog samostana u Kotoru, prvog takvog na području Boke, te daljnje opstojanje i manje nadopune liturgijskih instalacija u kulturnim građevinama sagrađenima ili obnovljenima u iznimno produktivnom valu prve polovine 9. stoljeća.

Kotor, Sv. Klara

Dubrovnik, Sv. Ivan

Kotor, katedrala

Dubrovnik, Sv. Petar

Bijela, Sv. Petar

Ston, Sv. Mihajlo

Kotor, Sv. Marija

Ston, Sv. Mihajlo

Kotor, Sv. Marija

Zavala, Sv. Petar

D. SKULPTURA 11. STOLJEĆA

Materijal koji valja datirati u 11. stoljeće, što se u nekim slučajevima proteže i do ranog 12. stoljeća, nešto je obimniji od onog iz desetog, a to se posebno odnosi na dio Boke kotorske obuhvaćen sklavinijom Travunijom, odnosno njezinom najjužnijom župom Dračevicom. Slijedeća odlika, vidljiva već na prvi pogled, je izrazita heterogenost razmatranih reljefa – do izražaja dolaze različite umjetničke pobude i utjecaji iz više strana negoli je to bio slučaj u prethodnim stoljećima, a na temelju nekih primjera može se pretpostaviti i obnova lokalne klesarske djelatnosti.

Nastavljaju se veze s dubrovačkom klesarskom školom, odnosno njezinim drugim pelješkim slojem koji se na koločepskoj oltarnoj ogradi polako pretapa u posljednju fazu predromaničkog skulptorskog izričaja u južnoj Dalmaciji. Ova je veza najočitija na izvanrednim reljefima sušćepanske crkve povrh Igala, preostalima od oltarne ograde vjerojatno tada izgrađene crkve Sv. Stjepana. Radi se o dva cjelovita pluteja s nasuprotno postavljenim, predivno stiliziranim likovima grifona u očito zaštitničkoj ulozi čuvara rajskih dveri, odnosno ulaza u posvećeni oltarni prostor, zatim o jedinom sačuvanom kapitelu, te nekoliko ulomaka greda koje su najvjerojatnije tvorile okvir četvrtastog prozora, sličnog onome iz Sv. Mihajla na Koločepu, rekonstruiranom u tako sretnim okolnostima.⁵¹⁵ Posebno na to upućuju tipično vješto i precizno klesane biljne vitice s karakteristično dvoplošno obrađenim listovima, udubljenima po sredini oštrim bridom. Svaki krug vitice završava malim trolatičnim listićem poput djeteline (na Koločepu isti motiv ima četiri latice), dok je mjesto grananja vitice sada naznačeno samo vrlo suptilnom lisatom cezurom, odnosno dvostrukim polukružnim završetkom. Jedan od učestalih i lako prepoznatljivih motiva je i tzv. „lira“ – fino stilizirani biljni motiv sastavljen od dvije nasuprotno postavljene S-vitice, spojene tankom dvoprutom prečicom. Ovi su dekorativni detalji karakteristični za mlađu fazu drugog pelješkog sloja

⁵¹⁵ Ž. PEKOVIĆ, 2000., 14; I. ŽILE, 2003., 121.

i njima su obilato i u beskrajnom nizanju koje doista „uveseljava oko“⁵¹⁶ (taj stari Karamanov izraz zaista dobro opisuje izvanredno dekorativni umjetnički izričaj dominantan u južnoj Dalmaciji 11. stoljeća) bili ukrašeni pluteji i pilastri crkve u Lužinama, u Sv. Mihajlu na Koločepu, okviri vrata i prozora u Sv. Mihajlu u Stonu, kao i mnoge druge sakralne građevine od Stona do Boke.

U repertoaru motiva tog sloja južnodalmatinske skulpture još donedavno su posve jedinstveni bili sušćepanski grifoni s ostrim orlovskim kljunom i lavljim šapama, s malim križićima na ocrtanim sapima i butinama, isklesani u karakterističnoj pozi s prednjom podignutom šapom. Nedavno sam im, međutim, direktnu analogiju uočila u samom Dubrovniku, i to među ulomcima otkrivenim u recentnim istraživanjima Sv. Stjepana u Dubrovniku 2011./12. godine.⁵¹⁷ Na jednome od njih vidljiv je dio kljuna i podignute šape grifona u posve identičnoj impostaciji, čak s istim detaljem S-vitičastog ornamenta pod kljunom, što pouzdano svjedoči o vrlo srodno koncipiranoj oltarnoj ogradi postavljenoj u dubrovačkoj crkvi Sv. Stjepana okvirno u drugoj polovini 11. stoljeća.

Kapitel iz Sušćepana svojom izduženošću, oblikovanjem donje zone nizovima visokih šiljastih arkadica te gornjeg dijela sa stiliziranim biljnim ornamentima i palmetama u središtu lako se daje usporediti s gotovo identičnim primjerima iz Janjine i Gospe od Lužina. Ovakvi se kapiteli klešu s jednakom morfologijom ukrasa tijekom čitavog trajanja drugog pelješkog sloja, a sušćepanski je od svih primjera najveći, te se od njih razlikuje nešto manje reljefno istaknutom donjom zonom.

Poveznicu s janjinskim reljefima i plastikom Župe dubrovačke nalazimo i u kotorskom Lapidariju na ulomku arhitrava nepoznatog porijekla, lako prepoznatljivom po dvostrukom nizu šiljastih arkadica, odnosno vrlo stiliziranom kimationu. Identičan, ali manji ulomak jednako koncipiranog arhitrava pronađen je i u istraživanjima ranokršćanske crkve Sv. Petra u Bijeloj, koja je u ranom srednjem vijeku pripadala benediktincima.

U razmatranju dubrovačke produkcije na bokeljskom području vrlo je zanimljiva i jedna, dosad neobjavljena, greda iz kotorskog Lapidarija, najvjerojatnije porijeklom iz katedralnog kompleksa. Pokazuje perzistenciju motiva razlistane biljne vitice s malim

⁵¹⁶ Lj. KARAMAN, 1952., 24.

⁵¹⁷ Ž. PEKOVIĆ, 2012., 361, sl. 18.

trolatičnim cvjetićem/listićem u središtu, kakva je krasila i portal Sv. Kuzme i Damjana (danas Sv. Bartula) u Dubrovniku, a najslasniji joj je jedan od nadvratnika ili natprozornika Sv. Mihajla u Stonu.⁵¹⁸ Ova pak greda svojom visokom kvalitetom izvedbe, slobodnijom modelacijom vitice te ponovnim revaloriziranjem pozadinske plohe i napuštanjem kompleksa *horror-vacui* svjedoči o vrlo vještom i uhodanom majstoru čiji nas duktus i način izvedbe motiva upozoravaju da smo već sasvim blizu romaničkog stilskegovora, s mogućom datacijom u kraj 11. ili početak 12. stoljeća.

Osim navedenih spomenika koji pokazuju direktne radioničke veze s dubrovačkim područjem, dijelovi jedinstvene oltarne ograde iz katedralnog kompleksa, koja je prema pretpostavci objavljiivačice Z. Čubrović predstavljala mlađu fazu liturgijskih instalacija u memoriji Sv. Tripuna,⁵¹⁹ očituju se možda kao produkti ponovno uspostavljenog lokalnog klesarskog ateliera. Činjenica da je bila izrađena od lokalnog vapenca koju je koristila i *Kotorska klesarska radionica* ne mora u tom smislu biti odlučujuća, ali svakako govori da je izrađena na licu mjesta. Ona, pak, svojom koncepcijom i klesarskim tretmanom, posebno na zabatu s klasičnim kukama i sučeljenim paunovima, pokazuje još u potpunosti odlike predromaničkog stila, ali uvlačenjem nekih novih zoomorfnih i biljnih detalja na plutejima i pilastrima odaje ipak sklonost prema modernizaciji likovnog govora, primjetnoj na čitavoj istočnojadranskoj obali već od tridesetih godina 11. stoljeća. U prvom redu se to odnosi na obogaćivanje zoomorfnog repertoara karakterističnim likovima ptica s glavom okrenutom na suprotnu stranu, povezanih girlandama ili upletenih u biljne vitice poput tzv. *inhabitated scrolls* čestih u romaničkim iluminiranim rukopisima. Kao dio tog obogaćenog repertoara inspiriranog romaničkim bestijarijima na pluteju susrećemo i par grifona te razgranato stablo života s grozolikim plodovima i ptičicama što ih ključaju, zaobljene modelacije koja nije svojstvena zreloj predromaničkoj umjetnosti. I klasični, uvijek prisutni paunovi na zabatu imaju sada fino izdiferencirane dijelove tijela i različite teksture perja na vratu, tijelu i krilima izvedene pomnijom obradom, što doprinosi taktilnosti površine te djeluje realističnije, a identičnu obradu imaju i ostale ptice na pluteju i pilastru iste cjeline.

Drugačiju, nešto jednostavniju modelaciju ptičjih tijela, s naglašenim realističnim detaljima dugih kandži i kitnjasto podignutih repova, koja također predstavlja novost u

⁵¹⁸ M. JURKOVIĆ, 1983., 174, kat. br. 21, sl. 29; Ž. PEKOVIĆ, 2010., 194, sl. 181/5.

⁵¹⁹ Z. ČUBROVIĆ, 2010., 219-244.

predromaničkoj umjetnosti, pokazuje inače posve unikatni komad pluteja za koji je upravo zbog nedostatka analogija u početku i predlagana datacija u 8. stoljeće.⁵²⁰ Pored kompozicije dva pauna uz kantaros na 11. stoljeće ukazuje i slobodno tretirana jednopruta vitica što se proteže gornjom bordurom i bočnim pojasom pluteja.

Daljnji napredak u klesarstvu 11. stoljeća u Boki značio je i ponovno prikazivanje ljudskog lika. Očituje se to na frizu поближе nepoznate funkcije porijeklom iz kotorske katedrale, od kojega se dugo u Lapidariju čuvao dio s prikazom dvojice apostola, nestao još sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Taj izuzetno zanimljivi reljef, datiran u literaturi u 9. (uglavnom zbog natpisa s romboidnim O) ili češće u 11. stoljeće, lako je usporediv s djelima *Zadarsko-splitske klesarske radionice*, pogotovo u obradi glave i lica, iako se u tretmanu širokih zvonolikih haljina ipak opaža pokušaj iskazivanja volumena koji još nije svojstven ranim radovima ovih klesara. Kao bližu i nadasve svrsishodniju analogiju naglasila bih svakako reljef glave s krunom iz Sv. Mihajla u Stonu, koji pokazuje vrlo srodnu obradu krupnih bademasatih očiju i malog ali izduženog nosa voluminozno istaknutog na licu.

Oltarna ograda Sv. Tome u Kutima predstavlja odista „labuđi pjev“ bokeljske predromanike, ali u svojoj jedinstvenosti ostaje ipak zagonetna u pokušaju iščitavanja izvora i porijekla njezinih klesara. Suvereno tretiranje ljudskog lika te zaobljena modelacija jedrih volumena anđeoskih i orlovih tijela u sceni Obožavanja križa, koja svoje uzore vuče iz ranobizantskog ikonografskog predloška, u potpunosti je već svrstavaju u stilske okvire ranoromaničke umjetnosti, kao i modelacija biljne vitice nastanjene orličima i četveronošcima na oba sačuvana vijenca pluteja. Od nje je donekle udaljava tek klasična koncepcija oltarne ograde na kojoj se reljef našao te njegov smještaj u interijeru tipično predromaničke sakralne građevine, kojoj je pak pridodan u njezinoj kasnijoj fazi, koja i nije nužno morala biti istovremena s oslikavanjem crkve freskama datiranim u 12. stoljeće.⁵²¹ Crkva je vjerojatno bila privatna zadudžbina nekog od članova dukljanske vladajuće dinastije Vojislavljevića.

⁵²⁰ M. ABRAMIĆ, 1932., 330.

⁵²¹ Datacija kutskih fresaka, koje su vrlo fragmentarne, proteže se između ranog 12. stoljeća, usp. J. KOVAČEVIĆ, 1967., 435, 439, te R. VUJIČIĆ, 2007., 198; ISTI, u: *Zagovori*, 2009., 71, te sredine 12. stoljeća, usp. V. ĐURIĆ, 1974., 26.

Osim navedenih reljefa, 11. stoljeće ostavilo nam je i dva vrijedna natpisa. Oba se nalaze na južnoj strani poluotoka Vrmca, u cijelosti su sačuvani i vrlo jasno čitljivi. Zanimljivi su, između ostalog, i zbog imena koja se na njima spominju. Prvi od njih nalazi se na nadvratniku crkvice u Đurđevom brdu iznad Tivta, čiju je prethodnicu podigao đakon Albolinus, sin Bergolinusa sa svojom braćom. Morfologija i epigrafske karakteristike slova imaju vrlo blisku analogiju s nadgrobni natpisom prvog dubrovačkog nadbiskupa Vitalisa, sačuvanim na Lokrumu. On pruža pouzdan oslonac za dataciju natpisa iz Đurđeva brda u sredinu 11. stoljeća.

Drugi se nalazi u crkvi Sv. Petra u Bogdašićima, a na njemu se ponosno potpisao graditelj samostanskog klaustara, *Regolus magistrum* – imenom prvi poznati umjetnik u Boki kotorskoj. Natpis svjedoči o osnivanju benediktinskog samostana Sv. Petra na položaju koji je u srednjem vijeku bio poznat pod nazivom Gradac. Određeni grafijski detalji upućuju na utjecaj beneventanskog kaligrafiranog pisma, prisutnog u natpisima s kraja 11. stoljeća kao što je onaj s oltarne ograde Sv. Mihajla na Koločepu, po čemu bismo u Regolusu mogli prepoznati pripadnika benediktinskog reda, porijeklom najvjerojatnije iz južne Italije. I imena đakona Albolinusa i njegova oca upućuju također na njihovo italsko porijeklo.

Pripadnost italskog klera i redovnika, ali i umjetnika-graditelja tijekom 11. stoljeća pojava je koja ni u kom slučaju nije ekskluzivna samo za Boku. Prisutna je i na području Dubrovnika, gdje je potvrđena povijesnim izvorima o osnivanju najstarijih dubrovačkih benediktinskih samostana na Lokrumu i u Rožatu, kao podružnica opatija na Tremitima i u Monte Cassinu.⁵²² I u sjevernijoj Dalmaciji, Kvarneru i Istri u ovom stoljeću jačaju veze sa suprotnom jadranskom obalom u svim granama umjetnosti, čemu je u najvećoj mjeri doprinijela velika reforma benediktinskog reda te osnivanje niza reformiranih benediktinskih samostana na istočnoj obali Jadrana.⁵²³ U tom smislu i natpis iz Bogdašića koji govori o gradnji klaustara na Gradcu negdje krajem 11. stoljeća, može se interpretirati kao mali i dosada jedini materijalni dokaz prisutnosti reformiranih benediktinaca na području bokokotorskog zaljeva krajem 11. stoljeća. Veze koje se ovdje ostvaruju s južnom Italijom postaju još shvatljivije kad se prisjetimo činjenice da se kotorska

⁵²² I. OSTOJIĆ, 1964., 417, 420-421, 432-433.

⁵²³ M. JURKOVIĆ, 1996., 325-338.

biskupija od 1025. godine nadalje spominje kao sufragan nadbiskupije u Bariju.⁵²⁴ Te će spone jačati i tijekom čitavog kasnijeg srednjeg vijeka te će se u najmonumentalnijem izdanju očitovati u gradnji nove gradske katedrale sredinom 12. stoljeća.

Naposljetku, valja zaključiti da je predromanička plastika Boke kotorske u 11. stoljeću po svojim likovno-morfološkim karakteristikama a i radioničkom porijeklu vrlo raznolika, što govori o buđenju klesarske i općenito umjetničke aktivnosti u odnosu na prethodno stoljeće. Tako uz daljnje veze s dubrovačkim i pelješkim materijalom postoje i djela koja ukazuju na ponovnu uspostavu lokalnih klesarskih radionica, ali i na probuđene veze sa suprotnom jadranskom obalom, u prvom redu preko benediktinaca i crkvene organizacije. Usprkos ovakvoj heterogenosti, na svim razmatranim primjerima očituju se odlike prisutne i na ostaloj skulpturi istočnojadranske obale u njezinom postepenom približavanju prema romaničkom stilskom izrazu: najprije je to uvođenje bogatijeg repertoara životinjskih likova i fantastičnih grifona, zatim antropomorfní prikaz, a na koncu i uznapredovala voluminoznost i napuštanje drevnog kompleksa *horror vacui*. Time je učinjen posljednji korak prema romaničkoj umjetnosti, čiji će se dozreli oblik iskazati na novogradnji romaničke katedrale Sv. Tripuna, svečano posvećene 1166. godine.

⁵²⁴ F. ŠIŠIĆ, 1925., 569, bilj. 35; J. LUČIĆ, 1973., 71, bilj. 277; D. PRERADOVIĆ, 2010./2011., 122-123.

Sušćepan, Sv. Stefan

Dubrovnik, Sv. Stjepan

Ston, Gospa od Lužina

Sušćepan, Sv. Stefan

Ston, Gospa od Lužina

Janjina

Sušćepan, Sv. Stefan

Koločep, Sv. Mihajlo

Bijela,
Sv. Petar

Kotor, nepoznato porijeklo

Janjina

Kotor, katedrala

Ston, Sv. Mihajlo

Dubrovnik, Sv. Bartul

Ston, Gospa od Lužina

Kotor, katedrala

Kotor, Sv. Tripun (?)

Kotor, katedrala

Ston,
Sv. Mihajlo

Zadarsko-splitska
klesarska radionica

Kuti, Sv. Toma

Tivat - Đurđevo brdo, Sv. Srđ

Lokrum

Bogdašići, Sv. Petar

ZAKLJUČAK

Kao najjužniji grad bizantske Dalmacije Kotor je, nakon Risna u antici, preuzeo ulogu najznačajnijeg urbanog centra u Boki kotorskoj. Na njegovoj pozornici krajem 8. i početkom 9. stoljeća odigravaju se događaji i izranjaju osobe koje nam danas služe kao ključni reperi oko kojih se vežu počeci predromaničke klesarske produkcije na području Boke. To je u prvom redu biskup Ivan, koji je 787. godine s trojicom svojih kolega iz Splita, Raba i Osora sudjelovao u Niceji na posljednjem ekumenskom saboru na kojem je ponovno uspostavljeno štovanje svetih slika, što ga je učinilo prvim potvrđenim kotorskim biskupom.

Na području svoje biskupije pokrenuo je obnovu nekolicine starijih ranokršćanskih crkava – u samom gradu to je bila ponajprije stara gradska katedrala, odnosno (?) crkva Sv. Marije, a na području zaljeva zasigurno već postojeće crkve Sv. Petra u Bijeloj i Sv. Jurja pred Perastom, u pisanim dokumentima poznate kao drevna sjedišta benediktinaca u Boki, uz pretpostavljenu crkvu Sv. Gabrijela na otoku Gabrio (Stradioti ili Sv. Marko) pred Tivtom. Učinio je to ne arhitektonskom obnovom, već opremanjem njihovih interijera novim liturgijskim instalacijama u produkciji kvalitetne radionice, koja je svoja djela izrađivala najvišom razinom klesarske izvedbe. Odlikuje je duboko i kvalitetno klesanje u tvrdom mramoru, naglašeno kosa obrada rubova motiva i tek postepeno uvlačenje kompleksa *horror vacui*, a u ikonografiji prevlast slobodnije tretiranih simboličkih i vegetabilnih motiva i perzistiranje ranokršćanskih dekorativnih rješenja, uz tek rubnu pojavu geometrijskog prepleta na uskim trakama ciborija i vijenaca pluteja. Kao jedinstveni detalj ističe se brid redovito isklesan po sredini *introdossa* na lukovima ciborija i oltarnih ograda, a može se smatrati gotovo potpisom rečene radionice.

Njezina ostvarenja najbliže analogije pokazala su sa skulpturom sjevernijih jadranskih katedrala, čime su se jako dobro uklopila u najraniji sloj predromaničke plastike u Dalmaciji koji još ne pokazuje sve odlike razvijene predromaničke skulpture. Nasuprot tome, u Dubrovniku im se ne nalazi odgovarajućih paralela, po čemu reljefi ove radionice, koju sam identificirala kao *Klesarska radionica iz doba biskupa Ivana*,

predstavljaju najranije predromaničke klesarije na širem području južne Dalmacije. Isključivo korištenje kvalitetnog mramora može se objasniti izdašnim izvorom tog materijala kojim su morale obilovati obližnje antičke ruševine, a bio im je na raspolaganju vjerojatno pod pokroviteljstvom samoga biskupa.

U Ivanovo vrijeme nastupio je i slijedeći ključni događaj za povijest kotorske crkve, u čemu je određenu ulogu moguće odigrao i sam biskup – nabava relikvija svetoga Tripuna, ako ne točno 809. godine onda zacijelo u tijeku prvoga desetljeća 9. stoljeća. Spomenuti klesari preuzeli su i ukrašavanje novoizgrađene memorije Sv. Tripuna unutar proširenog katedralnog kompleksa (?), koje je zasigurno trebalo žurno privesti kraju nakon prispijea relikvija. Na tom gradilištu, koje je očito tražilo povećan broj vještih ruku, školovanjem lokalnih majstora formirana je slijedeća generacija umjetnika, definirana kao *Kotorska klesarska radionica*. Ona se kronološki, ali i korištenjem nekolicine istih kompozicijskih shema i motiva nastavlja na prethodnu, ali bogatijim dekorativnim repertoarom, njegovom kreativnijom razradom i izraženijim osjećajem za *horror vacui* pokazuje već dosegnutu zrelost predromaničkog stila. Klesarske predloške crpi iz raznih izvorišta, uz veću slobodu i kreativnost u njihovoj upotrebi na različitim plohama liturgijskih instalacija.

Uz i dalje dominantni dekorativni repertoar naslijeđen iz ranokršćanske baštine s mnoštvom vegetabilnih i simboličnih kršćanskih motiva javlja se i geometrijska prepletna komponenta, iako još uvijek na sporednom mjestu. Sasvim novim i oživljenim odnosom prema antičkoj, ali i orijentalnoj baštini odlikuje se osebujna grupa mramornih ciborija s likovima propetih lavova, koji se, međutim, javljaju i na pluteju, na krsnome zdencu pa i na krajevima arhitrava. U gotovo svim slučajevima njihovi su prikazi popraćeni legendama jedinstvenima u predromaničkoj umjetnosti Dalmacije prije rane romanike. One u latinskom ili slavenskom obliku pojačavaju značaj i simboliku prikaza, a odabir jezika ovisio je, kako se čini, o samom naručitelju, pri čemu je uočeno da se benediktinci redovito odlučuju za slavensku verziju legende. Ovo svakako govori u prilog njihovoj glavnoj svrsi dolaska na istočnu obalu Jadrana, a to je misionarska djelatnost među još nepokrštenim slavenskim stanovništvom.

U tehničkoj, pak, izvedbi navedena radionica izdvaja se jedinstvenim načinom povezivanja arkada dvaju četverostranih ciborija iz Kotora pod kutem od 45°, ali i najranijim primjerima malog tipa ciborija u južnoj Dalmaciji, čiji su nosači stajali na

oltarnoj menzi. Što se tiče oltarnih ograda, na svim poznatim primjerima klesari *Kotorske radionice* preferiraju luk iznad prolaza, baš kao i u *Klesarskoj radionci iz doba biskupa Ivana*, dok su u vrhu lukova stajali slobodnostojeći križevi s natpisima. Pluteji imaju vrlo ujednačeno oblikovane vijence s frizevima troprutih arkadica s palmetama te pilastre s biljnom viticom i križem u vrhu, klesane vrlo često na istoj ploči pluteja. Središnja su im polja raznolikije ukrašena, a svojom originalnošću i maštovitošću posebno se ističu pluteji s velikim kružnim motivima, koji nadilaze sve ostale slične primjere i predstavljaju jedan od vrhunaca predromaničkog skulptorskog izraza na istočnoj obali Jadrana. Pored ovih standardnih dijelova liturgijskih instalacija majstori *Kotorske klesarske radionice*, za razliku od svojih prethodnika, ukrašavaju i arhitektonske elemente – tranzene, stupiće bifora, okvire vrata i prozora te imposte četvrtastih pilona što su podržavali kupolu u memoriji Sv. Tripuna, što upućuje na pretpostavku da su istodobno bili uključeni i u gradnju crkava koje su opremali.

Broj lokaliteta i područje na kojem radi dotična radionica znatno je veće od onoga na kojem je uočena produkcija *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana*. Tako njezine reljefe u Boki kotorskoj s Budvom susrećemo na čak 13 lokaliteta: od urbanih centara to su osim Kotora, gdje su opremali tri sakralne građevine (katedralni kompleks s memorijom Sv. Tripuna te crkve Sv. Marije i Sv. Mihovila) i Budva sa svojom ranosrednjovjekovnom pregradnjom ranokršćanske bazilike, te čak četiri benediktinska lokaliteta čiji reljefi pouzdano svjedoče o njihovom ranom dolasku u Boku najkasnije tijekom prve polovine 9. stoljeća (osim Sv. Mihovila u gradu, to su crkve na Prevlaci, na otočiću Sv. Jurja pred Perastom i vjerojatno Sv. Marija u Rosama). Od ostalih lokaliteta radi se o manjim novoizgrađenim zavjetnim ili župnim crkvicama uz obalu ili dublje na kopnu (Sv. Luka u Škaljarima, Sv. Pavao u Mulu, Sv. Stjepan u Vranovićima), koje govore o pojačanoj graditeljskoj aktivnosti, a time i o jačem valu pokrštavanja okolnog stanovništva. U slučaju Vranovića preko sačuvanog natpisa moguće je utvrditi slavensko porijeklo donatora ili pak vrlo ranu pojavu miješanja slavenske populacije ženidbenim vezama sa stanovnicima stranog, u ovom slučaju vjerojatno germanskog porijekla.

Osim na prostoru zaljeva, klesari *Kotorske radionice* znatno šire područje svoga djelovanja. Komparativna analiza pokazala je izrazite ikonografske i likovno-morfološke srodnosti s opremom nekolicine dubrovačkih gradskih crkava (najstarija dubrovačka katedrala, crkva Sv. Stjepana na Pustijerni, lokalitet “Na Andriji” i Sv. Marija na Kaštelu)

ali i niza lokaliteta na području Astoreje (Rijeka Dubrovačka, Elafiti, Lokrum), pa i dalje na rubnim područjima Zahumlja i Travunije (Ošlje, Brsečine, Sv. Andrija u Kutima). Prema jugu pak produkcija joj je uočena u svim gradovima Dračke teme, iako na znatno manjem broju lokaliteta. Upravo bogatstvo komparativnog materijala na dubrovačkom teritoriju govori o posebno izraženoj receptivnosti ove sredine prema ostvarenjima *Kotorske klesarske radionice*, što će u konačnici rezultirati razvojem lokalne klesarske djelatnosti i stvaranjem dubrovačke podružnice u kojoj su se školovali domaći majstori mlađe generacije, koji potom nastavljaju kontinuitet skulptorske djelatnosti uočljiv na dubrovačkom području sve do kraja predromaničkog razdoblja.

Nakon provedenih istraživanja koja su ukazala na veliki broj novih lokaliteta i njihovu široku rasprostranjenost, a time i znatno povećala korpus reljefa koji joj se pripisuje, predložila sam da se djelovanje te klesarske radionice vremenski produži do sredine 9. stoljeća. Tome je doprinijela i činjenica da se njezina produkcija u Kotoru susreće na građevinama na kojima je prethodno radila ranija *Radionica iz doba biskupa Ivana*, s određenim nadopunama i obnovama liturgijskih instalacija koje se možda mogu datirati nakon 841. godine, kada je u povijesnim izvorima zabilježen napad Saracena na Kotor.

Nakon ovog zamaha umjetničke i graditeljske aktivnosti u Boki, sredinom 9. stoljeća uslijedile su politički teške i nestabilne prilike za jadranske gradove. Česti upadi arapskog brodomlja u Jadran uzrokovali su nesigurnost i rezultirali nedostatkom novih narudžbi, a time i zastojem u klesarskoj produkciji u Kotoru. Od kraja 9. stoljeća, pak, situacija se mijenja – vodstvo na umjetničkom planu preuzima dubrovačko i pelješko područje, na kojem se u 10. stoljeću razvija i jača nova sklavinija Zahumlje sa sjedištem u Stonu, gdje su istraživanjima definirana dva sloja predromaničke skulpture. U Kotoru su prisutni tek malobrojni refleksi ove produkcije na nekolicini reljefa koji se mogu povezati s prvim slojem opremanja Sv. Mihajla u Stonu (ulomci s natpisom *PRIORI* iz Sv. Marije), te s drugim pelješkim slojem koji se u 11. stoljeću širi prema jugu na čitav dubrovački kraj obuhvaćajući i Boku kotorsku. Jedno od najljepših ostvarenja ovog osebujnog likovnog jezika svakako su pluteji s grifonima i ostala oprema nepoznate crkve na Sušćepanu iznad Igala. Nekolicina reljefa koja na sebi ima isključivo geometrijsku prepletnu mrežu složenije kompozicije i osebujno oblikovanih detalja može se povezati s opremom crkve Sv. Petra Velikoga u Dubrovniku, nastalom okvirno u drugoj polovini 10. stoljeća ili

nešto ranije, dok zabat iz Sv. Marije pokazuje formalnu i izvedbenu sličnost s reljefima iz Zavale u zaleđu Zahumlja.

Plastika 11. stoljeća nije osobito brojna ali je po svojim likovno-morfološkim karakteristikama i radioničkom porijeklu prilično raznolika. Iako je u svim slučajevima nije bilo moguće pripisati točno određenim radioničkim opusima, ipak je vrednovana i donekle preciznije datirana. Unutar nje uočava se sloj reljefa iz kotorske katedrale koji ukazuje na ponovno buđenje lokalne klesarske djelatnosti u gradu. Radi se, naime, o oltarnoj ogradi pripisanoj drugoj fazi opremanja memorije Sv. Tripuna, o pluteju s paunovima na vijencu i izgubljenom ulomku friza s likovima apostola. Svi oni posjeduju odlike prisutne i na skulpturi sjeverne i srednje Dalmacije na prijelazu prema ranoj romanici: veću voluminoznost u klesanju oblika, uvođenje i bogatstvo novih ornamentalnih i vegetabilnih motiva, životinjskih likova te konačno i pojavu antropomorfnog prikaza što kulminira na izvanrednim kutskim plutejima, čime se predromaničko klesarstvo stapa s novim romaničkim stilskim strujanjima, koje ćemo u Kotoru prvi puta susresti u svom dozrelom obliku tek na gradilištu nove Katedrale sredinom 12. stoljeća.

Van grada, na tivatskom području zanimljiva su dva natpisa s imenom donatora Albolinusa, Bergolinijeva sina na onome iz Sv. Srđa na Đurđevom brdu, te majstora Regolusa na onome iz Bogdašića. Imena u oba slučaja ukazuju na njihovo italsko porijeklo: Albolinusov pokazuje direktne analogije s nadgrobni natpisom prvog dubrovačkog nadbiskupa Vitalisa s Lokruma, dok je Regolus, koji je krajem 11. stoljeća sagradio klaustar novoosnovanog samostana Sv. Petra, vrlo vjerojatno i sam bio benediktinac porijeklom iz južne Italije. Tako nam zasada samo natpisi materijalno potvrđuju probuđene veze sa suprotnom jadranskom obalom, što je u skladu s povijesnim podacima o podvrgavanju kotorske biskupije nadbiskupiji u Bariju u prvoj četvrtini 11. stoljeća.

Provedenim istraživanjem u prvom redu nastojalo se unaprijediti spoznaje o radioničkoj produkciji predromaničkih reljefa na području Bokokotorskog zaljeva u razdoblju od kraja 8. do početaka 12. stoljeća – dio korpusa predromaničke skulpture istočnog Jadrana koji je dosada bio neopravdano zapostavljen i izoliran. Unutar njega on predstavlja važnu kariku koja je omogućila i jasnije sagledavanje razvoja ranosrednjovjekovne skulpture na širem prostoru južne Dalmacije. Tako se ustanovila neraskidiva povezanost između

kotorskog i dubrovačkog materijala kroz čitavo razdoblje ranog srednjeg vijeka. Početni impuls u razvoju pripadao bi Kotoru, u kojem još krajem 8. stoljeća, sukladno sjevernijim jadranskim središtima, djeluju vrhunski majstori *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana*, na koju se direktno nastavlja *Kotorska klesarska radionica*. Njoj Dubrovčani duguju opremanje najstarijih gradskih crkava predromaničkim liturgijskim instalacijama tijekom prve polovine 9. stoljeća, ali i mnogo više od toga – školovanje domaćih majstora koji će potaknuti razvoj lokalne klesarske djelatnosti, a u konačnici i njezino potpuno osamostaljenje te daljnji kontinuirani razvitak koji će u Dubrovniku uslijediti u kasnijem razdoblju. Na taj način klesarski se zanat širio i produkcija je bila sve razgranatija, zadovoljavajući rastuće potrebe naručitelja za opremanjem sakralnih građevina koje su u velikom broju nicali tijekom 9. stoljeća, a na prostoru slavenskih državnih tvorevina Zahumlja i Travunije učestaliye od 10. stoljeća nadalje, kao što pokazuje kasniji dubrovački i pelješki materijal. Uočljivo je, dakle, pomicanje žarišta klesarske produkcije s juga na sjever, da bi u kasnijem razdoblju situacija bila obrnuta, pa tako Bokokotorski zaljev postaje uglavnom receptivna sredina za dubrovačku i pelješku skulpturu.

U konačnici, uzimajući u obzir predromaničku skulpturu čitave Dalmacije, nameće nam se zaključak sukladan onima drugih autora: u ranijem razdoblju uočava se velika sličnost i homogenost reljefa na čitavoj istočnoj obali Jadrana, što ukazuje na jednako ishodište ove skulpture, upravo kako je to pokazala i analiza *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana*. Kasnije, međutim, kako se radionička produkcija sve više širi, i to školovanjem lokalnih majstora od strane onih koji dolaze iz umjetnički razvijenijih sredina posredstvom naručitelja uglavnom iz crkvene elite, sve uočljivijima postaju regionalne razlike između rastućeg broja radioničkih centara koji primaju utjecaje iz raznih strana. Na taj način može se objasniti heterogenost skulpture 11. stoljeća u Boki kotorskoj, ali i razvoj klesarske djelatnosti na širem prostoru južne Dalmacije.

KATALOG SKULPTURE

A. KLESARSKA RADIONICA IZ DOBA BISKUPA IVANA

A. 1. KOTOR

A. 1a. Katedralni kompleks

A. 1a. 01. ULOMCI ČETVEROSTRANOG CIBORIJA

Materijal: bijeli i bijelo-sivi mramor

Dimenzije: 1. dužina 64.5 cm, visina 30 cm, debljina 9.5 cm

2. dužina 41 cm, visina 26.5 cm, debljina 11 cm

3. dužina 87 cm, visina 22 cm, debljina 9.5 cm

4. širina 25 cm, visina 45 cm, debljina 9.5 cm

5. širina 26 cm, visina 20 cm, debljina 11 cm

6. širina 12 cm, visina 13.5 cm, debljina do 5 cm

7. širina 11 cm, visina 12 cm, debljina 4 cm

Rekonstruirane dimenzije ciborija: promjer luka 138.5 cm, visina arkade 95 cm, širina bočnih arkada 170 cm, širina pročelne i začelne arkade 190 cm, procijenjena širina čitave konstrukcije sa stupovima 221.6 cm.

Smještaj: privremeni depo Katedrale u prizemlju zgrade br. 314.

Okolnosti nalaza: 01. nepoznate, potječe iz starog lapidarija (na popisu don Gracija Brajkovića pod br. 8). U sekundarnoj funkciji korišten kao prag.

02. u arhitektonskim istraživanjima Katedrale 1989.-2000. godine, u pregrađenom dijelu južnog zida glavnog broda.

03. u istraživanjima katedralnog kompleksa, kao potprozornik u veznoj građevini između Katedrale i Biskupije, izgrađenoj u 15. st.

04. u arheološkim istraživanjima Katedrale 1988. g., u ispuni bunara u južnom brodu pored jugoistočnog pilona. Bunar je zatrpan u 15. st.

05. u arhitektonskim istraživanjima Katedrale 1989.-2000. godine, u šutu iznad svoda sjevernog broda. Svod potječe iz austrijske restauracije 1897.-1907. g.

06. u arheološkim istraživanjima Katedrale 1987./1988. g., unutar grobnice br. 26 koja se nalazila u zapadnom traveju glavnog broda.

07. u arheološkim istraživanjima Katedrale, u ispuni bunara u južnom brodu.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. stoljeća, *Klesarska radionica iz doba biskupa Ivana*

Ulomci pripadaju četverostranom ciboriju što ga je kao cjelinu objavila i rekonstruirala Zorica Čubrović iz Kotora. Pripadao je uobičajenom tipu s bočnim stranicama kraćima od prednje i stražnje, spajanima pod pravim kutem. Sačuvali su se ulomci najmanje tri stranice, od kojih su dvije bočne (ulomci 3 i 4) bile isklesane od bijelog mramora, dok je jedna prednja ili stražnja bila od nešto tamnijeg, bijelo-sivkastog mramora. Na dva ulomka gornjeg dijela arkada sačuvao se žlijeb za nalijeganje krovnih ploča ciborija dubine 4 i širine 4.5-5.5 cm, a uz ulomke bočnih stranica kosi žlijeb za spajanje s pročelnom odnosno začelnom arkadom. Donje strane lukova imaju u svom podgledu brid po sredini plohe, poput srodnog ciborija iz Sv. Marije, ulomka luka oltarne ograde iz katedralnog kompleksa te fragmenta iz zbirke lapida na Gospi od Škrpjela.

Sa sigurnošću možemo tvrditi da su tri, a najvjerojatnije i sve četiri stranice imale istovjetnu dekoraciju rubnih i lučnih traka omeđenih glatkim bordurama, a razlikovali su se vjerojatno tek prikazi u trokutastim međuprostorima. Sačuvao se onaj s jedne od bočnih stranica, s rudimentarno oblikovanim paunom. Na malenoj glavici uzdiže se krijesta s dva uspravka nastavka, a vrat je naglašen kratkim poprečnim linijama. Tijelo krajnje pojednostavljenog eliptičnog oblika ima kružni, reljefno istaknuti uzorak perja te je prikazano zajedno s repom od dva niza blago povijenih pera. Krilo je bilo izvedeno paralelnim linijama. Prostor ispred pauna ispunjen je malim savijenim dvolistom, dok se ispod sačuvao trag nedefiniranog vegetabilnog ornamenta. Pletenica što teče duž rubnih traka ispletena je od dvije troprute trake s očima u sredini kojih su rupice. Na lučnoj traci vijuga jednopruta sinusoidalna biljna vitica s naizmjenično usmjerenim trolistima upotpunjenima voluticom, dok je mjesto iz kojeg oni izrastaju označeno kratkom poprečnom prečicom. Na sva tri ulomka gdje se sačuvao tjemeni dio lučne trake vidljivo je da se na tom mjestu mijenjao inače pravilan ritam vitice i trolista, po čemu se daje zaključiti da su vitice izrastale iz oba kraja luka i spajale se u tjemenu.

Ciborij je dosad bio okarakteriziran kao ranoromanički, prvi puta od strane Pavuše Vežića. Zorica Čubrović smatra da se radi o prvotnom ciboriju romaničke katedrale iz

1166. godine. Takav stav ponovljen je i u novoj monografiji o katedrali Sv. Tripuna, kada se dopušta i mogućnost datacije ciborija u 11. stoljeće, uz pretpostavku da je premješten iz neke starije crkve. Međutim, krajnje pojednostavljeni crtež ptice nikako ne upućuje na 11. stoljeće, kada duž čitave jadranske obale, pa i u samom Kotoru već susrećemo mnogo razrađenije i anatomske prirodnije ptičje likove. Ipak, iako se umjetnik poslužio jednostavnim predloškom, klesanje je vrlo kvalitetno i duboko - motiv je čak 1.5 cm istaknut iznad pozadine. Detalji su brižljivo obrađeni, a široki prut vitice fino je zaobljeno modeliran kao i pletenica s očima, usporediva s onom na liturgijskom namještaju iz Sv. Marije koji sam također pripisala *Klesarskoj radionici iz vremena biskupa Ivana*. Krupni trolisti identični su onima na plutejima s glatkim plohamo iz Katedrale, iste radionice.

Glavni argument za postavljanje ciborija u romaničku katedralu je pronalazak mramornog bloka s osmerostranim bazama, pronađenog 1906. g. između prednjeg para stupova sadašnjeg ciborija, a čiji razmak odgovara promjeru lukova ciborija. Ukoliko prihvatimo pretpostavku o njihovoj povezanosti s obrađivanim ulomcima, ciborij je iz stare kotorske katedrale, koja se po mom mišljenju mogla nalaziti negdje u blizini današnje, mogao zaista biti premješten u novoizgrađenu. U 14. stoljeću bio bi po tom scenariju zamijenjen novim, a njegovi dijelovi, sudeći prema podacima iz istraživanja, od 15. stoljeća nadalje ugrađivani u okolne zidove katedralnog kompleksa.

Bibliografija: I. PUŠIĆ, 1971, 46, sl. 11; J. MAKSIMOVIĆ, 1971, 24, sl. 9; M. ČANAK-MEDIĆ, 1997, 88, sl. 15; P. VEŽIĆ, 2001.-2002., 117-119; Z. ČUBROVIĆ, 2008, 25-42; Z. ČUBROVIĆ, 2009, 64-69 i kat. jed. II.1-II.7, 203-216; P. VEŽIĆ - M. LONČAR, 2009., 135-136; Z. ČUBROVIĆ, kat. jed. 15, u: *Zagovori*, 2009., 100; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 191-195; M. ZORNIJA, 2012. (u tisku).

Materijal: sivkasti mramor

Dimenzije: dužina 89 cm, visina 48 cm, debljina 13 cm u visini vijenca, 8.5 cm u visini glatke plohe

Smještaj: privremeni depo Katedrale u prizemlju zgrade br. 314

Okolnosti nalaza: plutej je pronađen u prezbiteriju Katedrale prilikom njene restauracije 1897.-1907. g. (na popisu don Gracija Brajkovića pod br. 12)

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. stoljeća, *Klesarska radionica iz doba biskupa Ivana*

Plutej se sastoji od neuobičajene glatke osnovne plohe te gornjeg vijenca istaknutog za 4.5 cm, visine 21 cm, u većem dijelu radirane dekoracije, koja se ipak sačuvala u dužini od oko 35 cm. Dvopruta biljna vitica omeđena glatkom rubnom trakom usmjerena je na desnu stranu. Naizmjenično usmjerene stabljike oblikuju tri kružnice u čijem se središtu nalazi motiv sličan virovitoj rozeti, formiran od uvijenih lisnatih izdanaka i trolisnog završetka. Mjesto gdje se vitica razlistava označeno je jednostavnom jednoprutom trakicom. Identičan tip vitice susrećemo na pilastru koji formira gornji okvir umivaonika u samostanu Gospe od Milosti na Školju. Činjenica da je s lijeve strane sačuvan originalni istak debljine 8-9 cm uvjerava nas da se radi upravo o gornjem, a ne o bočnom vijencu pluteja. Žlijeb za željeznu sponu sačuvan na desnom rubu gornje plohe, naknadno dodan nakon skraćivanja pluteja, svjedoči da je u sekundarnoj funkciji ploča bila spojena sa susjednim elementom pod pravim kutem. (Z. Čubrović, 2009, str. 225-226)

Stjepčevićev navod o „*povećim ostacima mramornih ploča, koji su pripadali vjerojatno prvoj crkvi*“, a koje su nađene „*pri restauraciji 1897-1907. u prezbiteriju, pored jedne rimske korniče*“ najvjerojatnije se odnosi upravo na ovaj i još dva slijedeća pluteja s glatkim ploham. U monografiji katedrale sv. Tripuna iz 2010. navode se detaljniji podaci o radovima u prezbiteriju s početka 20. st., te se pretpostavlja da su ploče, zajedno s velikim plutejem ukrašenim križevima pod arkadama, nađene u unutrašnjosti oltarne konstrukcije, gdje su dospjele u 15. st. služeći kao podnožje za novu zlatnu oltarnu palu.

Novim istraživanjima nakon potresa ovim je plutejima pridodano još nekoliko komada, među kojima se ističe onaj s nadgrobni natpisom biskupa Deodata iz 1254. g., uklesanim na stražnjoj strani, koji je dotada bio uzidan u sjevernu fasadu stepeništa Relikvijara. Svi oni na istaknutim vijencima na različite načine variraju vijugavu biljnu viticu što, pored izvanredne vještine klesanja, upućuje na razvijenu radionicu koja barata različitim predlošcima, s mogućnošću njihove kreativne razrade od strane samih majstora. Posebno indikativne za dataciju su velike prazne i savršeno izgladene plohe s potpunim odsustvom *horror vacuija* koje nas navode na ranu dataciju u okviru ranosrednjovjekovne skulpture.

Čitava je skupina pluteja u novijoj literaturi stilski definirana kao ranoromanička te pripisana oltarnoj ogradi romaničke katedrale iz 12. st, s mogućnošću pomicanja datacije do 11. stoljeća, u kojem bi slučaju bili preneseni iz neke druge crkve. Međutim, uzimajući u obzir prvenstveno stilske odlike i sličnost s ostalom plastikom koju povezujem uz vrijeme kotorskog biskupa Ivana, s navedenim gledištem se ne mogu složiti. Zbog njihove izrazite monumentalnosti te kvalitete materijala i izrade smatram da ih treba pripisati narudžbi spomenutog biskupa za tadašnju katedralu koja se, prema prepostavci prof. Jakšića koju i sama podupirem, mogla nalaziti negdje u neposrednoj blizini današnje.

Bibliografija: I. STJEPČEVIĆ, 1938, str. 4 i T. V-2; J. MAKSIMOVIĆ, 1971, sl. 11; Z. ČUBROVIĆ 2009., str. 70-79 i kat. jed. II.12, str. 225-226; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 189-191 ; M. ZORNIJA, 2012. (u tisku).

Materijal: sivkasti mramor

Dimenzije: dužina 81 cm, visina 53 cm, debljina 13 cm u visini vijenca, 9 cm u visini glatke plohe

Smještaj: privremeni depo Katedrale u prizemlju zgrade br. 314

Okolnosti nalaza: plutej je pronađen u prezbiteriju Katedrale prilikom njene restauracije 1897.-1907. g. (na popisu don Gracija Brajkovića pod br. 12)

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. st., *Klesarska radionica iz doba biskupa Ivana*

Radi se o pluteju koji ima u potpunosti sačuvanu originalnu širinu. Na bočnim stranama vidljivi su tragovi otučenih istaka debljine 8-9 cm, dok se na gornjoj zaglađenoj strani nalazi žlijeb za željeznu sponu koji svjedoči o povezivanju sa susjednim elementom, vjerojatno u sekundarnoj funkciji. Istaknuti vijenac, 4 cm deblji od glatke plohe pluteja i visine 19.5 cm, na sebi nosi uklesani motiv vijugave dvoprute biljne vitice s nizovima krupnih, naizmjenično postavljenih trolista koji oblikuju pet kružnica. Prazni prostor u svakoj kružnici dodatno je ispunjen malenom volutom pored mjesta grananja vitice, označenog kratkom jednoprutom trakicom. Vitica započinje u lijevom gornjem kutu, dok na desnoj strani završava s dvije volutice u uglovima. Motiv je kao i na prethodnom pluteju uokviren jednostavnom ravnom rubnom trakom debljine 1.5 cm, osim na lijevom rubu gdje je nešto deblja. Identično oblikovane troliste upotpunjene volutama nalazimo na ulomcima ciborija s jednoprutom viticom iz Katedrale (A. 1a. 02.), a u identičnoj kombinaciji s dvoprutom viticom na pilastru porijeklom s otoka Gabrija (Sv. Marko), koji se danas nalazi u zbirci manastira na Prevlaci.

U dosadašnjoj literaturi ovaj plutej, kao ni ostala dva primjera ove skupine, sve donedavno nisu privukli osobitu pažnju stručnjaka. J. Maksimović 1971. g. donosi tek fotografiju sva tri pluteja, a iste godine I. Pušić, u pionirskom radu gdje su po prvi put kataloški obrađeni dotada poznati ulomci predromaničke skulpture u Kotoru, ulomak pogrešno smatra nadvratnikom, donoseći samo dimenzije i fotografiju vijenca.

Prema interpretaciji Z. Čubrović plutej je bio dijelom oltarne ograde u romaničkoj katedrali sv. Tripuna, dok sam ja sklonija znatno ranijoj dataciji u doba prvog potvrđenog kotorskog biskupa Ivana.

Bibliografija: I. STJEPČEVIĆ, 1938, str. 4; J. MAKSIMOVIĆ, 1971, sl. 11; I. PUŠIĆ, 1971, str. 47, sl. 17; Z. ČUBROVIĆ 2009., str. 74-75 i kat. jed. II.11, str. 223-224; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 189-191 ; M. ZORNIJA, 2012. (u tisku).

Materijal: sivkasti mramor

Dimenzije: dužina 153.5 cm, visina 62 cm, debljina 11.5 cm u visini grede, 8 cm na glatkoj plohi

Smještaj: privremeni depo Katedrale u prizemlju zgrade br. 314

Okolnosti nalaza: plutej je pronađen u prezbiteriju Katedrale prilikom njene restauracije 1897.-1907. g. (na popisu don Gracija Brajkovića pod br. 12)

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. st., *Klesarska radionica iz doba biskupa Ivana*

Plutej pripada istoj cjelini kao i prethodna dva primjera. Velike središnje prazne plohe savršeno su izglaçane, što cijelu skupinu približava još uvijek kasnoantičkim uzusima u oblikovanju liturgijskih instalacija. Među materijalom iz ranijeg razdoblja predromanike ipak im je moguće pronaći paralele: na Višeslavovoj krstionici, jednom ciboriju iz Bala ili na onome u Galovcu, prema novoj interpretaciji I. Josipovića datiranom u rano 9. stoljeće također dominiraju prazne plohe, ukrašene tek vijencima ili bordurama uz rubove.

Za razliku od ostalih primjera, osim gornjeg horizontalnog vijenca ovdje se sačuvao i vertikalni, koji veliku središnju plohu dijeli na dva dijela. Njegova širina iznosi 21.5 cm te je za 3.5 cm istaknut od glatkog dijela ploče. Plutej je prilikom prilagodbe sekundarnoj namjeni otklesan sa svih strana, tako da nam njegova originalna dužina nije poznata. Međutim, u novijim istraživanjima pronađen je dio još jednog srodnog pluteja koji je sačuvao svoju originalnu visinu od 92 cm, koju možemo pretpostaviti i za sve ostale pluteje iz ove cjeline.

Vitica koja ukrašava vijenac ovdje je klesana u troprutoj varijanti, s karakterističnim proširenjima u obliku tuljca na mjestu gdje iz nje izrastaju krupni, naizmjenično postavljeni trolisti upotpunjeni voluticom, kakve često susrećemo na kotorskim predromaničkim reljefima. Na okomitom vijencu uzdiže se s donje strane, dok na vrhu iz nje izrasta profilirani latinski križ proširenih hasti, pod kojim su iste one volutice što

poput zaperaka klijaju iz vitice da bi popunile prazan prostor pod križem. Na horizontalnom vijencu isti tip vitice povija se prema križu, te ona s lijeve strane završava s dvije volute u uglovima, kao na prethodnom pluteju. Čitav je vijenac omeđen glatkom rubnom trakom širine 2 i 2.5 cm.

Iako su na ovom pluteju prisutni motivi koje će nešto kasnije primjenjivati i Kotorska klesarska radionica – tropruta vitica s tuljastim proširenjima koja ovdje ponešto gubi na eleganciji i lakoći dvoprutih primjera, postajući deblja i u potpunosti ispunjavajući prostor, zatim način na koji je na njenom vrhu ukomponiran profilirani križ koji izrasta iz nje - bez sumnje treba ga pripisati istoj radionici koja je izvela i ostale dijelove ove oltarne ograde. Ta činjenica ukazuje na usku povezanost i kontinuitet unutar kotorske klesarske produkcije, te ovaj plutej predstavlja važnu kariku za određivanje ishodišta iz kojeg su se formirali klesari Kotorske radionice, kao i izvora iz kojeg su crpili likovne predloške.

Bibliografija: I. STJEPČEVIĆ, 1938, str. 4, tabla V-2; J. MAKSIMOVIĆ, 1971, sl. 11; I. PUŠIĆ, 1971, str. 41-42, sl. 3; Z. ČUBROVIĆ 2009., str. 71 i kat. jed. II.9, str. 219-220; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 189-191, sl. 62 i 63; M. ZORNIJA, 2012. (u tisku).

Materijal: bijeli mramor

Dimenzije: dužina 169 cm, visina 91 cm, debljina 12 cm

Smještaj: privremeni depo Katedrale u prizemlju zgrade br. 314

Okolnosti nalaza: otkriven je 1906. g. prilikom demontaže glavnog oltara katedrale Sv. Tripuna, iza antependija, u sklopu njene restauracije 1897.-1907. godine. (na popisu don Gracija Brajkovića pod br. 1)

Porijeklo: memorija Sv. Tripuna (?)

Datacija, klesarska radionica: početak 9. st., *Klesarska radionica iz doba biskupa Ivana*

Veliki monolitni plutej, isklesan od bijelog mramora, sačuvan je u cjelosti. Donji desni kut mu je odlomljen i bio je naknadno izgubljen, ali je nedavno ponovno pronađen i spojen sa cjelinom. Na gornjoj plohi sačuvana su dva poligonalna udubljenja za odgovarajuće stupiće oltarne ograde, nejednakog razmaka. Plutej je isklesan u jednom dijelu s reljefno istaknutim vijencem, naknadno otklesane dekoracije. Središnji dio sastavljen je od dvije asimetrične kompozicije. Lijevo se nalaze tri reda od po četiri troprute učvorene kružnice, ispunjene nasuprotno postavljenim nazubljenim lisnatim motivima. Prostor između njih ispunjen je krupnim, raznoliko usmjerenim trolistima, bez prevelike težnje za simetrijom. Zdesna je dvostruki motiv križa pod arkadom (simbolični prikaz rajskog vrta), flankiran akantusovim stabljikama ispod, te rozetama iznad bočnih hasti križa. Desna arkada i njena dva stupića ukrašeni su motivom tordiranog užeta s udubljenim isječcima, dok je na lijevoj arkadi s istim motivom klesar ostavio ispunjene isječke. Lijevi stupić ima dvoprutu pletenicu satkanu od dvije trake, nešto gušće ispletenu od onih koje ukrašavaju izduževe križeve s proširenim krakovima. Sami stupići nemaju kapitel ni bazu, već su oblikovani poput hasti križa s proširena oba kraja. Akantusove stabljike u međuprostorima sastavljene su od 5 do 7 redova listova i nadvišene malenim trolistom na vrhu, dok rozete variraju po 5 ili 6 udubljenih ili profiliranih latica.

Motiv rajskog vrta vrlo je čest u ranosrednjovjekovnoj plastici čitavog mediteranskog kruga. Kao najsrodnije primjere iz ranijeg razdoblja možemo navesti grupu velikih mramornih pluteja iz zadarske katedrale, s analogijama za gotovo svaki dekorativni

detalj, ali i za način njihove obrade: siguran crtež u koji se već pomalo uvlači strah od praznog prostora, ali bez prevelikog detaljiziranja i usitnjavanja motiva, koji su klesani dubokim i sigurnim rezom što stvara snažan kontrast svjetla i sjene. Što se tiče motiva na lijevoj polovini pluteja, iste klesarske odlike i zaista fascinantnu sličnost u odabiru i načinu komponiranja motiva zapažamo na mramornom pluteju iz novigradske katedrale, datiranom u kraj 8. ili početak 9. stoljeća. Isti motiv javlja se i na jednome od zadarskih pluteja.

O pronalasku pluteja izvijestio je 1938. godine kotorski svećenik Ivo Stjepčević, povezujući ga s prvobitnom crkvom Sv. Tripuna i datirajući ga u 9. stoljeće. Tu je dataciju naknadno u više navrata nastojala osporiti J. Maksimović, iako su drugi, poput J. Kovačevića, ostajali pri prvoj dataciji. Autorica ga, poput velike većine kotorskih predromaničkih ulomaka na kojima se osim geometrijskog prepleta javlja i biljna ornamentika, svrstava u 11. st. kao primjer slabljenja geometrijskoga pleternog stila i početaka romanike. Danas ipak sa sigurnošću možemo ustvrditi da se radi o ranom produktu vrlo kvalitetnih majstora izraslih na jakoj umjetničkoj tradiciji, te da je nastao u *Klesarskoj radionici iz vremena biskupa Ivana*.

Prema rekonstrukciji Z. Čubrović plutej je bio dijelom prvotne oltarne ograde u memoriji Sv. Tripuna, da bi u 12. st. bio uklopljen u oltarnu ogradu romaničke katedrale, zajedno s „glatkim“ plutejima. Iako smatram da je takav njegov smještaj u romaničkoj katedrali u najmanju ruku dubiozan, položaj pluteja u okviru rekonstruirane oltarne ograde memorije čini mi se prilično uvjerljiv. Na to me navodi širina pluteja koja odgovara razmaku između pilastara što flankiraju središnji i bočni ulaz u svetište, a posebno razmaci između utora za stupiće, koji su neujednačeni ali u sklopu rekonstrukcije unutar memorije postaju logični. Točan položaj pluteja unutar oltarne ograde autorica pretpostavlja između središnjeg i sjevernog bočnog prolaza.

Nakon rušenja memorije plutej je dobio novu, sepulkralnu namjenu, sudeći po naknadno uklesanom natpisu koji teče duž donjeg ruba, pisanom sitnim kapitalnim slovima s riječima odijeljenima na slogove:

*ME MEN TO HO MO QUI A PUL VIS ES ET IN PUL VE REM RE VER TE RIS DI
XIT DO MI NUS A MEN*

Sjeti se čovječe da si prah i da ćeš se u prah povratiti, reče Gospodin, amen.

Natpis izdvaja plutej od brojnih primjera sa sličnom sudbinom u kasnijem srednjem vijeku po tome što je i u toj funkciji predromanička dekoracija ostala vidljiva, a sudeći po njegovoj odličnoj sačuvanosti nije bio smješten na podu već najvjerojatnije uzidan u zid, možda u sklopu neke nadgrobne konstrukcije kakve su u nekoliko primjera zasvjedočene u romaničkoj katedrali tijekom njezine povijesti.

Bibliografija: I. STJEPČEVIĆ, 1938., 4 i 14, T. V-2 (reprint u: I. STJEPČEVIĆ, 2003., 16 i 25); J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1951., 77-78; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1953., 105; J. KOVAČEVIĆ, 1956., 9; J. MAKSIMOVIĆ, 1965./66., 38; J. KOVAČEVIĆ, 1967., 330; J. MAKSIMOVIĆ, 1971., 23; I. PUŠIĆ, 1971., 41; I. PUŠIĆ, 2006., 42, sl. 32; Z. ČUBROVIĆ, 2009., 80-84 i kat. jed. II.19, 240-243; M. ZORNIJA, kat. jed. 16, u: *Zagovori*, 2009., 100-102; Z. ČUBROVIĆ, 2010., 226-229, crtež 6, 8 i 10; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 29-33, 189-191; M. ZORNIJA, 2012. (u tisku).

A. 1a. 06. ULOMAK PLUTEJA

Materijal: bijeli mramor

Dimenzije: dužina 36 cm, visina 25 cm, debljina 9 cm

Smještaj: Lapidarij u crkvi Sv. Mihovila

Okolnosti nalaza: nepoznate. Ulomak potječe iz starog lapidarija.

Porijeklo: memorija Sv. Tripuna (?)

Datacija, klesarska radionica: početak 9. st., *Klesarska radionica iz doba biskupa Ivana*

Ulomak predstavlja bočni rub nekog većeg pluteja, sudeći prema njegovim masivnim dimenzijama i debljini istaka od 7 cm, širine 3-4 cm.

Prednja ploha bila je ispunjena mrežom učvorenih dvoprutih kružnica ispunjenih rozetama. Sačuvala se tek jedna od njih s pet profiliranih latica oštih završetaka i s rupicom u kružnome središtu. Slične rozete, iako manje ali također s po pet ili šest oštih latica ukrašavaju prostor iznad križeva na velikom pluteju koji možda potječe iz memorije. I promjer njegovih učvorenih kružnica od 18 cm jednak je onima sa spomenutog pluteja, stoga smatram da su mogli biti dijelom iste cjeline u memoriji Sv. Tripuna.

Zanimljivo je da oba primjera svoju najbližu analogiju imaju na istom mramornom pluteju iz novigradske katedrale Sv. Pelagija, koji ima identično oblikovane rozete u dvoprutim kružnicama, kombinirane s nazubljenim listovima s prethodnog pluteja, poredanim u uspravnim redovima.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 2009., 85, kat. jed. II.22, 248-249.

A. 1a. 07. VIJENAC PLUTEJA

Materijal: mliječno-bijeli mramor s nježnom žućkastom patinom

Dimenzije: širina 14.5 cm, visina 51 cm, debljina 9-10 cm

Smještaj: katedrala Sv. Tripuna, izložen na zidu stepeništa prema Moćniku

Okolnosti nalaza: pronađen prilikom austrougarske obnove Katedrale 1897.-1907. g. (na popisu don Gracija Brajkovića pod br. 14)

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Greda predstavlja najvjerojatnije gornji vijenac pluteja, jer lijeva bočna strana ima ravnu i zaglađenu plohu, dok se na desnoj vide tragovi naknadnog otklesavanja. Nedostaju gornji i donji rub, stoga nije moguće utvrditi originalnu dužinu vijenca.

Prednja strana je omeđena glatkim rubnim trakama i ispunjena geometrijskim prepletom dvoprutih učvorenih kružnica bez očiju u sredini čvora, isprepletenih s dijagonalnim trakama. Na prvi pogled vrlo uobičajen predromanički dekorativni motiv, ali pažljivijim promatranjem uočavamo vrlo specifične nepravilnosti u načinu ispreplitanja traka: kružnice se u blizini čvora s obje strane prekidaju, odnosno dvaput prolaze ispod susjednih traka, dok su dijagonalne trake na lijevoj strani izvedene od dvoprute, a na desnoj od troprute trake. Takve nepravilnosti zapažamo na još nekolicini reljefa u Boki s istim motivom koje smo pripisali *Klesarskoj radionici iz doba biskupa Ivana*, a uočili smo je i na udaljenijim lokalitetima kao što je primjerice Osor ili Novigrad u Istri. Najbliže analogije u korištenju iste vrste mramora i identični duktus dljeta zapažamo na dva ulomka u lapidariju Gospe od Škrpjela, koji su najvjerojatnije pripadali crkvi na obližnjem otočiću Sv. Jurja pred Perastom.

Ulomak je interpretiran kao dio prvotne opreme u memoriji Sv. Tripuna.

Bibliografija: I. PUŠIĆ, 1971, 46, sl. 14; Z. ČUBROVIĆ, 2009., 58-59 i kat. jed. I.5, 114-115; M. ČANAK-MEDIĆ – Z. ČUBROVIĆ, 2010, 29-30, sl. 18.

A. 1a. 08. DVA ULOMKA PILASTRA

Materijal: bijeli mramor

Dimenzije: Gornji ulomak: visina 49 cm, širina 17 cm, debljina 13 cm.

Donji ulomak: visina 49.5 cm, širina 20 cm, debljina 14 cm.

Rekonstruirana visina čitavog pilastra 102 cm.

Smještaj: privremeni depo Katedrale u prizemlju zgrade br. 314

Okolnosti nalaza: Ulomci su nađeni razdvojeni prilikom novih arhitektonskih istraživanja katedralnog kompleksa: gornji dio je pronađen u južnom zidu stubišta prema Moćniku Katedrale 1999.g., a donji pri sanacijskim radovima u Biskupiji 1984.-86. g.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Pilastar je objavila Z. Čubrović, a za potrebe izložbe „Zagovori svetome Tripunu“ u Zagrebu 2009. ulomci su i fizički spojeni. Radi se o pilastru koji je stajao s desne strane ulaza u svetište, o čemu svjedoči ravna lijeva bočna strana, te utor širine 5 i dubine 3 cm djelomično sačuvan uzduž desne bočne strane. Na gornjoj plohi vidljivo je nepravilno udubljenje za nasadivanje stupića.

U središnjem polju prikazana je kompozicija s kaležom iz kojeg raste stilizirana tropruta biljna vitica na vrhu završena križem. Kalež s nodusom na trapezoidnoj nozi ima polukulatosti recipijent s profiliranim kanelirama i troprutu pletenicu na vratu, a na rubovima oboda dvije malene volutice. Sinusoidalna vitica zajedno s naizmjenično postavljenim izdancima tvori četiri kružnice ispunjene s dva nasuprotna niza od po tri zaobljena lista. Mjesto grananja vitice istaknuto je proširenjem u obliku tuljca. Na vrhu iz vitice izrasta profilirani latinski križ upotpunjen s dvije volutice, identično velikom pluteju s glatkom središnjom plohom. Isti motiv biljne vitice (ali bez tuljastih proširenja) prisutan je na ranijoj predromaničkoj plastici posebno u sjevernom dijelu jadranskog bazena (arkade ciborija u Gradu i Betici, pilastar iz Pule), gdje je datiran u kraj 8. i 9. st., a srodne kompozicije biljnog ili geometrijskog prepleta s kaležom zasvjedočene su u

Splitu na čak tri primjera, od kojih je jedan pilastar iz katedrale u Arheološkom muzeju, također nadvišen križem, nedavno pripisan Splitskoj klesarskoj radionici s kraja 8. st.

Prema interpretaciji Zorice Čubrović, pilastar je klesan za prvotnu ogradu memorije Sv. Tripuna početkom 9. st., da bi u 12. st. bio premješten u romaničku katedralu gdje je s „glatkim“ plutejima tvorio cjelinu. Na tu mogućnost ipak ne upućuje širina njegovog utora od 5 cm koja ne odgovara istacima na plutejima, koji u svim sačuvanim primjerima iznose 8-9 cm.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 2009, str. 72-73 i kat. jed. II.10, str. 221-222; Z. ČUBROVIĆ, 2009., kat. jed. 17, str. 102-103; Z. ČUBROVIĆ, 2010., 230-231, sl. 18, crtež 9 i 10; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 29-33, sl. 21; M. ZORNIJA, 2012. (u tisku).

A. 1a. 09. ULOMAK ARHITRAVA

Materijal: prokoneški mramor

Dimenzije: dužina 69 cm, visina 18.5 cm, debljina 5-6.5 cm, visina natpisnog polja 7.8-8 cm, visina slova 6.5 cm.

Smještaj: svetište katedrale Sv. Tripuna, na pilastru između glavne i sjeverne bočne apside

Okolnosti nalaza: pronađen u gomili kamenja ispod stubišta za pristup Moćniku prilikom austrougarske restauracije katedrale 1897.–1907. godine. (na popisu don Gracija Brajkovića pod br. 5)

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

O pronalasku ulomka izvješćuje I. Stjepčević 1938. godine u svojoj monografiji o kotorskoj katedrali. Ulomak je bio pronađen u jednom komadu, ali J. Kovačević (1956., str. 2) navodi da ga 1953. nije mogao pronaći u Lapidariju, dok je 1955. vidio samo jedan dio. Naknadno je ulomak ipak kompletiran i slijepljen.

Sastoji se od dva dijela koji se spajaju, s dekoracijom raspoređenom u dva pojasa. Gore je niz jednostavnih glatkih i neprofiliranih kuka usmjerenih ulijevo, visine 7 cm. Kuke u ležištima nisu međusobno povezane, a zavojnice su im pune i nešto manje. U donjem pojasu nalazi se natpisno polje uokvireno urezanom linijom sa tri strane. Radi se, dakle, o desnom kraju arhitrava sa završnim dijelom natpisa koji se čitav odnosi samo na dataciju. Stražnja strana grubo je obrađena, ali ipak s relativno ujednačenom debljinom od 5-6.5 cm, osim na desnom kraju gdje se 7 cm od ruba, pod kutem od 20°, ta debljina smanjuje na 3.5 cm. Najvjerojatnije se radi o naknadnoj obradi.

Prema oblikovanju i međusobnom odnosu vrlo izduženih i uskih kapitalnih slova očito je da je klesaru za vrlo dugu formulu datacije ostalo premalo mjesta na kraju arhitrava, te je bio prisiljen služiti se raznim načinima da bi što više suzio natpis. Tako on neka slova smanjuje ili ih uklapa jedno u drugo, kleše ih u dva reda i služi se brojnim ligaturama i

kraticama u obliku malih trokutića, što otežava njegovo čitanje. Natpis i povrh toga djeluje skladno i pravilno i odaje dobro poznavanje latinskog jezika.

Ulomak je uzrokovao brojne polemike u literaturi, dijelom zbog svoje teške čitljivosti, ali i zbog spomena stvarnih povijesnih podataka. Na njemu čitamo ime biskupa Johannes, stvarne povijesne osobe koju spominje Matijaševićev popis kotorskih biskupa, ali i spisi Drugog nicejskog sabora iz 787. godine. Nadalje, odmah na početku sačuvanog dijela teksta spominje se datum 13. siječnja, kojim je datirana i poznata Andreacijeva povelja, odnosno njezin kasniji prijepis iz 15. stoljeća. Datum je u svakom slučaju vezan uz kult svetoga Tripuna (donošenje relikvija, posveta crkve?), a kotorska crkva slavi ga do danas pod nazivom *Karika*. Zbog toga je razumljivo što je uglavnom pripisivan prvotnoj opremi novoizgrađene memorije posvećenog ovom svecu, čiji su temelji otkriveni uz Katedralu upravo u blizini mjesta gdje je arhitrav i pronađen.

Međutim, na temelju vlastitih zapažanja iznosim ovdje i drugu mogućnost. Naime, na oba istočna stupa u svetištu Katedrale, na visini od oko 2 m sačuvali su se jednaki utori koji u potpunosti odgovaraju dimenzijama arhitrava. Ti tragovi ukazuju na dvije mogućnosti: ili je spomenuti arhitrav u 12. stoljeću iz memorije bio prenesen u romaničku baziliku, ili je prvotno bio pričvršćen na stupove koji su stajali u tadašnjoj katedrali, ako dopustimo mogućnost da se ona nalazila negdje u krugu današnje. Sasvim je razumljivo da se velike i svečane proslave blagdana posvećenog svetom Tripunu, koji se u kotorskoj katedrali stoljećima slavi gotovo punih mjesec dana započinjući upravo s Karikama 13. siječnja, nisu mogle održavati isključivo u malom prostoru memorije. Arhitrav bi prema tome mogao biti dijelom nove instalacije u tadašnjoj prvostolnici, postavljene upravo na blagdan *Karika* slaveći kult sv. Tripuna.

Prvo, gotovo u potpunosti točno čitanje natpisa i godine 805. izveo je Radić (I. Stjepčević, 1938.), da bi nakon toga u literaturi bilo općeprihvaćeno čitanje J. Kovačevića koji je u završnom dijelu natpisa vidio godinu 809., dok datum 13. siječnja smješta u srednji dio natpisa. U zadnje vrijeme natpisom se bavio M. Lončar, čiju restituciju ovdje navodim smatrajući je najprihvatljivijom:

[...die i?]AN(uarii) XIII, TE(m)PORIB(us) D(omi)N(i) IOH(anis) EP(i)S(copi), P(er)
I(n)D(ictionem) XIII, A(nno) NA(tivi)TA(tis) CONSTI(tutoris) MV(n)DI, [d(e)i f?]I(lii?),
δ(?)CCCV.

Prijevod:

„(...dana?) 13. siječnja, u vrijeme gospodina Ivana biskupa, 13. indikcije, godine od rođenja Stvoritelja svijeta, (Božjeg sina?), 805.“

Skrećem pažnju na njegovu konstataciju da se ovdje radi o jednom od najranijih primjera datacije po kršćanskoj eri (koja nastaje u Italiji u 6. st., a posebno se širi od karolinškog razdoblja), te najstarijem njemu poznatom primjeru tzv. *stilus nativitatis*-a, koji koristi izraz „rođenje“ umjesto „utjelovljenja“.

Još jedno novo čitanje godine na kraju natpisa donosi J. Martinović, a predlažu ga poljski epigrafičari sa Varšavskog sveučilišta. Prema njihovom tumačenju radilo bi se o godini od stvaranja svijeta, tako da se brojevi čitaju kako slijedi: VICCXCXV, odnosno 6295. Godina koja se dobije prema aleksandrijskom računanju bila bi 803., dok bi prema konstantinopolskom računanju to bila upravo 787. ili 795. Ovo računanje vremena počinje se koristiti u Bizantskom carstvu od 7. stoljeća nadalje. Međutim, navedeno čitanje ima jednu nepremostivu prepreku, naime nijedna od predloženih godina ne slaže se s 13. indikcijom.

Svemu ovome dodajem i vlastita zapažanja nakon pomnog pregleda spomenika: u potpunosti se slažem s čitanjem kolege Lončara u tekstualnom dijelu, ali ne i što se tiče sporne godine. Naime, prvi znak nakon riječi *MU(n)DI*, koji autor tumači (iako upitno) kao skraćeno *D(e)I FI(ilii)*, zapravo je radirano slovo P ili V, a vjerojatno se radi o grešci u klesanju koju je majstor nastojao izbrisati, te nema nikakvog značenja. Drugi ispravak odnosi se na znak koji je interpretiran kao uncijalno *d*, ali se sasvim sigurno radi o malom slovu *x*. Ono je, kao što je Lončar ispravno uočio, uspravnom linijom povezano s gornjim znakom *c*, baš kao što su u gornjem redu dva slova *c* povezana vodoravnom linijom jedno iznad drugog. Te linije možemo objasniti kao znak da ih treba čitati zajedno. Posljednje veliko slovo V nije sporno.

Čini mi se da su zapravo iscrpljene sve mogućnosti iščitavanja završnog dijela natpisa kao godine (787., 795., 803., 805., 809.), te bi se trebalo usmjeriti na drugačija moguća rješenja. Prvi je to pokušao J. Martinović, koji je kraj natpisa pročitao kao Kristov monogram, točnije kao ICCV XCI. Iako se i ovakvom čitanju mogu uputiti određene zamjerke, u prvom redu zbog neobičnog oblika kraćenja Kristovog imena, smatram da je ideja u osnovi dobra, jer se radi o logičnom nastavku prethodnog teksta: „...od rođenja Stvoritelja svijeta Isusa Krista.“

Navedena formula ima određenih sličnosti s Kristovim monogramom uklesanim u kombinaciji s križem na poklopcu sarkofaga Ivana tzv. Ravenjanina, suvremenika našeg kotorskog Ivana, s kojim je zajedno sudjelovao na Nicejskom koncilu 787. g. (I. BASIĆ, 2011., 74-75, sa starijom literaturom). Radi se o formuli IC XC NIKA, koja se prvi put javlja sredinom 8. stoljeća u Konstantinopolu, a kasnije će biti vrlo česta (jedan bizantski folis iz sredine 11. stoljeća s istom formulom na reversu nađen je u iskopavanjima ispod Katedrale 1988. godine, usp. M. KRIŽANAC, 2010., 276-277, sl. 7/1). Ovdje bi dalje mogli špekulirati s pretpostavkom da su se obojica prelata s novim načinom citiranja Kristovog monograma susrela na svom putu u središte Carstva 787., te bi ga nakon povratka splitski Ivan dao uklesati na svoj sarkofag na način koji odaje vulgarni govor, odnosno novogrčko čitanje (itacizam = zamjena H-ete s I-jotom) – *HC XC NHKA*, dok bi ga kotorski Ivan osmislio dijelom u latinskoj verziji, sa V(ictor) umjesto NIKA, dakle ...*ICC(Iesus) XC(Hristos) V(ictor)*. U tom slučaju godina bi se nalazila na dijelu arhitrava koji se nije sačuvao, tj. prije navođenja datuma. Nejasno ipak ostaje postojanje dva slova C u prvom dijelu monograma, budući da bi Kristovo ime ovdje trebalo biti napisano u genitivu, kao Iesu Christi, dakle samo s jednim C (u grčkoj grafiji). Pitanje je može li se i ta nepravilnost opravdati vulgarnim latinitetom, u slučaju kad se koriste grčka slova.

Navedenu hipotezu iznosim ovdje tek kao ideju ili prijedlog, bez ikakve pretenzije za konačnim rješenjem. Prije iznošenja čvršćih zaključaka svakako bi bila potrebna daljnja istraživanja vezana uz korištenje navedene formule i pitanje dvopismenosti i dvojezičnosti u dalmatinskim ranosrednjovjekovnim gradovima.

Bibliografija: I. STJEPČEVIĆ, 1938., 4, bilj. 13, tabla V-2 (reprint u: I. STJEPČEVIĆ, 2003., 16); Lj. KARAMAN, 1941./1942., 94-95; J. KOVAČEVIĆ, 1956., 2-3; J. KOVAČEVIĆ, 1963., 150; J. KOVAČEVIĆ, 1965./66., 103; J. MARTINOVIĆ, 1966., 10-11; J. KOVAČEVIĆ, 1967., 371, 375; I. PUŠIĆ, 1971., 46, sl. 12; R. MIHALJČIĆ – L. STEINDORFF, 1982., 93, Nr. 143; J. MARTINOVIĆ, 1992., 186-188; N. JAKŠIĆ, 1999./2000., 147; *Hrvati Karolinzi II*, kat. jed. III.6, 124; P. VEŽIĆ, 2001./2002., 94; M. LONČAR, 2006., 186-189; Z. ČUBROVIĆ, 2008., 25-42; Z. ČUBROVIĆ, 2009, 90-94, kat. jed. II.33, 270-271; P. VEŽIĆ – M. LONČAR, 2009., 125; M. ZORNIJA, kat. jed. 23, u: *Zagovori*, 2009., 104; M. ČANAK-MEDIĆ – Z. ČUBROVIĆ, 2010., 193-195; J. J. MARTINOVIĆ, natpis br. 11 (u tisku); M. ZORNIJA, 2012. (u tisku).

A. 1a. 10. ULOMAK ARHITRAVA

Materijal: bijeli mramor sa smeđkastom patinom

Dimenzije: dužina 19 cm, visina 18.5 cm, debljina do 6.5 cm, visina natpisnog polja 8.3 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale u prizemlju zgrade br. 314.

Okolnosti nalaza: pronađen u iskopu za drenažu iza apsida Katedrale 1987./88. g.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Ulomak predstavlja središnji dio desne strane arhitrava. J. Martinović navodi podatak da je natpis bio prilikom pronalaženja prelomljen, a nastavak teksta izgubljen. Na natpisnom polju uokvirenom urezanim linijama s gornje i donje strane sačuvao se dio natpisa: ...*MVN DIVICC*... .

Slova su naglašeno izdužena i zbijena, klesana uskim i preciznim dlijetom poput natpisa na ulomku sa spomenom 13. siječnja. I obrada stražnje strane kojom su ulomci naknadno stanjeni na debljinu od 6 do 6.5 cm vrlo je slična. Kuke pak imaju zaobljeniju nogu i nešto veće zavojnice kao na ulomcima s radiranim natpisom, a od oba komada ovaj se ulomak razlikuje svjetlijom vrstom mramora. Sve ih međutim pripisujemo istoj radioničkoj produkciji, a najvjerojatnije i istoj cjelini unutar kompleksa.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 2008., 29-33; Z. ČUBROVIĆ, 2009, 90-94, kat. jed. II.31, 266-267; J. J. MARTINOVIĆ, natpis br. 6 (u tisku).

A. 1a. 11. DVA ULOMKA ARHITRAVA

Materijal: bijeli mramor sa smeđkastom patinom

Dimenzije: dužina 44 cm, visina 18 cm, debljina do 8.5 cm, visina natpisnog polja 8 cm

Smještaj: privremeni depo Katedrale u prizemlju zgrade br. 314.

Okolnosti nalaza: Ulomci su pronađeni prilikom arheoloških istraživanja Katedrale i okolnog prostora 1987./88. godine: lijevi ulomak u sakristiji, u gornjem otkopnom sloju šuta i zemlje (dubine do 1.50 m) devastiranom naknadnim ukopima, ispod kojega su pronađeni zidovi memorije. Desni ulomak potječe iz iskopa za drenažu iza apsida katedrale, kao i prethodni ulomak.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Dva spojena ulomka predstavljaju lijevi dio grede s početkom zavjetnog natpisa: *AD HONOR(I ili E) E(t)...* Posljednje slovo u riječi HONOR teško je čitljivo – ako se radi o slovu E, kako ga čitaju Martinović i Čubrović, radilo bi se o uobičajem obliku u akuzativu (sa suspenzijom slova M) ili u ablativu – kao na ulomku s Prevlake, međutim čini mi se da se radi o dativu – HONORI, što bi bio jedinstveni slučaj na bokeljskim natpisima ranog srednjeg vijeka. Kuke i slova u natpisu klesani su na način ostalih srodnih ulomaka iz katedralnog kompleksa: kuke su jednostavne i neprofilirane, međusobno nepovezane i s punim zavojnicama, a slova u natpisu pravilna, ujednačene visine i uokvirena urezanom linijom.

Detalji klesarske obrade, poput načina oblikovanja kuka te korištenja nešto šireg dlijeta kod klesanja inače identičnih slova (posebno A i N), pokazuju najviše sličnosti s vijencem ciborija iz Lapidarija u Sv. Mihovilu, te mi se čini da ih je klesao isti majstor. Nadalje, oba ulomka isklesana su od istog bijelog mramora te im je na srodan način obrađena stražnja i gornja strana, možda naknadnom obradom. Grubom obradom stražnja strana je lagano zakošena tako da mu se debljina postepeno smanjuje prema dolje, dok se na gornjem lijevom uglu nalaze dva udubljenja za željeznu sponu radi povezivanja sa susjednim elementom, na isti način kao što je to na ulomku iz Lapidarija u Sv. Mihovilu.

Stoga Z. Čubrović i ovaj ulomak smatra dijelom završnog vijenca ciborija, i to onog s jednoprutom viticom koji je prema autoričinoj pretpostavci stajao u romaničkoj Katedrali, što se odnosi na sve srodne fragmente s kukama i natpisom (A. 1a. 09-12). Mišljenje je naknadno donekle promijenjeno: pretpostavlja se da su svi srodni ulomci tvorili arhitrav prvotne oltarne ograde u memoriji, da bi u 12. stoljeću nakon njezinog rušenja promijenili funkciju, te bili preklesani i postavljeni kao vijenac spomenutog ciborija u romaničkoj katedrali.

Bibliografija: J. MARTINOVIĆ, 1987., 151; J. MARTINOVIĆ, 1990., 7; Z. ČUBROVIĆ, 2008., 29-33; Z. ČUBROVIĆ, 2009, 90-94, kat. jed. II.30, 264-65; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 193-195; J. MARTINOVIĆ, natpis br. 5 (u tisku).

A. 1a. 12. DVA ULOMKA ARHITRAVA

Materijal: sivkasti mramor

Dimenzije: 1. dužina 42.5 cm, , visina 17.5 cm, debljina 8 cm

2. dužina 40 cm, visina 17.5 cm, debljina 8.5 cm

Dužina spojenih ulomaka 78 cm (prema I. Pušiću, 1971.)

Smještaj: lijevi ulomak u privremenom depou katedrale Sv. Tripuna, desni u depou Lapidarija „Muzeja Kotor“

Okolnosti nalaza: nepoznate. Ulomci potječu iz starog lapidarija.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Jedan od ulomaka objavio je već 1956. g. J. Kovačević, a zatim i oba zajedno I. Pušić 1971. godine. Dosada nije uočeno da se međusobno spajaju po lomu, čemu je sigurno doprinijela i činjenica što su, poput mnogih ostalih fragmenata, danas podijeljeni između dvije različite zbirke. Prema usmjerenosti kuka nadesno zaključujemo da se radi o lijevoj strani arhitrava. Natpis je gotovo u potpunosti izlizan vjerojatno zbog duge upotrebe ulomaka u funkciji praga, zbog čega su ipak jedini među srodnim ulomcima (A. 1a. 08-10) sačuvali svoju originalnu debljinu. Ostali su naknadno stanjivani na debljinu od oko 5-6 cm radi neke druge sekundarne namjene. Na desnom ulomku nazire se slovo, odnosno brojka IX, što je uočio još Kovačević, čemu treba dodati još jedno slovo I ispred toga, dakle IIX.

I ovi su ulomci zbog istih dimenzija i dekoracije najvjerojatnije pripadali istom arhitravu koji se nalazio u tadašnjem katedralnom kompleksu, u memoriji ili u tadašnjoj katedrali (?).

Bibliografija: I. PUŠIĆ, 1971., 46-47, sl. 16. Ulomak br. 2: J. KOVAČEVIĆ, 1956., 4; Ulomak br. 1: Z. ČUBROVIĆ, 2008., 29-30; Z. ČUBROVIĆ, 2009., 90-94, kat. jed. II.32, 268-69.

A. 1a. 13. ULOMAK LUKA OLTARNE OGRADE

Materijal: sivkasti mramor

Dimenzije: dužina 38 cm, visina 15 cm, debljina 11.5 cm

Smještaj: privremeni depo Katedrale u prizemlju zgrade br. 314

Okolnosti nalaza: nepoznate. Potječe iz starog lapidarija.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. stoljeća, *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Ulomak pripada dijelu luka oltarne ograde što je stajao iznad prolaza u svetište. Rekonstruirani raspon luka koji ukazuje na širinu tog prolaza iznosi 76 cm (prema Z. Čubrović). Sačuvana je donja rubna traka širine 2 cm, te jednodruga sinusoidalna biljna vitica koja zajedno sa zavijucima tvori pravilne kružnice ispunjene trodijelnim listom poput djeteline, s tragom rupice za šestar u centru.

Također jednodrugu obradu ima vitica na luku ciborija iz kotorske katedrale, dok vrlo sličnu, ali dvodrugu nalazimo na velikom pluteju iz zadarske katedrale, danas u Arheološkom muzeju. Motiv se vrlo dobro uklapa u ostali repertoar radionice iz vremena biskupa Ivana. Na pripadnost toj radionici dodatno upućuje i brid što se proteže sredinom donje plohe luka, koji je karakterističan upravo za tu radionicu i susrećemo ga i na spomenutom ciboriju iz Katedrale, na onom iz Sv. Marije te na ulomku iz Lapidarija Gospe od Škrpjela.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 2009., 87 i kat. jed. II.24, 252-253; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 190-191, sl. 163..

A. 1b. Sv. Marija Collegiata

A. 1b. 01. ULOMAK LIJEVE PETE ARKADE CIBORIJA

Materijal: prokoneški mramor

Dimenzije: širina 26 cm, visina 31.5 cm, debljina 9.5 cm

Smještaj: izložen u sakristiji crkve sv. Marije Collegiate.

Okolnosti nalaza: otkriven 1986. godine prilikom radova na obnovi crkve nakon potresa, u nasipu nad svodovima sjevernog broda koji potječu iz 15. st. Inv. br. 73.

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Marije

Datacija, klesarska radionica: kasno 8./početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Radi se o lijevoj peti pročelne, odnosno začelne arkade ciborija, o čemu svjedoči utor za nalijeganje bočne arkade na stražnjoj plohi, širine 5 cm i udaljen od ruba 5 cm. Na prednjoj strani, u donjem dijelu pete uklesana je rupa koja izlazi na donjoj strani, a služila je za nalijevanje olova na željezni trn koji se nalazio na kapitelu. Rekonstruirani raspon luka ciborija iznosi 146 cm, a širina čitave arkade 186 cm. Otisci baze stupa koji su prilikom istraživanja crkve pronađeni u žbukanoj podnici u svetištu vjerojatno se odnose upravo na taj ciborij.

Lučna traka arkade ukrašena je motivom sinusoidalne biljne vitice s trolistima i lisnatim izdancima koji oblikuju virovite rozete u centru svake kružnice – motiv koji se može usporediti s pilastrom na Školju i s jednim od „glatkih“ pluteja iz katedrale, ali vitica je ovdje tropruta. Arkada je uz bočni rub, kao i uz donji rub lučne trake omeđena glatkom trakom širine 2 i 2.5 cm, dok je gornji rub luka naglašen motivom astragala širokim 3 cm. Specifičnost ciborija predstavlja brid u podgledu luka koji dijeli dvije lagano zakošene

plohe. Tu odliku zapažamo na još nekim ciborijima i lukovima, kao tipičnu za produkciju *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana*.

Prilikom objave M. Čanak-Medić ulomak opravdano datira u posljednje godine 8. ili početak 9. st. te ga uspoređuje s vrlo srodnom, također lijevom petom mramornog ciborija iz Arheološkog muzeja u Splitu. P. Vežić ga smatra ranoromaničkim i datira u 11. stoljeće.

Bibliografija: M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 212, sl. 48; P. VEŽIĆ, 2001./2002., 119-121; P. VEŽIĆ – M. LONČAR, 2009., 136.

A. 1b. 02. DVA ULOMKA CIBORIJA

Materijal: svijetlo-sivkasti mramor (prokoneški?)

Dimenzije: dužina 30 cm, visina 18 cm, debljina 9.6 cm

Smještaj: privremeni depo Katedrale u prizemlju zgrade br. 314.

Okolnosti nalaza: ulomci (inv. br. 31 i 32) su otkriveni 1986. godine prilikom radova na obnovi crkve, u nasipu nad svodovima sakristije i kapele sv. Ivana u sjevernom brodu. Svodovi i nasip nad njima potječu iz 15. st.

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Marije

Datacija, klesarska radionica: kasno 8./početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Ulomci pripadaju skupini od osam srodnih fragmenata pronađenih u nasipu svodova romaničke crkve, a dosada su uglavnom interpretirani kao pluteji. Radi se međutim o gornjim dijelovima arkada jednog ili dva srodna ciborija, na što upućuje ista vrsta mramora, debljina ulomaka, ornamentalna kompozicija i širina rubne trake, a posebno obrada njihovih stražnjih ploha. Svi ulomci su naknadno savršeno ravnim rezom na donjoj plohi skraćeni na visinu od 18 cm, što također svjedoči da su pripadali istoj cjelini koja je naknadno, vjerojatno nakon rušenja prvotne crkve rastavljena i prilagođena točno određenoj sekundarnoj funkciji u novoizgrađenoj romaničkoj crkvi. Tek naknadno ulomci su dospjeli u šutu kojom su nasipavani svodovi crkve građeni u 15. stoljeću.

Ulomak pripada tjemenu dijelu arkade s gornjom bordurom širine 11 cm koja se sastoji od pletenice skladno ispletene od dvije troprute trake, s očima u sredini svakog čvora. Širina pletenice je 8 cm, a obrubljena je s dvije glatke rubne trake. Možemo je usporediti s onom na arhitravu sa spomenom Ivana iz iste crkve, kao i na rubu pluteja danas uzidanog u funkciji nadvratnika, iako je ovdje modelacija prutova nešto oštija. Pletenica teče u suprotnim smjerovima prema središnjem motivu križa, koji se protezao cijelom visinom tjemena luka. Lagano proširene haste ispunjene su dvoprutom dvotračnom pletenicom bez očiju, čija je modelacija usporediva s pletenicom u križevima na velikom mramornom pluteju iz Katedrale, što sam ga pripisala *Klesarskoj radionici iz doba biskupa Ivana*. Uz desni krak vidljiv je trag nekog ornamenta, moguće početak astragala

koji je obrubljavao lučnu traku. Na stražnjoj plohi desnog ulomka sačuvao se djelomično otklesani žlijeb za oslonac krovnih ploča ciborija dubok 9 cm i širok 4 cm, tako da je gornji dio na kojem je isklesana pletenica stanjen na 5.5 cm. Isto oblikovanje stražnjih ploha susrećemo i na drugim srodnim ulomcima. Na donjoj zaravnjenoj plohi, točno ispod križa u samom tjemenu arkade nalazi se ostatak dubokog utora za metalni trn koji je nosio kuku za vješanje svjetiljke.

Ovakav tip ciborija s velikim naglašenim križem u tjemenu luka susrećemo i u ostalim dalmatinskim središtima toga vremena, pri čemu skrećemo pažnju na primjer iz Sv. Marije u Novalji na Pagu, a posebno na onaj iz trogirske katedrale s gotovo identičnom kompozicijom ornamenata, datiran u 8. stoljeće.

Bibliografija: M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 211-212, sl. 43 i 110; I. PUŠIĆ, 2006., 39, sl. 19.

A. 1b. 03. TRI ULOMKA ARKADE CIBORIJA

Materijal: svijetlo-sivkasti mramor (prokoneški?)

Dimenzije: dužina 50 cm, visina 18 cm, debljina 9 cm

Smještaj: Lapidarij u crkvi Sv. Mihovila

Okolnosti nalaza: ulomci su otkriveni 1986. godine prilikom radova na obnovi crkve, u nasipu nad svodovima sakristije i kapele sv. Ivana u sjevernom brodu. Inv. br. 37, 14 i 33.

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Marije

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Gornji lijevi dio arkade ciborija sastavljen od tri ulomka. Bordura s troprutom pletenicom široka 11 cm prelazi s gornjeg na lijevi bočni rub. Obrada pletenice specifična je po tome što je klesar tri desna čvora izveo s malim ispupčenim okom u sredini, dok ostale nije. U trokutastom polju arkade nalazi se paun kojem se sačuvala glavica, mala pernata kruna, vrat ukrašen kosim paralelnim linijama te profilirano krilo. U uglu je ostatak repa ili biljni ornament koji je ispunjavao prazni prostor. Pred glavicom pauna je stabljika s dvije volutice i nizovima malih bršljanovih listića, usmjerena prema središtu arkade.

Na stražnjoj strani cijelom dužinom sačuvan je djelomično otklesan, ali vrlo jasan žlijeb za prislanjanje krovnih ploča ciborija iste dubine kao i na tjemenom ulomku, po čemu bi se dalo zaključiti da gornja konstrukcija nije imala trokutaste ploče u uglovima te da je krov ciborija bio četverostran. Na ulomcima su se sačuvale četiri različite rupe za metalne trnove, nejasne namjene, od kojih je jedna rubna možda služila za učvršćivanje susjedne arkade, što bi, uz činjenicu da se žlijeb proteže do samoga kraja ploče, značilo da se radi o bočnoj stranici ciborija.

Bibliografija: Lijevi i desni ulomak: M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 211-212, sl. 42, 106 i 109; I. PUŠIĆ, 2006., 40, sl. 20a. Desni ulomak objavljen zrcalno okrenutom fotografijom. Središnji ulomak neobjavljen.

A. 1b. 04. ULOMAK CIBORIJA

Materijal: svijetlo-sivkasti mramor (prokoneški?)

Dimenzije: dužina 19 cm, visina 15.5 cm, debljina 9.5 cm

Smještaj: Lapidarij „Muzeja Kotor“ u crkvi Sv. Mihovila

Okolnosti nalaza: ulomak je otkriven 1986. godine prilikom radova na obnovi crkve, u nasipu na svodovima sakristije i kapele sv. Ivana u sjevernom brodu. Inv. br. 34.

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Marije

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Na ulomku lijeve strane arkade vidi se dio troprute pletenice s očima obrubljene glatkom rubnom trakom. Sačuvana visina i debljina ulomka, kao i ravno rezani donji rub na istoj razini odgovaraju ostalim ulomcima. Međutim, na stražnjoj strani sačuvao se dio žlijeba upravo na mjestu gdje se produbljuje za 3 cm radi postavljanja ugaone trokutaste ploče, što bi značilo da se ovdje radi o drugom ciboriju s osmerostranim krovom.

Od prikaza u trokutastom polju sačuvala se paunova glavica s malim kružno urezanim okom i linijom koja označava kljun, te vrat s nizom paralelnih koso postavljenih linija, gotovo identično prethodnom primjeru. Pred njim se nalazi trolist na maloj izduženoj stabljici. Ulomak je značajan jer je na njemu vidljiv astragal koji se protezao duž gornjeg ruba lučne trake, pa bi ga možda trebalo povezati u istu cjelinu s lijevom petom pročelne (odnosno začelne) arkade, koja se čuva u sakristiji Sv. Marije.

Bibliografija: M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 211-212, sl. 41 i 103; I. PUŠIĆ, 2006., 39, sl. 20b. Ulomak objavljen zrcalno okrenutom fotografijom.

A. 1b. 05. ULOMAK CIBORIJA

Materijal: svijetlo-sivkasti mramor (prokoneški?)

Dimenzije: dužina 17 cm, visina 12.5 cm, debljina 9.5 cm

Smještaj: Lapidarij „Muzeja Kotor“ u crkvi Sv. Mihovila.

Okolnosti nalaza: ulomak je otkriven 1986. godine prilikom radova na obnovi crkve, u nasipu na svodovima sakristije i kapele sv. Ivana u sjevernom brodu. Inv. br. 35.

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Marije

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Ugaoni ulomak arkade ciborija na kojem je vidljiv trag iste bordure s pletenicom i glatkom rubnom trakom. Od prikaza u trokutastom polju sačuvao se mali ljiljanov trolist identične obrade kao na prethodnom primjeru, te kraj ptičjeg krila ili nekog biljnog ornamenta. Na stražnjoj strani, na istoj razini kao i na ostalim ulomcima s pletenicom, nalazi se žlijeb koji je po obliku najbliži onome na prethodnom ulomku s glavicom pauna.

Bibliografija: neobjavljen

A. 1b. 06. ULOMAK CIBORIJA (?)

Materijal: svijetlo-sivkasti mramor

Dimenzije: dužina 16 cm, visina 18.5 cm, maksimalna sačuvana debljina 7.5 cm

Smještaj: privremeni depo Katedrale u prizemlju zgrade br. 314

Okolnosti nalaza: ulomak je otkriven 1986. godine prilikom radova na obnovi crkve, u nasipu na svodovima sakristije i kapele sv. Ivana u sjevernom brodu.

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Marije

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Na ulomku se sačuvao dio bordure s pletenicom istih dimenzija kao na prethodnim ulomcima, ali omeđen nešto tanjom rubnom trakom. Na donjem polju je ostatak vjerojatno ptičjeg krila, izvedenog jednostavnim paralelnim linijama.

Usmjerenost pletenice i krila, identična zaglađenost donje plohe i visina od 18 cm navode na pretpostavku da se radi o ulomku desne strane arkade ciborija, ali stražnja ploha koja je otklesana i ne pokazuje tragove žlijeba prisutnog na ostalim ulomcima, ne dopušta nam da sa sigurnošću utvrdimo da se radi o ciboriju. Druga mogućnost je da je ulomak bio dijelom pluteja s istim dimenzijama pletenice, uzidanog nad vratima sakristije. Na lijevom boku se sačuvao trag žlijeba širine 5 cm, neutvrđene namjene.

Bibliografija: neobjavljen

Materijal: bijeli mramor

Dimenzije: dužina 100 cm, visina 14 cm, debljina 11 cm

Smještaj: crkva Sv. Marije Collegiate, u sekundarnoj funkciji služi kao nadvratnik iznad ulaza u sakristiju. Ulaz pripada prvotnoj fazi romaničke crkve iz 13. st.

Okolnosti nalaza: Vrata su bila zazidana, te su otkrivena osamdesetih godina prilikom radova na obnovi crkve nakon potresa.

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Marije

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Jedan od rijetkih primjera pluteja s utorom, koji se protezao duž jedne, vjerojatno gornje polovine pluteja. Vidljivi dio utora dužine je 30 i dubine 4 cm. Pored specifičnosti koje u konstruktivnom pogledu pokazuje arkada ciborija s lavovima, još jedan plutej s utorom što je pripadao liturgijskoj opremi benediktinske crkve sv. Mihovila u Kotoru te još nekoliko ulomaka Kotorske klesarske radionice, i ovaj primjer svjedoči o različitim konstruktivnim shemama koje su primjenjivali kamenarski majstori u Kotoru pri spajanju elemenata liturgijskih instalacija.

Prednja ploha bila je oivičena bordurom širokom 11 cm, koja se sastoji od brižljivo klesane troprute pletenice s očima omeđene glatkim rubnim trakama. U desnom kutu nadvratnika vidljivo je da se pletenica nastavljala i duž gornjeg ruba pluteja, a pretpostavljamo i duž donjega, s vanjskim rubnim trakama širine 4.5 i 5 cm. Središnje dekorativno polje nismo u mogućnosti definirati zbog naknadnog skraćivanja. Obrada rubne pletenice identična je onoj na ulomku također mramornog arhitrava iz iste crkve sa spomenom Ivana.

Bibliografija: neobjavljen

A. 1b. 08. ULOMAK PLUTEJA

Materijal: svijetlo-sivkasti mramor

Dimenzije: širina do 10 cm, visina 19 cm, debljina 7.5 cm

Smještaj: Lapidarij u crkvi sv. Mihovila

Okolnosti nalaza: ulomak je otkriven osamdesetih godina prilikom radova na obnovi romaničke crkve Sv. Marije Collegiate.

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Marije

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivan*

Radi se o rubnom dijelu pluteja oivičenog troprutom biljnom viticom s glatkom rubnom trakom širine 2 cm. Vidljiv je dio velikog, oštro klesanog trolista i dio troprute stabljike. Bočna ploha je ravna i zaglađena cijelom širinom, bez tragova utora ili istaka.

U depou Lapidarija čuva se još nekoliko sitnijih ulomaka istog porijekla s dijelovima troprute vitice i trolistima, koji se međusobno ne spajaju ali ukazuju na činjenicu da je u crkvi postojalo više srodnih pluteja koji su s jedne ili više strana bili oivičeni pojasevima s biljnom viticom, srodno plutejima s glatkim ploham pronadenima u katedrali sv. Tripuna.

Bibliografija: neobjavljen

Materijal: svijetlo-sivkasti mramor

Dimenzije: dužina 19.5 cm, visina 16 cm, debljina 9 cm

Smještaj: Lapidarij u crkvi Sv. Mihovila

Okolnosti nalaza: ulomak je otkriven 80-tih godina prilikom radova na obnovi romaničke crkve Sv. Marije Collegiate.

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Marije

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Na ulomku je, flankirana glatkom bordurom širine 3 cm, isklesana biljna vitica s trolistom, koja zajedno s još dva lisnata izdanka formira motiv sličan virovitoj rozeti u centru svake kružnice. Prema protezanju, čini se, jednoprute vitice vidljivo je da ona nije, kao što je uobičajeno, jednosmjerna, već da dolazi s lijeve strane i skreće prema gore, prema čemu bismo mogli zaključiti da se radi o ugaonom dijelu pluteja te da je traka s motiv vitice s više strana flankirala središnje polje.

Klesarska izvedba je na vrlo visokom nivou, finog fluidnog crteža s oštrim klesanjem i kosim zasijecanjem stranica reljefnog ukrasa, tako da ne ostaje ni najmanje mjesta za ravnu plohu pozadine. Identičnu obradu i klesarski duktus istog motiva susrećemo na pilastru iznad umivaonika u samostanu na Gospinom otoku u Tivatskom zaljevu, u tolikoj mjeri da možemo zaključiti da ih je klesala ruka istoga majstora.

Bibliografija: neobjavljen

A. 1b. 10. ULOMCI PLUTEJA ILI PILASTRA

Materijal: bijeli mramor sa žućkastom patinom

Dimenzije: širina do 12 cm, visina 56 cm, debljina do 8 cm

Smještaj: Lapidarij u crkvi Sv. Mihovila

Okolnosti nalaza: ulomci su otkriveni 1986. godine prilikom radova na obnovi crkve, u nasipu na svodovima sakristije i kapele sv. Ivana u sjevernom brodu. Inv. br. 20-22.

Porijeklo: ranokršćanska crkva Sv. Marije

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Radi se vjerojatno o desnom dijelu pilastra. Bočna strana nepotpuno sačuvane debljine ima izgled L-profila, sa žlijebom dubine 2.5 i sačuvane širine 3 cm. U središnjem polju isklesana je sinusoidna biljna vitica, najvjerojatnije dvopruta, s trolistima i virovitim rozetama u središtu svake od tri sačuvane kružnice. Međuprostor između dvije donje kružnice ispunjen je ljiljanovim cvijetom, dok iz gornje izrasta profilirani križ, kojem se sačuvao dio desnog kraka. Kompozicija je gotovo identična onoj na okomitom vijencu velikog pluteja s glatkom plohom iz Katedrale, ali ovdje je umjesto volutice isklesan maleni, sasvim simboličan prikaz kaleža s hostijom u centru – kao jasan simbol Euharistije. Motiv je uzduž desnog ruba flankiran glatkom rubnom trakom širine 4 cm.

Bibliografija: M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 212, sl. 111.

A. 1b. 11. ULOMAK PLUTEJA ILI PILASTRA

Materijal: bijeli mramor

Dimenzije: širina 10.5 cm, visina 17.5 cm, debljina 10 cm

Smještaj: Lapidarij u crkvi Sv. Mihovila

Okolnosti nalaza: ulomak je otkriven 80-tih godina prilikom radova na obnovi romaničke crkve Sv. Marije Collegiate.

Porijeklo: ranokršćanska crkva Sv. Marije

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Ulomak predstavlja desni rubni dio pilastra ili pluteja čije je središnje polje bilo flankirano uspravnim pojasom poput pilastra, ukrašenog sinusoidalnom biljnom viticom iznad koje je postavljen križ. Vidljivi završetak vitice ima tuljasto proširenje na mjestu gdje iz nje izrasta trolist, upotpunjen voluticom. Prostor ispod desnog kraka križa ispunjen je također nešto većom volutom.

Desna bočna strana ima zaglađenu plohu u širini od 4 cm, dok je na preostaloj površini vidljiv trag otklesanog istaka širine 6 cm, što znači da je ploča s boka imala L-profil. Stoga je moguće da se radi o ugaonom dijelu oltarne ograde.

Bibliografija: neobjavljen

Materijal: prokoneški mramor

Dimenzije: dužina lijevog ulomka 27 cm, dužina desnog ulomka 51 cm, visina 21 cm, debljina 10 cm, visina natpisne plohe 8 cm, visina slova 7 cm.

Smještaj: izloženi u sakristiji crkve Sv. Marije Collegiate.

Okolnosti nalaza: otkriveni 1986. godine prilikom radova na obnovi crkve nakon potresa 1979. g., u nasipu na svodovima sakristije i kapele sv. Ivana u sjevernom brodu. Inv. br. 28-30.

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Marije

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Arhitrav je zapravo sekundarno upotrijebljen mramorni antički vijenac s vegetabilnom dekoracijom, vidljivom na stražnjoj strani. Sačuvala su se tri ulomka, od kojih se dva međusobno spajaju, a pripadali su lijevoj strani oltarne ograde. U gornjem pojasu širine 6 cm, za razliku od ostalih kotorskih ranosrednjovjekovnih arhitrava s natpisima koji u pravilu imaju kuke, unutar udubljene trake isklesana je tropruta dvočlana pletenica s očima. Natpis je s gornje i donje strane uokviren linijama koje se prekidaju na kraju desnog ulomka, kao i pojas s pletenicom, po čemu zaključujemo da je arhitrav na tom mjestu prelazio u luk odnosno zabat. Natpis započinje izduženim latinskim križem, nakon čega slijedi invokacija, te ime donatora sa suprugom u drugom dijelu:

†IN N(omine) D(omi)NI D(e)I ET S[(an)c(ta)e Mari(a)e]...
...[I]OhANNIS VNA CVM CONIV[ge]...

Nastavak prvog dijela prilikom objave interpretiran je kao *S(alvatori)*, međutim predlažemo ovdje posvetu svetoj Mariji koja se u titularu crkve zadržala sve do danas. Prema novijim interpretacijama ime donatora povezuje se s biskupom Ivanom, što je u skladu s odlikama natpisa kao i s izvedbom ornamenta, koji zbog nedostatka inače tipičnih kuka upućuje na najraniji sloj kotorske ranosrednjovjekovne skulpture.

Slova su pravilna i ujednačena, a pripadaju tipu izdužene kapitale, uz izuzetak uncijalnog *h*. Klesana su vrlo precizno korištenjem uskog i oštrog dlijeta. Jedna suspenzija i dvije kontrakcije, označene malim trokutićem na vrhu između slova, primijenjene su u početnom dijelu natpisa. Isti trokutići naglašavaju krajeve ili sredinu slova, čime je postignuta dekorativnost čitavog natpisa, posebno na romboidnom slovu O, A s prelomljenom horizontalnom hastom i C. Iako se oblikovanje većine slova u detaljima razlikuje od ostalih natpisa sa spomenom biskupa Ivana, njihova pravilnost i izduženost, te uokviravanje natpisne plohe istih dimenzija ravnom linijom povezuje ih u istu skupinu. Slovo S također je isto, isklesano na karakterističan način s većim gornjim trbuhom.

Zbog svega navedenog smatramo da je ovo treći arhitrav na kojem nam je rečeni biskup ostavio svoje ime, i to u punom obliku, kao Iohannis. Time dobivamo čvrsti kronološki okvir za datiranje srodnih ulomaka s pletenicom iz predromaničke opreme crkve sv. Marije.

Bibliografija: M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 211-212, sl. 41, 103 i 107; I. PUŠIĆ, 2006., 40, sl. 24; M. ZORNIJA, kat. jed. 24, u: *Zagovori*, 2009., 87 i 106-107; J. J. MARTINOVIĆ, natpis br. 1 (u tisku).

A. 1b. 13. ULOMAK STUPIĆA

Materijal: bijeli mramor

Dimenzije: širina 17.6 cm, visina 15.6 cm, debljina 8.3 cm

Smještaj: izložen u sakristiji crkve Sv. Marije Collegiate

Okolnosti nalaza: otkriven 1986. godine prilikom radova na obnovi crkve, u nasipu nad svodovima sakristije i kapele sv. Ivana u sjevernom brodu. Inv. br. 02.

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Marije

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Ulomak predstavlja otprilike polovinu promjera stabla mramornog stupića. U gornjem dijelu je reljefno istaknuti pojas širine 5 cm u kojem je isklesan motiv cik-cak trake omeđen dvjema glatkim bordurama. Ova je traka vjerojatno ukrašavala gornji dio stupa tik ispod kapitela, stoga pretpostavljamo da se radi o gornjem rubnom ulomku stabla.

Prilikom objave autorica ga povezuje s lijevom petom ciborija i također ga datira u posljednje godine 8. ili početak 9. stoljeća.

Bibliografija: M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 212, sl. 47 i 105.

A. 1e. Ulomci nepoznatog porijekla

A. 1e. 01. ULOMAK VIJENCA CIBORIJA

Materijal: bijeli mramor

Dimenzije: dužina 82 cm, visina 19 cm, debljina 5-10 cm, visina natpisnog polja 8-8.5 cm, visina slova 6.5-7 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi sv. Mihovila

Okolnosti nalaza: uzidan u gornji dio pročelja ranogotičke crkve sv. Mihovila iz ranog 14. st., odakle je osamdesetih godina prošlog stoljeća izvađen i zamijenjen kopijom.

Porijeklo: nepoznato (katedralni kompleks?)

Datacija, klesarska radionica: kasno 8. – početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Ulomak predstavlja lijevi dio grede s početnim dijelom natpisa:

†IN N(o)M(ine) D(omi)NI D(e)I ET SALV(atoris) N(ostr)I IHV XPI(sti): I(?)...

Natpis započinje malim urezanim latinskim križem. Pisan je pravilnom izduženom kapitalom te uokviren urezanom linijom s gornje i donje strane. Slova su međusobno odijeljena ujednačenim razmacima i natpis je vrlo jasan i čitak. Klesar ne koristi ligature, već samo kratice u obliku malih trokutastih zareza iznad slova, koje u više slučajeva smješta na pogrešnim mjestima (prvo i treće slovo N, A u SALV(atoris), X u XPI). Kod riječi XPI(sti) kratica je izvedena s dva trokutasta zareza poput dvotočke. Nakon toga nazire se dio uspravne haste slova I,L ili H iz nastavka natpisa. Od oblika slova ističe se N s lagano vijugavom kosom hastom, vrlo široko X također s jednom vijugavom hastom, te slova A sa zakošenom poprečnom hastom i S kojemu je gornja oblina veća od donje, koja su karakteristična za sve natpise iz tzv. „Ivanove“ radionice.

Iznad natpisnog polja je pojas s jednostavnim punim i neprofiliranim kukama koje pri kraju ulomka mijenjaju smjer, tako da se može rekonstruirati originalna dužina grede koja je iznosila 124 cm. Ta dužina premala je za arhitrav i ulomak je vjerojatno pripadao vijencu pročelne ili začelne strane jednog manjeg ciborija, kako to pretpostavlja P. Vežić. Na to upućuje i obrada gornje i stražnje strane ulomka. Na gornjem lijevom rubu nalaze se dvije rupe za metalne klinove pomoću kojih se vijenac spajao sa susjednim komadom, koji je pod pravim kutem nalijegao na njegovu stražnju stranu. Stražnja strana pokazuje i tragove grubog naknadnog preklesavanja, kojim je ulomak na desnoj polovini stanjen na 5-7 cm, dok je lijeva strana zakošena do debljine od 10 cm.

Budući da je ulomak u 14. st. uzidan u zapadno pročelje crkve sv. Mihovila, oduvijek je smatran dijelom starije crkve koja se tu nalazila. Međutim, temeljna analiza materijala iz njezine predromaničke faze pokazuje da je sav liturgijski namještaj isklesan u jednoj fazi od strane Kotorske klesarske radionice u prvoj polovini 9. st, za što je korišten isključivo lokalni vapnenac. Slijedom toga sa sigurnošću možemo zaključiti da ulomak izvorno nije mogao pripadati opremi benediktinske crkve Sv. Mihovila, već njegovo porijeklo treba tražiti drugdje. Zbog velike sličnosti s ulomcima iz katedralnog kompleksa, posebno s ulomkom natpisa AD HONORE(m) E(t)... koji je pronađen u novijim istraživanjima, pretpostavljamo da su oba pripadala tadašnjem katedralnom kompleksu.

Ulomak prvi spominje I. Stjepčević 1926. godine, dok je još bio uzidan u pročelje. Natpis analizira J. Kovačević datirajući ga u početak 9. stoljeća i povezuje ga s natpisom iz sv. Tripuna koji spominje biskupa Ivana, te pretpostavlja da bi ovo mogao biti njegov početni dio. Z. Čubrović ga smatra dijelom ranoromaničke opreme Sv. Mihovila i slaže se s mišljenjem P. Vežića, koji je prvi pretpostavio da se radi o vijencu ciborija.

Bibliografija: I. STJEPČEVIĆ, 1926., 60 (reprint u: I. STJEPČEVIĆ, 2003., 376); J. KOVAČEVIĆ, 1956., 3-4; J. KOVAČEVIĆ, 1965./66., 103; J. KOVAČEVIĆ, 1967., 371; I. PUŠIĆ, 1971., 46; R. MIHALJČIĆ – L. STEINDORFF, 1982., 92, Nr. 142; Z. ČUBROVIĆ, 1993./94., 50; B. ŠEKULARAC, 1994., 37-38; P. VEŽIĆ, 2001./02., 108; Z. ČUBROVIĆ, 2008., 32; P. VEŽIĆ – M. LONČAR, 2009., 136; M. ZORNIJA, kat. jed. 22, u: *Zagovori*, 2009., 104-105; J. J. MARTINOVIĆ, natpis br. 12 (u tisku).

Materijal: bijelo-sivkasti mramor

Dimenzije: dužina 26 cm, visina 22 cm, debljina 11 cm

Smještaj: Lapidarij u crkvi Sv. Mihovila

Okolnosti nalaza: nepoznate

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Desni dio pročelne ili začelne arkade četverostranog ciborija, što je vidljivo prema plitkom žlijebu sa stražnje strane, širine 12 cm, na koji je nalijegala bočna arkada. Na gornjoj djelomično otučenoj plohi vidljiv je trag žlijeba širine 3.5 cm za trokutastu ploču u uglu.

Arkada je imala lučnu traku ispunjenu prepletom kružnica i troprutih dijagonalnih traka čiji je mali dio sačuvan, a bila je omeđena motivom astragala. Na bočnoj rubnoj traci nalazi se pletenica satkana od dvije dvoprute trake. U središnjem polju djelomično je sačuvano tijelo pauna, s brižljivo obrađenim detaljima perja i paralelnim linijama na uzdignutom krilu. Rep je oblikovan nasuprotno položenim linijama, odijeljenima uzdužnim potezom s blagim kružnim proširenjima koja označavaju oči na paunovu repu. Pozadina ptice ispunjena je s po jednom dvolisnom i trolisnom stabljikom.

Z. Čubrović ulomak uspoređuje s ciborijem s likom pauna i jednoprutom lozicom iz Katedrale, te ga interpretira kao ranoromaničko djelo iz 12. st. i smješta ga u novoizgrađenu katedralu Sv. Tripuna. Ulomak doista donekle podsjeća na taj ciborij, posebno u detaljima obrade ptičjeg perja na repu, sitnih nožica i dvoprute stabljike. Dvopruta pletenica usporediva je s onom što ispunjava središnji križ u tjemenu arkade ciborija koji sam identificirala u Sv. Mariji (A. 1b. 02.), a donekle i s pletenicom u križevima velikog mramornog pluteja iz Katedrale s motivom rajskog vrta.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 2009., 86 i kat. jed. II.23, 250-251.

A. 5. PERAST

A. 5a. Tvrđava Sv. Križa

A. 5a. 01. ULOMAK VIJENCA PLUTEJA

Materijal: mliječno-bijeli mramor s nježnom žućkastom patinom

Dimenzije: visina 23 cm, širina 12.5 cm debljina 8-8.5 cm

Smještaj: lapidarij uz crkvu Gospe od Škrpjela na istoimenom otočiću pred Perastom

Okolnosti nalaza: ulomak je pronašao peraški župnik don Gracija Brajković u tvrđavi Sv. Križa iznad Perasta

Porijeklo: ranosrednjovjekovna crkva Sv. Križa (?) ili benediktinska opatija Sv. Jurja pred Perastom

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Radi se o ulomku grede koja je mogla pripadati dovratniku ili pak pilastru oltarne ograde, ali relativno mala u cijelosti sačuvana debljima ulomka i nepostojanje utora na bočnim stranicama prije ukazuju na pripadnost ulomka gornjem vijencu pluteja.

Na prednjoj ukrašenoj plohi, koja ima djelomično radiranu ali ipak jasno vidljivu površinu nalazi se geometrijski preplet dvoprutih učvorenih kružnica bez očiju u čvorovima, isprepletenih s troprutim dijagonalnim trakama. U izvedbi motiva uočava se specifičnost tipična za *Klesarsku radionicu iz doba biskupa Ivana*, koju smo uočili i na ulomcima iz Kotora (A. 1a. 07.), sa Školja (A. 11. 01.) i sa Vijećeg Brda (A. 6. 01.). S ulomkom također vijenca pluteja nepoznatog porijekla iz Kotora veže ga i identična vrsta mramora, uočena isključivo u produkciji rečene radionice koja je u Boki djelovala na samom početku razvoja predromaničke skulpture, a na raspolaganju je imala izdašne izvore vrlo kvalitetnog materijala očito porijeklom iz antičkih ruševina.

Na ulomku su naknadno na prednjoj plohi probijene četiri rupe izvedene svrdlom u pravilnim razmacima, što ukazuje na naknadnu upotrebu ulomka u nepoznate svrhe.

Bibliografija: neobjavljen

A. 5a. 02. ULOMAK LUKA OLTARNE OGRADE

Materijal: mliječno-bijeli mramor

Dimenzije: visina 19 cm, širina 17.5 cm debljina 11.5 cm

Smještaj: lapidarij uz crkvu Gospe od Škrpjela na istoimenom otočiću pred Perastom

Okolnosti nalaza: ulomak je pronašao peraški župnik don Gracija Brajković u tvrđavi Sv. Križa iznad Perasta

Porijeklo: ranosrednjovjekovna crkva Sv. Križa (?) ili benediktinska opatija Sv. Jurja pred Perastom

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Na ulomku je vidljiv dio lučne trake širine 10 cm na kojoj je izveden identičan geometrijski preplet kao na prethodnom ulomku, s istom specifičnom nepravilnošću u ispreplitanju traka. Naglašeno je koso klesanje rubnih dijelova motiva, te su međuprostori oblikovani poput udubljenih trokutića čime je zapravo negirana pozadinska ploha reljefa. Uz lijevi rub teče niz jednoprutih neprofiliranih kuka s malim zavojnicama usmjerenih prema gore koje se postepeno povećavaju, a njihov rub je lagano zaobljen na temelju čega zaključujemo da se radi o lijevom donjem dijelu luka iznad prolaza oltarne ograde.

Desna bočna ploha ima brid na sredini površine, koji je također uočen kao specifikum *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana*, prisutan na njezinim ciborijima i na luku oltarne ograde u katedralnom kompleksu (A. 1a. 01/3. i A. 1a. 13.) i u crkvi Sv. Marije u Kotoru (A. 1b. 01.).

Bibliografija: neobjavljen

A. 6. VIJEĆE BRDO

A. 6. 01. ULOMAK GREDE

Materijal: bijeli mramor sa sivkastim venama (prokoneški?)

Dimenzije: dužina 41 cm, visina 24 cm, debljina 8 cm

Smještaj: ulomak se nalazi u privatnom vlasništvu u kući Perak u selu Vijeće Brdo iznad Lepetana

Okolnosti nalaza: nepoznate

Porijeklo: nekadašnja crkva Sv. Lovre na položaju Plavda u Lepetanima ili opatijska crkva Sv. Jurja pred Perastom

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Ulomak se već tri generacije, tj. od tridesetih godina 20. stoljeća nalazi u vlasništvu obitelji Perak, u njihovoj kući u starom selu Vijeće Brdo iznad Lepetana. Zna se tek da je odnekud donesen. Objavio ga je Vinicije Lupis 2011. godine bez detaljnijih podataka, tvrdeći da potječe s Plavde, gdje se nekada nalazila stara crkva Sv. Lovre. Datirao ga je u prvu četvrtinu 9. stoljeća i usporedio s onodobnom plastikom Dubrovnika i Kotora.

Ulomak predstavlja dio grede, ukrašene u dva pojasa. Njezina visina čini se prevelika za arhitrav, ali na ulomku nema nikakvih žljebova niti drugih tragova spajanja sa susjednim elementima konstrukcije, tako da se ne može sa sigurnošću utvrditi njegova funkcija. Sačuvan je djelomično desni rubni dio grede, dok su ostale stranice prilično izlizane, zaobljenih rubova a dekoracija je djelomično radirana, što govori o dugotrajnoj sekundarnoj upotrebi ulomka. Gornji pojas ima jednostavne kuke na izduženoj neprofiliranoj nozi usmjerene u lijevu stranu. Uska i glatka rubna traka dijeli ovaj pojas od donje plohe, ukrašene prepletom dvoprutih učvorenih kružnica i dijagonalnih traka. Način oblikovanja kuka može se usporediti s onima na ulomcima natpisnih arhitrava iz kotorske katedrale iz doba biskupa Ivana (A. 1a. 09-12.). Sukladno tome, donji pojas

pokazuje naglašeno koso klesanje rubova motiva te specifičnu nepravilnost u načinu ispreplitanja traka – odlike koje susrećemo i na ostalim primjerima tog geometrijskog motiva u izvedbi *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana* (Kotor A. 1a. 07., Školj A. 11. 01. te Perast A. 5a. 01-02.).

Originalno porijeklo ulomka nešto je teže odrediti. Izvedba u mramoru i pripadnost najstarijoj prepoznatoj klesarskoj radionici u Boki govore da je ulomak originalno pripadao nekoj značajnijoj, vjerojatno ranokršćanskoj sakralnoj građevini. Položaj Plavda, koji predlaže Lupis, moguć je jer se nalazi neposredno ispod Vijećeg Brda uz more, te se uz njega vežu i određeni antički nalazi, ali ipak ostaje u domeni pretpostavke. S druge strane, Vijeće Brdo sa susjednim područjem u srednjem i novom vijeku pripadalo je benediktinskoj opatiji Sv. Jurja pred Perastom, pa je ulomak mogao naknadno od tamo biti prenesen na ovo područje te ugrađen u crkvu Sv. Lovre ili u jednu od brojnih drugih starih crkvice koje se do danas nisu sačuvale, a u arhivskim izvorima se već spominju kao stare ili ruševne.

Bibliografija: V. LUPIS, 2011., 57-58. (također u: V. LUPIS, 2013., 121, sl. 35).

A. 7. TIVAT

A. 7c. Račica

A. 7c. 01. PILASTAR OLTARNE OGRADE

Materijal: prokoneški mramor

Dimenzije: visina 96 cm, širina 20 cm, debljina 19.5 cm

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci

Okolnosti nalaza: pilastar je pronađen uz more na prostoru tvornice cigle Račica

Porijeklo: crkva Sv. Gabrijela na otoku Sv. Marko/Gabrio (?)

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. stoljeća, *Klesarska radionica iz doba biskupa Ivana*

Pilastar je impresivnih dimenzija, klesan u bloku prokoneškog mramora s dvije izrazite sivoplave vene koje teku paralelno po dužini pilastra. Lijeva bočna strana ima utor dubine 3 i širine 7 cm duž čitave svoje visine, a na stražnjoj strani je plitki profil po sredini. Desna strana je zakošena i nešto grublje obrade, pa se najvjerojatnije radi o kasnijoj intervenciji. Na vrhu je rupa promjera 2 cm za pričvršćivanje stupića oltarne ograde.

Dekoracija prednje plohe sastoji se od tanke dvoprute sinusoidalne biljne vitice na kojoj se nižu naizmjenično usmjereni krupni trolisti dopunjeni malom voluticom, kakve se nalaze i na vrhu u uglovima motiva. Kompozicija je identična onoj na jednome od glatkih pluteja iz kotorske katedrale, koje smo pripisali *Klesarskoj radionici iz doba biskupa Ivana*, u tolikoj mjeri da možemo sa sigurnošću govoriti o ruci istoga majstora. Očita je njegova velika vještina u obradi kvalitetnog mramora, preciznost crteža i naglašeno koso klesanje rubova motiva, te finoća završne obrade. Identični trolisti, ali na jednoprutoj vitici javljaju se i na mramornom ciboriju iz Katedrale.

Pilastar potječe s lokaliteta Račica, koji je smješten točno nasuprot Prevlake i otoka Sv. Marko na tivatskoj strani. Ovdje se do osamdesetih godina 20. stoljeća nalazila tvornica

cigle. Pilastar je bio pronađen uz more te je zatim dugo bio u privatnom vlasništvu, a prije nekoliko godina g. Vasko Kostić pohranio ga je u riznicu manastira na Prevlaci, smatrajući da potječe odatle. Međutim, takvu mogućnost treba isključiti jer je stilska i formalna analiza jasno pokazala da je na opremanju Sv. Mihovila radila isključivo Kotorska klesarska radionica.

Postavlja se pitanje kako je ovaj izvanredno sačuvani pilastar dospio na prostor Račice – prekomorskim putem ili pak kopanjem tla za potrebe vađenja cigle, koje se vršilo dublje u unutrašnjosti Tivatskog zaljeva, od Solila pa sve do današnjeg aerodroma u Tivtu. Svojom monumentalnošću i upotrebom vrhunskog mramora te pripadnošću *Klesarskoj radionici iz doba Ivana* govori nam da nije mogao pripadati nekoj maloj predromaničkoj crkvi, već većoj i monumentalnijoj sakralnoj građevini, a to je krajem 8. stoljeća mogla biti samo neka od ranokršćanskih crkava čiju je obnovu na području svoje biskupije pokrenuo dotični biskup Ivan (kotorska katedrala, crkva Sv. Marije, Sv. Petra u Bijeloj a možda i Sv. Đurđa pred Perastom). Moje je mišljenje da se takva građevina nalazila na otoku Sv. Marko ili Gabrio, u crkvi Sv. Gabrijela koju spominju povijesni izvori i čije su ruševine naznačene na Coronellijevoj karti 1688. godine (vidi poglavlje o lokalitetu Gabrio).

S crkvom Sv. Gabrijela povezali smo i neke od ulomaka istog radioničkog porijekla koji su danas uzidani na Školju. Pilastru s Račice najviše odgovara drugi veliki pilastar, identične visine i također isklesan od vrhunskog prokoneškog mramora (A. 11. 03.). Zbog činjenice da svi navedeni ulomci, sačuvani u neposrednoj blizini otoka Gabrio, najveću sličnost pokazuju s materijalom iz stare kotorske katedrale, otvara se još jedna mogućnost njihovog originalnog porijekla: poznato je, naime, da je otok u kasnijoj povijesti pripadao menzi kotorskog biskupa, stoga je moguće da su ulomci originalno pripadali oltarnoj ogradi iz vremena biskupa Ivana u kotorskoj katedrali, a nakon njezina rastavljanja uoči gradnje nove romaničke prvostolnice, ulomci su iz grada mogli biti preneseni na Gabrio, prema već ustaljenoj praksi da se elementi starih liturgijskih instalacija iz katedrale sele u manje crkve unutar iste biskupije (Split – Kaštela, Zadar – Neviđane na Pašman....).

Bibliografija: M. ZORNIJA, 2012. (u tisku).

A. 11. OTOK GOSPE OD MILOSTI (ŠKOLJ)

A. 11. 01. ULOMAK CIBORIJA

Materijal: sivkasti mramor

Dimenzije: dužina 38 cm, visina 22 cm, debljina nepoznata

Smještaj: ulomak predstavlja gornji dio cjeline od četiri spolije uzidane u prizemlju samostana lijevo od vrata koja vode u hodnik prema vrtu.

Okolnosti nalaza: ulomci su od davnina uzidani u arhitekturu samostana, vjerojatno već prilikom gradnje 1479. g.

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. stoljeća, *Klesarska radionica iz doba biskupa Ivana*

Radi se o lijevoj peti arkade ciborija, čija je vanjska bordura širine 10.5 cm bila ukrašena pletenicom obrubljenom dvjema glatkim rubnim trakama s malim dvolistom na dnu. Pletenica je satkana od dvije zaobljeno modelirane dvoprute trake, dok se u sredini svakog čvora nalazi oko s malom izbušenom rupicom u sredini. Djelomično je sačuvana lučna traka arkade s geometrijskim prepletom učvorenih troprutih kružnica i dijagonalnih traka. Trokutasti međuprostor ispunjen je biljnim motivom s dva niza profiliranih listova (palmete?).

Unutar ove kompozicijske sheme nimalo neuobičajene za ranosrednjovjekovne ciborije na širem području istočnojadranske obale, uočava se ipak jedan specifičan detalj. Naime, na dijelu trake s geometrijskim prepletom u samom gornjem desnom uglu (današnji položaj uzidanog ulomka) vidljivo je da traka u blizini čvora dvaput prolazi ispod dviju traka s kojima se križa, što odstupa od općenitog pravila u komponiranju geometrijskih prepleta prema kojem se trake uvijek isprepliću ujednačenim ritmom, naizmjenično iznad i ispod ostalih. Takvu nepravilnost uočila sam na još dva fragmenta spolirana u samostanu, ali i na nekolicini mramornih reljefa u Bokokotorskom zaljevu: na vijencu

pluteja iz starog kotorskog Lapidarija (A. 1a. 07.), dva ulomka sa Gospe od Škrpjela i jednom s Plavde, koje sam pripisala *Klesarskoj radionici iz doba biskupa Ivana*. Koriste ga ponekad i majstori Kotsorske radionice, npr. na dijelu ciborija s Prevlake, gdje motiv također ukrašava široku lučnu traku, ili na dva ulomka ciborija iz katedralnog kompleksa s natpisima HOC OPVS EST LABO... i ...TAM PULCHRE DE..., gdje se proteže uskom rubnom trakom. Taj karakterističan detalj govori o kolanju istog grafičkog predloška među bokeljskim klesarima kasnog 8. i prve polovine 9. stoljeća. Ovdje pak zaobljena modelacija dvoprute pletenice, a posebno male rupice u središtu svakog čvora, više govore u prilog ranijoj od te dvije radionice.

Bibliografija: Đ. BOŠKOVIĆ, 1938.; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1953., 106-107; I. PUŠIĆ, 1975., 235-243, sl. 4; I. PUŠIĆ, 2006., 54-55.

Materijal: svijetlo-sivkasti mramor

Dimenzije: dužina (visina pilastra) 89.5 cm, širina 18 cm, debljina 18 cm

Smještaj: pilastar u kombinaciji s dijelom renesansnog vijenca formira gornju gredu umivaonika u refektoriju samostana Gospe od Milosti.

Okolnosti nalaza: Ulomak se u današnjoj sekundarnoj funkciji nalazi vjerojatno od gradnje samostana 1479. g. (prvi put ih spominje I. Bošković 1938. godine)

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. stoljeća, *Klesarska radionica iz doba biskupa Ivana*

Pilastar je u potpunosti sačuvan, osim rubne trake na lijevoj strani koja je predstavljala donji rub pilastra. Na donjoj plohi čitavom dužinom vidljiv je desni bočni utor za uglavljivanje pluteja, širine oko 11 cm i dubine 2.5-3 cm. Pilastar je ukrašen vrlo fino i kvalitetno klesanom dvoprutom biljnom viticom koja izrasta iz lijevog (donjeg) ruba. Naizmjenično usmjerene stabljike koje završavaju trolistom oblikuju šest nepotpunih ali pravilnih kružnica, u čijem se središtu nalazi motiv sličan virovitoj rozeti, formiran od uvijenih lisnatih izdanaka i trolisnog završetka. Mjesto iz kojeg izrasta trolist naglašeno je kratkom poprečnom prečkom u širini vitice. Gornji kraj završava s dva malena oštra listića.

Identičan motiv i klesarsku obradu susrećemo na jednome od velikih pluteja s praznom plohom u centru koji su pohranjeni u depou kotorske katedrale, dok od širih analogija unutar onodobne dalmatinske skulpture treba spomenuti pluteje danas uklopljene u glavni oltar zadarske katedrale, na kojima se srodan motiv javlja na horizontalnim i vertikalnim reljefno istaknutim vijencima. Fina fluidna linija uklesana u tvrdom mramoru odaje vrsnog klesara, a nedostatak strože geometrijske stilizacije kakvu ćemo redovito susretati na djelima nešto kasnije Kotorske klesarske radionice upućuje na radioničko porijeklo u najranijoj prepoznatoj ranosrednjovjekovnoj radionici u Kotoru, koja je djelovala pod pokroviteljstvom biskupa Ivana.

Bibliografija: Đ. BOŠKOVIĆ, 1938.; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1953., 107; I. PUŠIĆ, 1975., 235-243, sl. 1; I. PUŠIĆ, 2006., 54; M. ZORNIJA, 2012. (u tisku).

A. 11. 03. PILASTAR

Materijal: prokoneški mramor

Dimenzije: visina 97 cm, širina 32 cm, debljina nepoznata

Smještaj: pilastar je uzidan s lijeve strane vrata koja iz klaustara vode u unutrašnjost samostana.

Okolnosti nalaza: ulomak je od davnina uzidan u arhitekturu samostana, vjerojatno već prilikom gradnje 1479. g.

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. stoljeća, *Klesarska radionica iz doba biskupa Ivana*

Pilastar je cjelovito sačuvan, impresivnih dimenzija i izrađen u kvalitetnom bloku prokoneškog mramora s dvije izrazite paralelne plavkaste vene. Uzidan je naopako, te je u prvotnom položaju, prema ustaljenom pravilu, vitica započinjala s donje strane i rasla prema gore. Tropruta biljna vitica uz pomoć neobično stiliziranih izdanaka formira četiri velike pravilne kružnice promjera 25 cm. Unutar gornje dvije kružnice (originalno donje) nalaze se lisnati ornamenti slobodnije modelacije, dok je kod klesanja dvije slijedeće kružnice majstor pribjegao izraženijoj geometrijskoj stilizaciji motiva, koji ovdje prelazi u gotovo apstraktni ornament. U svakoj kružnici prostor je dodatno popunjen s po dvije volutice, koje ispunjavaju i uglove na vrhu pilastra. Mjesto grananja vitice naznačeno je prečicom u obliku polumjeseca. Ovaj središnji motiv omeđuju glatke rubne trake dimenzija 3 do 4 cm.

Motiv iz kojeg umjetnik polazi i maštovito ga razrađuje je vitica s po dva niza lisnatih ornamenata u središtu svakog zavoja, a susrećemo ga na ranijoj predromaničkoj plastici posebno u sjevernom dijelu jadranskog bazena, gdje se datira na kraj 8. i u 9. st. Zavidnom klesarskom vještinom majstor ovdje varira predložak i, možemo reći, poigrava se datim motivom, postižući zanimljiv estetski dojam kombinacijom raznolikih kružnih linija i oblika.

Kvalitetom materijala, klesarskom izvedbom i dimenzijama ovaj je pilastar očito pripadao nekom vrlo reprezentativnom i monumentalnom crkvenom interijeru, moguće samoj kotorskoj katedralnoj crkvi.

Bibliografija: Đ. BOŠKOVIĆ, 1938.; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1953., 106-107; I. PUŠIĆ, 1975., 235-243, sl. 2; I. PUŠIĆ, 2006., 54-55; M. ZORNIJA, 2012. (u tisku).

A. 12. BIJELA – SV. PETAR

A. 12. 01. DVA ULOMKA ARHITRAVA OLTARNE OGRADE

Materijal: mramor sa sivkastom patinom

Dimenzije: 1. dužina 39 cm, visina 17.5 cm, debljina nepoznata, visina natpisnog polja 7.5-8 cm, visina slova 6.5 cm

2. dužina 17 cm, visina 18 cm, debljina nepoznata, visina natpisnog polja 7.5 cm, visina slova 6.5-6.7 cm

Smještaj: ulomci su uzidani na pročelju mlađe crkvice Sv. Petra u Bijeloj iz 17. stoljeća, s obje strane ulaznih vrata u visini pogleda. Prvi ulomak je s desne, drugi s lijeve strane portala.

Okolnosti nalaza: uzidani na navedenom mjestu vjerojatno već u 17. stoljeću

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Petra na mjestu današnje, sjedište ranosrednjovjekovnog benediktinskoga samostana

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – početak 9. st., *Klesarska radionica iz vremena biskupa Ivana*

Ulomci arhitrava oltarne ograde komponirani su u dvije zone. U gornjoj se nalazi niz neprofiliranih i međusobno nepovezanih kuka s nešto većim zavojnicama. Na prvom ulomku kuke su usmjerene na lijevu stranu, na drugome u desnu. U donjem pojasu je natpis uokviren urezanim linijama, pisan izduženom i pravilnom rustičnom kapitalom. Sva su slova ujednočena i iste visine. Na prvom, većem ulomku čita se:

... IO MAG. (I?)MP ET DN. IOH.

Na manjem je jasno vidljiva riječ: *EPISCOP...*

Crkvice Sv. Petra u Bijeloj u hrvatskoj literaturi prvi puta se spominje još 1895. godine od strane F. Radića, koji nabraja drevne benediktinske samostane u Boki. Manji ulomak, na kojem je natpis jasniji, već je tada pravilno pročitao. Opširnije se na ove ostatke osvrće don Ante Milošević, kotorski kanonik, donoseći zanimljive podatke o slučajnim nalazima

arhitekture, grobova i rimskih novčića koji upućuju na prostrani antički i kasnoantički lokalitet na mjestu kojega se u srednjem vijeku smjestio benediktinski samostan *S. Pietro in Alba*. Spominje oba ulomka, ali onaj prvi mu je zbog oštećenja kamena nejasan.

Lokalitetom se zatim u nekoliko navrata bavio Petar Šerović, koji je prvi pokušao protumačiti natpis na većem ulomku desno od ulaza, ali nije uspio donijeti njegovo čitanje. Tek mu je Bulić sugerirao da se u krajnjih pet slova natpisa krije D(ominus) N(oster) IOH(annes). Znatno kasnije, šezdesetih godina Šerović je iznio prvi kompletni pokušaj čitanja tog natpisa, koji glasi:

...(Carol)o mag(no) imper(ante) et d(omino) n(ostro) Ioh(anne) [episcopo].

To prevodi kao:

„Za vrijeme carevanja (vladanja) Karla Velikog i gospodina našega Jovana (episkopa)“.

Spomen Karla Velikog tumači franačkom prevlašću u Boki 805/806. godine, koju su posebno podržavali benediktinci koji su tada već osnovali svoje samostane u Boki.

J. Kovačević prilikom obrade natpisa donosi neprecizan crtež većeg ulomka, prema kojem slova nisu uokvirena linijama. Taj dio natpisa zbog znatne pohabanosti mramora uslijed stoljetnog djelovanja atmosferilija za njega je ostao neprotumačen, te je vjerojatno stoga i krivo precrtan. Predložio je tek čitanje DN IOH kao D(omi)N(us) IOH(annes).

Ulomcima se u zadnje vrijeme pozabavio Milenko Lončar, ali pritom su mu ostala nejasna prva dva slova većeg ulomka, koja tumači kao ICI, tako da njegovo čitanje mijenja Šerovićevu konstrukciju padeža iz dativa u genitiv:

...temboribus domini N?]ICI?(fori) MAG(ni) IMP(eratoris) ET D(omi)N(i) IOH(annis) /
EPISCOP(i)

(„...u vrijeme gospodina?) Nikefora?, velikoga cara, i gospodina Ivana / biskupa“.

Nakon pomnog pregleda ulomaka na licu mjesta, smatram da je Šerovićevo čitanje slova na natpisu ipak ispravnije. Na početku ulomka nalazi se jedna uspravna hasta kojoj se nije sačuvao vrh, ali se najvjerojatnije radi o slovu I. Drugo slovo bez sumnje je O. Naravno, epitet *magnus* može se odnositi na bilo kojeg vladara, nipošto samo na Karla Velikoga, a i prvo slovo ne može se protumačiti kao L u *Carolo*. Nadalje, u nastavku natpisa teško je jasno diferencirati slova I i M; moguće je da slovo I nedostaje. Slijedeće slovo P Šerović je po meni ispravno protumačio kao P(er), s prekriženom kosom crtom koja se nazire u

donjem dijelu uspravne haste slova P. U nastavku priklanjam se Kovačevićevom i Lončarevom čitanju.

Zbog jasno vidljivih slova IO na početku natpis dakle treba čitati u dativu, iako je korištenje tog padeža na ovom mjestu neuobičajeno. Toga je bio svjestan i Šerović, te natpis u latinskom obliku donosi u dativu, dok u prijevodu koristi genitiv. Navedena formulacija ukazivala bi na to da imena cara i biskupa ovdje nisu upotrijebljena u smislu vremenske odrednice kao što je to uobičajeno. Dosljednim korištenjem dativa čitanje je dakle slijedeće:

[...Nicifor]IO MAG(no) (I?)MP(er)[atori ili imperante?] ET D(omi)N(o) IOH(anni) /
EPISCOP(o)...

„...Nikiforu velikom caru (ili vladajućem) i gospodinu Ivanu / biskupu...“

Iako ulomci nisu međusobno spojivi, možemo s priličnom dozom sigurnosti pretpostaviti da se naslov biskupa zaista odnosi na *dominusa Iohannesa* na kraju većeg ulomka. Kako je ispravno uočio već Šerović, te poslije Lončar, veći ulomak tvorio je kraj jedne grede, a manji početak druge, što je vidljivo prema uspravnim linijama kojima završava prvi, te počinje drugi natpis. Između njih stajao je prolaz u svetište s lukom ili zabatom. Prema obrnutoj usmjerenosti kuka može se zaključiti da to nije bio središnji, već bočni prolaz, što znači da se radilo o većoj, najvjerojatnije trobrodnoj ranokršćanskoj bazilici, čiji se monumentalni postamenti oltara do danas nalaze u crkvi, a ostaci su joj djelomično istraženi šezdesetih godina. Na povezanost oba ulomka posebno nas upućuje korištenje iste formule „gospodin Ivan, biskup“, koja je upotrebljena i na poznatom arhitravu iz Kotora s Ivanovim imenom (A. 1a. 08.). I po upotrebi istog materijala, po dimenzijama arhitrava, po veličini i oblikovanju slova te kuka iznad njih ovaj je arhitrav gotovo identičan s nekolicinom srodnih ulomaka pronađenih u istraživanjima kotorske katedrale i s onim koji je bio uzidan na pročelju Sv. Mihovila u Kotoru, te ih sve zajedno sa sigurnošću možemo pripisati istim klesarima.

Bibliografija: F. RADIĆ, 1895.c, 250; A. MILOŠEVIĆ, 1920., 191-194; P. ŠEROVIĆ, 1924/25., 151-156; J. KOVAČEVIĆ, 1956., 3; P. ŠEROVIĆ, 1965/66., 173-177; J. KOVAČEVIĆ, 1967., 335, 355, 371; R. MIHALJČIĆ – L. STEINDORFF, 1982., 88, Nr. 135; B. ŠEKULARAC, 1994.; I. PUŠIĆ, 2006., 34; M. LONČAR, 2006., 190-192; R.

VUJIČIĆ, 2007., 49; N. JAKŠIĆ, u: *Zagovori*, 87; J. J. MARTINOVIĆ, natpis br. 18. (u tisku); M. ZORNIJA, 2012., (u tisku).

B. *KOTORSKA KLESARSKA RADIONICA*

B. 1. KOTOR

B. 1a. Katedralni kompleks

B. 1a. 01. ARKADA ČETVEROSTRANOG CIBORIJA S LAVOVIMA

Materijal: bijelo-sivkasti mramor

Dimenzije: širina 130 cm, visina 97 cm, debljina ploče 10 cm, debljina vijenca 15 cm, visina natpisne plohe 6 cm, visina slova 4.5 cm, promjer luka 99 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: nepoznate. Arkada je od davnina bila uzidana iznad zapadnih bočnih vrata u unutrašnjosti sakristije katedrale Sv. Tripuna. Vrata su u romaničkom zidu sakristije probijena nakon potresa u 17. stoljeću, točnije 1671. g. (podaci iz: M. Čanak-Medić – Z. Čubrović, 2010., tlocrt na str. 78-79).

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

U novoj monografiji o katedrali Sv. Tripuna navodi se podatak da je arkada donesena u katedralu u 19. stoljeću, ali autorice na navode izvor te informacije, pa se vjerojatno radi o njihovoj pretpostavci. Prvi njezin spomen u literaturi nalazi se u putnim bilješkama Mijata Sabljara iz 1853./54. godine, s kratkom napomenom: „*U sakristii na gornjem pragu od vratah u mali magazin*“. Zatim zapisuje točan prijepis natpisa sa vijenca. Ovaj podatak dosada nije uočen i dokazuje da je arkada već sredinom 19. stoljeća stajala u Katedrali. Štoviše, mišljenja sam da je najvjerojatnije ugrađena u funkciji arhivolta još u 17. stoljeću, otkada datira i sam portal. 1966. godine, prilikom proslave 800-godišnjice Katedrale, arkada je postavljena na ulaz prema stubištu Moćnika. Tu se nalazila do posljednjih radova na obnovi, kada je premještena najprije u sakristiju, zatim na sjevernu galeriju, te konačno u privremeni depo u ulici iza apsida Katedrale.

Arkada je u cijelosti očuvana, a pripadala je četverostranom ciboriju koji je svojom konstrukcijom predstavljao iznimku među oltarnim ciborijima, sa stranicama jednake

širine međusobno spojenima pod kutom od 45°, za razliku od uobičajenih primjera kod kojih su bočne stranice nešto uže, te povezane s prednjom i stražnjom pod pravim kutem. Završni vijenac klesan je u jednom komadu s arkadom, te ukrašen nizom isprepletenih troprutih arkadica i stiliziranim kimationom na prijelazu prema užoj ploči arkade. Između njih je natpisno polje, lagano skošeno prema dolje radi bolje izloženosti pogledu promatrača, a na njemu je finom kapitalom ispisan distih:

ANDREE S(an)C(t)I AD HONOREM SOCIORVMQ(ue): MAIOREM+

Slova su uklesana oštrim dlijetom i vrlo preciznim potezima. Međusobno su ujednačena, a širina im u prosjeku iznosi polovinu dužine. Svaka hasta po sredini je ukrašena malom svrdlanom rupicom, koje su na slovima O i Q udaljene od linije slova kratkom poprečnom crticom. Na slovima A, H, N i M te su rupice ponekad zamijenjene polukružnicama. Slova A i M imaju vrlo oštro prelomljene poprečne haste u obliku slova Y. Rezultat je natpis koji djeluje izvanredno dekorativno i minuciozno, upravo kaligrafski. Idući duktus slova ponavlja se na još dva četverostrana i jednom šesterostranom ciboriju iz iste skupine, te se razlikuje od svih ostalih natpisa 9. stoljeća u Boki kotorskoj. Nekim autorima to je bio argument za datiranje čitavog ciborija u 11. stoljeće (J. Maksimović, M. Šeper, J. Martinović), dok drugi vjeruju da je natpis na vijencu tada naknadno uklesan (L. Mirković, Lj. Karaman, J. Kovačević). Dilemu oko ovog natpisa i njegove neosporne sličnosti s nekim južnodalmatinskim primjerima 11. stoljeća (Regolusov natpis u Bogdašićima ili onaj na oltarnoj ogradi Sv. Mihajla na Koločepu) smatram da je definitivno riješila Vedrana Delonga, konstatirajući da „uklesana slova po svoj prilici odražavaju beneventansku majuskulu, odnosno stil natpisa južnotalijanskoga epigrafičkog kruga 9. i 10. stoljeća.“ (V. DELONGA, 2007., 201-202, bilj. 10). Taj grafijski stil, koji se povodi za kaligrafijom beneventanskih rukopisa, s malim poprečnim crticama i sitnim točkastim detaljima te izvijenim linijama slova, u nas je inače karakterističniji za natpise koji nastaju u samom praskozorju romanike, a natpis na lavljem ciboriju predstavljao bi njegovu raniju derivaciju za koju se paralele mogu pronaći na određenim natpisima isklesanima u kamenu u južnoj Italiji 9. i 10. stoljeća.

Držim da je sasvim realno pretpostaviti da su u procesu klesanja na jednom komadu mogla raditi dva različita majstora – jedan koji bi klesao dekoraciju, i drugi koji bi nakon njega po sasvim osobenom predlošku, kojim je u kamen nastojao prenijeti estetsku stiliziranost beneventanskih inicijala, bez sumnje velikim umijećem uklesao tekst natpisa,

vrlo pomno sročen u formi distiha. Na to nas najviše navodi razlika u morfologiji slova, ali i duktusu dlijeta između natpisa na vijencu i kratkih latinskih legendi LEO na bokovima lavova, sa slovima koja su zapravo tipična za ostale natpise *Kotorske klesarske radionice* ranijeg 9. st. To je umjetnik čiji je senzibilitet bitno drugačiji: on radi sa širim dlijetom, dublje ga usijecajući u kamen – to je majstor snažnih obrisa i krupnijih oblika, koji stvaraju snažan kontrast svjetla i sjene. Kao što je ispravno uočio Jakšić, zrcalno klesana slova na lijevoj životinji svjedoče da on radi po predlošku koji je originalno predviđen za desnu stranu. Nakon njegova okretanja na suprotnu stranu zrcalno je uklesao i priloženu legendu, odajući time možda i svoju nepismenost, što se nikako ne bi moglo zaključiti za majstora koji je klesao natpis na vijencu i koji je sigurno vrlo dobro poznao latinski jezik. Zbog jedinstvenosti ovih natpisa, koji se javljaju isključivo na ovoj narudžbi četiri srodna ciborija, zacijelo potekloj od kotorskog biskupa, sklona sam pretpostavci da majstor koji ih je klesao i nije nužno morao biti članom *Kotorske klesarske radionice*, već se očito radilo o umjetniku koji je potjecao iz benediktinskog kruga, možda upravo iz južne Italije.

Donja ploča arkade uokvirena je s gornje i bočnih strana troprutom pletenicom s očima, a s donje širokom lučnom trakom omeđenom astragalima. Zajedno s već spomenutim kimationom na vijencu, ovi uzorci često su prisutni u ostvarenjima tek dozreloga predromaničkog izraza koji još nije zaboravio antički dekorativni repertoar motiva. Zasluga je to širih bizantskih utjecaja, snažnije prisutnih ovdje na krajnjem jugu Dalmacije, ali karakterističnih i za onodobnu umjetnost svih dalmatinskih gradova. Čista geometrijska pleterna dekoracija prisutna je na luku s troprutim učvorenim kružnicama isprepletenim s dijagonalnim trakama, dok se u sredini ocrtava profilirani latinski križ. U trokutnim poljima propinju se karakteristični lavovi s razjapljenim čeljustima, isplaženim jezikom i izvijenim repom, dok hvataju janjad što im pokušava pobjeći. Oni se mogu smatrati gotovo potpisom *Kotorske klesarske radionice*, prisutnim u Komolcu, na susjednoj Prevlaci i u Ulcinju, ali i u Kotoru u crkvi Sv. Mihovila, te na tri neobjavljena mramorna ulomka vjerojatno istog ciborija, razdijeljena po kotorskim zbirkama.

Sličnost između srodnih ulomaka s lavovima (ciborij u Kotoru i Ulcinju, plutej s Prevlake, krstionica iz kotorske katedrale) prva je uočila J. Stojanović-Maksimović još 1951. g., ali je čitavu skupinu reljefa datirala u 11. stoljeće, čemu se odlučno suprotstavio već Karaman, ističući kako „...raspoznavanje skulptura iz vremena sazrijevanja i

formiranja tzv. pleternog stila oko 800. i lučenje od skulptura iz vremena kad pleterne skulpture podliježu utjecajima romanike u 11. stoljeću je osobito teška stvar i traži dugo bavljenje sa tim spomenicima.“ (Lj. Karaman, 1955.). Ivo Petricioli je 1960. godine grupi pridodao i ulomak ciborija iz Komolca, čime je podržao Karamanovu dataciju u početak 9. stoljeća. 40 godina kasnije Nikola Jakšić dodatno proširuje njezin opus dubrovačkim primjerima i konkretnije definira njihovo zajedničko radioničko porijeklo, unoseći u raspravu dodatne stilske, hagiografske i povijesne argumente za dataciju u prva desetljeća 9. stoljeća.

Iako je ova arkada u znanosti poznata već više od 130 godina, ostaju još uvijek brojna otvorena pitanja u vezi s njezinim podrijetlom, originalnim smještajem te nesigurnom identifikacijom „*svetog Andrije s drugovima*“. Nakon početnog pogrešnog čitanja Gelcicha i Vasića koji su na početku natpisa vidjeli Andreacijevo ime, Stjepčević pretpostavlja da se radi o sv. Andriji apostolu. Lazar Mirković je prvi koji je 1951. poistovjetio osobe na natpisu s lokalnim bokeljskim mučenicima Petilovrijencima (sv. Petar, Lovre i Andrija), čije su relikvije čudesno pronađene 1026. godine u uvali Žanjica na Luštici (prema dubrovačkim kronikama) ili pak na lokalitetu Plavda (u blizini Donje Lastve kod Tivta, kako to pretpostavlja Stjepčević). On je i prvi koji je slijedom toga predložio kronološku razliku između dekoracije i natpisa na vijencu na temelju datacije Viktora Novaka, koju je podupro i Karaman. Pretpostavka o Petilovrijencima u recentnijoj literaturi prihvaćena je od strane J. Martinovića i N. Jakšića, a osnažuju je materijalni i arhivski dokazi o štovanju njihovog kulta u Kotoru i Dubrovniku u kasnijem srednjem vijeku. U tom smislu zanimljiv je npr. relikvijar sv. Lovrijenca u obliku desne ruke iz samostana Male braće u Dubrovniku, datiran u 14. stoljeće, na kojem se dvaput ponavlja natpis što u vrlo sličnom obliku spominje trojicu mučenika: **+R. S: LAVRENCII: M: SOCI:I: SCO:RVM: PETRI: ET: ANDREE**, odnosno, prema Jakšićevom čitanju: *Reliqvia santi Laurentii martiris socii sanctorum Petri et Andree* (N. JAKŠIĆ, kat. jed. Z/20., 2010.b, 283-284).

Pavle Mijović je 1986. godine, komparirajući kotorski i ulcinjski ciborij, istraživanja usmjerio prema temeljitijem proučavanju hagiografskih izvora, posebno bizantskih sinaksarija i menologa, u kojima pronalazi povezano štovanje sv. Andrije apostola „s drugovima“, odnosno sa svecima s kojima se zajedno slavio u crkvenom kalendaru. Taj je smjer proučavanja u novije vrijeme doveo do zanimljivih pretpostavki: tako je Ivan

Stevović iznio hipotezu o prodoru kulta inače slabo poznatog cilicijskog mučenika svetog Andrije Stratilata i njegovih drugova, i to preko direktne seobe dijela stanovništva iz maloazijskih pokrajina koje je provodio Nikifor I (802.-812.) – prijedlog nadasve smion ali ne bez osnova, koji bi riješio i pitanje porijekla niza drugih istočnih kultova u Kotoru i Dubrovniku, kao i pojavu crkava tipa *quincunx* u ranom 9. stoljeću u Kotoru i na Prčanju. Dubravka Preradović, pak, nedavno je u svojoj doktorskoj disertaciji iznijela podatak o četvorici mučenika među kojima se nalazio i Andrija, koji su kao i sveti Tripun stradali u Kampsadi u vrijeme Decijevih progona, a spominje ih Andrija Zmajević u svojim *Analima crkovnim*. Tome bih dodala u srednjem vijeku često posvjedočenu praksu miješanja kultova raznih svetaca istog imena, pa bi u konačnici bilo moguće da je drevno štovanje manje poznatih svetaca istočnog porijekla u Kotoru kasnije prešlo na Petilovrijence, osobito slavljene u Dubrovniku. Problem dakle ostaje i dalje otvoren za rezultate budućih istraživanja.

Što se tiče provenijencije ciborija, J. Martinović se svojom interpretacijom da on potječe iz crkve Petilovrijenaca iz 11. st., prvi suprotstavio tradicionalnom uvjerenju prema kome je on stajao u staroj crkvi, odnosno u memoriji sv. Tripuna. Takvo objašnjenje nudi i nova monografija o katedrali Milke Čanak-Medić i Zorice Čubrović. Međutim, budući da je prije desetak godina Pavuša Vežić uočio da ulomci zapravo pripadaju još dvama ciborijima – jednom oltarnom i jednom krstioničkom, dok se prema najnovijim istraživanjima Čubrović taj broj penje na pet gotovo identičnih ciborija, fizički je nemoguće da su svi oni stajali u skučenom prostoru memorije Sv. Tripuna, kako to autorice pretpostavljaju. Vežić je ovu zavrzlamu pokušao riješiti predlažući da je navedena skupina ciborija zajedno s kamenicom za krštenje poput relikvija 1166. godine prenesena iz stare katedrale, koja se prema općeprihvaćenom mišljenju nalazila na mjestu današnje Sv. Marije Collegiate, u novoizgrađenu romaničku stolnicu. Moje je pak, mišljenje, da se problem tolikog broja ciborija, koji sveukupno, s onima iz Ivanovog vremena, dostižu brojku od čak sedam, može objasniti jedino postojanjem još jedne crkve koja se nalazila u neposrednoj blizini današnjeg katedralnog kompleksa.

Bibliografija: Mijat Sabljarić, *Putne Bilješke*, 32. bilježnica (preuzeto iz: M. JURANOVIĆ-TONEJC, 2010., 119-120); G. GELCICH, 1880, 44; T. JACKSON, 1887., 43; F. BULIĆ, 1888., 37-38; F. RADIĆ, 1897.b, 151; M. VASIĆ, 1922., 155; LJ. KARAMAN, 1924/25., 51-52; I. STJEPČEVIĆ, 1938., 4, bilj. 14, tabla V.1 (reprint u: I.

STJEPČEVIĆ, 2003., 16); LJ. KARAMAN, 1941./42., 95; ISTI, 1943., 68; L. MIRKOVIĆ, 1951., 277-279; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1951., 75-76; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1953., 105; LJ. KARAMAN, 1955., 5-9; M. ŠEPER, 1955., 55-57; J. KOVAČEVIĆ, 1956., 7-10; I. PETRICIOLI, 1960., 48-50; J. KOVAČEVIĆ, 1963., 149-150; J. KOVAČEVIĆ, 1965./66., 103-104; J. MARTINOVIĆ, 1966., 11; J. KOVAČEVIĆ, 1967., 330, 367-369, 379-380; J. MAKSIMOVIĆ, 1971., 24-25; I. PUŠIĆ, 1971., 44; I. PETRICIOLI, 1980., 118; R. MIHALJČIĆ – L. STEINDORFF, 1982., 94, Nr. 145; P. MIJOVIĆ, 1985., 99-103; I. PETRICIOLI, 1986., 45; I. PETRICIOLI, 1990., 55-56; J. MARTINOVIC, 1995., 345-355; N. JAKŠIĆ, 1997., 17; I. STEVOVIĆ, 1998./99., 23-32; N. JAKŠIĆ, 1999./2000., 129-150; ISTI, 2000., 203-204; ISTI, kat. jed. III.7, u: *Hrvati i Karolinzi II*, 124-125; I. STEVOVIĆ, 2001/2002., 178; P. VEŽIĆ, 2001./2002., 91-122; N. JAKŠIĆ, 2003., 271-289; I. PUŠIĆ, 2006., 37; V. DELONGA, 2007., 201-202, bilj. 10; R. VUJIČIĆ, 2007., 76; Z. ČUBROVIĆ, 2009., 49-54 i kat. jed. I. 41, 189-190; P. VEŽIĆ, M. LONČAR, 2009., 124-128; M. ZORNIJA, kat. jed. 12, u: *Zagovori*, 2009., 96-98; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 30-36, sl. IV i 24; D. PRERADOVIĆ, 2010/11., 132-133.

B. 1a. 02. ULOMAK ARKADE CIBORIJA S LAVOVIMA

Materijal: bijelo-sivkasti mramor

Dimenzije: dužina 36 cm, visina 14 cm, debljina 10-11.5 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: nepoznate.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak je dio lijeve strane arkade ciborija, naknadno preklesane u luk. Vidljiv je prednji dio tijela lava okrenutog na desnu stranu, s prednjim šapama i čeljusti s isplaženim oštrim jezikom. Desno od njega, iz središta arkade širila se dvopruta stabljika sa srcolikim listovima na vrhu. Gornju rubnu traku ispunjava motiv male dvoprute sinusoidalne vitice s tuljastim proširenjima i naizmjenično postavljenim dvolisnim izdancima. Iznad nje sačuvao se djelomično otučeni donji dio vijenca s reljefno istaknutim stiliziranim kimationom, istim kao i na cjelovito sačuvanoj arkadi s lavovima.

Osim tog detalja na vijencu, ovaj ulomak sa spomenutom arkadom veže i motiv lava s identično oblikovanim karakterističnim detaljima (dugi šiljasti isplaženi jezik), ista vrsta mramora s okomitim sivkastim venama i debljina donjeg, ravnog dijela ploče od 10 cm. Rubna traka je također istih dimenzija (5 cm), iako je na njoj prikazan drugačiji, biljni motiv.

Sve navedeno ide u prilog pretpostavci da se ovdje radi o drugoj arkadi istog ciborija.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 2009., 52-53 i kat. jed. I.47, 201-202.

B. 1a. 03. ULOMAK ARKADE CIBORIJA S LAVOVIMA

Materijal: bijelo-sivkasti mramor

Dimenzije: dužina duž luka 36 cm, visina 13 cm, debljina 10 cm

Smještaj: Pomorski muzej u Kotoru

Okolnosti nalaza: nepoznate

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak predstavlja lijevi dio arkade ciborija, naknadno preklesane u luk. Sačuvao se dio lavljeg tijela, točnije prsni dio s početkom prednjih nogu ispruženih prema naprijed i zadnje noge. Na prednjem dijelu tijela jasno je vidljivo zrcalno isklesano slovo L s trokutasto proširenim završetkom horizontalne haste, dio riječi LEO. Isto, također zrcalno slovo na istome mjestu nalazi se i na lijevome lavu na cjelovito sačuvanoj arkadi iz depoa Katedrale. Ispod njega vidljiva je djelomično otučena lučna traka ciborija, s gornje strane omeđena astragalom. Ispunjena je geometrijskim motivom dvostrukog niza međusobno isprepletenih i učvorenih troprutih kružnica s očima.

Analizom ovog i slijedećeg ulomka, međusobnom usporedbom dimenzija motiva i sekundarnog luka kojega su oba u sekundarnoj funkciji bili dijelom te koji je naknadno djelomično jednako otučen na oba ulomka, očito je da su pripadali trećoj arkadi lavljeg ciborija, koji je stajao negdje u ranosrednjovjekovnom katedralnom kompleksu, moguće upravo u memoriji Sv. Tripuna.

Bibliografija: neobjavljen

Materijal: bijelo-sivkasti mramor

Dimenzije: dužina duž luka 52 cm, visina 13 cm, debljina 10 cm

Smještaj: Pomorski muzej u Kotoru

Okolnosti nalaza: nepoznate

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak pripada desnom dijelu arkade ciborija, koja je naknadno bila preklesana u luk. Vidi se donji dio lavljeg tijela s razjapljenom čeljusti i isplaženim jezikom, te prednjim i stražnjim nogama. Donja lučna traka djelomično je otučena, ali se u donjem dijelu vidi isti motiv dvostrukog niza učvorenih kružnica kao i na prethodnom ulomku iz Pomorskog muzeja. Ispred lava isklesan je biljni ornament – stabljika koja je završavala srcolikim listovima, kao i na ulomku iz Depoa katedrale.

Primijenjeni motivi, kao i dimenzije sekundarno isklesanog luka i debljina ulomka odgovaraju prethodnim dvama fragmentima, što navodi na pomisao da se radi o trećem ulomku iste arkade. Međutim, ornament na gornjoj rubnoj traci, na kojem se nazire tropruta pletenica s očima umjesto biljne vitice na ulomku iz depoa Katedrale (B. 1a. 02.), govori nam da je ovo ostatak treće arkade istog ciborija, zajedno s prethodnim ulomkom.

Na temelju ovih dosad neobjavljenih ulomaka predlažem novu rekonstrukciju ciborija, koji je, dakle, na sve četiri arkade imao isti motiv heraldički postavljenih lavova s latinskim legendama LEO.

Bibliografija: neobjavljen

B. 1a. 05. ARKADA CIBORIJA

Materijal: bijelo-sivkasti mramor s okomitom sivom venom

Dimenzije: širina 129 cm, visina 76-77 cm, debljina nepoznata.

Smještaj: uzidan iznad bočnih vrata prostorije na prvom katu zgrade Biskupije u Kotoru, sjeverno od Katedrale.

Okolnosti nalaza: arkada je odavno uzidana na tom mjestu.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Arkadu je prvi uočio i povezao s lavljom arkadom iz Katedrale J. Martinović, uključivši je u svoju rekonstrukciju ciborija. P. Vežić 2009. g. donosi i njen približan crtež, ali s netočnim dimenzijama i pogrešno rekonstruiranim tragom sačuvanog ornamenta na lučnoj traci.

Arkada je isklesana od iste vrste mramora kao i prethodni ulomci. Dimenzije su također sukladne poznatoj lavljoj arkadi, i to njenom donjem dijelu bez vijenca, koji je ovdje ili pravilno i ravno otklesan, ili se pak radi o ciboriju koji nije imao vijenac isklesan u jednome komadu, a od toga vijenca se sačuvao ulomak B. 1a. 09. Dekoracija je, vjerojatno prilikom ugrađivanja na današnje mjesto, u potpunosti radirana. Jedini preostali ornament koji se nazire na lučnoj traci na desnoj peti arkade je geometrijski preplet nasuprotno postavljenih polukružnica i dijagonalnih traka, kakav je u opusu *Kotorske klesarske radionice* poznat s mramornog pilastra uzidanog u benediktinskoj crkvi Sv. Jurja na otočiću pred Perastom i s onog koji je danas izgubljen, a pronađen je na Školju.

Budući da čitava skupina srodnih ciborija iz katedralnog kompleksa (kat. jed. B. 1a. 01-04, 06, 07 i 08) ima gotovo identične dimenzije i raspone lukova, ova bi arkada teoretski mogla pripadati bilo kojem od njih. Međutim, ciborij čiji je dio ulomak s imenom Nikifora treba isključiti, jer mu se lučna traka znatno sužava prema rubu, što nije slučaj na ovoj arkadi. Ostaju nam dakle drugi četverostrani i šesterostrani ciborij, koji su prema sačuvanim ulomcima na lučnoj traci imali specifično oblikovanu biljnu viticu. Budući da

se na radiranoj arkadi nalazi trag geometrijskog prepleta na luku, kao i na poznatoj lavljoj arkadi te na ulomcima treće arkade danas u Pomorskom muzeju, možemo zaključiti da se zaista radi o četvrtoj stranici „lavljeg“ ciborija.

Bibliografija: J. MARTINOVIĆ, 1995., 345-346; P. VEŽIĆ, 2001-2002., 94-96; P. VEŽIĆ – M. LONČAR, 2009., 125-127.

B. 1a. 06. ULOMAK ARKADE CIBORIJA

Materijal: mramor prošaran izrazitim tamnosivim i crnim venama

Dimenzije: širina 33 cm, visina 41 cm, maksimalna debljina 13.7 cm, visina natpisne plohe 6 cm, visina slova 4 cm

Smještaj: Lapidarij u crkvi Sv. Mihovila u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen 1960. godine u gomili kamenja u vrtu Ljube Ivaniševića (zgrada br. 508) u gradskom predjelu Parilo, u blizini sjevernih bedema iznad crkve Sv. Marije Collegiate.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak je nakon pronalaska bio u privatnom vlasništvu. Naknadno je predan na čuvanje zbirci Katedrale, a danas je izložen u novom gradskom Lapidariju, konačno dostupan javnosti.

Radi se o ulomku arkade koja je, kao i ulomci ostala tri ciborija iz katedralnog kompleksa, klesana u istom bloku s reljefno istaknutim završnim vijencem raščlanjenim u tri pojasa: gore je niz malih troprutih arkadica s ljiljanovim cvjetovima, u sredini natpisno polje s ostatkom natpisa *..IKIFORIVS N...* istih grafijskih odlika kao i na ostalim srodnim arkadama, a u donjem je pojasu strogo stilizirani i pravilno klesani kimation, čiji su ovulusi nešto gušće raspoređeni. Ispod vijenca teče tropruta pletenica s očima što je flankirala i bočne rubove arkade, dok je široka traka uz luk ispunjena motivom sinusoidalne biljne vitice s trolistima i tuljastim proširenjima, omeđene astragalima, koju redovito susrećemo kao specifikum kotorskih klesara. U kutevima su bile ptice – vjerojatno paunovi što ključaju ljiljanov cvijet, od kojih se sačuvao vrat i glavica one s desne strane. Ciborij je, poput ostalih iz ove skupine, imao osmerostrani piramidalni krov, sudeći po tragovima žljebova sačuvanih na gornjoj plohi u dvije razine – jedan iznad tjemena arkade za ploču krova, te onaj niži za nasad trokutaste ploče u kutu.

Polemike u vezi s ovim ulomkom vodile su se uglavnom oko definicije imena Nikifor: dok J. Kovačević prilikom prve objave 1963. godine, zatim P. Mijović te N. Jakšić i M.

Zornija smatraju da je riječ o imenu bizantskog cara Nikifora I (802. – 811.), što je jedan od argumenata za datiranje čitave *Kotorske klesarske radionice* u početak 9. stoljeća, nekolicina drugih autora vjeruje da bi se ime moglo odnositi i na nekog od kasnijih kotorskih biskupa (J. Martinović), kasnijih bizantskih careva (J. Maksimović) ili na lokalnog donatora (I. Petricioli, P. Vežić, M. Čanak-Medić – Z. Čubrović).

Ulomak je devedesetih godina, zajedno s nekoliko fragmenata gotovo identičnih po dimenzijama, stilu dekoracije i vrsti materijala (B. 1a. 01, 05, 07 i 08), J. Martinović uklopio u rekonstrukciju istog ciborija kojem pripada i lavlja arkada iz Katedrale, ali je novijim istraživanjima P. Vežić uočio da zbog određenih detalja, kao što je izraziti nagib lučne trake u presjeku, ovaj ulomak ne može biti dijelom istog ciborija.

Dosada nije uočeno da je za klesanje ove arkade korištena vrlo neuobičajena vrsta mramora s naglašenim tamnosivim i crnim venama raspoređenima u raznim smjerovima. Ta činjenica, međutim, ne čudi previše, budući da su se klesari tada koristili mramorom koji im je bio dostupan iz raznih antičkih spomenika i građevina.

Radi se, dakle, o zasad jedinom poznatom ulomku još jednog ciborija ranog 9. stoljeća u Kotoru čije pouzdano porijeklo ostaje nepoznato, iako je najvjerojatije da je i on zajedno s ostala tri srodna ciborija pripadao katedralnom kompleksu. M. Čanak-Medić i Z. Čubrović smještaju ga, zajedno s ciborijem kojem je pripadala „lavlja“ arkada i s drugim četverostranim ciborijem, u interijer memorije Sv. Tripuna, datirajući ih sve u sredinu ili drugu polovinu 9. stoljeća. P. Vežić također dopušta mogućnost da je ciborij stajao u memoriji.

Bibliografija: J. KOVAČEVIĆ, 1963., 150; J. KOVAČEVIĆ, 1965./66., 103-104; J. MARTINOVIĆ, 1966., 11; J. KOVAČEVIĆ, 1967., 375; J. MAKSIMOVIĆ, 1971., 25, bilj. 69; I. PUŠIĆ, 1971., 45; I. PETRICIOLI, 1980., 118; R. MIHALJČIĆ – L. STEINDORFF, 1982., 96-97, Nr. 149; P. MIJOVIĆ, 1985., 100-101; J. MARTINOVIĆ, 1995., 345-355; N. JAKŠIĆ, 1999./2000., 132-133, 144; P. VEŽIĆ, 2001./2002., 105-106; I. PUŠIĆ, 2006., 46; Z. ČUBROVIĆ, 2009., 51-52 i kat. jed. I.46, str. 199-200; M. ZORNIJA, kat. jed. 13, u: *Zagovori*, 2009., 98-99; P. VEŽIĆ, M. LONČAR, 2009., 133-134; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 30-35, sl. 25; J. J. MARTINOVIĆ, natpis br. 15 (u tisku).

B. 1a. 07. DVA ULOMKA ARKADE ČETVEROSTRANOG CIBORIJA

Materijal: bijelo-sivkasti mramor

Dimenzije: Ulomak desne pete: širina 29.3 cm, visina 39.5 cm, debljina 12 cm;

Gornji ulomak: dužina 47.5 cm, visina 40 cm, debljina 12-12.7 cm, visina natpisnog polja 6.8 cm, vidina slova 5 cm.

Smještaj: Zavod za zaštitu spomenika kulture Kotor, izloženi ulaznom holu

Okolnosti nalaza: pronađeni osamdesetih godina 20. st. prilikom sanacijskih radova na zgradi Historijskog arhiva u Kotoru (zgrada br. 318), koja se nalazi na trgu pred Katedralom, uzidani u jedan nosivi zid.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomci pripadaju desnoj strani arkade četverostranog ciborija, čije su bočne stranice bile zasječene pod kutem od 45° - praksa posvjedočena na istočnom Jadranu isključivo u produkciji *Kotorske klesarske radionice*. Gornji ulomak ima žlijeb širine 6.5 cm za nasad trokutaste ploče kao prijelaz prema osmerostranom krovu ciborija. Unutar njega je rupa za željezni klin radi spoja sa susjednom arkadom.

Glavno dekorativno polje ispunjava stabljika bršljana s parovima izduženih srcolikih listova što završava s pet malih vijugavih izdanaka u obliku volutica. Izrasta iz donjeg dijela arkade i penje se prema središtu, kao i na ulomku budvanskog ciborija. Na rubnoj traci nalazi se dvopruti preplet učvorenih kružnica s očima kombiniran s dvostrukim dijagonalnim trakama, koji pokazuje specifičan način oblikovanja uočen u produkciji radionice iz Ivanovog vremena, koji su naslijedili i klesari Kotorske radionice: trake koje formiraju kružnice prekidaju se u blizini čvora, odnosno protežu se dvaput ispod, a zatim dvaput iznad ostalih traka. U gornjem dijelu je vijenac oblikovan u tri zone: u donjoj je djelomično otklesani koso zasječeni kimation, od čijih je šiljastih arkadica sačuvana četveropruta stopa; u srednjem pojasu visine 6.8 cm sačuvan je dio natpisa: ...*TAM PUCHRE DE[coratum]*...(čitanje J. Martinovića), dok je gornji rub vijenca bio flankiran motivom troprutih arkadica s malim ljiljanovim trolistima – poput ornamenta na „Nikiforovom“ ciboriju.

Široku lučnu traku omeđenu astragalom ispunjavaju dvije troprute valovite stabljike povezane tankom profiliranom prečkom, dok su u ovalnim međuprostorima sroliki izdanci s voluticama naizmjenično raspoređeni u suprotnim smjerovima. U vanjskim su međuprostorima također vijugali mali izdanci s pupoljcima. Ovaj pomalo neuobičajeni biljni motiv osim na ovom i na srodnom šesterostranom ciboriju javlja se u nešto izmijenjenoj varijanti i na ulomku lučne oplata iz Katedrale, zatim na dubrovačkom materijalu – na pilastru iz Sv. Marije od Kaštela, na ciboriju iz dubrovačke ranosrednjovjekovne prvostolnice, što ga uz još neke motive približava opusu *Kotorske klesarske radionice* – ali također i na ulomcima istarskih i kvarnerskih ciborija (Pula, Novalja), što je uočio P. Vežić. Na gornjem ulomku vidljivo je da se ornament prekidao na sredini, gdje je vjerojatno bio postavljen križ, kao i na arkadi s lavovima.

Ulomke je J. Martinović prilikom njihove objave povezao sa cjelovitom arkadom s lavovima prema istovjetnosti dekoracije i odlikama slova na natpisu, ali je naknadno P. Vežić iz čitave skupine izdvojio tri ulomka šesterostranog ciborija, u koje ubraja i ovdje razmatrani gornji ulomak. Za ulomak pete slaže se s Martinovićem da pripada istoj cjelini s lavljom arkadom.

Z. Čubrović pak iz ove cjeline izdvaja oba ulomka, ističući da su za 2 cm deblji od lavlje arkade. Kod donjeg ulomka također uočava nešto manji raspon luka, a kod gornjeg svjetliju nijansu mramora, te ga pripisuje zasebnoj arkadi.

Nakon vlastitih zapažanja slažem se sa Z. Čubrović da se ulomci ne mogu povezati s lavljim ciborijem, iz razloga što smo mu pripisali još dvije arkade prema čemu se može zaključiti da su na njemu sve četiri stranice bile ukrašene likovima propetih lavova. Također se slažemo da gornji ulomak s natpisom ...*TAM PULCHRE DE*..., površ svih sličnosti u primjeni i obradi dekorativnih motiva, nije mogao biti dijelom niti šesterostranog ciborija, jer mu je žlijeb za polaganje trokutaste ploče za 2.5 cm uži nego na ulomku šesterostranog ciborija s natpisom +*HOC OPVS EST LABO[r]*.... Prema tome, smatram da su oba ulomka pripadala drugom četverostranom ciboriju koji je, zajedno s već spomenuta dva, krasio pobliže neidentificirani interijer u tadašnjem katedralnom kompleksu kao plod iste narudžbe u realizaciji *Kotorske klesarske radionice*.

Bibliografija: J. MARTINOVIĆ, 1995., 345-355; N. JAKŠIĆ, 1999./2000., 132; P. VEŽIĆ, 2001./2002., 93-100; Z. ČUBROVIĆ, 2009., 49-51 i kat. jed. I.44 i I.45, str. 195-198; P. VEŽIĆ, M. LONČAR, 2009., 129-131; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 32-35, SL. 26; J. J. MARTINOVIĆ, natpis br. 15 (u tisku).

B. 1a. 08. TRI ULOMKA ARKADE ŠESTEROSTRANOG CIBORIJA

Materijal: bijelo-sivkasti mramor

Dimenzije: Spojeni ulomci lijeve pete: širina 24.5 cm, visina 48 cm, debljina 12 cm.

Gornji ulomak: dužina 46 cm, visina 40 cm, debljina 12-13.7 cm, visina natpisnog polja 6.7 cm, visina slova 5 cm.

Smještaj: Zavod za zaštitu spomenika kulture Kotor, izloženi u ulaznom holu.

Okolnosti nalaza: pronađeni osamdesetih godina 20. st. prilikom sanacijskih radova na zgradi Historijskog arhiva u Kotoru (zgrada br. 318), koja se nalazi na trgu pred Katedralom, uzidani u jedan nosivi zid.

Porijeklo: krstionica katedralnog kompleksa

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Radi se o tri ulomka lijeve strane šesterostranog ciborija, od kojih dva što se direktno spajaju tvore lijevu petu arkade. U donjem dijelu s prednje strane probijena je horizontalna rupa za ulijevanje tekućeg olova radi učvršćivanja konstrukcije. Na gornjem ulomku, s njegove gornje strane sačuvala su se tri udubljenja za željezne klinove radi spoja sa susjednom arkadom, te žlijeb za prihvat trokutaste ploče, širine 4.5 cm.

Lučna traka omeđena astragalom ukrašena je motivom biljne vitice sa srcolikim listovima i zavijucima u međuprostorima, dok je u dnu luka stilizirana stabljika drveta života, što je ujedno i jedini detalj po kojem se dekoracija ovog ciborija razlikuje od srodnog mu četverostranog. Bočni i gornji rub arkade uokviren je identičnim dvoprutim prepletom dijagonalnih traka i kružnica u specifičnoj obradi, jednako prethodnom ulomku. U ugaonim poljima vijugaju stabljike bršljana s karakterističnim srcolikim listovima i zavijucima na krajevima. Gornji završni vijenac isklesan u istom komadu mramora sastojao se od tri pojasa: natpisno polje uokvireno je s donje strane stiliziranim kimationom s ovulusima, dok je gornji pojas zbog svoje reljefne istaknutosti naknadno otklesan. Sačuvao se dio natpisa čiji je početak naznačen križem: *+HOC OPVS EST LABO[r]....* Slova su identična kao na prethodna tri ciborija.

Prilikom objave ulomci su rekonstruirani kao dijelovi četverostranog ciborija zajedno sa cjelovitom „lavljom“ arkadom iz katedrale i s „Nikiforovim“ ulomkom. Istraživanjima P. Vežića, međutim, uočen je kut od 60° na bočnim stranicama, čime su ulomci izvojeni kao dijelovi drugog, iako stilski veoma srodnog šesterostranog ciborija, oba klesana rukom istoga majstora. Autor dalje pretpostavlja da je taj ciborij bio krstionički te da je ispod njega stajala četvrtasta kamenica za krštenje što se danas nalazi u katedrali sv. Tripuna. Pretpostavljenu cjelinu Vežić smješta u staru katedralu Sv. Marije, dok je M. Čanak-Medić i Z. Čubrović vide u portiku crkve sv. Tripuna, datirajući je u sredinu ili drugu polovinu 9. stoljeća.

Bibliografija: J. MARTINOVIĆ, 1995., 345-355; N. JAKŠIĆ, 1999./2000., 132; P. VEŽIĆ, 2001./2002., 93-100; Z. ČUBROVIĆ, 2009., 48-49 i kat. jed. I.42 i I.43, 191-194; P. VEŽIĆ, M. LONČAR, 2009., 129-131; M. ZORNIJA, kat. jed. 13, u: *Zagovori*, 2009., 98-99; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 35-36, sl. 28-29; J. J. MARTINOVIĆ, natpis br. 15 (u tisku).

B. 1a. 09. ULOMAK VIJENCA CIBORIJA

Materijal: sivo-plavkasti mramor

Dimenzije: dužina 28 cm, visina 16.5 cm, debljina 11 cm

Smještaj: privremeni depo Katedrale

Okolnosti nalaza: pronađen u arhitektonskim istraživanjima Katedrale 1989.-2000. godine, uzidan kao građevinski materijal u okviru gotičkog nadgrobnog spomenika koji je naknadno prizidan uz zapadni zid sakristije na vanjštini Katedrale, a datiran u 14. ili 15. stoljeće.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak ne pripada niti jednom od prethodno definiranih ciborija iz katedralnog kompleksa, jer se razlikuje drugačijom vrstom mramora, manjom debljinom vijenca te različitim tipom slova, dok bi ravan donji rub ukazivao da je bio klesan u zasebnom bloku u odnosu na ploču arkade.

Uski pravilni kimation donekle je sličan istome motivu sa „Nikiforovog“ ulomka, dok je gornji pojas s međusobno isprepletenim troprutim lukovima usporediv s lavljom arkadom iz katedrale. Na natpisnom polju sačuvao se dio natpisa ...*DEXIONEVN*... sa zanimljivim karakteristikama slova, koja su uspoređena sa srodnima na ulcinjskom ciboriju. Dok s jedne strane D i E pokazuju tipične odlike slova prisutnih na natpisima *Kotorske klesarske radionice* (povišene vertikalne haste), grafija romboidnog O te drugog po redu N s lagano zavijenom kosom hastom još uvijek se oslanja na natpise *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana*, posebno na onaj s arhitrava iz Sv. Marije, pa je ovo jedan od ulomaka koji svjedoči o direktnom kontinuitetu ove dvije klesarske radionice. Čanak-Medić i Čubrović zbog mjesta nalaza ulomak pripisuju prvotnom ciboriju u memoriji Sv. Tripuna.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 2009., 46-47 i kat. jed. I.3, str. 110-111; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 30 i 33, sl. 23; J. J. MARTINOVIĆ, natpis br. 09 (u tisku).

B. 1a. 10. ULOMAK LUČNE KONSTRUKCIJE

Materijal: lokalni žućkasti vapnenac

Dimenzije: širina 23.5 cm, visina 42.5 cm, debljina 4.5 cm

Smještaj: katedrala Sv. Tripuna, izložen na zidu stepeništa prema Moćniku

Okolnosti nalaza: ulomak je pronađen u arheološkim istraživanjima u sakristiji katedrale 1989. godine.

Porijeklo: katedralni kompleks – memorija Sv. Tripuna

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak je zbog svoje male debljine interpretiran kao dio oplata neke lučne konstrukcije, koju P. Vežić tumači kao *fenestellu confesionis* u sklopu oltarnog stipesa, dok Čanak-Medić i Čubrović dodaju i mogućnost da je ulomak pripadao proskinitaru, kojem pripisuju i jedan od kapitela iz starog Lapidarija (B. 1a. 22.). Desna bočna stranica ima oblik L-profila sa žlijebom pomoću kojega se spajala sa susjednom pločom, dok je na stražnjoj plohi rupa koja izlazi na donju stranu, a služila je za nalijevanje olova koje je arkadu vezivalo s klinom što se nalazio na donjem elementu.

Lučna traka oivičena je s gornje strane astragalom, a s donje ravnom profiliranom bordurom. Ukrašena je motivom koji se može usporediti sa sličnima na lukovima šesterostranog i četverostranog ciborija, s tom razlikom da ovale koje formira valovita biljna vitica ovdje zamjenjuje niz rombova od troprute trake, također povezanih malom dvoprutom prečkom na spoju. Unutar rombova nanizani su trolisti poredani u istome smjeru prema tjemenu luka, dok se izvana nalaze mali valoviti izdanci s voluticama usmjereni prema peti luka. U trokutastom ugaonom polju smještena je velika dvostruka rozeta sastavljena od manje virovite u centru, flankirane nizom zaobljenih profiliranih latica. Oba načina oblikovanja rozeta često su prisutna na reljefima *Kotorske klesarske radionice* u ostaloj opremi porijeklom iz katedralnog kompleksa, iz crkve Sv. Mihovila u gradu i na drugim lokalitetima. Ispod nje isklesan je veći ljiljanov trolist, a sličan se biljni ornament vjerojatno nalazio i lijevo od rozete usmjeren prema tjemenu arkade, od kojeg je sačuvan samo dio troprute stabljike.

Da je ulomak zaista mogao originalno pripadati memoriji ukazuje i mjesto njegovog pronalaska te pretpostavljena funkcija *fenestelle* koja je mogla čuvati relikvije svetoga Tripuna, moguće i nekih drugih svetaca čiji su se ostaci štovali u samoj memoriji.

Bibliografija: P. VEŽIĆ, 2001./2002., 97-98; P. VEŽIĆ, M. LONČAR, 2009., 128; Z. ČUBROVIĆ, 2009., 40-41 i kat. jed. I. 25, 157-158; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 39 i 41, sl. 38.

B. 1a. 11. GORNJI DIO PLUTEJA S VIJENCEM

Materijal: bijelo-sivkasti mramor

Dimenzije: dužina 96 cm, visina 31 cm, debljina grede 10 cm, debljina ploče 4.5 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: ulomak je otkriven prilikom austrougarske obnove Katedrale 1897.-1907. g. (na popisu don Gracija Brajkovića pod br. 13.)

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. st., *Kotorska klesarska radionica*

Plutej sa sačuvanim vijencem konstrukcijski je vrlo sličan grupi velikih pluteja s glatkim plohami *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana*, ali od njih se razlikuje znatno manjom debljinom ploče i činjenicom što je gornji vijenac reljefno istaknut s obje, a ne samo s prednje strane. Dekoracija na vijencu sastoji se od niza troprutih učvorenih kružnica, od kojih dvije lijeve imaju nepravilno izvedene čvorove (vjerojatno se radi o grešci klesara). Međuprostor između njih s gornje i donje strane ispunjen je ljiljanovim trolistima, dok se u centru kružnica nalaze pravilne, lijepo oblikovane rozete s po osam zaobljenih profiliranih latica s reljefno jako istaknutim središtem i rupicom u centru.

Potpuna negacija pozadine na vijencu i jako naglašen strah od praznog prostora ovaj plutej izdvajaju iz produkcije „Ivanove“ radionice i približavaju ga *Kotorskoj klesarskoj radionici*, posebno u izvedbi osmerolatičnih rozeta. U cijelosti gotovo identičan motiv s reljefno naglašenim dugmetom u središtu rozete i ljiljanima u gornjim međuprostorima nalazi se na kružnom kapitelu pronađenom u kotorskoj crkvi Sv. Mihovila (B. 1c. 26.).

Zbog sličnosti s jedinstvenom koncepcijom pluteja s velikim praznim plohami, koji su prema mojoj pretpostavci stajali u onodobnoj katedralnoj crkvi, očito je da su se klesari ovog pluteja ugledali na njih. Sve navedeno upućuje na zaključak da se u ovom slučaju radi o nešto kasnijoj obnovi ili nadopuni spomenute oltarne ograde od strane *Kotorske klesarske radionice*, možda uslijed njezinog oštećenja (napad Saracena na „donji Kotor“ 841. godine?). Pouzdano je pronađen u katedrali Sv. Tripuna, budući da ga u svom popisu predmeta Kotorske biskupije navodi don Gracija Brajković pod br. 13., kao „Dva komada

pregrade sa pleterom, a unutra ruže između vitica. Iz Sv. Tripuna.“ (popis u Biskupskom arhivu Kotor).

Ulomak je u dosadašnjoj literaturi datiran u 11. st. (J. Maksimović), dok ga Z. Čubrović pripisuje opremi romaničke katedrale sv. Tripuna.

Bibliografija: J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1951., 76, sl.3; J. MAKSIMOVIĆ, 1971., 23; I. PUŠIĆ, 1971., 50, sl. 26; Z. ČUBROVIĆ, 2009., 84-85 i kat. jed. II.21, 246-247.

B. 1a. 12. PLUTEJ OLTARNE OGRADE

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 79 cm, visina 40 cm, debljina 8.5 cm, promjer okulusa 25.5 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: ulomak je otkriven prilikom austrougarske obnove Katedrale 1897.-1907. g. (na popisu don Gracija Brajkovića pod br. 11.)

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. st., *Kotorska klesarska radionica*

Plutej je naknadno korišten u funkciji lunete, kada mu je isklesan okulus u sredini. Sačuvana je približno cijela širina originalnog pluteja, sudeći po ostacima rubnih traka, od kojih je ona lijeva sačuvala i profilaciju. Središnja kompozicija sastoji se od nekoliko kružnih pojaseva što se koncentrično šire oko nepoznatog motiva u centru: najuži je niz od osam troprutih arkadica koji je najvjerojatnije, prema analogiji s vrlo slično koncipiranim plutejem iz Sv. Mihovila, počivao na malim stupićima, ispod kojih su se nalazile rozete ili stilizirane palmete sačuvane samo u gornjoj polovini. Prostor iznad arkadica ispunjavaju stabljike s po dva šiljasta bršljanova lista što se izmjenjuju s ljiljanovim cvjetovima, a sve uokviruje traka s troprutom pletenicom s očima. U gornjim trokutastim poljima između kruga i četverokuta ploče nalazili su se antitetično postavljeni paunovi od kojih su se sačuvali dugi repovi ukrašeni nizom paralelnih linija. Motivi u donjim trokutastim poljima nisu poznati.

Pažnju na ovaj plutej prva je skrenula J. Stojanović-Maksimović 1953., a zatim 1971. g, međutim s nekim pogrešnim zapažanjima i datacijom u 11. stoljeće, što djelomično ispravlja I. Pušić 1971. g. Hrvatska znanstvena javnost upoznala ga je tek 2009. na izložbi *Zagovori svetome Tripunu*. Z. Čubrović datira ga u drugu polovinu 9. stoljeća i pripisuje mlađoj fazi oltarne ograde u memoriji Sv. Tripuna, zajedno s ulomcima koji, pak, iskazuju sve odlike skulpture 11. stoljeća.

Plutej se sa sigurnošću može datirati u prvu polovinu 9. stoljeća na temelju izbora motiva i načina njihova klesanja, kao i bogatih analogija s ostalim izvanredno maštovitim

primjerima pluteja s kružnim motivima, koji predstavljaju pravu invenciju *Kotorske klesarske radionice*, primijenjenu u katedralnim kompleksima u Kotoru i Dubrovniku, u Sv. Mariji i benediktinskoj crkvi Sv. Mihovila u Kotoru te na Prevlaci.

Bibliografija: J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1953., 105; J. MAKSIMOVIĆ, 1971., 23; I. PUŠIĆ, 1971., 42, sl. 4; ISTI, 2006., 43; Z. ČUBROVIĆ, 2009., 41-42 i kat. jed. I.11, 128-129; M. ZORNIJA, kat. jed. 19, u: *Zagovori*, 2009., 102-103; Z. ČUBROVIĆ 2010., 227-228, sl. 14 i crt. 5 i 7; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 39-40, sl. 35 i 36.

B. 1a. 13. ULOMAK PLUTEJA

Materijal: sivkasti mramor

Dimenzije: dužina 24 cm, visina 27 cm, debljina 4 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: Ulomak se čuvao u sjevernoj galeriji Katedrale, gdje se nekad nalazila biblioteka. Pronađen je prilikom posljednje obnove 1989-2000.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak gornjeg lijevog ugla pluteja koji je naknadno preklesan na današnje dimenzije i stanjen, te mu je na stražnjoj strani dodano četvrtasto udubljenje.

Na pluteju je dominirao veliki kružni motiv obrubljen pletenicom s očima satkanom od dvije dvoprute trake. Prostor unutar kružnice i u kutevima po dijagonalnoj je osi ispunjen motivom stabljike sa šiljastim bršljanovim listovima, pupoljcima u obliku volutica i trolistom na vrhu. U donjem desnom uglu ulomka vidi se trag dijagonalne troprute trake – dio romba koji se nalazio unutar kružnice i formirao varijantu *Korbboden* motiva.

Prema rekonstrukciji Z. Čubrović plutej je bio dijelom prvobitne oltarne pregrade memorije Sv. Tripuna.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 2009., 59-60 i kat. jed. I. 6, 116-117; Z. ČUBROVIĆ, kat. jed. 18, u: *Zagovori*, 2009., 102-103; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 230-231, sl. 16 i crt. 8 i 10.

B. 1a. 14. ULOMAK PLUTEJA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 18 cm, visina 17 cm, debljina 4.5 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: nađen u arheološkim istraživanjima Katedrale 1988. g. ispod praga vratiju što vode u sakristiju katedrale.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Radi se o fragmentu još jednog pluteja koji je na sebi imao kružni motiv poput brojnih sličnih primjera u opusu *Kotorske klesarske radionice*. Ova je varijanta najbližija pluteju koji je naknadno oblikovan u lunetu (B. 1a. 12.). Glavni motiv kružnice ispunjen je dvoprutom pletenicom s očima, a u vrhu pojasa nalazi se mali križ jednakih trapezasto proširenih krakova. S unutrašnje strane kružnice bile su nanizane troprute arkadice između kojih su mali trolisti, dok se pod lukom nalazio djelomično otklesani neprepoznatljivi biljni motiv.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 2009., 40-41 i kat. jed. I. 26, 159-160.

B. 1a. 15. NEDEFINIRANI ULOMAK

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 11 cm, visina 11.5 cm, debljina 5.5 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: pronađen u toku arhitektonskih istraživanja Katedrale 1989.-2000. godine.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Na ulomku ploče sačuvan je reljefno istaknuti pojas sa završetkom troprute pletenice s očima. Desno od njega nalazi se mali latinski križ trapezasto proširenih i profiliranih krakova, koji je najvjerojatnije označavao središnju os kompozicije.

Pobližu funkciju ploče u okviru crkvenog namještaja zbog fragmentarnosti ulomka nije moguće odrediti.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 2009., 60 i kat. jed. I. 23, 153-154.

B. 1a. 16. NEDEFINIRANI ULOMAK GREDE

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 13 cm, visina 12 cm, debljina 4.5 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: pronađen u arhitektonskim istraživanjima Katedrale 1989.-2000. godine, u ispuni zazidanog romaničkog prozora na sjevernoj fasadi, u srednjem traveju.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Radi se o ulomku tankog vijenca koji je pripadao nepoznatoj konstrukciji. Duž čitave stražnje strane po sredini proteže se plitki žlijeb koji je služio za povezivanje sa susjednim elementom, a u istu svrhu služila je i rupa na donjoj plohi.

Glavni motiv oivičen je glatkom rubnom trakom uz donji i desni rub, dok je uz gornji rub ta traka profilirana. Vidljiv je sam početak sinusoidalne biljne vitice s tuljastim proširenjem i izdancima u obliku trolisnog cvijeta upotpunjenog voluticom. Mjesto grananja vitice označeno je na vanjskoj strani malim romboidnim pupoljkom.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 2009., kat. jed. I. 27, 161-162.

B. 1a. 17. ULOMAK PILASTRA

Materijal: mramor

Dimenzije: širina 16 cm, visina 25 cm, debljina 10.5 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: pronađen u arhitektonskim istraživanjima Katedrale 1989.-2000. godine, uzidan kao građevni materijal u zidu pored gotičkog nadgrobnog spomenika, naknadno prislonjenog uz zapadni zid sakristije.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Središnji dio pilastra oltarne ograde na koji su se s obje strane oslanjali pluteji, sudeći prema sačuvanim žljebovima na bočnim stranama. Dekorativno polje ispunjeno je pletenicom satkanom od tri troprute trake, rahlo ispletene na način da je između njih ostavljeno dosta slobodnog prostora. Na isti način modelirana je i pletenica na luku jedne od arkada ulcinjskog ciborija, ali satkana od četiri trake. Pilastar je na bočnim rubovima omeđen profiliranim rubnim trakama.

Prema Z. Čubrović koja ga je obradila, pilastar je pripadao prvotnoj opremi memorije Sv. Tripuna.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 2009., 47-48 i kat. jed. I. 4, str. 111-113; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 29-30, sl. 17.

Materijal: vapnenac (?)

Dimenzije: dužina 21 cm, visina 21 cm (prema J. Maksimović), debljina nepoznata

Smještaj: izgubljen

Okolnosti nalaza: ulomak je otkriven prilikom austrougarske obnove Katedrale 1897.-1907. g. (na popisu don Gracije Brajkovića pod br. 15.)

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. st., *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak je izgubljen nakon 1971. godine, kada ga još opisuju Maksimović i Pušić navodeći da se nalazi u Pomorskom muzeju, gdje je tada bio smješten fond kotorskog Lapidarija. Iako je po dekoraciji vrlo blizak slijedećem ulomku arhitrava, sudeći po fotografiji koju je objavila J. Maksimović (1971., sl. 7), čini se da je ovaj komad bio znatno manje debljine (oko 5 cm) te da je donja ploha odlomljena, pa stoga smatram da nije bio dijelom arhitrava oltarne ograde, već neke druge liturgijske instalacije.

Na ulomku je bila sačuvana jedna od troprutih arkadica u nizu. Stupić je vrlo jednostavan, profiliranih obrisa i nema istaknutu kapitelnu zonu. Prostor između arkadica u potpunosti je ispunjen trolistom. Palmeta pod arkadom je vitka i stilizirana, sa šest izduženih grana i dvije bočne oblikovane poput volutica s kojih visi po jedan sroliki izdanak sa svake strane, koje Maksimović interpretira kao datulju.

Bibliografija: J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1953., 106, sl. 3; J. MAKSIMOVIĆ, 1965-66, 38; J. KOVAČEVIĆ, 1967., sl. 71; J. MAKSIMOVIĆ, 1971., 24, sl. 7 i 10 ; I. PUŠIĆ, 1971., 47, sl. 19; I. PUŠIĆ, 2006, 44, sl. 37 b.

B. 1a. 19. ULOMAK ARHITRAVA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 23.5 cm, visina 17 cm, debljina 10 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: ulomak je otkriven prilikom austrougarske obnove Katedrale 1897.-1907. g. (na popisu don Gracije Brajkovića pod br. 15.)

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. st., *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak, zajedno s prethodnim koji mu je po dekoraciji srodan, spominje don Gracija Brajković u svom popisu Predmeti Kotorske biskupije, gdje pod br. 15 navodi: „Dva komada friza sa troprutastim stupićima i lukom, sa palmetama u sredini. Iz Sv. Tripuna.“ Popis ima autentičnu vrijednost, jer je rađen po sjećanjima samog autora i don Ive Stjepčevića, koji je bio suvremenik austrougarske obnove, a u njemu se navode predmeti koji su pronađeni prilikom tadašnje obnove te pohranjeni u prvotni kotorski Lapidarij oformljen 1906. g. u crkvi Gospe od Ružarija.

Ulomak grede ili arhitrava oltarne ograde, sudeći po gornjoj, donjoj i stražnjoj plohi koje su glatke i ravne te ukazuju na originalnu visinu i debljinu ulomka.

Na prednjoj plohi, s gornje i donje strane omeđenoj profiliranim rubnim trakama, nižu se troprute arkadice s pupoljcima u međuprostorima, što počivaju na profiliranim stupićima bez odijeljene kapitelne zone koji završavaju u obliku trolista na vrhu. Prostor ispod arkada ispunjen je palmeticom oblikovanom od trolista s pet malih profiliranih zaobljenih latica.

Motiv je jedan od najučestalijih i javlja se na gotovo svakom lokalitetu gdje je prepoznata produkcija *Kotorske klesarske radionice*, kako na području Boke (Kotor, Prevlaka, Vranovići) tako i u Dubrovniku (Sv. Stjepan i lokalitet „Na Andriji“).

Bibliografija: J. KOVAČEVIĆ, 1967., sl. 71; I. PUŠIĆ, 1971., 47, sl. 19; I. PUŠIĆ, 2006., 44, sl. 37a; Z. ČUBROVIĆ, 2009., kat. jed. I. 22, 151-152.

B. 1a. 20. ULOMAK ARHITRAVA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 18 cm, visina 11 cm, debljina 7.5 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: otkriven u arheološkim istraživanjima Katedrale 1987./1988. g.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak arhitrava oltarne ograde dekoracija kojeg je raspoređena u dva pojasa. Gornji pojas čini niz izduženih profiliranih kuka s malim zavojnicama, karakterističnih za *Kotorsku klesarsku radionicu*. Sačuvale su se tri kuke usmjerene na desnu stranu, te na desnom rubu trag suprotno okrenute kuke i trokutasti prazni prostor između njih, što znači da se radi o samom središtu arhitrava odnosno vijenca. U donjem reljefno istaknutom pojasu vidi se dio troprute biljne vitice s izdancima i malim romboidnim pupoljkom okrenutim na gornju stranu.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 2009., 44-45 i kat. jed. I. 33, 173-174.

B. 1a. 21. ULOMAK ARHITRAVA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 22 cm, visina 14 cm, debljina 9 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: otkriven u arheološkim istraživanjima 1987./1988. g., u šutu na sjevernoj strani Katedrale.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: 9. stoljeće, *Kotorska klesarska radionica* (?)

Ulomak arhitrava s kukama okrenutima na desnu stranu i natpisnim poljem visine 7 cm reljefno istaknutim u odnosu na gornji pojas. Kuke su pune, neprofilirane i zaobljene, kratke i pomalo zdepaste, za razliku od kuka na natpisima „Ivanove“ radionice koje su pravilne i uspravne, te onima iz *Kotorske klesarske radionice* koje su redovito profilirane i izduženije. Na produkciju potonje ukazivala bi tek traka s natpisom, koja je redovito reljefno istaknuta na njezinim arhitravima.

Slova su nepravilna i nejednako klesana, pa stječemo dojam da je arhitrav klesao neki manje vješti majstor. Prvo sačuvano slovo, od kojega se sačuvao samo dio vertikalne haste, može se protumačiti kao I ili N; O i R su samo djelomično sačuvani. Najjasnija su slova EBE, nejednake veličine dok B ima gornji trbuh veći od donjeg. Ostaci zadnjeg slova su prilično nejasni, s jednom vertikalnom i jednom horizontalnom hastom.

Loša sačuvanost natpisa i nepravilnost slova uzrokovali su i različito njegovo tumačenje u literaturi. Z. Čubrović ga tako čita kao ...*OREBEA*..., te ga uspoređuje s natpisom sa vijenca ciborija s Prevlake koji sadrži istu formulaciju (...*AD ONORE BEAT.*..). Nasuprot tome, Martinović u njemu vidi izraz: ... (*pr*)*IORE BEN/e merito* ... ?/, ostatak zadnjeg slova tumačeći kao uncijalno N, te natpis datira u početak 9. stoljeća.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 2009., 44-45 i kat. jed. I. 34, 175-176; J. MARTINOVIĆ, natpis br. 3 (u tisku).

B. 1a. 22. ČETVRTASTI KAPITEL

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: 18 x 18 cm, visina 24.5 cm, donji promjer 7.5 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: ulomak je otkriven prilikom austrougarske obnove Katedrale 1897.-1907. g.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. st., *Kotorska klesarska radionica*

Kapitel je dekoriran u dvije zone, od kojih donja ima osmerostrani, a gornja kvadratni presjek, dok se na vrhu nalazi profilirani abakus. Donja zona sastoji se od izduženih troprutih trolista koji se dodiruju na krajevima. U gornjoj se nalazi osam listova: oni koji su raspoređeni na sredini stranice su niži i imaju naglašeno srednje rebro, dok su oni u uglovima viši i glatki, a bočne konture su im profilirane, baš kao i volute što se povijaju iznad njih. Zavojnice voluta oslanjaju se na vrhove ugaonih listova. U sredini su mali biljni ornamenti s dvostrukom stapkom i bočnim voluticama, okrenuti prema dolje.

Prema interpretaciji Z. Čubrović kapitel je pripadao crkvi Sv. Tripuna, i to pretpostavljenom proskinitaru uz koji povezuje i ulomak lučne oplate pronađen u sakristiji Katedrale (B. 1a. 10.). Prema svojim dimenzijama međutim kapitel je mogao pripadati i oltarnoj ogradi.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 2009., 38-40, I.30, 167-168.

B. 1a. 23. DONJI DIO KRUŽNOG KAPITELA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: sačuvani promjer 19 cm, sačuvana visina 13 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: ulomak je otkriven prilikom austrougarske obnove Katedrale 1897.-1907. g.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. st., *Kotorska klesarska radionica*

Kapitel je bio kružnog presjeka, a sačuvana je njegova donja zona visine 12 cm, koja je prema gore reljefno istaknuta. Na neoštećenom dijelu površine vidljiva su tri biljna ornamenta s bočnim voluticama i izduženim srolikim listom usmjerenim prema dolje, a podržavaju ih visoke trolisne stabljike između njih, identične prethodnom primjeru. Od gornje zone smanjenog promjera sačuvan je tek početak s tragom troprute stabljike.

Na donjoj strani je rupa za željezni klin koji je spajao kapitel s tijelom stupa. Prema Z. Čubrović rekonstruirani promjer kapitela iznosio je 23 cm, a bio je dijelom prvotne opreme u Andreacijevoj crkvi Sv. Tripuna.

Najbliža analogija ovom kapitelu, ali nešto većih dimenzija nalazi se u zbirci Arheološkog muzeja u Dubrovniku. Također je kružnog presjeka, s gotovo identično koncipiranom donjom zonom, a R. Menalo pripisuje ga crkvi Sv. Petra i datira u 9./10. stoljeće (R. MENALO, 2003., 62, sl. 55.). Međutim, u monografiji ove crkve Ž. Peković ne donosi ovaj kapitel, pa je moguće da je on pripadao nekom drugom, starijem lokalitetu, a time i produkciji *Kotorske klesarske radionice*.

Bibliografija: I. PUŠIĆ, 1971, 48, sl. 24; Z. ČUBROVIĆ, 2009., 38-40, kat. jed. I.31, 169-170.

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: širina stranice 13.5 cm, sačuvana visina 12. 5 cm

Smještaj: sjeverna galerija Katedrale sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: u arhitektonskim istraživanjima Katedrale 1989.-2000. godine, u šutu iznad svodova.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Dio malog kapitela kojem su djelomično sačuvane tri stranice. Dekoracija je izvedena u tri zone. Gornja zona je najbolje sačuvana, sa četiri ugaone profilirane volute u obliku kuka kojima se zavojnice nisu sačuvale te troprutim trakama po sredini svake stranice. Kuke su se oslanjale na četiri ugaona glatka lista s reljefno istaknutim središnjim rebrom, dok je prostor između njih bio prošupljen. U osi stranice također su se nalazile troprute trake ili uzdužno narebreni listovi poput onih u gornjem pojasu. Od najniže zone sačuvao se tek trag jednog lista postavljen u osi između gornjih. Na djelomično otklesanoj gornjoj površini kapitela tragovi su dva manja kružna udubljenja, a na donjoj jedno nešto veće za umetanje klina za spajanje s tijelom stupića.

Kapitel, iako malih dimenzija i lošeg stupnja sačuvanosti, daje se usporediti s ostalim kapitelima *Kotorske klesarske radionice*. Glatki listovi s naglašenim srednjim rebrom prisutni su na većem i bolje sačuvanom četvrtastom kapitelu iz starog Lapidarija (G. V. 15.) koji je najvjerojatnije također pripadao katedralnom kompleksu, a karakterističnu prošupljenost između gornjih voluta i donjih listova surećemo i na kapitelu iz Sv. Mihovila u Kotoru (G. III. 29.). Oba analogna primjera imaju promjer oko 20 cm i vjerojatno su pripadali oltarnim ogradama. Ovaj, međutim, s promjerom od 13.5 cm bio je dijelom neke manje konstrukcije u crkvi, te bi ga možda trebalo povezati s ulomkom lučne oplote, kao dijelovima oltarne konstrukcije u memoriji Sv. Tripuna.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 2009., 38-40 i kat. jed. I. 29, 165-166.

Materijal: lokalni žućkasti vapnenac

Dimenzije: 42 cm (ukrašena stranica) x 47 cm, visina 12.5 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: pronađen prilikom arhitektonskih istraživanja Katedrale 1989.-2000. godine, u zidu koji tvori dijafragmu svoda glavnog broda.

Porijeklo: memorija Sv. Tripuna

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ploča je u zid Katedrale dospjela prilikom pregradnje svodova 1583.-1613. g. Dekoracija je djelomično sačuvana samo na jednoj, koso položenoj plohi, dok su tragovi istih motiva vidljivi i na stražnjoj te na desnoj bočnoj strani, kojima je naknadno otklesana kosina. Na temelju ovih tragova te rasporeda dekoracije moguće je rekonstruirati originalne dimenzije ploče, čija je donja površina iznosila 42 x 42 cm, a gornja cca 50 x 50 cm.

U središtu dekorativnog polja nalazi se profilirani grčki križ proširenih krakova, na obje strane obočen s po dvije troprute arkade koje počivaju na malim stupićima. Ispod njih su palmetice formirane od trolista i polovine rozete sa zaobljenim laticama. Ova je kompozicija motiva vrlo česta na klesarijama Kotorske radionice, pogotovo na vijencima pluteja (Sv. Mihovil u gradu, Sv. Mihovil na Prevlaci, Vranovići, ulomci iz katedralnog kompleksa, te Sv. Stjepan i lokalitet „Na Andriji“ u Dubrovniku). Motiv je s donje strane porubljen profiliranom trakom.

Ploča je prilikom objave interpretirana kao oltarna menza, čemu u prilog ne idu njezine rekonstruirane kvadratne dimenzije, jer su oltarne menze redovito bile veće i pravokutnog oblika. Po zakošenosti bočnih ploha koje su nosile dekoraciju, po načinu ukrašavanja i dimenzijama puno više odgovara impost-kapitelu stupca četvrtastog presjeka, kakvi su poznati iz Dubrovnika iz nešto kasnijeg razdoblja 10./11. stoljeća: četiri primjera iz Sv. Petra Velikog te jedan pronađen u istraživanjima ispod katedrale. Takve četvrtaste zidane pilone koji su nosili središnju kupolu možemo pretpostaviti i u crkvi Sv. Tripuna, što nas

dovodi do zaključka da je *Kotorska klesarska radionica* bila uključena ne samo u opremanje unutrašnjosti memorije već i prilikom njezine gradnje.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 2009., 41-42 i kat. jed. I. 10, 126-127; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 39-40, sl. 37.

B. 1a. 26. STUPIĆ BIFORE

Materijal: bijeli mramor s uzdužnim zelenkastim venama

Dimenzije: visina 80 cm, širina 12.5-16 cm, debljina 12.5-16 cm

Smještaj: Katedrala sv. Tripuna, izložen na zidu stubišta prema Moćniku

Okolnosti nalaza: stupić je spojen od dva dijela koji su neovisno nađeni u arheološkim istraživanjima Katedrale 1988. g. u zapadnom traveju glavnog broda: jedan dio u zidu groba br. 25, a drugi u iskopu.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Stupić prema dolje povećava širinu i debljinu, ali zadržava kvadratni presjek. S prednje strane ukrašen je izduljenim križem koji svojim proporcijama još uvijek sjeća na ranokršćanske primjere. Reljefno je istaknut iznad podloge, a poprečne te krajevi uzdužnih proširenih hasti su mu profilirane. Na njegovom vrhu isklesan je ljiljanov trolist s udubljenim laticama.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 2009., 45, kat. jed. I.37, 181-182.; Z. ČUBROVIĆ, kat. jed. 6, u: *Zagovori*, 2009., 92-93; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 29, sl. 16.

B. 1a. 27. ULOMAK STUPIĆA BIFORE

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: širina 11 cm, visina 42 cm, debljina 10.5-13 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: ulomak je pronađen prilikom radova na sanaciji zgrade Biskupije 1984.-86. godine, u južnom ogradnom zidu prema Katedrali.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak tvori gornji dio stupića bifore srodnog prethodnome, ali je ovaj dvostrano ukrašen. Debljina mu se povećava prema prema donjem dijelu, dok mu originalna visina nije poznata.

Na obje strane čitavom površinom dominira reljefno istaknuti i izrazito izduljeni latinski križ profiliranih obrisa. Iznad njega s jedne strane izrasta stilizirana palmeta/drvo života isklesano od niza nasuprotnih povezanih kuka – motiv kojega u identičnom obliku susrećemo i na impostu bifore u Sv. Mihovilu. S druge strane na vrhu križa je lisnata stabljika što završava trolistom.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ 2009., 40-41 i kat. jed. I. 35, str. 177-178; Z. ČUBROVIĆ, kat. jed. 7, u: *Zagovori*, 2009., 94-95.

B. 1a. 28. KAMENICA ZA KRŠTENJE

Materijal: lokalni žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 118 cm, širina 94 cm, visina 73 cm, dubina 63 cm. Prednje ukrasno polje 98 x 45 cm, bočno ukrasno polje 75 x 45 cm.

Smještaj: katedrala Sv. Tripuna, pred stepeništem koje vodi u Moćnik

Okolnosti nalaza: kamenica se najkasnije od sredine 19. stoljeća nalazila u konobi privatne kuće Mijušković u Dobroti, gdje je služila kao kamenica za maslinovo ulje.

Porijeklo: krstionica katedralnog kompleksa

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Kamenica je tridesetih godina 20. stoljeća stajala u parku mjesnog hotela „Slavija“, odakle ju je 1941. Ivo Stjepčević premjestio u tadašnji Muzej Bokeljske mornarice u palači Grgurina (današnji Pomorski Muzej). Tek je naknadno prenesena u Katedralu, odakle po tradiciji i potječe. Don Antun Belan donosi podatke iz kanonskih vizitacija, gdje se u nekoliko navrata, 1413., 1579. i 1604. g. navodi da je krstionica „*kvadratna, ukrašena životinjskim figurama*“, te da je stajala u Katedrali na oltaru Blažene Djevice Marije, koji se nalazio u sjevernoj bočnoj apsidi.

Monolitna kamenica za krštenje *per immersionem* ima plitko udubljeno ukrasno polje na jednoj prednjoj i jednoj bočnoj strani, što znači da je stajala u kutu prostorije. Međutim, na vanjštini i u samoj unutrašnjosti recipijenta vidljivi su tragovi koji govore o višekratnim preklesavanjima, a uočio ih je P. Vežić 2002. godine. Oni upozoravaju na mogućnost da je kamenica prvotno bila plića i imala jednu stepenicu u unutrašnjosti s lijeve strane, te da je stajala slobodno u prostoru. Na to posebno upućuju tragovi naknadno radiranog vijenca visine 18-19 cm uz gornji rub sve četiri stranice. Z. Čubrović na temelju toga pretpostavlja da bi plitko udubljena ukrasna polja mogla biti dodana nakon otklesavanja prvobitnog vijenca.

Na prednjoj ukrasnoj plohi isklesana je u plitkom reljefu simetrična kompozicija dvaju paunova koji piju iz stiliziranog kantarosa – ikonografski prikaz *fons vitae*. Površina

posude je kanelirana, gornji dio ukrašen je troprutom pletenicom s očima a obod je naglašen malim voluticama na rubovima. Ptice imaju dugi bogato urešeni rep s karakterističnim očima u središnjoj osi i sitnu glavicu s krunom na izduženom vratu, ispunjenom dijagonalnim linijama. Uska krila profilirana su linijama koje prate njihov obris, dok samo tijelo paunova nije ukrašeno. Prazan prostor u gornjim uglovima zauzimaju dvije velike rozete s po 13 odnosno 14 zaobljenih profiliranih latica. Na bočnom polju je ikonografski srodan motiv *arbor vitae*, flankiran lavom i pticom koja najvjerojatnije predstavlja orla u slijetanju. Propeti lav ima isti stav kao i na ostalim spomenicima *Kotorske klesarske radionice*: na arkadi iz Katedrale i srodnim ulomcima iz Pomorskog muzeja i depoa Katedrale, na ciborijima iz Ulcinja i Komolca te na pluteju s Prevlake i ulomku iz Sv. Mihovila u Kotoru. Rep mu je savijen iznad tijela u obliku slova S, a obris tijela prati tanka urezana linija. Drevni simbol drveta života ovdje je prikazan u obliku stilizirane palme s dvije viseće datulje srcolikog oblika. Ikonografija oba prizora rječito govori o simboli Euharistije i vječnog života, što odgovara funkciji kamenice kao krsnog zdenca.

Što se pak tiče klesarske izvedbe reljefa, ona ne dostiže uobičajeno visoku razinu djela *Kotorske klesarske radionice*. Određena nespretnost i nesigurnost u prikazivanju životinjskih tijela, te nesklad u impostaciji likova u prostoru ukazuju na dlijeto manje sposobnog majstora, posebno u odnosu na reljefe mramornih ciborija koje je zasigurno klesao vodeći majstor u radionici, školovan u okviru *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana*, ili na bogatu i već dobro uhodanu produkciju opreme interijera za novopridošle benediktince u gradu i na obližnjoj Prevlaci.

Krstionicu je 1941. godine objavio Cvito Fisković smatrajući je spomenikom „prijelaznog doba“ 8. stoljeća koje prethodi dozrijevanju geometrijskoga pleternog stila, s čime se slaže i Lj. Karaman. J. Stojanović-Maksimović 1951. godine, te kasnije u nekoliko navrata, uočava povezanost krstionice s plutejem iz Prevlake te kotorskim i ulcinjskim ciborijem, ali ih datira u 11. stoljeće. Konačno, Petricioli 1960. godine ovu grupu spomenika smješta u vrijeme 9. stoljeća, nazrijevajući njihovu radioničku povezanost, koju naknadno proširuje i stavlja u kontekst vremena i prostora N. Jakšić. I. Pušić i R. Vujičić mišljenja su da se ne radi o krsnom zdencu, već o kamenici za posvećeno ulje ili vodu.

P. Vežić preciznije analizira njezinu konstrukciju i donosi prve konkretne pretpostavke o podrijetlu. Zalaže se za njezinu funkciju krsnog zdenca i smatra da je stajao u staroj katedrali Sv. Marije ispod šesterostranog ciborija, odakle je 1166. zajedno s ostalim liturgijskim namještajem prenesen u novoizgrađenu stolnicu. Z. Čubrović i M. Čanak-Medić nasuprot tome prvotni smještaj krstionice skupa sa spomenutim ciborijem vide pred pročeljem crkve Sv. Tripuna, u jugoistočnom uglu njegovoga narteksa: „...*naročito zato što je posebno cenjeno krštavanje nad grobovima mučenika, može se pretpostaviti da je ugled martirijuma Svetog Tripuna uticao da se isti obred i u njega uvede.*“ Smatram da je takav njezin položaj u narteksu posve nevjerojatan, jer bi to bio jedini primjer krštavanja uranjanjem koji se izvodi na vanjštini građevine, van skrovitosti crkvenog interijera.

Nasuprot ovim mišljenjima, držim da se upravo postojanje tog krsnog zdenca, kao i u blizini pronađenih ostataka šesterostranog krstioničkog ciborija može uzeti kao argument za pretpostavku o smještaju ranosrednjovjekovnog katedralnog kompleksa ispod današnjega, a ne u crkvu Sv. Marije, u kojoj je istraživanjima potvrđeno negiranje ranokršćanskog baptisterija u ranom srednjem vijeku.

Bibliografija: C. FISKOVIĆ, 1941., 69-73 (reprint u: C. FISKOVIĆ, 2004., 139-145); LJ. KARAMAN, 1941./42., 94; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1951., 73; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1953., 105; I. PETRICIOLI, 1960., 49; J. KOVAČEVIĆ, 1967., 380; I. PUŠIĆ, 1971., 48-50, SL. 25; J. MAKSIMOVIĆ, 1971., 23; N. JAKŠIĆ, 1997., 17; N. JAKŠIĆ, 1999./2000., 133-141; P. VEŽIĆ, 2001./02., 100-105; don A. BELAN, 2002., 36; N. JAKŠIĆ, 2003., 274-275; I. PUŠIĆ, 2006., 45-46; R. VUJIČIĆ, 2007., 77; Z. ČUBROVIĆ 2009., 54-56 i kat. jed. I. 18, 142-144; P. VEŽIĆ, M. LONČAR, 2009., 130-133; M. ZORNIJA, kat. jed. 11, u: *Zagovori*, 2009., 94-96; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 36-41, sl. 30 i 31.

B. 1a. 29. SARKOFAG ANDREACIJA I MARIJE

Materijal: lokalni žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 204 cm, širina 88 cm, visina bez poklopca 56 cm

Smještaj: katedrala Sv. Tripuna, uz unutrašnju stranu zapadnog zida desno od ulaza u crkvu.

Okolnosti nalaza: sarkofag je pronađen u travnju 1840. godine prilikom popločavanja ulice u nadsvođenom prolazu između sakristije Katedrale i biskupske palače.

Porijeklo: memorija Sv. Tripuna

Datacija, klesarska radionica: prvo ili drugo desetljeće 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Točan datum i mjesto pronalaska sarkofaga donosi ploča koja je nakon otkrića postavljena u čast toga događaja, čija se kopija i danas nalazi iznad sarkofaga, a njezin prijepis donosi Josip Đelčić (G. Gelcich, 1880., 44). Prema izrazu *sub fornice* saznajemo da je sarkofag pronađen „pod svodovima“, dakle ispod nadsvođenog prolaza koji povezuje Katedralu i biskupsku palaču, odnosno točno na mjestu gdje je 147 godina kasnije J. Martinović otkrio ostatke Andreacijeve zadudžbine, memorijalne kultne građevine Svetoga Tripuna. Stjepčević opisuje da je sarkofag pronađen s razbijenim poklopcem i ispunjen zemljom, s ostacima lubanje, lopatice, goljenične kosti i ženskog femura. Nakon otkrića bio je postavljen u prolazu pred sjevernim ulazom u Katedralu, pod stepeništem koje vodi u Moćnik, gdje je stajao do 1966. U novoj obnovi Katedrale mjesto mu je osigurano u prvom južnom traveju crkve, na zidu kontrafasade.

Sarkofag pripada tipu skromnije ukrašenih predromaničkih sarkofaga, za razliku od istovremenih splitskih i zadarskih primjera s mnogo bogatije klesanom dekoracijom. Izrađen je od lokalnog vapnenca koji redovito koristi *Kotorska klesarska radionica*, s naglašenim fosiliziranim ostacima koji s vremenom ostavljaju rupice na epidermi kamena. Današnji poklopac na tri vode s akroterijima potječe iz 19. stoljeća.

U donjem dijelu prednje plohe urezana su tri jednostavna križa proširenih krakova. Od njihovih donjih rubova nastavljaju se prema dolje, prema samom rubu sarkofaga kratke

okomite linije na temelju kojih pretpostavljam da se radi o prikazima procesijskih križeva na motkama. Po jedan nešto veći križ, ali bez spomenutih nastavaka nalazi se na bočnim stranicama. Svi ovi primjeri usporedivi su s križem koji je uklesan na poklopcu sarkofaga Ivana tzv. Ravenjanina. Kovačević i Čubrović navode slabo sačuvane tragove polikromije na površinama – crnu boja u križevima i žutu ili zlatnu u slovima.

U gornjem dijelu prednje plohe uklesan je natpis u tri reda, koji započinje križem i uobičajenom invokacijom:

+ *I(n) (no)M(i)N(e) D(omi)NI EGO ANDREACI VNA CVM CONIVGE MEA+MARIA*
EDIFICAVI
MVS ARCA ISTA ET REQVIIVIMVS IN IPSA+VOS OMNES Q(u)I LEGITIS ROGATIS
D(eus ili dominu)S
PRO NOS PECATORIS

Slova nisu osobito pravilna, klesana su s manjim razlikama u nekoliko varijanti i dosta plitko urezana u podlogu. Slovo S u riječi NOS u trećem redu uklesano je unutar lijevog bočnog križa. Ako ovaj epitaf usporedimo s ostalim južnodalmatinskim natpisima 9. stoljeća, najviše sličnosti u morfološkim odlikama pojedinih slova uočiti ćemo na ulcinjskom ciboriju, gdje se također javlja slovo A sa zakošenom poprečnom hastom, isti način klesanja slova G kao i redovita upotreba romboidnog O. Ulcinjski je ciborij točno datiran spomenima bizantskih careva Lava V i negovog sina Konstantina u 813.-820. g., dakle kronološka razlika između njih svodi se na tek nekoliko godina. Ali po nesigurnijem duktusu i po korištenju mekog lokalnog kamena očigledno je da majstor koji je klesao Andreacijev i Marijin epitaf ne dostiže kvalitetu svoga kolege koji je u Ulcinju u tvrdom mramoru mnogo pravilnijim i sigurnijim potezima uklesao natpis na vijencu ciborija.

Prva čitanja natpisa donijeli su već Đelčić, Jackson i Stjepčević, ali najtočnije čitanje s iscrpnom epigrafskom analizom iznosi Jovan Kovačević 1953. g. Nekolicinu grešaka u odnosu na klasični latinski jezik tumači slabom pismenošću i lošim poznavanjem latinskog jezika, dok smo danas ipak u mogućnosti ustvrditi da se radi o vulgarnom latinitetu, redovitoj pojavi na ranosrednjovjekovnim dalmatinskim natpisima. Naknadno ga pokušava staviti u kontekst ostalih bokeljskih i južnodalmatinskih natpisa 9. stoljeća, uspoređujući ga s onim na nadvratniku Sv. Stjepana u Vranovićima i legendama LEO na bokovima kotorskih lavova zbog korištenja romboidnog slova O. Iako je ono

najučestalije na ranijim predromaničkim natpisima u Dalmaciji još od sarkofaga Ivana Ravenjanina s kraja 8. stoljeća, njegovu upotrebu susrećemo sve do 10. st., npr. na na Jeleninom sarkofagu iz 976. g. ili na ulomku s natpisom PRIOR iz Sv. Marije u Kotoru, koji sam povezala s pelješkim natpisima 10. stoljeća.

Točan položaj sarkofaga u okviru memorije moguće je pretpostaviti u njezinom narteksu, koji je nedavno rekonstruirala Zorica Čubrović. To je i inače mjesto koje je u crkvama služilo za ukop zaslužnih osoba i donatora, tj. *ktitora* gradnje. Iako skromnije izvedbe, vrijednost Andreacijevog i Marijinog sarkofaga leži u činjenici što je njegovo otkriće dokazalo povijesnu utemeljenost njegove osobe, ali i drevnih lokalnih legendi o translaciji relikvija svetoga Tripuna, čega su bili vrlo svjesni i njegovi pronalazači na čelu s kotorskim povjesničarem Urbanom Raffaellijem.

Bibliografija: G. GELCICH, 1879., 11-12; G. GELCICH, 1880., 43-44, bilj. 3; T. G. JACKSON, 1887, 44, fig. 76; F. RADIC, 1897.b, 151; M. VASIĆ, 1922., 155; LJ. KARAMAN, 1924/25, 43-59; I. STJEPČEVIĆ, 1926., 44 (reprint: I. STJEPČEVIĆ, 2003., 371); I. STJEPČEVIĆ, 1938., 3, bilj. 7 (reprint: I. STJEPČEVIĆ, 2003., 15); M. BARADA, 1940., 401-408; J. KOVAČEVIĆ, 1953., 41-45; J. KOVAČEVIĆ, 1955., 120-121; KOVAČEVIĆ, 1965./66., 103; J. MARTINOVIĆ, 1966., 10; J. KOVAČEVIĆ, 1967., 369-370, sk. 55 i 378; R. MIHALJČIĆ – L. STEINDORFF, 1982., 95-96, Nr. 148; J. MARTINOVIC, 1990.b, 23-24; N. JAKSIC, kat. III. 5., u : *Hrvati i Karolinzi II*, 2000., 124; P. VEŽIĆ, 2001./2002., 94; N. JAKŠIĆ, 2004., 7-8; Z. ČUBROVIĆ, 2009., 56-57 i kat. jed. I. 1, 106-107; P. VEŽIĆ, M. LONČAR, 2009., 124; Z. ČUBROVIĆ, 2010., 231, crtež 11-13; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 14-15, sl. I i 3; D. PRERADOVIĆ, 2010/11., 130-131, 284, fig. 68.

B. 1b. Sv. Marija *Collegiata*

B. 1b. 01. PLUTEJ ILI PREDNJA PLOČA PSEUDOSARKOFAGA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 95 cm, visina 57 cm, debljina 10.5 cm

Smještaj: izložen u sakristiji crkve Sv. Marije Collegiate

Okolnosti nalaza: pronađen prilikom obnove crkve osamdesetih godina 20. stoljeća, uzidan kao spolija u poledinu glavnog oltara iz 1682. godine. Inv. br. 74.

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Marije

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ploča ima sačuvan originalni gornji i donji rub, dok su bočni odlomljeni. Na gornjoj plohi su četiri četvrtaste rupe za željezne klinove koji su ploču spajali s vijencem ili gornjim elementom konstrukcije. Zbog relativno male visine ploče već prilikom objave pretpostavljeno je da je mogla pripadati sarkofagu. Tome doprinosi i činjenica da su pluteji obično imali gornji vijenac klesan u istom bloku kamena.

Ploča je urešena simetričnom kompozicijom dvaju istovjetnih kružnih motiva omeđenih troprutom kružnicom, sastavljenom od po dvije trake koje se isprepliću u gornjem i donjem dijelu nastavljajući se duž rubova pluteja. Unutar njih radijalno se širi po osam stabljika u dva niza, od kojih prvi tvori prsten od osam nanizanih srcolikih motiva. Stabljike završavaju trolisnim cvjetovima s voluticama. U središtu je medaljon s koncentrično raspoređenom dvoprutom pletenicom i reljefno istaknutim okom s rupicom u sredini, koja je vjerojatno trag šestara. Ovi motivi flankiraju središnji prikaz s jasno naglašenim simbolom Euharistije: trsom vinove loze s grozdovima koje ključaju dva goluba. Ptice imaju tijelo oblikovano paralelnim linijama, dok su vrat i prednji dio tijela ukrašeni cik-cak motivom. U podnožju s obje strane trsa je motiv valova prikazanih u obliku voluta.

Prilikom objave 1989. godine M. Čanak-Medić ploču je datirala nešto kasnije od ostale predromaničke plastike, u 10. ili 11. stoljeće, „*jer je njen reljef gušći, a motivi raznovrsniji.*“ Smatram, međutim, da se upravo izborom motiva i načinom njihova klesanja može ubrojiti u radove *Kotorske klesarske radionice* prve polovine 9. stoljeća, koju odlikuju skladne kompozicije, izraziti estetski dojam i naglašen osjećaj za *horror vacui*. Dlijeto je vođeno sigurnom rukom klesara sklonog pomalo robustnim oblicima; posebno su mu dragi biljni motivi, trolisni cvjetovi i zavijuci kojima ispunjava svaki, pa i najmanji prazni prostor. Ista motivika i duktus javljaju se i na plutejima s kružnim motivom iz crkve sv. Mihovila, iz lapidarija Katedrale s okulusom u sredini, te u dubrovačkoj katedrali u otisku sličnog motiva koji se sačuvao u žbuci.

Bibliografija: M. ČANAK-MEDIĆ, 1989, 211-212, sl. 108; I. PUŠIĆ, 2006, 39; M. ZORNIJA, kat. jed. 26, u: *Zagovori*, 2009., 106-107.

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 130 cm, visina 20 cm, debljina 40 cm, debljina prednje grede 8 cm, visina slova 2-5 cm

Smještaj: ugrađen u svojoj originalnoj funkciji u obnovljeni južni romanički portal iz 13. stoljeća

Okolnosti nalaza: nadvratnik je pronađen prilikom obnove crkve osamdesetih godina, ugrađen kao spolija u barokizirani okvir portala. Zatečen je s unutrašnje strane okvira s obrnuto okrenutim natpisom.

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Marije

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Prema tragovima na nadvratniku autorica zaključuje da je nadvratnik bio u upotrebi i na romaničkom portalu, ali je bio okrenut naopako i ožbukan zajedno s lunetom.

Radi se o kompletno sačuvanom monolitnom predromaničkom nadvratniku sa svim njegovim konstruktivno važnim dijelovima: prednjom gredom s posvetnim križem i natpisom koja se oslanjala na dovratnike, te udubljenom površinom iznad vratnica u čijim uglovima su dvije rupe za nasad vertikalne osovine vrata. Prema dimenzijama četvrtastog udubljenja iznad vrata zaključujemo da je originalni portal imao širinu 92 cm, za razliku od današnjeg koji iznosi 108 cm. Dvije okrugle rupe za osovinu vrata promjera su 6-8 cm i dubine 7 cm. U dnu lijeve se sačuvao zabodeni ostatak željeznog trna.

Na sredini grede uklesan je profilirani križ jednakih, izrazito proširenih krakova unutar profilirane kružnice promjera 16 cm. S njegove obje strane raspoređen je slijedeći natpis, koji započinje uobičajenim latinskim križem visine jednog ipo reda teksta:

† IN NOMINE D(omi)NI D(e)I SAL
XP(ist)I INTERANTIBVS

BATORI(s) NOSTRIS IHS(u)
PAX EXIENTIBVS SALV / TEM

„† U ime Gospodina Boga i Spasitelja našega Isusa
Krista ulazećima mir, izlazećima zdravlje (spas).“

Natpis je nekad bio i koloristički istaknut – sačuvali su se tragovi crvene boje u slovima na desnom kraju nadvratnika. Slova su pisana u dva reda, a nastavak zadnje riječi umetnut je i stisnut na kraju trećeg reda. Posljednje slovo M vrlo je malo i nalazi se uz sam rub nadvratnika, te prilikom objave i crteža natpisa nije uočeno. Čanak-Medić prema načinu pisanja riječi *salbatori* (sa slovom B umjesto V) zaključuje da je natpis osmislio netko tko se služio grčkim jezikom. Tome doprinosi i opaska Martinovića da uglato slovo D posebno sliči na grčko Δ (delta). Klesar (ili onaj tko je osmislio natpis) u izrazu *SALBATORI NOSTRIS* na pogrešno mjesto stavlja slovo S (trebalo bi *SALBATORIS NOSTRI*), pa je i iz toga vidljivo da mu je grčki jezik bio bliži od latinskog.

Klesar se nije držao pravilne vodoravne linije redova, a i slova variraju po visini od najviših A, R i X koja iznose 5 cm do malog okruglog slova O, visine tek 2 cm. Prosječna visina slova u prvom redu je 4 cm, a u donjem 3-3.5 cm. Karakteristična slova su široko A s prelomljenom horizontalnom hastom i gornjom linijom na krajevima povijenom prema dolje, slovo T čija je gornja hasta također povijena prema dolje, uglato D i B te specifično nakošeno slovo L. Vrlo malo okruglo O, već spomenuto A s prelomljenom hastom te izrazito izduženo i asimetrično X pisano zapravo minuskulnim uncijalnim načinom koje srećemo i na natpisu DEXIONE (A. 1a. 22.), zatim cjelokupni izgled natpisa s naglašenom nepravilnošću redova i samih slova te žućkasti lokalni vapnenac od kojeg je nadvratnik isklesan pozivaju na usporedbu s natpisima *Kotorske klesarske radionice*, pogotovo na nadvratnik iz Sv. Stjepana u Vranovićima u obližnjem Grblju. Sadržaj samog natpisa vrlo je zanimljiv i može se usporediti sa sličnim iz Sv. Trojice (tadašnjim Sv. Mihovilom) na Poljudu u splitskoj astareji, s tom razlikom što je tamo iskorišten gramatički pravilniji oblik INTRANTIBVS.

Prilikom objave Čanak-Medić ističe razliku u odnosu na druge natpise pronađene u unutrašnjosti crkve (arhitrav, ulomak s natpisom PRIOR) te prema tome zaključuje da im nije istovremen te da je donijet s nekog drugog mjesta. Uspoređuje ga s natpisom na nadvratniku Sv. Mihovila u Stonu. Mišljenja sam da se arhitrav u potpunosti može pripisati produkciji *Kotorske klesarske radionice* i povezati s ostalim dijelovima liturgijskih instalacija i arhitektonske skulpture u crkvi, klesanim prilikom njezine obnove u prvoj polovini 9. stoljeća.

Bibliografija: M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 212, 223-224, sl. 8 i 28; I. PUŠIĆ, 2006., 40, sl. 25; J. J. MARTINOVIĆ, natpis br. 16. (u tisku).

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: širina 37 cm, visina 73 cm, debljina oko 5 cm (prema crtežu u: M. Čanak-Medić, 1989., sl. 36 na str. 246)

Smještaj: nalazi se unutar monofore na sjevernom zidu glavnog broda, u zapadnom traveju.

Okolnosti nalaza: tranzena je bila vidljiva i prije obnove crkve, ali samo iz glavnog broda. Strana koja gleda prema kapeli sv. Ivana bila je zazidana.

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Marije

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Predromanička tranzena umetnuta je u romanički prozor u 13. st., prilikom gradnje nove crkve. Prozor je u 14. stoljeću zazidan sa sjeverne strane. Prilikom obnove crkve osamdesetih godina 20. st. je otvoren, čime je otkrivena i njezina druga ukrašena stranica.

Tranzena je svojom dekoracijom gotovo identična ulomcima otkrivenima u istraživanjima Sv. Mihovila u Kotoru, na Prevlaci te u kompleksima kotorske i dubrovačke katedrale. Prilikom objave istraživanja crkve Čanak-Medić ih je datirala u kraj 8. ili početak 9. st., kao i većinu ostalih predromaničkih ulomaka pronađenih u istraživanjima, uspoređujući ih sa sačuvanim primjerima tranzena na dubrovačkom području: iz Sv. Andrije u Babinom Polju na Mljetu, s ulomcima iz dubrovačkog lapidarija, te s donekle sličnima na Lopudu i u Slanome.

Tranzena ima pet cjelovitih i dva djelomično sačuvana okulusa, s obje strane omeđena troprutim učvorenim kružnicama s očima. Između okulusa su romboidna polja s rozetom od osam šiljastih, naizmjenično manjih i većih latica. U središtu rozete je ispupčeno dugme s rupicom u sredini. Identičan tip rozete nalazi se, osim na navedenim tranzenama, i na rubnom ulomku nadvratnika s dijelom natpisa iz Sv. Mihovila u Kotoru (**B. 1c. 32**). U rubnim međuprostorima je isti motiv u obliku polurozete, dok se u trokutastom polju ispod najvišeg okulusa nalazi mali peterolatični cvijet. Gornji dio tranzene lučno je

oblikovan i ukrašen stupićima s malim vegetabilnim kapitelima i istaknutim voluticama, koji nose arkadu ukrašenu cik-cak motivom.

Na suprotnoj, sjevernoj strani tranzene okulusi su omeđeni žlijebom koji je služio za pričvršćivanje pregradnog materijala u funkciji stakla. Dekoracija među okulusima je identična, a razlikuje se tek arkada na vrhu, koja je ispunjena dvoprutom pletenicom s očima i počiva na kapitelima bez istaknutih rubnih volutica.

Tranzena, zajedno sa svojim parom iz srednjeg traveja predstavlja najbolje očuvane takve primjere klesane u *Kotorskoj klesarskoj radionici*. Zajedno s nadvratnikom južnog portala ovi dijelovi arhitektonske plastike svjedoče da su klesari te radionice radili na crkvi u vrijeme njezine znatnije graditeljske obnove, u koju su bili direktno uključeni.

Bibliografija: M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 212, 225, sl. 12, 13, 16, 36 i 104; I. PUŠIĆ, 2006., 39, sl. 23.

B. 1b. 04. TRANZENA U SREDNJEM TRAVEJU

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: nepoznate (vjerojatno sukladne prethodnoj tranzeni)

Smještaj: nalazi se u monofori na sjevernom zidu glavnog broda, u srednjem traveju.

Okolnosti nalaza: tranzena je bila vidljiva i prije obnove crkve, ali samo s južne strane, iz glavnog broda. Sjeverno lice tranzene bilo je zazidano.

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Marije

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Tranzena je umetnuta je u romanički prozor u 13. stoljeću, da bi u 14. bila zazidana sa sjeverne strane. Prilikom obnove crkve otkrivena je i ta njezina stranica.

Tranzena ima također pet cjelovito sačuvanih okulusa, te dva sačuvana samo u gornjoj polovini. Dekoracija oko okulusa s troprutim prepletom i rozetama identična je kao na prethodnom primjeru, od koje se razlikuje tek u variranju gornjeg lučno oblikovanog dijela. Na južnoj strani također se nalazio motiv arkade na stupićima, od kojih je vidljiv samo mali rubni dio zbog zazidavanja tranzene u konstrukciju romaničkog prozora. Na sjevernoj strani troprutu kružnicu oko okulusa omeđuje samostalna tropruta pletenica s očima bez stupića, što završava malenim trolistima s voluticama.

Bibliografija: M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 212, 225, sl. 12, 13, 16 i 102.

B. 1c. Sv. Mihovil

B. 1c. 01. ULOMCI PLUTEJA S UČVORENIM KRUŽNICAMA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: najveći ulomak 39 x 44 cm. Dimenzije rekonstruiranog pluteja: dužina 130 cm, visina 100 cm, debljina vijenca 12 cm, debljina središnjeg polja 10 cm.

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađeni u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Plutej je od 18 sitnih ulomaka rekonstruirala Z. Čubrović, pretpostavljajući dva niza od po pet učvorenih kružnica, čime je dobivena dužina od 185 cm. Plutej je međutim mogao biti i kraći, s tri kružnice u svakom nizu. Prema toj varijanti, koju donosim na vlastitoj rekonstrukciji (dopunjujući je s još dva ulomka), dužina pluteja iznosila bi 130 cm, približavajući se mjerama ostalih pluteja u crkvi čija su središnja polja redovito bila kvadratnih dimenzija, proširujući se pilastrima isklesanima na istoj ploči. Na malom lijevom rubnom ulomku s ljiljanovim cvijetom vidljiv je trag utora, kojeg susrećemo i na slijedećem pluteju, a govori o nešto drugačijoj praksi povezivanja elemenata oltarne ograde, pri čemu su se pluteji najvjerojatnije direktno međusobno spajali bez pomoći zasebnih pilastara.

Ovaj je plutej jedan od oglednih primjera *Kotorske klesarske radionice*, s nizom motiva svojstvenih upravo produkciji njezinih klesara, što se na više primjera ponavljaju i na dubrovačkom materijalu iz Sv. Stjepana, s Kaštela i s lokaliteta “Na Andriji“. Reljefno istaknuti vijenac uokviren cik-cak bordurom ispunjen je nizom troprutih arkadica na malim profiliranim stupićima s lisnatim kapitelima. Ispod njih nalaze se palmetice, odnosno stabalca čija je krošnja oblikovana poput polovine rozete s profiliranim

zaobljenim laticama. Također reljefno izbočeni pilastar uokviren je trakom s motivom užeta, a sačuvala se tek lijeva hasta profiliranog križa nadvišena malim trolistom. U središnjem polju, troprute učvorene kružnice s očima u sredini čvorova ispunjene su karakterističnim motivom četiri dijagonalno položene trolisne stabljike, što uokviruju malenu virovitu rozetu s ispuččenim dugmetom u sredini. Identičan motiv susrećemo i na pluteju s lavom sa Prevlake, s ponešto drugačijim oblikovanjem detalja u Dubrovniku (lokalitet „Na Andriji“, Sv. Petar Veliki), ali i dalje preko Šuplje crkve i Pridrage sve do Osora, Kampora na Rabu, Novigrada istarskog i sjeverne Italije. Romboidni prostor između kružnica ispunjava jednostavno klesani lik ptice s izduženim nogama, a trokutaste rubne međuprostore trolisni cvjetovi ljiljana.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 1993/94., 45-51. (također: ISTA, 1997., 145, sl. 2); Z. ČUBROVIĆ, 2002., 5; N. JAKŠIĆ, 1999/ 2000., 137.; Ž. PEKOVIĆ, 2010., 186, sl.171.4.

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 65 cm, visina 45 cm, debljina vijenca i pilastra 10.5 cm, debljina središnjeg polja 7.5 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađeni u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Pet spojenih ulomaka predstavljaju dio pluteja srodnog prethodnome po gotovo identičnom reljefno istaknutom vijencu i pilastru, ali i po utoru koji je dobro sačuvan duž desne bočne strane ploče, širine 4.5 i dubine 2 cm, a započinje 10-tak cm od gornjeg ruba.

Na vijencu se nižu palmetice pod troprutim arkadama na malim stupićima, dok je pilastar ukrašavala sinusoidalna biljna vitica s tuljastim proširenjima, te krupnim trolistima s voluticama u svakom zavoju. Mjesto grananja vitice označeno je malim romboidnim pupoljkom, poput vitice sa spoliranih dovratnika crkve Sv. Luke u Kotoru. Iz vitice pri vrhu izrasta profilirani latinski križ lagano proširenih krakova, a prostor ispod bočnih ispunjen je jednostavnim neprofiliranim trolisnim izdancima. Ovi su konstruktivni dijelovi pluteja oivičeni glatkim rubnim trakama, kao i središnje polje koje je najvjerojatnije bilo ukrašeno simetričnom kompozicijom koju su s gornje strane flankirale dvije nasuprotno postavljene ptice. Sačuvala se ona s desne strane. Vrat joj je ukrašen paralelnim polumjesečastim linijama, a tijelo sitnim zaobljenim potezima kojima je klesar nastojao dočarati perje. Krilo je jednostavno profilirano, a iznad njega u kutu je ljiljanov trolist. Još jedan trolisni biljni ornament lijevo od ptice očito predstavlja centralnu os kompozicije u skladu s lijevom sačuvanom palmeticom na vijencu. Po tome se daje zaključiti da su na vijencu bile tri arkadice, a pretpostavljena širina pluteja iznosila bi oko 80 cm s jednim, odnosno oko 100 cm ukoliko je i suprotna strana bila oivičena pilastrom.

Osim prethodnog pluteja s učvorenim kružnicama s iste oltarne ograde, paralele za ovakav način komponiranja vijenca i pilastra s istim ornamentima nalazimo i na pluteju s

lavom iz istoimene samostanske crkve na Prevlaci, kao i na dva mramorna pluteja iz Sv. Stjepana u Dubrovniku.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 1993/94., 45-51. (također: ISTA, 1997., 146, sl. 3); N. JAKŠIĆ, 1999/ 2000., 136-137.; I. PUŠIĆ, 2006., 41, 121, sl. 27.; Ž. PEKOVIĆ, 2010., 186, sl.171.3.

B. 1c. 03. TRI ULOMKA PLUTEJA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: 1. 18 x 30 cm, debljina 13 cm, debljina rubnog dijela 10.5 cm.

2. 18. 5 cm x 26 cm, debljina 13. 5 cm.

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađeni u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Dva rubna dijela pluteja zamjetne debljine, koji je bio ukrašen motivom učvorenih troprutih kružnica s očima isprepletenih dijagonalnim trakama. Kompozicija je na rubovima završavala nizom polukružnica čiji su krajevi oblikovani poput trolista s bočnim voluticama. Motiv je bio uokviren trakom s astragalom, sa čije je druge strane sačuvan trag neobrađene pozadine za 3 centimetra tanji od ostatka pluteja.

Bibliografija: neobjavljeni

B. 1c. 04. DVA ULOMKA PLUTEJA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: 1. 24 x 22 cm, debljina 12 cm.

2. 18.5 x 14.5 cm, debljina 12 cm.

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađeni u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Dva rubna ulomka još jednog pluteja s motivom učvorenih troprutih kružnica i dijagonala, nešto tanji od prethodnog. Rubni trokutasti međuprostori između kružnica bili su ispunjeni ljiljanovim trolistima, koji su se sačuvali na oba ulomka.

Bibliografija: neobjavljeni

B. 1c. 05. ULOMCI PLUTEJA S MOTIVOM DNA KOŠARE

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: Rekonstruirane dimenzije sačuvanog dijela pluteja: dužina 77 cm, visina 72 cm. Debljina ulomaka 10 cm.

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađeni u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Plutej je od 17 sitnih fragmenata uspjela rekonstruirati Z. Čubrović. Radi se o klasičnom *Korbboden* motivu ili motivu dna košare, kod kojeg su dvije troprute kružnice, unutrašnja i vanjska, međusobno povezane pletenicom i kombinirane s troprutim četverokutom dijagonalno položenih stranica. Međuprostori su ispunjeni raznolikim biljnim motivima: stabljikama s dvije stapke između manje kružnice i romba, srcolikim listovima između romba i veće kružnice te razvijenijim lisnatim stabljikama s voluticama i trolisnim završetkom na vrhu u međuprostorima između veće kružnice i četverokuta samog pluteja. U centru se vjerojatno nalazila rozeta. Decentna rubna traka široka 8 cm, ispunjena vijugavom dvoprutom viticom s naizmjeničnim zavijucima vjerojatno se nalazila uz desni rub pluteja, a po tragovima još jedne može se pretpostaviti da je slična obočavala i suprotnu stranu pluteja. Rekonstruirane dimenzije središnjeg kvadratnog polja iznose 65 x 65 cm, pa se može pretpostaviti da je i ovaj plutej s gornje strane završavao vijencem.

U Kotoru motiv dna košare nalazimo i na jednom pluteju nepoznatog porijekla spoliranom u luneti romaničke crkvice Sv. Ane, također djelu *Kotorske klesarske radionice*. Drugi dio pluteja pronađen je u podu iste crkve, a danas se nalazi izložen u Lapidariju u Sv. Mihovilu.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 1993/94., 45-51. (također: ISTA, 1997., 146, sl. 4).

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: 1. dužina 68 cm, visina 42 cm, debljina 6 cm;

2. dužina 24 cm, visina 16 cm, debljina 6 cm.

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađeni u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Djelomično sačuvan plutej sastavljen je od pet fragmenta koji se spajaju. Duž lijevog bočnog ruba čitavom dužinom proteže se žlijeb, tako da je bočna stranica oblikovana poput L-profila. Na sačuvanom dijelu donjeg ruba na manjem ulomku zapaža se dvostruka stepenasta profilacija, pa nije jasno na koji je način plutej bio vezan za podlogu odnosno za bazu oltarne ograde.

Čitavom površinom pluteja dominira veliki kružni motiv, promjera 60 cm. U ovoj varijanti središte kompozicije naglašava virovita rozeta s ispupčenim dugmetom u sredini, uokvirena troprutom kružnicom. Oko nje nižu se tri koncentrična pojasa. U prvome je niz od osam troprutih arkadica koje počivaju na malim profiliranim stupićima s vegetabilnim kapitelima. Ispod njih su karakteristično oblikovane palmetice. Iznad svake arkadice nalazi se po jedan simbolički motiv euharistije – par golubova što kljucaju grozd. Likovi ptica krajnje su reducirani, svedeni na najosnovniji obris, ali ipak s očitom težnjom klesara za dekorativnošću cjeline: svaki drugi par ukrašen je naizmjenično rebrastim uzorkom te sitnim kružnim potezima koji označavaju perje. Kompozicija je zaključena trakom s astragalom, dok su prostor između kružnice i četverokuta pluteja ispunjavale stabljike sa srcolikim listovima. Jednaka stabljika sačuvana na desnom rubu govori u prilog činjenici da se kompozicija nastavljala dalje na desnoj strani. Gusto, ali vrlo skladno komponirani ukras odaje naglašeni *horror vacui* i doima se poput čipke.

Najbliže analogije nalazimo na pluteju iz Sv. Marije Collegiate, gdje je kružni motiv ponovljen dva puta, na pluteju iz depoa Katedrale s okulusom u sredini te u dubrovačkoj katedrali, gdje se u žbuci sačuvao otisak ploče s gotovo istovjetnim motivom.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 1993/94., 45-51. (također: ISTA, 1997., 145, sl. 1); N. JAKŠIĆ, 1999./2000., 136-138; I. PUŠIĆ, 2006., 40-41, 121, sl. 26.

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: 14.5 x 11 cm, debljina 7 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Mali odlomljeni dio pluteja nepotpune debljine. Dio još jedne ploče koja je bila ukrašena kružnim motivom omeđenim astragalom. Promjer ove kružnice nešto je manji i iznosio je oko 30 cm, po čemu bi se moglo pretpostaviti da su na pluteju bile prikazane dvije kružne kompozicije, poput ploče iz crkve Sv. Marije Collegiate. S unutrašnje strane kružnice nalazi se završetak biljnog ornamenta s voluticama i srcolikim listom, a s vanjske strane nazire se trag otučenog trolista.

Bibliografija: neobjavljen

B. 1c. 08. ULOMCI PLUTEJA S KRUŽNIM MOTIVOM I PAUNOVIMA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: 1. dužina 49 cm, visina 37 cm, debljina 7 cm

2. dužina 24 cm, visina 25 cm, debljina 7 cm, debljina cik-cak trake 10 cm

3. dužina 23.5 cm, visina 19 cm, debljina 7 cm

4. dužina 15 cm, visina 13 cm, debljina 6 cm

Rekonstruirane dimenzije sačuvanog dijela pluteja: dužina 98.5 cm, visina 72 cm.

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađeni u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Još jedna originalna varijanta pluteja s kružnim motivima, koji predstavljaju remek djelo *Kotorske klesarske radionice*. Plutej je od prva tri ulomka koji se međusobno ne spajaju rekonstruirala Z. Čubrović, a može mu se pripisati još jedan s istim kukama.

Najveći ulomak s desne strane oivičen je širokom glatkom rubnom trakom, koja je predstavljala desni rub ploče. Središnji motiv ispunjavala je velika kružnica omeđena biljnim vijencem. Unutar nje nalazio se veliki tropruti četverokut dijagonalno položenih stranica isprepleten sa četiri također troprute polukružnice, tjemena okrenutih prema središtu kompozicije. Motiv je s gornje strane bio dodatno uokviren nizom izduljenih profiliranih kuka s malim voluticama, koje se u tjemenu kružnice sučeljavaju mijenjajući smjer. Rekonstruirani promjer kružnice iznosi 63 cm, slično pluteju B. 1c. 06. Prema usmjerenosti kuka na ostalim ulomcima vidljivo je da one nisu mogle opasavati čitav krug oko vijenca u istome smjeru, kako je to pretpostavila kolegica Čubrović, već im se smjer mijenjao najvjerojatnije i u donjem dijelu u središnjoj osi kružnice, prema čemu zaključujemo da se na pluteju ista kompozicija morala ponavljati dvaput, ili se pak radi o dvije ploče s istim motivom.

Motiv su s gornjih strana flankirala dva pauna sitnih glavica, dugih vratova prošaranih dijagonalnim linijama i tijela ukrašenih dvoprutom pletenicom. Dugi paunov rep prikazan je na tipičan način s naglašenom središnjom osi s kružnim očima i linijama u obliku riblje kosti, dok su krila oblikovana jednostavnim paralelnim potezima. Na trećem ulomku vidljiv je dio srcolikog bršljanovog lista, ostatak vegetabilnog ornamenta koji je s donjih strana oivičavao središnji kružni motiv.

Cik-cak traka na drugom ulomku za 3 centimetra je deblja od ostatka pluteja i ne predstavlja njegov lijevi rub, već se po tome vidi da se plutej nastavlja dalje. Po tome zaključujemo da su treći i četvrti ulomak pripadali slijedećoj kompoziciji, na kojoj se ponavljao isti motiv kružnice omeđene kukama, ali izgleda bez paunova u uglovima.

Srodno oblikovano ptičje tijelo ispunjeno dvoprutom pletenicom nalazimo i na ulomku ciborija iz istoimene benediktinske crkve na Prevlaci u Boki kotorskoj, dok se gotovo identična kompozicija s motivom kružnice s troprutim trakama uokvirene nizom jednako oblikovanih kuka, te flankirane paunovima nalazi među ulomcima skulpture iz ranosrednjovjekovne dubrovačke katedrale.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 1997., 147, sl. 5; ISTA, 2002.; I. PUŠIĆ, 2006., 40-41, 122, sl. 28.

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: 1. 17 x 18 cm, debljina 6 cm.

2. 12.5 x 18 cm, debljina 6-6.5 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađeni u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Na oba ulomka nalazi se isti motiv troprute kružnice, koji je na većem ulomku ispunjen virovitom rozetom s reljefno ispupčenim dugmetom i rupicom u sredini. Uokolo su se na sve četiri dijagonalne strane širile stabljike s dvostrukim stapkama i srcolikim listovima koje završavaju parom volutica i trolisnim vrškom, identične onima na prethodnim plutejinma B. 1c. 05-06.

Oba ulomka pripadaju rubnim dijelovima pluteja. Na većem ulomku duž lijeve bočne strane sačuvao se trag otklesanog utora debljine 3.5 cm, dok na manjem ulomku tragovi otklesanih izbočenja uzduž lijeve i gornje strane ukazuju da se radilo o ugaonom dijelu ploče, koju danas nije moguće rekonstruirati.

Bibliografija: neobjavljeni

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 29 cm, visina 16 cm, debljina 12.5 cm, debljina rubnog dijela 9.5 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Rubni dio pluteja čija je dekoracija u većoj mjeri otučena i oštećena. Sačuvao se jedan profilirani krak križa, ostatak kružne troprute trake ispod njega i izvijena biljna vitica s malim zavijucima sa strane. Križ je na ovom pluteju bio nešto većih dimenzija od uobičajeni h sličnih primjera koji su ukrašavali vrhove pilastara. Sačuvana dužina njegove bočne haste je 10 cm, stoga sam mišljenja da je na njemu bio prikazan motiv rajskog vrta, ali ne pod arkadom, već obavijen biljnom viticom koja se uvijala oko križa. Motiv je donekle usporediv s plutejem nepoznatog porijekla iz starog Lapidarija (B. 1e. 01.). Središnja kompozicija bila je uokvirena glatkom bordurom širine 3 cm, a na lijevom rubu sačuvala se površina spuštena za 3 cm, širine 7 cm.

Ulomak predstavlja rijedak primjer motiva rajskog vrta u produkciji *Kotorske klesarske radionice* na području Boke, uz čak pet poznatih primjera iz dubrovačkog kraja (tri iz Sv. Stjepana u Dubrovniku, jedan iz dubrovačke katedrale i jedan iz Komolca) koji se mogu pripisati istim klesarima, ali ovdje u neuobičajenoj kompoziciji bez arkada, obavijen viticom.

Bibliografija: neobjavljen

B. 1c. 11. ULOMAK PLUTEJA S LIKOM PTICE

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 11 cm, visina 12 cm, debljina 6 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Donji desni rubni dio pluteja. U dijelu središnjeg dekorativnog polja je tijelo ptice okrenuto prema rubu ploče, ukrašeno rebrastim linijama, s rudimentarno prikazanim nožicama. Plutej je omeđen glatkom bordurom širine 3 cm.

Bibliografija: neobjavljen

B. 1c. 12. ULOMAK PLUTEJA S UGAONIM DIJELOM VIJENCA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 20 cm, visina 21.5 cm, debljina vijenca 10.5 cm, debljina donjeg polja 7 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak pripada gornjem lijevom dijelu pluteja. Sačuvao se donji lijevi ugao vijenca omeđen rubnom trakom širine 3 cm, s nizom arkadica pod kojima su male palmete, poput onih na plutejima B. 1c. 01-02. Naziru se tek njihove stope. U donjem dijelu vidljiv je trag otučene troprute trake s dijelom ugaonog trolista.

Bibliografija: neobjavljen

B. 1c. 13. ULOMCI VIJENCA PLUTEJA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: 1. dužina 24.5 cm, visina 16.5 cm, debljina 10.5 cm;

2. dužina 14.5 cm, visina 15 cm, debljina 10.5 cm;

3. dužina 12 cm, visina 10 cm, debljina 10.5 cm;

4. dužina 8 cm, visina 9 cm, debljina 10.5 cm.

Ukupna dužina tri veća ulomka 50 cm.

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađeni u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomci pripadaju istoj ploči koja je u literaturi interpretirana kao stranica ciborija, vjerojatno zbog ornamenta prekriženih troprutih arkada koje ukrašavaju i gornji rub vijenca arkade ciborija s lavovima. Obrada bočne i stražnjih stranica, međutim, ne pokazuje tragove koji bi na to upućivali, pa se vjerojatno radi o vijencu pluteja. Glavni motiv uokviren je na gornjem i lijevom sačuvanom rubu nizom uparanih kružića sa svrdlanim rupicama u sredini – motivom koji je posebno čest na ranim predromaničkim reljefima sjeverne Italije i Istre (ciboriji u Novigradu, Puli i Betici) sve do Splita (pluteji s motivom rajskog vrta *Splitske klesarske radionice*) u razdoblju od kasnog 8. do okvirno sredine 9. stoljeća.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 1993/94., 45-51; I. PUŠIĆ, 2006., 122, sl. 29.

B. 1c. 14. RUBNI ULOMAK PLUTEJA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 13 cm, visina 15.5 cm, debljina 13.7 cm, debljina donjeg dijela 11 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Radi se najvjerojatnije o lijevom rubnom dijelu pluteja. Vidljiva je njegova okomita bordura s astragalom, širine 3.5 cm te dio vijenca s ostatkom vegetabilnog motiva sa tri šiljaste latice ili listića. U donjem dijelu je ugaoni dio središnjeg polja pluteja, s grubo obrađenom pozadinom za 2.7 cm nižom od bočnog i gornjeg dijela.

Bibliografija: neobjavljen

B. 1c. 15. ULOMAK VIJENCA PLUTEJA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 7.5 cm, visina 14 cm, debljina 12.5 cm, debljina donjeg pojasa 10 cm.

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Još jedan ulomak reljefno istaknutog vijenca pluteja koji je na sebi nosio motiv niza arkadica na malim stupićima, od kojih je sačuvan jedan. Tijelo stupića profilirano je udubljenom linijom i ima izdvojenu kapitelnu zonu s lisnatom dekoracijom. Lijevo od njega je malo stabalce, motiv drva života s dvostrukom stapkom koja se spaja u vrhu zajedno s parom volutica od kojih je sačuvana ona desna. Gornji dio vijenca s lukom je otučen.

Plutej je naknadno u srednjem vijeku bio preklesan, o čemu svjedoči višestruka profilacija na stražnjem dijelu ulomka.

Bibliografija: neobjavljen

B. 1c. 16. UGAONI ULOMAK VIJENCA PLUTEJA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 12.5 cm, visina 11 cm, debljina 11 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak pripada gornjem uglu vijenca pluteja s glatkim rubnim trakama širine 3 i 4 cm. Unutar njih vidi se dio troprute arkade i trag palmetice koja je stajala pod njom. Prostor u uglu ispunjava mali profilirani zavijutak, identično dvama plutejima sa sačuvanim vijencima, na kojima je isti motiv (**B. 1c. 01. i 02.**)

Bibliografija: neobjavljen

B. 1c. 17. RUBNI ULOMAK VIJENCA PLUTEJA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 15 cm, visina 7 cm, debljina 12.5 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak gornjeg rubnog dijela pluteja, vjerojatno vijenca. Bordura širine 4.5 cm sastoji se od dvije glatke i uske rubne trake koje omeđuju niz kuglastih bisera. U donjem dijelu vidi se segment kružnog ornamenta – arkadice ili troprute kružnice. Gornja površina je glatka i ravna.

Nekoliko ulomaka s istim ornamentom bisera nalazi se među materijalom iz ranosrednjovjekovne dubrovačke katedrale, koju je također opremala *Kotorska klesarska radionica*.

Bibliografija: neobjavljen

B. 1c. 18. ULOMAK GREDE (?)

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 17.5 cm, visina 8.5 cm, debljina 7 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak grede nepoznate namjene ima zaglađenu gornju rubnu plohu. Na prednjoj strani je motiv troprute sinusoidne biljne vitice s uskim tuljastim proširenjima, iz kojih naizmjenično na obje strane izrastaju zavijuci što završavaju s listom djeteline. Trolisni okruglasti listići naizmjenično su raspoređeni na jednu i drugu stranu, okrenuti prema vanjskim rubovima trake.

Bibliografija: neobjavljeno

B. 1c. 19. DVA ULOMKA ARHITRAVA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: Lijevi ulomak: dužina 16 cm, visina 15 cm, debljina 11-12 cm

Desni ulomak: dužina 16.5 cm, visina 15 cm, debljina 11 cm.

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađeni u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Desni ulomak otkriven je u arheološkim istraživanjima, dok je lijevi uzidan kao građevni blok u prvi sjeverni pylon u crkvi, gledajući od apside. Po lomu se spajaju u visini kuka, koje su se sačuvale u punoj visini od 10 cm, zajedno s gornjim dijelom natpisnog polja. Kuke su vitke, profilirane urezanom linijom na prednjem dijelu, s omanjim zavojnicama i međusobno povezanih ležišta. Okrenute su na desnu stranu i izrazito su reljefno istaknute iznad podloge. Natpisno polje je dodatno izbočeno za 2 cm. Na lijevom ulomku vidljiva je horizontalna linija u funkciji ligature, a na desnom su se sačuvali tek završeci slova koje nije moguće rekonstruirati.

Bibliografija: Desni ulomak: Z. ČUBROVIĆ, 1993/94., 45-51. (također: ISTA, 1997., 147, sl. 6.)

B. 1c. 20. DVA ULOMKA ARHITRAVA S NATPISOM

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: 1. dužina 12 cm, visina 11 cm, debljina 11 cm.

2. dužina 12 cm, visina 11. 5 cm, debljina 11. 5 cm, visina slova 6.5 cm.

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađeni u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomci nisu međusobno spojivi, ali pripadaju istom arhitravu kao i prethodna dva fragmenta, sudeći po dimenzijama i debljini ulomaka te reljefnoj istaknutosti natpisnog polja. Na temelju međusobne povezanosti sva četiri ulomka moguće je rekonstruirati njegovu izvornu visinu koja je iznosila 22 cm.

Na lijevome ulomku sačuvani su tragovi dviju kuka okrenutih na lijevu stranu, te gornji dijelovi slova: ...*EST SN(?)*... Na desnome sačuvalo se samo natpisno polje, ali sa čitavom visinom slova: ...*ANTII V...*, što se, kako je pretpostavio J. Martinović, može protumačiti kao genitivni nastavak muškog imena sa završetkom na *-ius*.

Slova su izdužena, zbijena i pravilna, po čemu slijede morfologiju natpisa *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana*, što je još jedan argument koji govori u prilog direktnom kontinuitetu ove radionice s produkcijom *Kotorske klesarske radionice*, zaslužne za opremanje benediktinske crkve Sv. Mihovila u gradu. Od prve grupe reljefa razlikuje ih ipak nedostatak linije koja uokviruje natpis, te vrlo naglašena reljefna rašlanjenost čitavog arhitrava, s istaknutim natpisnim poljem i kukama što se visoko izdižu iznad pozadine.

Bibliografija: Lijevi ulomak: Z. ČUBROVIĆ, 1993/94., 45-51. (također: ISTA, 1997., 147, sl. 6.) Oba ulomka: J. J. MARTINOVIĆ, (u tisku), natpisi br. 7 i 8.

B. 1c. 21. DVA ULOMKA LUKA OLTARNE OGRADE

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 33 cm, visina 11 cm, debljina 12 cm.

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađeni u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomci su u potpunosti spojivi, što dosad nije uočeno prilikom njihove objave. Prema okrenutosti kuka nadesno zaključujemo da su pripadali lijevoj strani luka oltarne ograde, čiji rekonstruirani promjer iznosi 71 cm. Kuke su oblikovane na isti način kao i na prethodnim ulomcima arhitrava – vitke su, zaobljene i izdužene, dok se na lijevom manjem ulomku sačuvao početak donje, također reljefno istaknute donje zone.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 1993/94., 45-51. (također: ISTA, 1997., 147, sl. 6.)

B. 1c. 22. DVA ULOMKA LUKA OLTARNE OGRADE

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: 1. dužina 10.5 cm, visina 14 cm, debljina 12 cm.

2. dužina 10 cm, visina 11 cm, debljina 12 cm.

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađeni u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomci nisu međusobno spojivi. Pripadali su nagrađu iste oltarne ograde kao i prethodne tri kataloške jedinice. Tragovi kuka također su okrenuti na desnu stranu. Ovi nam ulomci daju podatak o izgledu donje zone luka širine 8.5 cm, koja je bila ispunjena pletenicom rahlo ispletenom od tri dvoprute trake.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 1993/94., 45-51. (također: ISTA, 1997., 147, sl. 6.)

B. 1c. 23. ULOMAK ARHITRAVA S LIKOM LAVA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 30 cm, visina 19 cm, debljina 9 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak predstavlja početak arhitrava ili vijenca s dekoracijom u dvije zone. U gornjoj su vidljivi ostaci tri kuke okrenute na lijevu stranu, čija modelacija uvelike podsjeća na one s arhitrava oltarne ograde s lukom od kojega se sačuvalo osam ulomaka. Visina donje zone također odgovara visini natpisnog polja na spomenutom arhitravu. Debljina pak ulomka je za 2 do 3 centimetra manja od one na arhitravu, ali ipak sam smatram da je pripadao spomenutom arhitravu oltarne ograde u crkvi.

U donjoj zoni, uokviren gornjom rubnom trakom širine 1 cm te bočnom širine 5.5 cm, unutar udubljene pozadine isklesan je lik lava koji je u svim detaljima usporediv s ostalim prikazima ove životinje karakterističnim za produkciju *Kotorske klesarske radionice* (krstionica iz Katedrale, plutej s Prevlake, grupa ciborija iz Kotora, Komolca i Ulcinja zajedno s neobjavljenim ulomcima još dvije arkade iz depoa Katedrale te iz Pomorskog muzeja). Nedostaje mu tek glava i prednje šape. Prednji dio grive oblikovan je s nekoliko okomitih, a stražnji s vodoravnim valovitim linijama. Rep je podignut prema gore, profiliran i izvijen, s proširenim vrhom. Stražnje noge su kratke i zdepaste.

Na tijelu su vidljivi tragovi slova: među grivom naopako i zrcalno slovo L, a na stražnjoj butini dva slova V, od kojih je jedno naopako A bez horizontalne haste. Zanimljivo je da takve legende, ispisane vernakularnim jezikom, susrećemo upravo na lokalitetima koji su povezani s prisutnošću benediktinaca, naime u sv. Mihovilu na Prevlaci i u Komolcu, u mlađoj crkvi u čijoj se blizini nalazio samostan Sv. Marije u Rožatu.

Bibliografija: neobjavljen

B. 1c. 24. ULOMAK S LIKOM LAVA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 10.5 cm, sačuvana visina 12 cm, debljina 11 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak s tijelom lava na kojem su vidljive vodoravno položene valovite linije grive, te trag stražnje desne noge s ostatkom šape. Prema dimenzijama i položaju tijela usporediv je s prethodnim ulomkom, od kojega je za 2 centimetra deblji približavajući se dimenzijama arhitrava oltarne ograde u crkvi. Stoga je moguće da su oba ulomka ipak pripadala rečenoj trabeaciji oltarne ograde u crkvi, a stajali su vjerojatno na suprotnim krajevima oltarne ograde, nasuprotno postavljeni.

Bibliografija: neobjavljen

B. 1c. 25. ULOMAK KAPITELA S VOLUTAMA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: 16 x 15 cm, visina 14 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ugaoni dio manjeg kapitela s volutama, čije su rekonstruirane dimenzije stranica iznosile oko 18 x 20 cm. Dekoracija kapitela izvedena je u dvije zone. U donjoj se nalazilo osam rebrastih listova palmeta, od kojih se sačuvao jedan ugaoni i jedan na sredini stranice. Iznad njih su ugaone volute, profilirane i oblikovane poput kuka na arhitravu, čije zavojnice počivaju na vrhovima listova. Prostor između voluta i listova je prošupljen. Na sredini svake stranice nalazio se štapić ukrašen sitnim rebrastim linijama. Uz gornji rub sačuvao se trag profiliranog abakusa.

Po svom nacrtu i koncepciji kapitel spada u tipične primjere 9. stoljeća s nizovima palmetnih listova u donjoj te volutama i tordiranim ili rebrastim štapovima u gornjoj zoni, poput primjera iz radionica koje su djelovale u Trpimirovo i Branimirovo vrijeme u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji (N. JAKŠIĆ, 1983., 211). Ipak, od njih se izdvaja preciznijom obradom i naglašenom plastičnošću voluta, koje je klesar posve izdigao iz tijela kapitela ostavljajući prošupljene prostore u pozadini. Iako malih dimenzija, time ga možemo usporediti s monumentalnijim primjerima kapitela i akroterija iz Biskupije kraj Knina što ih je klesao Majstor koljanskog pluteja. Po svojim dimenzijama kapitel je mogao pripadati trabeaciji oltarne ograde u crkvi.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 1997., 151, sl. 12.

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: visina 14 cm, širina 18 cm, debljina 11 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Dio širokog i niskog kapitela u obliku pravilnog krnjeg stošca. Sačuvan je gotovo u punoj svojoj visini. Na donjoj plohi vidljiv je žlijeb trokutastog presjeka za povezivanje sa stupom. Rekonstruirani promjer donjeg dijela kapitela iznosi 20 cm, po čemu bi se moglo pretpostaviti da se radi o kapitelu ciborija.

Skošena reljefno obrađena ploha omeđena je s gornje i donje strane dvjema reljefno istaknutim glatkim bordurama. Između njih, u širini od 10.5 centimetara nalazi se pojas ispunjen prepletom troprutih učvorenih kružnica s očima. Sačuvale su se dvije od njih: u lijevoj se nalazila virovita rozeta, a u desnoj rozeta s osam zaobljenih latica i ispupčenim dugmetom s rupicom u centru.

Identične rozete česte su u produkciji *Kotorske klesarske radionice*, kako u ovoj crkvi (kat. jed. B. 1c. 01, 06 i 09.), tako i na drugim lokalitetima (npr. plutej s vijencem učvorenih kružnica iz starog Lapidarija s gotovo identičnom kompozicijom ornamenata – B. 1a. 11.). Prostori između kružnica s gornje strane ispunjeni su trolisnim cvijetom, također jednim od nezaobilaznih motiva kotorskih klesara, kojim rado ispunjavaju prazne prostore pojačavajući dojam *horror vacui*-ja.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 1993/94., 45-51.

B. 1c. 27. ULOMAK STUPIĆA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: visina 14. 5 cm, promjer 7.5-8 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Dio tijela stupića okruglog presjeka. U gornjem dijelu je zaobljeni prsten koji je najvjerojatnije označavao prijelaz prema kapitelu.

Bibliografija: neobjavljen

B. 1c. 28. ULOMAK STUPIĆA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: visina 12 cm, sačuvana debljina 4.5 cm.

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Dio tijela malog oktogonalnog stupića kojem se nije sačuvao puni promjer. Sačuvale su se četiri stranice širine po 3 centimetra.

Bibliografija: neobjavljen

Materijal: vapnenac

Dimenzije: visina 88 cm, širina 15.5 cm pri vrhu/16,5 cm pri dnu, debljina 18.5 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 5.-6. st./prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Stupić je sastavljen od tri prelomljena dijela koja se spajaju u cjelinu, te se lagano širi prema dolje. Ranokršćanskog je porijekla, što je vidljivo na stražnjoj strani s uklesanim tipičnim vitkim latinskim križem s proširenim krajevima hasti. U 9. stoljeću ostao je i dalje u funkciji, kada mu je na suprotnoj strani dodan ukras troprutih isprepletenih učvorenih kružnica i dijagonalnih traka koje na gornjem kraju završavaju s po jednim malim ljiljanovim cvijetom, nadvišenim trećim na mjestu gdje se spajaju.

Učvorene kružnice pokazuju određene nepravilnosti u svom oblikovanju: trake na lijevoj, a djelomično i na desnoj strani prekidaju se u blizini čvora, dok su donje dvije kružnice na lijevoj polovini izvedene od dvoprute trake. Takvu nepravilnost zapažamo na još nekolicini reljefa u Boki s istim motivom, a majstori *Kotorske radionice* naslijedili su ga od *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana*.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 1993/94., 45-51. (također u: ISTA, 1997., 148, sl. 7.)

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 50.5 cm, visina 16.5 cm, debljina 9.5-12 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Gotovo u potpunosti sačuvan, nedostaje mu tek krajnji donji dio. Oblikom slijedi srodne ranokršćanske imposte s dužim stranicama u obliku krnjeg naopako okrenutog trokuta, te kraćim skošenim i reljefno obrađenim ploham, koje se lagano sužavaju prema dolje. Na jednoj je isklesana palmeta čiji zaobljeni profilirani listovi završavaju zavijucima, poput kuka na arhitravu ili voluta na kapitelu B. 1c. 25. Na suprotnoj strani je jedan od najčešćih motiva *Kotorske klesarske radionice* – profilirani latinski križ na vrhu geometrijskog prepleta učvorenih kružnica. Maleni biljni ornamenti - trolisti i stabljike s voluticama ispunjavaju prostore između krakova križa, a rozeta s ispupčenim dugmetom i rupicom središte troprute kružnice, ispod koje se nazire čvor s okom u sredini.

Na sredini dužih stranica su utori za uglavljivanje dvije tranzene, širine oko 6 i dubine 1 i 2 cm. Među brojnim ulomcima u crkvi pronađena su i dva fragmenta rubnih dijelova tranzena iste debljine koji se točno uklapaju u navedene utore.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 1993/94., 45-51. (takoder: ISTA, 1997., 150, sl. 11.)

B. 1c. 31. ULOMAK TRANZENE

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: širina 11.5 cm, visina 16 cm, debljina 5 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Rubni dio dvostrano obrađene tranzene s dijelom okulusa. Dekoracija je identična na obje strane. Na rubu se nalazi uska i glatka rubna traka. Prostor između okulusa ispunjen je polurozetom sastavljenom od tri dulje i dvije kraće dijagonalne šiljaste latice, poput rozete na ulomku nadvratnika iz iste crkve. Okulus je omeđen troprutom kružnicom, uz koju je na jednoj strani vidljiv ostatak otučenog čvora kojim se spajala se susjednom gornjom kružnicom. Na toj strani uz rub okulusa isklesan je žlijeb koji je najvjerojatnije služio za pričvršćivanje pregradnog materijala u funkciji stakla, koji je stajao na strani okrenutoj interijeru crkve.

Identično koncipirane, ali u cjelosti sačuvane tranzene nalaze se danas u crkvi Sv. Marije Collegiate, naknadno ugrađene u zidove romaničke crkve iz 13. stoljeća.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 1993/94., 45-51. (također: ISTA, 1997., 149, sl. 9.)

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: Stranica s natpisom: dužina 13.5 cm, visina 17.5 cm.

Stranica s kružnicom: dužina 13.5 cm, visina 14 cm.

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Kameni blok predstavlja rubni dio grede ukrašene sa dvije susjedne strane, a prilikom objave interpretiran je kao „arhitravna greda“. Na stranici s natpisom dekoracija je raspoređena u tri zone: gore se proteže bordura s cik-cak motivom na kojoj se nižu nasuprotno postavljeni udubljeni trokutići. Unutar srednjeg pojasa visine 10 cm nalaze se dvije valovite troprute linije koje se spajaju na desnom kraju, a zatim se dekoracija prekida. U eliptičnom prostoru koji se otvara između njih isklesana je rozeta sa šiljastim laticama, od kojih je vidljivo pet naizmjenično manjih i većih. U donjem pojasu nalazio se natpis od kojeg su se sačuvala tri slova, visine 3.5 cm: ...AIS... Slovo A je karakteristično po prelomljenoj vodoravnoj hasti, dok mu je gornji kraj ukrašen također horizontalnom linijom izvedenom u obliku dva mala trokutića.

Donja stranica ukrašena je troprutom kružnicom u čijem se centru nalazi vrlo slična rozeta sa osam šiljastih latica. Četiri su veće i profilirane, a one postavljene dijagonalno su manje. Na ovoj stranici dekoracija dopire do samoga kraja grede. Na trećoj stranici suprotnoj od ove nalazi se žlijeb dubine 3.5 cm.

Ulomak je najvjerojatnije bio dio okvira vratiju. Pažljivijom analizom svih njegovih stranica dolazimo do zaključka da stranica s natpisom nije mogla predstavljati prednji dio nadvratnika, kako se to na prvi pogled čini. Na to nas navodi nedostatak dekoracije na desnom kraju, što znači da je taj dio grede bio skriven te da se radi o donjoj stranici nadvratnika, koji je na tom mjestu nalijegao na dovratnik. Drugo objašnjenje bilo bi da se radi o bočnoj stranici lijevog dovratnika. U oba slučaja kraća stranica s ukrasom troprute

kružnice predstavljala bi zapravo dekoraciju prednjeg, vanjskog dijela portala koja je dopirala do samoga kraja grede, a natpis je bio postavljen u podgledu tako da je bio čitljiv prilikom izlaska iz crkve. Na takav zaključak upućuje i položaj žlijeba na stražnjoj strani ulomka.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 1997., 148, sl. 8.

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 64 cm, visina 9.5 cm, debljina 10-12 cm

Smještaj: Lapidarij OJU „Muzeji Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima crkve 80-tih godina 20. st.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Mihovila

Datacija, klesarska radionica: 9. stoljeće, *Kotorska klesarska radionica* (?)

Dio nadvratnika ili grede koji je naknadno zasigurno poslužio kao prag, sudeći po pohabanosti natpisa na većem dijelu površine. Sačuvao se dio na početku, sa slovima ...MORA ET (?) ... (F?)OX. Odlikuje se E i R s uspravnom hastom koja strši izvan ostatka slova, kao i skraćena kosa hasta slova R. Slova su plitko urezana ošt看 klesarskim alatom i zauzimaju gotovo cijelu visinu grede. Prilično su nepravilna i klesao ih je očito manje sposoban majstor.

Bibliografija: neobjavljeno

B. 1e. Ulomci nepoznatog porijekla

B. 1e. 01. ULOMAK PLUTEJA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: širina 29 cm, visina 23 cm, debljina 11 cm

Smještaj: Lapidarij u crkvi sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: nepoznate.

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Dio pluteja izrazite debljine sa sačuvanim rubom gornje bordure. U središnjem polju prikazan je profilirani križ s desne strane omeđen razlistalom stabljikom s voluticama u gornjem i donjem dijelu, većom od samoga križa. Isti motiv najvjerojatnije se nalazio i na suprotnoj strani križa, dok nastavak kompozicije u donjem dijelu pluteja nije poznat.

Iako je ovakva kompozicija s bočnim biljnim ornamentom većim od središnjeg križa jedinstvena u opusu *Kotorske klesarske radionice*, može se usporediti sa sličnim motivima iz dubrovačke crkve Sv. Stjepana, gdje se nekoliko puta, pod arkadom ili bez nje, ponavlja motiv križa flankiranog raznolikim biljnim ornamentima, karakterističnim stablima života ili trolistima. Posebno je zanimljiva kompozicija na bočnoj stranici sarkofaga, gdje se biljni motivi nalaze i ispod križa. Sličan raspored ornamenata pretpostavljamo i na ovom pluteju.

Bibliografija: neobjavljeno

Materijal: bijeli-svijetlosivkasti mramor

Dimenzije: širina 22 cm, visina 19 cm, debljina 6-6.5 cm

Smještaj: Lapidarij u crkvi Sv. Mihajla

Okolnosti nalaza: nepoznate

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak predstavlja gornji desni dio pluteja sa sačuvanom glatkom rubnom trakom i bočnom stranicom, na kojoj se nalazi tanki istak širine 2 i debljine 2.5 cm za spoj s pilastrom.

Od dekoracije se sačuvao segment kružne trake ispunjene zaobljeno klesanom troprutom pletenicom s očima, a ispod nje osmerolatična rozeta oblikovana na tipičan način *Kotorske klesarske radionice*: broj latica je uvijek jednak, one su zaobljene i profilirane urezanom linijom duž svojih kontura, a u centru je kuglasto i reljefno istaknuto dugme, ponekad s točkom u sredini. U gornjem kutu je mala tropruta trolisna stabljika, a iznad nje vidljive su nožice i obrisi donjeg dijela ptičjeg tijela.

Kompozicija se može rekonstruirati prema tragu reljefno istaknute plohe koja se nalazi ispod rozete, a koja vjerojatno predstavlja horizontalnu hastu križa. Na pluteju je dakle bio prikazan motiv rajskog vrta, s križem pod arkadom ispunjenom pletenicom i s rozetama iznad križa, dok su u kutovima bile ptice.

Rekonstruirane dimenzije pluteja s navedenim motivom bile bi oko 45 cm, što upućuje na zaključak da je glavni motiv bio višekратно ponovljen na pluteju, kao što je to često slučaj i na ostalim dalmatinskim primjerima, ili se pak radilo o ploči ambona.

Bibliografija: neobjavljen

Materijal: sivi mramor

Dimenzije: dužina 28 cm, visina 23 cm, debljina 5 cm

Smještaj: Lapidarij u crkvi sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: nepoznate

Porijeklo: nepoznato. Ulomak možda potječe iz crkve Sv. Marije, sudeći prema tragovima stare signature sa slovom K (Collegiata?) na poledini pluteja (informacija Z. Čubrović).

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Rubni dio mramornog pluteja koji je bio ukrašen motivom troprutih učvorenih kružnica ispunjenih sa četiri dijagonalno postavljena trolista čije su stabljike prelomljene u desnu stranu te uokviruju središnju virovitu rozetu s ispupčenim okom u sredini. Motiv je gotovo identičan onome na najvećem pluteju iz Sv. Mihovila (B. 1c. 01.).

Dekoratивно polje ne završava se uspravnim bordurom, već se plutej prema rubu postepeno stanjuje te mu bočna stranica ima zaobljeni profil, što se može protumačiti kao način uglavljivanja u utor na susjednom pilastru, ili je pak posljedica naknadnog preklesavanja.

Bibliografija: neobjavljen

B. 1e. 04. DIO PLOČE AMBONA (?)

Materijal: vapnenac

Dimenzije: širina 22.5 cm, visina 56 cm, debljina 9 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: nepoznate

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ploča ima široku glatku borduru s lijeve i donje strane, širine 10 cm. Dobro sačuvana lijeva bočna stranica na sebi nema tragova utora ili istaka.

U centralnom polju bio je prikazan izduljeni profilirani križ blago proširenih krakova, pod kojim su se uzdizale visoke i uske stabljike, koje modelacijom jako podsjećaju na akantusove cvjetove s velikog pluteja sa srodnim motivom iz Katedrale. Međutim, po načinu oblikovanja donjeg dijela biljke s dvostrukom stapkom i malim voluticama povijenima prema dolje, po troprutoj stabljici oštro izvijenoj prema gore nad poprečnom hastom križa, te konačno po klesanju u vapnencu zaključujem da se radi o produktu *Kotorske klesarske radionice*.

Zbog izrazite izduljenosti motiva ploča je zacijelo bila uža od uobičajih pluteja, pa se može tumačiti kao pilastar, i to onaj koji bi stajao desno od prolaza, ili pak kao ploča ambona koji je mogao pripadati ranosrednjovjekovnom katedralnom kompleksu.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ 2009., 59 i kat. jed. I. 17, 140-141.

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 76 cm, visina 42 cm, debljina nepoznata

Smještaj: uzidan u lunetu sjevernog bočnog portala na pročelju romaničke crkve Sv. Ane u Kotoru. Iako taj dio fasade potječe iz 17. stoljeća, pretpostavlja se da je portal prenesen sa starijeg pročelja sjeverne prigradnje, koje se nalazilo oko 2 m istočno.

Okolnosti nalaza: plutej je oduvijek vidljiv na pročelju crkve

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Plutej prvi put spominje J. Stojanović-Maksimović, te ga datira u 11. stoljeće i uspoređuje s istim motivom na pluteju iz Sv. Mihajla na Koločepu. U istraživanjima crkve 1986. godine otkriven je i preostali dio pluteja (vidi slijedeću kat. jed.).

Na ploči je prikazan motiv dna košare (tzv. *Korbboden* motiv), sastavljen od dvije troprute kružnice povezane pletenicom, između kojih se nalazi tropruti četverokut dijagonalno položenih stranica. Motiv je flankiran drugim četverokutom koji je čvorovima povezan s vanjskom kružnicom. U središtu je rozeta sa zaobljenim profiliranim laticama i ispupčenim okom u sredini. Međuprostori između unutarnje kružnice i romba ispunjeni su stabljikama s dvostrukom stapkom i trolisnim završetkom s bočnim zavijucima.

Kompozicija je gotovo identična onoj na fragmentiranom pluteju iz Sv. Mihovila, s tom razlikom što je ovdje dekoracija nešto jednostavnija, s većim praznim prostorima između traka. Pletenica se nastavlja sve do uglova pluteja, gdje se završava trolistom.

Bibliografija: J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1953., 106, sl. 4; J. MAKSIMOVIĆ, 1965./66., 38; J. MAKSIMOVIĆ, 1971., 24; I. PUŠIĆ, 1971., 42-43, sl. 5; M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 191, sl. 19, 28 i 30.

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 63 cm, visina 21 cm, debljina 7 cm

Smještaj: Lapidarij u crkvi Sv. Mihajla

Okolnosti nalaza: ulomak je pronađen u arhitektonskim istraživanjima crkve Sv. Ane 1986. godine, u popločanju poda oko stare oltarne menze.

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak predstavlja gornji dio pluteja u luneti na zapadnoj fasadi iste crkve, s otklesanim desnim uglom. Vidljiv je gornji dio motiva dna košare, s motivima kružnice i četverokuta koji se izmjenjuju, međusobno povezani troprutom pletenicom po dijagonali. Na pletenici što završava trolistom u uglu klesar je jedan čvor izveo s okom, a u drugom ga je izostavio, što je vidljivo i na prethodnom ulomku.

Na dijelu sačuvane lijeve bočne stranice vidi se da je plutej imao sa strane žlijeb L-profila, pomoću kojega se spajao sa susjednim pilastrom.

Bibliografija: M. ČANAK- MEDIĆ, 1989., 191.

Materijal: bijeli mramor

Dimenzije: Lijevi dovratnik: cjelokupna visina 222.5 cm, visina prednjeg dijela s reljefom 195.5 cm, širina 19 cm, cjelokupna debljina 50 cm, debljina prednjeg dijela 14 cm.

Desni dovratnik: cjelokupna visina 210 cm, visina prednjeg dijela s reljefom 194 cm, širina i debljina isti.

Smještaj: dovratnici su uzidani kao spolije u svojoj originalnoj funkciji u romaničku crkvu Sv. Luke u Kotoru, sagrađenu 1195. godine.

Okolnosti nalaza: oduvijek vidljivi na vanjštini crkve

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Još od Thomasa Jacksona koji prvi opisuje „*Byzantine scroll-work*“ na portalu, svi autori uočili su da se radi o dovratnicima neke starije crkve, ali opširnije o njima piše tek Z. Čubrović obrađujući i ostalih desetak spolija ugrađenih u crkvu. Uspoređuje ih s predromaničkom plastikom iz crkve Sv. Mihovila i smatra da su prvotno pripadali toj crkvi.

U istraživanjima prilikom njene obnove 1984./85. otkriveno je da su dovratnici visočiji od prednjeg reljefno obrađenog dijela. Ugrađeni su čitavom svojom prvobitnom visinom u novi romanički portal, a njihov prednji dio s reljefom skraćen je za 20 cm na lijevom i 9 cm na desnom dovratniku zbog umetanja mramornih profiliranih konzola, što je i danas vidljivo na spomeniku. Na lijevom bloku u zidu fasade sačuvala se desna rubna traka koja ukazuje na njegovu originalnu visinu, koja je vidljiva i na stražnjem dijelu obaju dovratnika iza vratnica. Razlika u visini od 12.5 cm između desnog i lijevog bloka proizlazi najvjerojatnije iz skraćivanja desnog komada zbog oštećenja i puknuća pri sredini, na što ukazuje i pukotina koja se proteže gotovo cijelom njegovom visinom.

Prednja strana obaju dovratnika ukrašena je istovjetnim motivom sinusoidalne biljne vitice između glatkih rubnih traka širine 3 i 4 cm. Tropruta vitica s tuljastim proširenjima

u svakom zavoju, iz kojih izrastaju naizmjenično usmjereni trolisti, ovdje je isklesana u verziji s romboidnim pupoljkom na mjestu grananja vitice. U sredini svakog zavoja ostavljen je prazan prostor, čije kružne konture djeluju osobito dekorativno na eksterijeru crkve i daju jaki kontrast svjetla i sjene. Početak vitice vidljiv je na donjem rubu lijevog dovratnika, gdje je isklesan mali cvjetić s tri profilirane latice, dok na gornjem rubu desnog dovratnika inače pravilan ritam vitice udvostručavanjem tuljca mijenja svoj smjer (možda radi usklađenosti s istim motivom koji se nalazio na nadvratniku prvotnog portala?).

Isti motiv troprute vitice s proširenjima u obliku tuljca klešu obje radionice prisutne u Kotoru u ranom 9. stoljeću. Pomnijom analizom motiva uočila sam da *Klesarska radionica iz doba biskupa Ivana* redovito uz trolist kleše i malu voluticu u centru (veliki pluteji s praznim ploham iz Katedrale, A. 1a. 03-04.), dok Kotorska taj motiv varira na više načina, izbacivanjem središnje volutice (ulomak ciborija s natpisom ...*IKIFORIVS N...*, B. 1a. 06., plutej s lavom sa Prevlake, B. 9. 07., ciborij iz Budve, B. 16. 01.-02.) ili pak dodavanjem romboidnog pupoljka usmjerenog prema vanjskim rubovima (plutej iz Sv. Mihovila, B. 1c. 02, pilastar za Školja, B. 11. 02.), upravo kao što je to slučaj i na opisanim dovratnicima.

Bibliografija: T. JACKSON, 1887., 51; Đ. STRATIMIROVIĆ, 1895., 21; I. STJEPČEVIĆ, 1926. (reprint, 2003., 375); C. FISKOVIĆ, 1953. (reprint 2004., 37); J. MAKSIMOVIĆ, 1965/66., 39-40; J. MAKSIMOVIĆ, 1971., 37, sl. 39; I. PUŠIĆ, 1971., 47, sl. 22; M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 133, crtež 27; Z. ČUBROVIĆ, 1997., 43-48, sl. 1; I. PUŠIĆ, 2006., 45.

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: 1. 22.5 x 12 cm, debljina 11 cm;

2. 17 x 26.5 cm, debljina 11 cm;

3. 13.5 x 26 cm, debljina 11 cm;

4. 4.5 x 15 cm, debljina 4 cm.

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: pronađeni tijekom obnove crkve 1984./85. godine, u sjevernom zidu uz zatečeni polukružni prozor iz 18. stoljeća.

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomke je objavila, te rekonstrukciju tranzene izvršila Z. Čubrović. Autorica zaključuje da je tranzena bila ugrađena kao spolija na originalnom prozoru crkve, te je zamijenjena prilikom promjene prozora u 18. stoljeću.

Prema rekonstrukciji tranzena je bila četvrtastog oblika bez uobičajenog polukružnog završetka na vrhu, te je imala tri okulusa promjera 25 cm. Bila je ukrašena s jedne strane. Okulusi su bili omeđeni troprutim učvorenim kružnicama, oko kojih su se povijale također troprute stabljike sa srololikim listovima, karakterističnim motivom u opusu *Kotorske klesarske radionice*. Bordura je s tri strane bila izvedena u obliku profilirane trake, dok se na četvrtoj, dužoj strani nalazila traka ispunjena cik-cak motivom. Iza nje i samo s te strane nalazio se žlijeb dubine 3 cm.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 1997., 46-47, crt. 3, sl. 11.

B. 2. ŠKALJARI – SV. LUKA

B. 2. 01. ULOMAK PILASTRA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: nepoznate

Smještaj: uzidan u konstrukciju dvokatne preslice, između dva donja luka za smještaj zvona.

Okolnosti nalaza: ulomak je od gradnje crkve u 17. stoljeću uzidan na navedenom mjestu.

Porijeklo: starija predromanička crkva na mjestu današnje (?)

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak predstavlja vrh pilastra oltarne ograde, kojemu je duž gornjeg i desnog ruba sačuvana glatka rubna traka. Ukrašen je križem profiliranih obrisa i naglašenije proširenih krakova u dobro poznatoj maniri *Kotorske klesarske radionice*, a najbližnji mu je križ s mrkanskog pilastra. Ispod križa nazire se završetak vitice koja je ispunjavala površinu pilastra.

Bibliografija: neobjavljen

B. 2. 02. MONOLITNA LUNETA S POLUKRUŽNIM OKVIROM

Materijal: bijeli vapnenac

Dimenzije: dužina 85 cm, visina 53 cm, dubina 10 cm, dimenzije unutrašnje lunete 65 x 43 cm, širina okvira 9-10 cm.

Smještaj: ugrađena iznad portala crkve na zapadnom pročelju

Okolnosti nalaza: ulomak je od gradnje današnje crkve u 17. stoljeću uzidan na navedenom mjestu.

Porijeklo: starija predromanička crkva na mjestu današnje (?)

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Polukružna luneta isklesana je u jednom komadu s lukom, koji je za 10 cm istaknut i ukrašen troprutom pletenicom od dvije trake s očima u sredini čvorova. U lijevom podanku luka nalazi se mali ormanent s dvije volutice, nalik ljiljanovom cvijetu.

U luneti je u plitkom reljefu isklesan motiv dvije arkade s križevima, nadvišen paunom. Troprute arkade imaju nešto širi srednji prut te počivaju na profiliranim stupićima koji na vrhu završavaju u obliku trolista, ali bez naglašene kapitelne zone. Križevi imaju sve haste gotovo jednakih dužina, vitke i profilirane, a krajevi im se naglo proširuju. Čitavu kompoziciju nadvisuje jedna asimetrično postavljena ptica okrenuta na desnu stranu, što stoji na malom trolistu u dnu među arkadama. Ima malu okruglu glavicu čiji obrisi nisu uokvireni linijom, s okruglim okom i krijestom u obliku trolista. Kljun je izveden urezanom linijom u obliku uskog slova T. Tijelo je ispunjeno s dva niza pera poredanih duž središnje osi, što više podsjeća na tipičnu obradu dugog paunovog repa, dok je sam rep, kao i tanko atrofirano krilo, prilično kratak i izveden nizom paralelnih linija postepeno se sužavajući.

Odabir motiva i prisutni detalji ukazuju na pripadnost reljefa *Kotorskoj klesarskoj radionici*. Posebno se to odnosi na njihov omiljeni motiv križeva pod arkadama, često prisutan na dubrovačkom području, gdje se nalazi i najbliža analogija u načinu tretiranja stupića s trolistima bez kapitelne zone, a to je ulomak pluteja uzidan u crkvu Sv. Duha u

Komolcu. Pletenicu na luku, s posebno indikativnim detaljem ljiljanovog cijeta okrenutog prema dolje susrećemo na jednoj od tranzena iz Sv. Marije u Kotoru (B. 1b. 04.), kao i na prozorskoj luneti s Prevlake (B. 9. 23.).

Način tretiranja ptičjeg lika, posebno neprofilirana glavica s malim okruglim okom i kljun izveden urezanom linijom u obliku slova T, više pak sličnosti pokazuje s paunovima isklesanima na ciborijima radionice iz vremena biskupa Ivana (ciborij iz kotorske katedrale i onaj iz Sv. Marije - A. 1a. 01/4., A. 1b. 03.-04.), a način na koji je ukrašeno tijelo ptice, sa središnjom linijom i dva niza perja, u toj se radionici obično koristi za oblikovanje paunovog repa (A. 1a. 01/4. te ulomak iz Lapidarija – A. 1e. 02.). Ova sličnost u obradi detalja samo potvrđuje već prije uočeni direktni kontinuitet iz Ivanove u Kotorsku radionicu, koji se očituje u još nekim detaljima karakterističnima za oba klesarska ateliera (tzv. vitica s tuljastim proširenjima, pilastri s križevima na vrhu).

Određenu nekonvencionalnost u odabiru i rasporedu korištenih motiva, sa samo jednom asimetričnom pticom na vrhu kompozicije, objašnjavam činjenicom da majstor prilikom klesanja lunete nije imao na raspolaganju gotovi predložak, već je iz bogatog repertoara motiva sam odabrao one koji će mu se najbolje uklopiti u zadani polukružni oblik.

Na čitavoj unutrašnjoj površini luneti vide se tragovi crvene boje kojoj je ona nekada bila obojana, ali nije moguće utvrditi radi li se o prvotnoj ili o nekoj kasnijoj intervenciji.

Bibliografija: F. RADIĆ, 1895.b, 235-236; I. PUŠIĆ, 1971., 44, sl. 8a; ISTI, 2006., 48.

B. 3. MUO – SV. PAVAO

B. 3. 01. DIO GREDE

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 58 cm, širina 16-17 cm, debljina 10 cm

Smještaj: privremeni depo kotorske katedrale Sv. Tripuna u prizemlju zgrade br. 314

Okolnosti nalaza: pronađen u ruševinama crkve u pobliže nepoznatim okolnostima

Porijeklo: predromanička crkva Sv. Pavla na Mulu

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak dosada nije bio objavljen fotografijom. Kovačević u *Istoriji Crne Gore* navodi samo podatak da je u ruševinama crkve Sv. Pavla pronađen ulomak predromaničke skulpture „floralne dekoracije koja odgovara razvijenijoj preromanskoj plastici kasnog XI vijeka“, na temelju čega datira i crkvu.

Radi se o dijelu grede koja se sastoji od dva spojiva ulomka, a nije joj moguće odrediti točnu funkciju i smještaj unutar crkve. Vjerojatno se radi o pilastru ili vijencu pluteja. Jedna duža bočna strana ima originalni rub bez tragova utora ili istaka, dok je druga naknadno otklesana, a dekoracija je uz tu stranu izlizana, te se čini da je ulomak naknadno bio korišten u funkciji stepenice. Na temelju dekoracije originalna širina grede može se procijeniti na oko 20 cm.

Dekoracija se sastoji od sinusoidalne biljne vitice s krupnim trolistima i voluticama, raščlanjene proširenjima u obliku tuljaca u svakom zavoju. Sačuvana rubna traka ima dvostruku profilaciju. Sve su to tipični elementi vegetabilne ornamentike u izvedbi *Kotorske klesarske radionice*, koje ne susrećemo na reljefima 11. stoljeća u Boki. Majstor je ovdje dodatno varirao navedeni motiv dodajući mu još po dva oštra zavijena izdanka sa svake strane usmjerena prema središtu zavoja, te motiv dužeg ili kraćeg ljiljanovog trolista na mjestu grananja vitice, usmjerenog prema vanjskom rubu. Time je

dodatno obogatio kompoziju i ispunio svaki prazan prostor u pozadini, odajući time snažan osjećaj za *horror vacui*, što je i inače odlika *Kotorske klesarske radionice*.

Dok je kod majstora iz doba biskupa Ivana, koji prvi klešu motiv sinusoidalne vitice s trolistima i voluticama, uvijek uočljiva strogost crteža i pridržavanje zadanom predlošku, kojeg uvijek klešu na isti način i uz pomoć šestara (bilo to na jednoprutoj, dvoprutoj ili troprutoj vitici s „tuljcima“), njihovi nasljednici – majstori *Kotorskog ateliera* koriste isključivo troprutu „tuljastu“ viticu, ali pokazuju veću slobodu u variranju datog motiva, dodajući mu ugaone troliste ili male rombove u vanjskim međuprostorima (plutej iz Sv. Mihovila B. 1c. 02., pilastar sa Školja B. 11. 02., jedan od mramornih pluteja iz Sv. Stjepana u Dubrovniku), listiće djeteline u središtu (Prevlaka – B. 9. 03., ulomak iz Sv. Mihovila u gradu – B. 1c. 18.) ili ga pak klešu bez središnjih volutica (dovratnici Sv. Luke B. 1e. 14., ulomak ciborija s imenom Nikofora B. 1a. 06. te plutej s lavom sa Prevlake B. 9. 07.). Ovdje dakle susrećemo još jednu posebnost u oblikovanju ovog vrlo učestalog motiva, što svjedoči o kreativnosti majstora *Kotorske klesarske radionice* prilikom razrade zadanog predloška.

Bibliografija: J. KOVAČEVIĆ, 1967., 328, 432 (bez fotografije).

B. 5. PERAST

B. 5a. Tvrđava Sv. Križa

B. 5a. 01. ULOMAK DOVRATNIKA

Materijal: mramor s naglašenim zelenkastim venama

Dimenzije: visina 18 cm, širina 5.5-6.5 cm, sačuvana debljina 21.5 cm

Smještaj: lapidarij uz crkvu Gospe od Škrpjela na istoimenom otočiću pred Perastom

Okolnosti nalaza: ulomak je pronašao peraški župnik don Gracija Brajković u tvrđavi Sv. Križa iznad Perasta

Porijeklo: ranosrednjovjekovna crkva Sv. Križa (?) ili benediktinska opatija Sv. Jurja pred Perastom

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Zbog svoje izrazite debljine, koja i nije sačuvana u cijelosti, ulomak je najvjerojatnije pripadao dovratniku nekog portala, i to njegovoj lijevoj strani, što se vidi po usmjerenosti vitice. Od iste osebujne vrste mramora, koja je vrlo rijetka na predromaničkom materijalu Boke, izveden je također jedan dovratnik koji se danas nalazi spoliran u portiku klaustara Gospe od Milosti na Školju (**B. 2. 05.**), pripisan istoj radionici.

Na prednjoj plohi sačuvana je otprilike polovina širine motiva sinusoidalne biljne vitice na kojoj su vidljiva tuljasta proširenja na troprutoj stabljici te dijelovi trolista što su se naizmjenično izvijali na lijevu i desnu stranu. Motiv je bio oivičen glatkom rubnom trakom širine 1 cm, koja se djelomično sačuvala na lijevoj strani ulomka. Dekoracija uvelike slična viticu isklesanu na dovratnicima Sv. Luke u Kotoru (**B. 1e. 14.**), koje smo pripisali produkciji *Kotorske klesarske radionice*.

Bibliografija: neobjavljen

B. 5b. Opatijska crkva Sv. Jurja

B. 5b. 01. PILASTAR OLTARNE OGRADE

Materijal: mramor sa sivkastom patinom

Dimenzije: sačuvana visina 56 cm, širina 16.5 cm, vidljiva debljima 4 cm

Smještaj: ulomak se u funkciji potprozornika nalazi u danas zazidanom četvrtastom prozoru apside, na visini od oko 4 m.

Okolnosti nalaza: ulomak je uzidan u sadašnju crkvu tijekom jedne od mnogih njezinih pregradnji tijekom povijesti, vjerojatno nakon potresa u 17. stoljeću.

Porijeklo: ranosrednjovjekovna crkva benediktinske opatije Sv. Jurja

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak prvi i jedini spominje Pavao Butorac u svojoj monografiji o opatiji Sv. Jurja, definirajući ga kao „*lombardski pleterni ures*“. Radi se o gornjem dijelu pilastra, čiju kompletnu debljinu nije moguće utvrditi zbog uzidanosti, ali na gornjoj plohi nazire se početak utora za nasad pluteja.

Pilastar je bio ukrašen vrlo učestalim motivom križa na vrhu. Profilirani latinski križ proširenih krakova omeđen je s donje strane ljiljanovim trolistima s prelomljenom stabljikom, a s gornje strane ti trolisti imaju kratku dvostruku stapku. Ovako ukrašeni križevi posebno su omiljeni na dubrovačkom području u izvedbi *Kotorske klesarske radionice*, gdje ih susrećemo na nekoliko primjera na najstarijim ranosrednjovjekovnim lokalitetima u gradu: u Sv. Stjepanu na Pustijerni i u Sv. Mariji na Kaštelu (Ž. PEKOVIĆ, 2010., 185-187, sl. 169/1,3 i 5; sl. 172/1,3 i 4.), ali i izvan njega (pilastar sa Mrkana, usp. R. MENALO, 2003., 61, sl. 52.). Glavninu plohe ispunjavao je geometrijski motiv izveden od dvije dijagonalne troprute trake isprepletene s troprutim polukružnicama koje

su postavljene uz vanjske rubove tako da se svojim tjemenom međusobno dodiruju. Dekorativna ploha omeđena je profiliranom rubnom trakom.

Gotovo identična kompozicija s križem i geometrijskim prepletom umjesto uobičajene vegetabilne vitice nalazila se na pilastru pronađenom na Školju, koji je danas izgubljen.

Bibliografija: P. BUTORAC, 1928. (reprint: 1999., 58, 100)

B. 9. PREVLAKA – SV. MIHOVIL

B. 9. 01. ULOMAK VIJENCA CIBORIJA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 50 cm, visina 19 cm, debljina 13 cm, visina natpisnog polja 5 cm, visina slova 2.5-4 cm

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci

Okolnosti nalaza: arheološka istraživanja kompleksa Sv. Mihajla na Prevlaci 1956/57. godine. Ulomak je pronađen kao spolija u oltaru ispod debelog sloja vapna, u obližnjoj pravoslavnoj crkvi sv. Trojice sagrađenoj u 19. st. (inv. br. 40).

Porijeklo: starija crkva benediktinskog samostana Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Reljefno istaknuto natpisno polje u sredini grede uokvireno je s gornje strane profiliranim izduženim kukama koje mijenjaju smjer i označavaju sredinu vijenca. S donje strane je karakteristični zakošeni kimation što se na ciborijima *Kotorske klesarske radionice* redovito javlja upravo na ovom mjestu, na prijelazu prema užoj ploči arkade. Natpis glasi (prema V. Delongi):

[...p]ROPISIATORIVM AD ONORE BEAT[i Michaelis...]

Natpis je pravilan i ujednačen, bez obzira na činjenicu što sva slova nisu jednake visine. Odlikuju ih vertikalne haste višije od samih slova (D, E, B), A s prelomljenom poprečnom hastom, slova R, P i T veća, te O značajno manje od ostalih. Identične odlike zapažamo i na epigrafskom materijalu iz Rosa na poluotoku Luštici, gdje je po nekim povijesnim podacima također bio benediktinski samostan, zatim djelomično na nadvatniku iz Sv. Marije u Kotoru te na dijelu ulomaka iz dubrovačke katedrale.

Prilikom prve objave od strane V. Koraća ulomak je datiran u 10. stoljeće. Takvu dataciju podržava i J. Kovačević u „Istoriji Crne Gore“. Nešto kasnije međutim kod oba autora prevladava ranija datacija u 9. stoljeće. Ulomak je općenito smatran arhitravom oltarne

ograde, a natpis na njemu nije bio detaljnije analiziran sve dok to nije učinila Vedrana Delonga, pojašnjavajući značenje pojma *propitiatorium* i sužavajući mu vrijeme nastanka u prvu polovinu 9. stoljeća. Termin potječe iz Starog Zavjeta i prevodi se kao Pomirilište, a koristio se u srednjovjekovnoj liturgiji u značenju pokrova oltara. Time je dodatno argumentirana funkcija samog ulomka kao završnog vijenca oltarnog ciborija, sa čime se slaže i P. Vežić. Natpis potvrđuje važnost mjesta na kojem stoji, te se baz sumnje radilo upravo o glavnom oltaru crkve.

Bibliografija: V. KORAĆ, 1958/59, 388-389, sl. 1; J. KOVAČEVIĆ, 1967, 328, sk. 34; ISTI, 1973, 38; I. PUŠIĆ, 1986., 185-186, sl. 11; V. DELONGA, 1999/2000., 327-332; ISTA, kat. jed. III.17., u: *Hrvati i Karolinzi II*, 2000, 130-131; V. KORAĆ, 2001., 139, T. I/40, sl. 24; P. VEŽIĆ, 2001/02., 111-112; I. PUŠIĆ, 2006., 53, sl. 53; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 99; P. VEŽIĆ, M. LONČAR, 2009., 137-138.

Materijal: vapnenac

Dimenzije: Najveći ulomak: dužina 31 cm, visina 19 cm, debljina 7 cm

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci

Okolnosti nalaza: ulomak potječe iz arheoloških istraživanja crkve 1956/57. godine, točno mjesto pronalaska nepoznato.

Porijeklo: starija crkva benediktinskog samostana Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Najveći ulomak predstavlja desnu stranu arkade ciborija, kojem Đ. Janković pripisuje još tri manja ulomka. Onaj koji formira samu petu luka ima na sebi oštećeni ornament, ali se dade raspoznati dio trolista, prema čemu ovaj ulomak ne bi pripadao toj arkadi, već nekoj drugoj, moguće i onoj koja je na luku imala biljnu viticu s listovima djeteline u centru (B. 9. 03.). Ova arkada najvjerojatnije pripada pročelnoj ili začelnoj stranici ciborija, sudeći prema nešto većoj širini trokutastog polja, dok je P. Vežić smatra bočnom.

Lučna traka širine 13.5 cm omeđena je s obje strane astragalom i ispunjena osebujnim prepletom troprutih učvorenih kružnica i dijagonalnih traka koji se javlja i na drugim reljefima Kotorske (rubna traka na četverostranom i šesterostranom ciboriju iz katedralnog kompleksa), ali i tzv. *Ivanove klesarske radionice* (mramorni pilastar iz Katedrale, ulomci iz Lapidarija na Gospi od Škrpjela). U trokutastom polju nalazio se prikaz pauna čije je tijelo ispunjeno dvoprutom pletenicom s krupnim očima, kakav se javlja i na jednome od pluteja iz benediktinske crkve Sv. Mihovila u Kotoru, čija skulptura i inače pokazuje veoma uočljive srodnosti s ovim lokalitetom. Rep i sačuvani dio krila ispunjeni su paralelnim linijama, a iznad krila vidljiv je završetak šiljastog srcolikog lista ili drugog biljnog ornamenta. Na donjem ulomku nazire se trag malog ljiljanovog trolista koji je ispunjavao donji rub trokutastog polja.

Ciborij je bio vrlo malih dimenzija. Rekonstuirani promjer njegovog luka iznosi tek cca 45 cm, čime čitava konstrukcija ne bi prelazila širinu od oko 80 cm. Na temelju toga Đ. Janković pretpostavlja da je ciborij stajao u jednoj od bočnih apsida. S time bih se i mogla

složiti, ali treba dodati da se ovakve njegove dimenzije mogu protumačiti jedino činjenicom da se radilo o tipu malog oltarnog ciborija čiji su nosači stajali na menzi glavnog oltara. Takvom tipu pripada poznati oltarni ciborij iz Valpolicelle, a odnedavno su i u Dalmaciji takvi ciboriji prepoznati na primjerima iz Galovca (P. VEŽIĆ-M. LONČAR, 2009., 99-100) te Sv. Petra i Sv. Ivana na Pustijerni u Dubroviku (Ž. PEKOVIĆ, 2010., 152-154). S time su u skladu i skromne dimenzije ostalih ulomaka arkada i akroterija (B. 9. 03-05.) koje sam pripisala istoj liturgijskoj instalaciji što je stajala na bočnom oltaru benediktinske bazilike, budući da mi teorija o postavljanju takvog malog ciborija ispod velikoga na glavnom oltaru, koje je iznio Ž. Peković prilikom rekonstrukcije opreme Sv. Petra u Dubrovniku, ne izgleda uvjerljiva.

Navedeni ciborij na Prevlaci bio bi dakle najstariji toga tipa identificiran u južnoj Dalmaciji, budući da primjeri iz Dubrovnika potječu s kraja 10. odnosno iz 11. stoljeća.

Bibliografija: J. KORAC, 1958/59., 388-389, sl. 2; I. PUŠIĆ, 1986., 184-185, sl. 3; V. KORAC, 2001., 139, 152, sl. 11/T. III i sl. 23; P. VEŽIĆ, 2001/2002., 111-113; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 100, sl. 89; P. VEŽIĆ, M. LONČAR, 2009., 137-138.

B. 9. 03. ULOMAK ARKADE MALOG CIBORIJA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: širina 16 cm, visina 18 cm, debljina nepoznata

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci (?). Ulomak nije pronađen prilikom posjeta Riznici.

Okolnosti nalaza: nađen u arheološkim istraživanjima 1956/57. g. na granici kvadranta E6-E7, na prostoru južnog broda crkve (inv. br. 108).

Porijeklo: starija crkva benediktinskog samostana Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak objavljuje V. Korać 2001. g., smatrajući ga dijelom pluteja. Ispravlja ga P. Vežić, koji uočava da se radi o dijelu lijeve pete, kako pretpostavlja, pročelne ili začelne arkade ciborija. Međutim, na grupnoj fotografiji ulomaka pronađenih 1956./57. godine koju je objavio Ilija Pušić 1986. a zatim i 2006. nalazi se i ovaj fragment, te je vidljivo da je na lijevoj bočnoj stranici imao istak za povezivanje sa susjednom stranicom, što znači da je pripadao bočnoj arkadi. Sudeći prema dimenzijama ulomka i gotovo istoj širini lučne trake od 13 cm omeđene također s obje strane astragalom, radi se najvjerojatnije o bočnoj arkadi istog malog ciborija dio kojega je i prethodni ulomak.

Lučna traka omeđena je astragalom, a u njoj je isklesana sinusoidalna biljna vitica s tzv. „tuljastim“ proširenjima iz kojih izbijaju nasuprotno usmjereni trolisti. Ova je varijanta jedinstvena u produkciji *Kotorske klesarske radionice* po malim trolisnim listićima poput djeteline koji ispunjavaju središte kružnih izdanaka te po višestrukoj poprečnoj profilaciji tuljaca. Uz vanjski rub vitice izbijaju mali romboidni pupoljci.

Bibliografija: I. PUŠIĆ, 1986., 185, sl. 7 (ista fotografija u: I. PUŠIĆ, 2006., 139, sl. 51); V. KORAĆ, 2001., 139, T. VI/108, sl. 28; P. VEŽIĆ, M. LONČAR, 2009., 137-138.

Materijal: vapnenac

Dimenzije: promjer u donjem dijelu cca 10 cm, sačuvana visina 15 cm

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci

Okolnosti nalaza: arheološka istraživanja crkve 1956./57. godine: nađen u kvadrantu G6, u sjevernom bočnom brodu ili u prostoriji naknadno dodanoj sa sjeverne strane (inv. br. 179.)

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak akroterija stajao je iznad piramidalnog krova ciborija, kako pretpostavlja P. Vežić. Sačuvala su se dva reda glatkih debelih i reljefno istaknutih listova. Budući da je donji dio otučen, moguće je da je akroterij originalno imao i treći donji niz listova, poput onoga iz kotorske katedrale iste radioničke produkcije. Njegove skromne dimenzije su pomalo neuobičajene, ali upravo odgovaraju malom ciboriju koji je bio oslonjen na menzu jednog, kako se čini, bočnog oltara.

Bibliografija: V. KORAĆ, 2001., 139, 155, T. VI/179 i sl. 29; P. VEŽIĆ, M. LONČAR, 2009, 138.

Materijal: vapnenac

Dimenzije: promjer u donjem dijelu 7 cm, visina 15 cm

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci (?). Ulomak nije pronađen prilikom posjeta Riznici.

Okolnosti nalaza: arheološka istraživanja crkve 1956./57. godine, поближе непознато (inv. br. 134.).

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Mali i relativno uzak akroterij V. Korać donosi na rekonstrukciji ciborija s paunom na vrhu piramide, ali P. Vežić uočava da bi komad prije mogao predstavljati jedan od manjih akroterija koji su stajali na uglovima vijenca, poput srodnih primjera sa šesterostranog krstioničkog ciborija u Galovcu (P. VEŽIĆ-M. LONČAR, 2009., 57-59). Ima također dva reda listova te gornji kuglasti i spiralno uvijeni završetak. U svakom redu bila su po četiri glatka lista s oštrim vrhom i reljefno naglašenim srednjim bridom, vjerojatno listovi palme.

Bibliografija: V. KORAC, 2001., 139, 155, T. VI/134 i sl. 23; P. VEŽI, M. LONČAR, 2009, 138.

B. 9. 06. ULOMAK ARKADE CIBORIJA (?)

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 26 cm, visina 25 cm, debljina nepoznata

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci (?). Ulomak nije pronađen prilikom posjeta Riznici.

Okolnosti nalaza: ulomak je pronađen 1956./57. godine u južnom ogradnom zidu crkve Sv. Trojice (inv. br. 39).

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Zbog oštećenosti ulomka i nemogućnosti osobnog detaljnijeg uvida u njegovu debljinu i oblikovanje bočnih stranica, teško je procijeniti o kojem se dijelu liturgijskih instalacija radi. Dekoracija bi upućivala na vijenac pluteja, ali donji rub s otučenim ornamentom čini se da je oblikovan lučno, tako da se možda radi o dijelu arkade oltarnog (zajedno s ulomkom sa spomenom *propitiatoriuma*, B. 9. 01.) ili nekog trećeg ciborija u crkvi.

Vidljiva je široka traka s geometrijskim motivom od dva niza učvorenih i međusobno isprepletenih troprutih kružnica. Isti motiv Kotorska radionica kleše i na lučnoj traci jedne od arkada lavljeg ciborija iz katedralnog kompleksa, čija se dva ulomka danas nalaze u Pomorskom muzeju u Kotoru. Ovdje se čini da isti ornament teče pravolinijski, što bi značilo da se traka protezala gornjim dijelom arkade, dok bi lučna traka u tom slučaju bila vrlo uska.

Bibliografija: D. SIJERKOVIĆ-MOŠKOV, 1996., 10, br. 12; V. KORAĆ, 2001., 139, 154, T.V/39.

Materijal: vapnenac

Dimenzije: širina 73 cm, visina 96 cm, debljina 13 cm

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci

Okolnosti nalaza: nađen kao spolija u funkciji nadgrobne ploče na manastirskom groblju krajem 19. stoljeća, kada ga je M. Crnogorčević pohranio u crkvu Sv. Trojice (inv. br. 84.).

Porijeklo: starija crkva benediktinskog samostana Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Plutej je podijeljen na središnje polje te dva bočna i jedan gornji okvir koji su nešto deblji. Dijelovi su odijeljeni profiliranim bordurama, dok je uz gornji rub traka s linearnim cik-cak motivom. Ploča je sačuvana u cijelosti, osim neznatno okrnjene donje strane. Bočne strane nemaju nikakve utora niti istake za povezivanje sa susjednim elementima. S gornje strane, točno u osi bočnih okvira-pilastara, nalaze se tragovi koji su dosad neuočeni a mogu nam nešto više reći o položaju pluteja unutar oltarne ograde a možda i o njezinom izgledu. Iznad lijevog pilastra, širokog točno 13 cm koliko iznosi i debljina pluteja, nalazi se trag, odnosno utor za okrugli stupić promjera 9-10 cm. S lijeve strane bio je dakle prolaz. Iznad desnog pilastra koji je nešto širi i iznosi 17 cm, nalazi se rupa i žlijeb za željeznu sponu koji se proteže dijagonalno i zatim pod kutem skreće prema stražnjoj strani. To bi značilo da je susjedni element bio prslonjen uz stražnju stranu pluteja, pa čemu se onda daje zaključiti da je to bio jedini plutej s desne strane oltarne ograde. To nas dovodi do njezinih pretpostavljenih dimenzija od približno 220 cm, što je svakako prekratko za oltarnu ogradu svetišta, ali odgovara širini bočne apside koja iznosi oko 2 m. Plutej je dakle mogao biti dijelom oltarne ograde koja se nalazila pred jednom od bočnih apsida, možda upravo štiteći pristup oltarnoj menzi koja je nosila mali ciborij opisan u prethodnim kataloškim jedinicama.

Što se tiče likovne-morfološke analize dekoracije na pluteju, izbor i način klesanja motiva tipični su za Kotorsku radionicu u svom najboljem izdanju, a kompozicija je podređena skladnom geometrijskom rasporedu. Središnji motiv tvore dvije učvorene troprute

kružnice. U gornjoj se nalazi karakteristični lik plošno klesanog lava razjapljenih čeljusti i spiralno izvijenog repa, na čijem tijelu čitamo zrcalno uklesana slova VAL. Četiri dijagonalno postavljena ljiljanova cvijeta s malom virovitom rozetom u sredini ispunjavaju donju kružnicu, a slični biljni ornamenti prazan prostor između njih, doprinoseći naglašenom osjećaju za *horror vacui* koji prožima čitav plutej. U bočnim okvirima izvijaju se lijevo tipična sinusoidalna vitica s „tuljcima“ i trolistima, a desno tropruta stabljika bršljana sa srolikim listovima i pupoljcima. Iz njih na vrhu izrasta profilirani latinski križ sa svake strane. U gornjoj traci nižu se troprute arkadice s palmetama, što završavaju trolistima s donje strane.

Znanstvenoj javnosti poznat već više od 120 godina, o ovom se pluteju mnogo pisalo i polemiziralo jer je vezan uz najstariju zamagljenu povijest ovog otočića u Tivatskom zaljevu, kada su na njemu boravili benediktinci, a prije nego što su ih na istom mjestu od 13. do 15. stoljeća naslijedili pravoslavni monasi. Vrlo precizan crtež pluteja donosi M. Crnogorčević još 1892. godine, a u hrvatskoj znanstvenoj literaturi pažnju na njega prvi skreće F. Radić datirajući ga u 8./9. stoljeće. Vezu s kotorskom arkadom i srodnim spomenicima prva uočava J. Maksimović, smještajući čitavu grupu u 11. stoljeće, što objašnjava jačanjem umjetničke djelatnosti u doba dukljanske samostalnosti. Nakon istraživanja lokaliteta 1956./57. godine, voditelji istraživanja J. Kovačević i V. Korać zalažu se za dataciju u 10. stoljeće, iako bez nekih čvršćih argumenata, ali oboje naknadno mijenjaju mišljenje i plastiku Prevlake datiraju u 9. stoljeće.

U novije vrijeme uočena je sličnost prevlačkog kamenog namještaja s ulomcima iz crkve benediktinskog samostana u Kotoru, također posvećenom Sv. Mihovilu (Z. ČUBROVIĆ, 1993./94.). Sličnost je tolika da neupitno govori o istom radioničkom porijeklu, dok N. Jakšić dodaje i usporedbu s reljefima povezanima s „lavljom“ arkadom iz kotorske katedrale. Treba naglasiti i pojavu latiničnog natpisa LAV na sapima zvijeri, što uz ulomak iz Komolca i iz onaj dosad neuočen iz Sv. Mihovila u Kotoru (sve benediktinski lokaliteti!) predstavlja slavensku varijantu legende LEO isklesane na arkadama lavljeg ciborija u Kotoru.

Bibliografija: M. CRNOGORČEVIĆ, 1892., 65-66, T. X.; ISTI, 1893., 21-22, T. VI.; F. RADIĆ, 1897., 150; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1951., 73-75; ISTA, 1953., 105; J. KOVAČEVIĆ, 1967., 328, 380, sl. 51; J. MAKSIMOVIĆ, 1971., 26; J. STOŠIĆ,

1971.; J. KOVAČEVIĆ, 1973., 39; I. PUŠIĆ, 1986., 184-185, sl.1; I. PETRICIOLI, 1990., 55-56; N. JAKŠIĆ, 1997., 17; ISTI, 1999./2000., 135; ISTI, kat. jed. III.16, u: *Hrvati i Karolinzi II* 2000., 130; V. KORAĆ, 2001., 138-139, 153, T. IV i sl. 25; N. JAKŠIĆ, 2003., 275; I. PUŠIĆ, 2006., 52-53, sl. 50; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 99-100, sl. 87.

Materijal: vapnenac

Dimenzije: Gornji ulomak: dužina 48 cm, visina 26 cm, debljina 11 cm.

Donji ulomak: dužina 32 cm, visina 22 cm, debljina 8 cm.

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci

Okolnosti nalaza: pronađeni u istraživanjima kompleksa 1956./57. godine, u selu Brda koje se nalazi na kopnu nasuprot otočića Prevlake. Oba ulomka pronađena su u kući podignutoj na temeljima stare crkve Sv. Spasa, koja se nalazi u blizini mosta prema otoku (inv. br. 97 i 101).

Porijeklo: starija crkva benediktinskog samostana Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Plutej se sastoji od dva zasebna ulomka, od kojih je dugo bio objavljen samo gornji. Sliku oba spojena ulomka donosi Đ. Janković 2007. godine.

Plutej je imao reljefno istaknuti vijenac i donju plohu ukrašenu kružnim motivom. Na vijencu se nižu međusobno isprepletene troprute arkadice koje počivaju na jednostavnim profiliranim stupićima bez kapitelnih zona. Donji rub vijenca flankiran je trakom sa cik-cak linijom, dok se na gornjem rubu nazire trag otučene bordure s astragalom. Donji tanji dio ploče usporediv je sa srodnim plutejima iz Sv. Mihovila u Kotoru. Njime dominira veliki kružni lisnati vijenac u centru, s malim križem jednakih krakova u smještenim u vrhu, u vertikalnoj osi pluteja. U uglovima su mali vegetabilni ornamenti s dvostrukom stapkom i voluticama. Od središnjeg motiva unutar vijenca sačuvao se tek jedan rubni trolist, vjerojatno dio veće vegetabilne kompozicije.

Bibliografija: Gornji ulomak: I. PUŠIĆ, 1986., 184-185, sl. 5; D. SIJERKOVIĆ-MOŠKOV, 1996., sl. 5. Oba ulomka: V. KORAĆ, 2001., 139, T. V/97, T. VI/101. i sl. 27 i 29; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 99-100, sl. 88/2.

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 21 cm, visina 18 cm, debljina 11 cm

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci

Okolnosti nalaza: nepoznate. Vjerojatno pronađen u novijim istraživačkim kampanjama.

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak pluteja po dekoraciji je vrlo sličan prethodnom. Sačuvan je gornji desni kut središnje malo uvučene plohe s glatkom rubnom trakom, mali dio gornjeg vijenca i lijevi dio bočnog pilastra, odvojen rubnom trakom s ornamentom poput lisnatog vijenca na prethodnom ulomku. Na pilastru se nalazio motiv križa, od kojega se sačuvao kraj lijeve haste, s prelomljenom ljiljanovom stabljikom ispod njega, što je vrlo čest motiv *Kotorske klesarske radionice* kako na bokeljskom, tako i na dubrovačkom području. Na vijencu su se vjerojatno nizale troprute arkadice.

Bibliografija: neobjavljen

Materijal: vjerojatno vapnenac

Dimenzije: nepoznate

Smještaj: izgubljen

Okolnosti nalaza: pronađen krajem 19. stoljeća kao spolija na lokalitetu, vjerojatno na manastirskom groblju.

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Vrlo detaljan crtež pluteja donosi Mladen Crnogorčević 1892., a zatim i 1893. godine na grupnom crtežu tada pronađenih fragmenata. Nakon toga je izgubljen i više se ne spominje u literaturi. Na temelju njegovog izvanrednog crteža moguće je donijeti opis, približne dimenzije pa čak i dosta pouzdano odrediti radioničko porijeklo pluteja. Sve ikonografske i morfološke odlike upućuju na produkciju *Kotorske klesarske radionice*, koja je jedina i opremala ovu sakralnu građevinu u ranom srednjem vijeku.

Plutej se sastojao od središnjeg polja ispunjenog *Korbboden* motivom, te vijenca s vegetabilnom sinusoidalnom viticom s tuljastim proširenjima iz kojih niču trolisti s pupoljkom u centru, koja se može usporediti s onom na pluteju s lavom ili na ulomku ciborija u specifičnoj varijanti s listovima djeteline. Taj je okvir mogao predstavljati gornji vijenac pluteja ili pak njegov desni pilastar, sudeći prema usmjerenosti vitice koja se redovito penje prema vrhu, najčešće u kombinaciji s križem. Motiv dna košare klesari ove radionice izvode i u Sv. Mihovilu u gradu, ali najbližnji ovome ulomku je plutej nepoznatog porijekla spoliran u crkvi Sv. Ane u Kotoru.

Bibliografija: M. CRNOGORČEVIĆ, 1892., T. IX; ISTI, 1893., T. VIII.

B. 9. 11. ULOMAK VIJENCA PLUTEJA (?)

Materijal: vapnenac

Dimenzije: nepoznate

Smještaj: uzidan ispod rozete na pročelju crkvice Sv. Trojice iz 1833. godine, u kompleksu manastira pored lokaliteta.

Okolnosti nalaza: nepoznate. Od 19. st. uzidan na navedenom mjestu.

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak vijenca pluteja ili grede ispunjen je jednim od najčešćih dekorativnih shema *Kotorske klesarske radionice* – nizom troprutih arkadica ispod kojih se nižu palmete. Identičnu obradu istog motiva nalazimo na ulomku nepoznatog porijekla iz kotorskog Lapidarija, najvjerojatnije iz katedralnog kompleksa (**B. 1e. 09.**). Stablo palmete oblikovano je poput ljiljanovog trolista s osam palminih grana raspoređenih u obliku polurozete. Na stupićima je također motiv trolista u vrhu, bez naznačene kapitelne zone.

Na pročelju je, pored ovoga, uzidano još nekoliko spoliranih ulomaka porijeklom iz starije crkve. Osim mramornog pilastra pod rozetom (slijedeća kataloška jedinica), uz rubove nadvratnika portala nalaze se dvije konzole ukrašene motivom riblje kosti. U gornjem dijelu pročelja ispod preslice uzidan je jedan blok iz baze oltarne ograde, prepoznatljiv po četvrtastom utoru za pilastar.

Bibliografija: neobjavljen

B. 9. 12. PILASTAR OLTARNE OGRADE

Materijal: mramor (?)

Dimenzije: nepoznate

Smještaj: uzidan zajedno s prethodnim ulomkom na pročelju crkvice Sv. Trojice, ispod rozete.

Okolnosti nalaza: nepoznate. Od 19. st. uzidan na navedenom mjestu.

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Pilastar nije sačuvao svoju originalnu širinu niti visinu, već je pravilnim rezom skraćen s gornje i desne strane. Dekoracija je ipak vrlo dobro sačuvana i gotovo u cijelosti vidljiva. Središnji motiv sastoji se od troprute biljne vitice koja se rastvara i oblikuje dva elipsasta polja ispunjena srolikim listovima u kombinaciji s voluticama i listićima. Motivi unutar ovalnih polja nasuprotno su postavljeni tako da gledaju jedan prema drugome. Mjesto gdje se vitica spaja označeno je poprečnom uskom trakicom, a vanjski međuprostori nešto većim srolikim listovima usmjerenima prema dolje, od kojih oni gornji vise s poprečnih hasti križa što izrasta iz vitice na vrhu pilastra.

Isti vegetabilni motiv s elipsastim poljima zamjećujemo na ulomcima arkada četverostranog i šesterostranog krstioničkog ciborija pronađenima u zgradi Istorijuskog arhiva u Kotoru, gdje se nalazi na širokoj lučnoj traci, kao i na ulomku ciborija iz dubrovačke katedrale. Varijanta tog motiva s uglatim troprutim trakama u istoj radioničkoj produkciji isklesana je na ulomku lučne oplata iz Katedrale. U ovakvoj kombinaciji s križem i srolikim listovima najbliža analogija mu se nalazi na ulomku pilastra iz Sv. Marije na Kaštelu (R. MENALO, 2003., 47, sl.11; Ž. PEKOVIĆ, 2010., 187, sl. 172/4).

Bibliografija: Đ. JANKOVIĆ, 2007., 100, sl. 88/1.

B. 9. 13. ULOMAK PILASTRA OLTARNE OGRADE

Materijal: bijeli mramor

Dimenzije: visina 32.5 cm, širina 25 cm, debljina 16 cm.

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci

Okolnosti nalaza: ulomak pronašao M. Crnogorčević krajem 19. stoljeća kao spoliju, vjerojatno na manastirskom groblju.

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak, zajedno s prethodnim pilastrom, predstavlja rijedak primjer izrađen od mramora. Na lokalitetu je pronađeno još nekoliko ranokršćanskih mramornih ulomaka, među kojima su dijelovi akantusovih kapitela i jedna konzola ukrašena pletenicom i križem s ugraviranim grčkim slovom π , pa se može sa sigurnošću pretpostaviti da se radi o spoliranom mramoru iz starije ranokršćanske crkve ili još starije bogate rimske vile koja se ovdje nalazila u antici.

Ikonografski, ali i formalno, ulomak predstavlja tipičan primjer pilastra *Kotorske klesarske radionice*, kakvi su otkriveni na nizu lokaliteta na kojima sam identificirala produkciju ove radionice u Boki ali i na dubrovačkim lokalitetima. Unutar središnjeg polja flankiranog glatkim bordurama koje su na vrhu i s desne strane nešto šire, nalazi se profilirani latinski križ koji je zauzimao sam vrh kompozicije. Prema njemu se sa svake strane uzdiže po jedan ljiljanov cvijet u obliku trolista na izduženoj troprutoj stabljici.

Radi se o ugaonom pilastru koji se stajao na lijevom kraju oltarne ogrde, sudeći prema dobro sačuvanim utorima za prihvat pluteja na desnoj bočnoj i na stražnjoj strani mramornog bloka.

Bibliografija: M. CRNOGORČEVIĆ, 1892., T. IX; ISTI, 1893., T. VIII; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 103, sl. 92/2.

B. 9. 14. TRI ULOMKA PILASTRA OLTARNE OGRADE

Materijal: vapnenac

Dimenzije: 1. visina 27 cm, širina 17.5 cm, debljina nepoznata

2. nepoznato

3. visina 47 cm, širina 16 cm, debljina nepoznata

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci (treći ulomak nije pronađen prilikom posjeta Riznici).

Okolnosti nalaza: arheološka istraživanja crkve 1956./57. godine. Ulomak br. 3 nađen u južnom ogradnom zidu crkve Sv. Trojice (inv. br. 156).

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Prva dva ulomka neovisno su objavljena u literaturi samo fotografijama bez detaljnijih podataka, a danas se nalaze spojeni u Riznici. Oni se pak mogu povezati s trećim, kojega je 2001. g. objavio Korać, ali nismo ga uspjeli pronaći u zbirci. Radi se najvjerojatnije o pilastru oltarne ograde, čija je desna bočna strana izvedena u obliku L-profila.

Pilastar je s jedne strane omeđen profiliranom, a s druge ravnom rubnom trakom. U središnjem polju nalazi se pletenica od tri rahlo ispletene troprute trake koje između sebe ostavljaju dosta slobodnog prostora. Identičan, ali mramorni ulomak pronađen je u novijim istraživanjima Katedrale (B. 1a. 17.), a vrlo sličan preplet ispleten od četiri trake nalazi se na ulomku desne strane arkade ulcinjskog ciborija, koja se nalazi u Muzeju u Ulcinju.

Bibliografija: Ulomak br. 1: D. SIJERKOVIĆ-MOŠKOV, 1996., 8, sl. 6; Ulomak br. 2: I. PUŠIĆ, 1986., 185, sl. 4 (ista fotografija i kod: I. PUŠIĆ, 2006., sl. 51 na str. 139); Ulomak br. 3: V. KORAĆ, 2001., 154, T.5/156.

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 30 cm, visina 22 cm, debljina 9 cm, visina slova 2.7-6.5 cm.

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci

Okolnosti nalaza: arheološka istraživanja crkve 1956./57. godine: prema J. Kovačeviću (1973.) nađen kao spolija u konstrukciji groba iz 16./17. st, dok je prema V. Koraću (2001.) nađen u crkvi Sv. Trojice (inv. br. 192).

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak arhitrava pronađen je u jednom komadu, ali na najnovijoj reprodukciji kod Đ. Jankovića vidi se da je u međuvremenu razbijen na šest dijelova, te da nedostaje dio sa dva zadnja slova. Koncipiran je u dvije zone. U gornjoj je niz izduženih profiliranih i međusobno povezanih kuka s malim zavojnicama. Usmjerene su na lijevu stranu, prema čemu se daje zaključiti da je stajao desno od prolaza. U donjoj zoni je natpisno polje s ostacima natpisa:

...CVM CONIVGE ME(a)...

Slova nisu uokvirena linijama kao što je to slučaj u *Klesarskoj radionici iz doba biskupa Ivana*, a i za razliku od njezinih natpisa slova nisu ujednačene veličine, već se znatno razlikuju u visini. Najmanje je slovo O, a najveća i vrlo izdužena su M i N. E ima izrazito povišenu okomitu hastu. U svim grafijskim detaljima natpis je usporediv s ulomkom završnog vijenca oltarnog ciborija, zbog čega P. Vežić i ovom i slijedećem ulomku također pripisuje istu funkciju. Ovdje se, međutim, nesumnjivo radi o arhitravu, jer ovaj ulomak nema treću donju zonu koja ga reljefno ističe (po čemu se vijenci ciborija redovito razlikuju od arhitrava), a i njegove se dimenzije u potpunosti razlikuju.

Bibliografija: J. KOVAČEVIĆ, 1973., 44; I. PUŠIĆ, 1986., 184-185, sl. 9; V. KORAĆ, 2001., 139, 151, T. I7/192, sl. 24; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 99; P. VEŽIĆ, M. LONČAR, 2009, 138.

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 22 cm, visina 16 cm, debljina 9 cm, visina slova 4-5 cm.

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci

Okolnosti nalaza: arheološka istraživanja crkve 1956./57. godine: prema J. Kovačeviću (1973.) nađen kao spolija u konstrukciji groba iz 16./17. st, dok je prema V. Koraću (2001.) nađen u crkvi Sv. Trojice (inv. br. 191).

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak je po dimenzijama i modelaciji kuka gotovo identičan s prethodnim, ali se od njega razlikuje oblicima slova, koja su veća i izduženija od prethodnih. Ostatak natpisa, prema čitanju M. Lončara, glasi:

...[temp]ORE D(omi)N(i)...

Slova E i D imaju okomite haste više od samog slova, kao i na ostalim natpisima iz ove radionice. Razlikuje se, međutim, slovo O, koje nije malo i okruglo već izduženog bademastog oblika. Iznad posljednja 3 slova nalaze se mali trokutasti zarezi koji označavaju izostavljanje slova odnosno završetak riječi, a taj epigrafski detalj inače nije prisutan u natpisima Kotorske, već tzv. *Ivanove radionice*, pa i to označava direktan kontinuitet između te dvije klesarske produkcije na području Boke.

Ulomak je pripadao također desnoj strani oltarne ograde. Vjerojatno se radilo o završnom tekstu u kojem je, nakon početne invokacije i spomena titulara, bilo navedeno ime samog donatora sa ženom (prethodni ulomak) te na kraju vremenska odrednica.

Bibliografija: J. KOVAČEVIĆ, 1973., 45; I. PUŠIĆ, 1986., 184-185, sl. 9; V. KORAĆ, 2001., 139, 151, T. I7/192, sl. 24; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 99; P. VEŽIĆ, M. LONČAR, 2009, 138.

Materijal: vapnenac

Dimenzije: nepoznate

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci.

Okolnosti nalaza: nepoznate

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Na lokalitetu je u istraživanjima otkriven niz najrazličitijih kapitela i stupića kružnog i osmerokutnog presjeka od vapnenca i mramora, od ranokršćanskih pa sve do kasnosrednjovjekovnih (V. KORAĆ, 2001., T. VII-XI, sl. 30 i 31). Među njima se izdvaja jedan koji svojim morfološkim karakteristikama odaje ranosrednjovjekovno porijeklo i usporediv je s nekim kapitelima *Kotorske klesarske radionice*, kao što je manji kapitel iz Sv. Mihovila u Kotoru (B. 1c. 25.), te onaj nešto veći, trozonski iz starog Lapidarija (B. 1a. 22.).

Sačuvao se ugaoni dio gornje zone s volutom profiliranih kontura poput kuka iz iste radioničke produkcije. U središnjoj osi je mali biljni ornament s dvije volutice koji se nalazi i na spomenutom kapitelu iz depoa katedrale, zapravo obrnuto postavljena stabljika s dvostrukom stapkom, kakva npr. ukrašava i prostore između kružnica na prevlačkom pluteju s lavom (B. 9. 07.). Kapitel završava niskim abakusom.

Bibliografija: neobjavljen

Materijal: vapnenac

Dimenzije: nepoznate

Smještaj: izgubljen

Okolnosti nalaza: pronašao ga je M. Crnogorčević krajem 19. stoljeća u ruševinama crkve ili kao spoliju na manastirskom groblju.

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Radi se o dijelu kapitela kružnog ili oktogonalnog presjeka, a donosi ga Mladen Crnogorčević u vrlo preciznom crtežu ostataka pronađenih u prvim iskopavanjima krajem 19. stoljeća. Nakon toga je izgubljen i kasniji autori ga više ne spominju.

Ulomak predstavlja najnižu donju zonu kapitela, ukrašenu nizovima malih profiliranih stupića s vegetabilnim kapitelima. Takve stupiće klesari Kotorske radionice izvode na vijencima pluteja u Sv. Mihovilu u Kotoru te na mramornom pluteju iz Sv. Stjepana u Dubrovniku. Čitav sačuvani dio kapitela, međutim, najbolje se može usporediti s donjom zonom mnogo bolje očuvanog primjera iz starog kotorskog Lapidarija (B. 1a. 22.).

Bibliografija: M. CRNOGORČEVIĆ, 1892., T. IX; ISTI, 1893., T. VIII.

B. 9. 19. ULOMCI VOLUTA KAPITELA

Materijal: vapnenac. Ulomak br. 1 od pješčenjaka.

Dimenzije: 1. 6 x 8.5 cm, debljina 4 cm

2. 7 x 8 cm

3. 5 x 5 cm

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci. Ulomci nisu uočeni prilikom posjeta Riznici.

Okolnosti nalaza: arheološka istraživanja crkve 1956./57. godine. Ulomak br. 1: nađen u šutu pored male kapele na sjeveroistoku (inv. br. 1). Ul. br. 2: iz kvadranta D6 južno od crkve (inv. br. 173). Ul. br. 3: iz kvadranta D5 južno od crkve (inv. br. 183).

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica* (?)

Među brojnim sitnim fragmentima pronađenima 1956./57. g. koje je objavio V. Korać, izdvojila sam tri ulomka koji su pripadali dijelovima kapitela, i to njihovim ugaonim volutama. Ulomci potječu od najmanje dva kapitela – br. 2 i 3 od jednog, a br. 1 od drugog kapitela, koji je prema podacima V. Koraća izrađen od pješčenjaka. Od iste vrste kamena je i jedan ranokršćanski kapitel pronađen na lokalitetu čiji crtež donosi Đ. Janković (2007., 103, sl. 93/2), pa ukoliko i ulomak br. 1 nije ranokršćanskog porijekla, vjerojatno se radi o preupotrijebljenom materijalu. Zavojnice na sva tri ulomka su velike i masivne, i donekle slične volutama s kapitela u Vranovićima i Budvi.

Bibliografija: V. KORAĆ, 2001., 156, T. VII/1, 173, 183, sl. 28.

B. 9. 20. ULOMCI TORDIRANIH STUPIĆA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: 1. širina kapitela 9 cm, širina stupića 7 cm, visina 21 cm, debljina 8.5 cm

2. širina 6 cm, visina 13.5 cm, debljina 8 cm

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci. Drugi ulomak nije uočen prilikom posjeta Riznici.

Okolnosti nalaza: arheološka istraživanja crkve 1956./57. godine. Ulomak br. 1: nađen u kvadrantu E7-F7, u centralnom dijelu srednjeg i južnog broda crkve (inv. br. 110). Ul. br. 2: iz kvadranta D8 južno od crkve (inv. br. 181).

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Dva ulomka stupića srodnih dimenzija i modelacije, dijelovi neke konstrukcije kojoj zasada nije moguće na temelju znanstvenih spoznaja odrediti originalni oblik i funkciju. Prvi je bio reljefno istaknut iznad otklesane površine, a drugi je, sudeći samo prema objavljenom crtežu, bio dvostrano obrađen. Tijela su im tordirana, a kapiteli glatki i neobrađeni, dok su se na prvome sačuvale dvije malene ugaone volutice.

Iako ne počiva na znanstvenim osnovama, ovdje ću ipak spomenuti da su navedeni ulomci glavni argument za teoriju Đ. Jankovića o prevlačkom porijeklu Višeslavove krstionice (!). Na temelju njihove navodne sličnosti s reljefnim stupićima koji flankiraju stranice krstionice, smješta je u prostoriju otkrivenu sjeverno od crkve. U tom fantastičnom interijeru navedeni bi dijelovi stupića bili uzidani u kutevima prostorije i nosili bi friz čiji su ulomci opisani u slijedećoj kataloškoj jedinici. Naravno, za navedene tvrdnje autor ne donosi nikakvu argumentaciju osim sličnosti u oblicima tordiranih stupića i kapitela, navodno u obliku ljiljana, za koje tvrdi da su čest kršćanski simbol, ali su, kako kaže, „*retki u Donjoj Dalmaciji, odnosno u vizantijskoj Dalmaciji i Hrvatskoj*“, što naravno, proistječe iz autorovog nepoznavanja komparativnog materijala.

Bibliografija: V. KORAĆ, 2001., 139, 155, T. VI/181 i 157, T. VIII/110; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 100-102, sl. 91/2.

B. 9. 21. ULOMCI FRIZA (?)

Materijal: vapnenac, ulomak br. 5 od mramora.

Dimenzije: 1. 21 x 8 cm; 2. 9 x 8 cm; 3. 8 x 7 cm; 4. 10 x 6.5 cm; 5. 8 x 8 cm.

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci (?). Ulomci nisu pronađeni prilikom posjeta Riznici.

Okolnosti nalaza: arheološka istraživanja lokaliteta 1956./57. godine:

1. nađen u ogradnom zidu južno od crkve Sv. Trojice (inv. br. 215);
2. naknadno nađen u izbačenom šutu (inv. br. 94);
3. u crkvi Sv. Trojice (inv. br. 41);
4. поближе nepoznato (inv. br. 180);
5. nađen u šutu kraj male kapele na istočnom kraju sjevernog broda (inv. br. 35).

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Pet srodnih ulomaka pronađeni su razasuti po čitavom lokalitetu i u mlađoj crkvi Sv. Trojice. Još jedan donosi Crnogorčević na grupnom crtežu ulomaka s kraja 19. stoljeća. Sve ih odlikuje srodna širina, tj. visina trake od 7-8 cm i ukras dvoprute pletenice satkane od dvije rahlo ispletene trake, bez karakterističnih očiju u čvorovima. Peti ulomak je od mramora, pa je moguće da nije pripadao istoj cjelini.

Ulomcima za sada nije moguće pouzdano odrediti mjesto i funkciju unutar liturgijskog namještaja u crkvi. Očito su se reljefno isticali na nekakvoj većoj konstrukciji, jer svi imaju otučenu stražnju stranu.

Bibliografija: M. CRNOGORČEVIĆ, 1892., T. IX; ISTI, 1893., T. VIII; I. PUŠIĆ, 1986., 185, sl. 7 (ista fotografija u: I. PUŠIĆ, 2006., sl. 51 na str. 139); D. SIJERKOVIĆ-MOŠKOV, 1996., sl. 9 (ulomak br. 1); V. KORAC, 2001., 154, T. V/sl. 28; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 101, sl. 91/1.

Materijal: vapnenac

Dimenzije: 1. 15 x 13.5 cm;

2. 16 x 10 cm, debljina 7 cm;

3. 13 x 18 cm, debljina 7 cm;

4. 6 x 8 cm;

5. 18 x 13 cm, debljina 4.5 cm;

6. 18 x 14 cm, debljina 5 cm.

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci

Okolnosti nalaza: arheološka istraživanja crkve 1956./57. godine:

1. nađeno u crkvi Sv. Trojice (inv. br. 22);

2. pobliže nepoznato (inv. br. 136);

3. nađeno u jami kraj južnog zida crkve (inv. br. 23);

4. iz šuta kraj sjevernog zida male kapele (inv. br. 13);

5. iz šuta kraj male kapele (inv. br. 47);

6. nađeno u kvadrantu F9 u glavnoj apsidi ili izvan nje (inv. br. 53).

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Među brojnim predromaničkim ulomcima otkrivenima na lokalitetu mnogi pripadaju dvostrano ukrašenim tranzenama. Većina ih je pronađena u istraživanjima pedesetih godina, neke još krajem 19. stoljeća u crtežu donosi Crnogorčević, a pronalazi ih se i u najnovijim revizijskim iskapanjima koja su još uvijek u tijeku. Ovdje donosimo samo šest ulomaka koje je u crtežima s mjerilom objavio Korać, te im je bilo moguće donijeti dimenzije. U literaturi su tek sporadično donesene fotografije nekih fragmenata, ali nije razmatrana njihova funkcija. V. Korać 2001. u sklopu objave materijala donosi njihove precizne crteže i fotografije, ali ih posve pogrešno smatra dijelovima ciborija. Tek Janković u svojoj interpretaciji materijala navodi da je crkva imala dvostrano ukrašene tranzene.

Svi navedeni ulomci, kojih je dosada na lokalitetu pronađeno oko 25 a većina ih se danas nalazi u Riznici, govore da je crkva imala veći broj tranzena raspoređenih vjerojatno duž zidova glavnog broda u funkciji bazilikalnog osvjetljenja. Fragmenti se tek donekle razlikuju u debljini, ali su svi identično koncipirani i jednako ukrašeni. Tranzene su imale dva niza okulusa omeđenih troprutim učvorenim kružnicama s obje strane i bile su polukružno završene. Na strani koja je bila okrenuta interijeru crkve oko okulusa su bili isklesani žljebovi za umetanje materijala kojim su se prozori po potrebi mogli zatvoriti. Romboidni i trokutasti prostori između kružnica i uz rubove bili su ispunjeni karakterističnom rozetom od osam šiljastih profiliranih latica, naizmjenično dužih i kraćih u dijagonalama. U gornjem polukružnom nadvoju dekoracija se sastojala od biljnih vitica s malim voluticama ili srcolikim listovima, izvijenih oko jednoga okulusa. Prema sačuvanim ulomcima može se utvrditi da se s jedne strane vitica penjala prema vrhu luka, a s druge se spuštala.

Identičnim tranzenama majstori *Kotorske klesarske radionice* ukrašavali su prozore na sve tri kotorske crkve na kojima su radili – u starom katedralnom kompleksu, u Sv. Mariji i u Sv. Mihovilu. Razlikuje se tek obrada polukružnog gornjeg dijela na monoforama Sv. Marije, ukrašenog arkadama na stupićima i pletenicom, dok je ovdje odabran vegetabilni motiv.

Bibliografija: M. CRNOGORČEVIĆ, 1892., T. IX; ISTI, 1893., T. VIII; I. PUŠIĆ, 1986., 185, sl. 7 (ulomak br. 5); D. SIJERKOVIĆ-MOŠKOV, 1996., sl. 8 (ulomci br. 2, 3 i 6); V. KORAĆ, 2001., 139, 155, T. VI/136, 23, 22, 13, 53 i 47 i sl. 29; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 96-98.

B. 9. 23. LUNETA - NATPROZORNIK

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 50 cm, visina 28.5 cm, debljina 17 cm

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci

Okolnosti nalaza: nađen u novijim arheološkim istraživanjima kompleksa u razdoblju 1997. do 1999. godine.

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Luneta je otkrivena u novijim istraživanjima lokaliteta koja su započela 1997. godine, a vodio ih je Đorđe Janković s Filozofskog fakulteta u Beogradu. Zimi 1999/2000. g. izložena je na izložbi „Prevlaka Svetog Arhangela Mihaila“ u Beogradu.

Masivni natprozornik u obliku lunete jedinstven je u klesarskom opusu *Kotorske radionice*. Donekle ga možemo usporediti jedino s lunetom koja je danas ugrađena u mlađu crkvu Sv. Luke u Škaljarima, u predgrađu Kotora. Da se radi o natprozorniku govori dekoracija križeva izvedena s obje strane. S jedne strane u glatku i praznu plohu uklesan je u profiliranoj kružnici grčki križ izrazito proširenih krakova, moguće i ranokršćanskog porijekla (što bi značilo da se radi o spoliji), ali sklonija sam u njemu vidjeti kontinuitet starih prepoznatljivih likovnih rješenja, koja su još uvijek bila živa u 9. stoljeću. Križ identičnih morfoloških odlika isklesan je i na nadvratniku Sv. Marije u Kotoru. Sa suprotne strane je drugačiji, latinski križ s troprutom pletenicom s očima, smješten pod arkadom ukrašenom cik-cak motivom. Pete lukova počivaju na ljiljanovim trolistima s naglašenim bočnim voluticama, koji su vrhovima okrenuti prema dolje. Sličan motiv luka s ljiljanima u dnu nalazi se na već spomenutoj luneti iz Škaljara, te na jednoj od dvije tranzene u Sv. Mariji.

Bibliografija: Đ. JANKOVIĆ, 2007., 98, sl. 86.

B. 9. 24. KAMENI BLOK S RELJEFOM PTICA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 29 cm, visina 24.5 cm, debljina 65 cm

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci

Okolnosti nalaza: arheološka istraživanja lokaliteta 1956./57. godine: nađen u pragu crkve Sv. Trojice (inv. br. 83).

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica* (?)

Prilikom prve objave ovog reljefa u „Istoriji Crne Gore“ J. Kovačević je pretpostavio da se radi o nadvratniku, a kasniji ga autori ne uspijevaju pobliže identificirati. Tako I. Pušić smatra da se reljef ne može uklopiti u repertoar prevlačkih fragmenata, dok je V. Korać mišljenja da bi mogao poticati sa ciborija. Ovoj neodlučnosti svakako pridonose njegove neuobičajene dimenzije i ikonografija reljefa.

Na kraćoj strani ovog masivnog kamenog bloka, koji je naknadno skraćen, nalazi se isklesan reljef ptice i tri manja ptića ispod nje. Odrasloj ptici nedostaje glava i vrh repa, a bila je prikazana vjerojatno u stavu kljućanja. Tijelo joj je grafički tretirano dubokim paralelnim potezima, a vrat kraćim poprečnim lagano zaobljenim linijama. I ptići ispod nje obrađeni su na isti način – dva iza njezinih nogu imaju krupno oko prikazano kružnim udubljenjem, a jedan ima uzdignuta krila. Treći ptić koji je prikazan ispred njezinih nogu nešto je veći i nedostaje mu prednji dio tijela. Uz gornji rub reljefa iznad ptice je niz kratkih zaobljenih i polumjesečastih linija, možda dio rubne trake.

Na reljefu je možda bila prikazana kokoš s pilićima, a kompozicija je zasigurno imala nekakvo simbolično značenje kojega danas nismo u stanju dokučiti. Što se tiče njegove funkcije, čini mi se da je prevelik i premasivan čak i za nadvratnik, te je možda bio dijelom nekakvog postolja ili baze koja je stajala na tlu.

Bibliografija: J. KOVAČEVIĆ, 1967., sl. 52; I. PUŠIĆ, 1986., 184-185, sl. 2; V. KORAC, 2001., 139, 154, T. V/83, sl. 26; I. PUŠIĆ, 2006., 53, sl. 52.

B. 9. 25. NEDEFINIRANI ULOMAK S RELJEFOM PTICE

Materijal: mramor

Dimenzije: dužina 23 cm, visina 17 cm, debljina 8.5 cm

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci

Okolnosti nalaza: nađen u crkvi Sv. Trojice prilikom istraživanja 1956./57. godine.

Porijeklo: starija benediktinska crkva Sv. Mihovila na Prevlaci

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica* (?)

Otučeni ulomak većeg mramornog reljefa. Vidljiv je donji dio ptice uspravljenog tijela, s nešto dužom nogom i krilom koje je usmjereno prema dolje. Osim ikonografije, s prehodnim ulomkom veže ga i obrada tijela, s naglašenim grafičkim tretmanom postignutim krupnim paralelnim potezima dljeteta. Sličnost s prehodnim ulomkom uočio je V. Korać, te oba smatra dijelovima ciborija. Ovaj ulomak međutim isklesan je od mramora, pa vjerojatno nisu bili dio iste cjeline.

Donji dio desne bočne strane ulomka ima originalni zaglađeni rub koji stoji pod kutem u odnosu na glavnu plohu, što je dosta neuobičajeno za predromaničke reljefe, pa ostaje nejasno kojoj bi liturgijskoj instalaciji pripadao ovaj ulomak i kakav je bio njegov položaj unutar cjeline.

Bibliografija: I. PUŠIĆ, 1986., 185, sl. 7; V. KORAĆ, 2001., 139, 154, T. V/193, sl. 29.

B. 10. OTOK SV. MARKO (GABRIO, STRADIOTI)

B. 10. 01. ULOMAK PLOČE

Materijal: nepoznat

Dimenzije: širina 20 cm, visina 27 cm, debljina nepoznata

Smještaj: izgubljena

Okolnosti nalaza: ploča je pronađena na istočnom dijelu otoka, možda kao poklopica jedne ostave.

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina 8. – sredina 9. stoljeća, *Klesarska radionica iz doba biskupa Ivana/Kotorska klesarska radionica*

Crtež ulomka donosi M. Crnogorčević, a nakon toga je izgubljen. Navodi da je pronađena kod „Mosta“ prema Prevlaci. Radi se o ostacima starog drvenog mosta kojim su dva susjedna otoka nekad bila spojena. Zanimljive su okolnosti nalaza koje opisuje Crnogorčević, pa citiramo: *„U kraj ploče našao se stupac od sitnog kamena, a neposredno pod pločom nađena je pregršt starinskih novaca, što srebrnih, što brončanih...“* Zatim donosi nestručni opis novčića, a na drugom mjestu ističe da su otuđeni prije nego su bili ispitani. Prema opisu čini se da se radilo o srednjovjekovnoj ostavi. Ulomak je dakle pronađen u svojoj sekundarnoj funkciji, tako da nije moguće odrediti kojem je od dva obližnja lokaliteta pripadao – crkvi Sv. Gabrijela koja se nalazila na suprotnom, sjeverozapadnom dijelu otoka ili pak Sv. Mihovilu na Prevlaci.

Isto se može reći i za njegovu dekoraciju. Prema jednostavnom crtežu moguće ga je tek datirati u razdoblje od kraja 8. do sredine 9. stoljeća, ali ne i točnije radionički odrediti, jer sve prisutne motive koriste obje tada aktivne radionice u Boki: savijena stabljika ljiljana koja ispunjava početak rubne trake, pletenica s očima i geometrijski preplet troprutih kružnica i dijagonala. Zanimljivo je da crtež ipak vjerno prikazuje jednu specifičnost karakterističnu upravo za ova dva klesarska ateliera, a to je neobična nepravilnost u

ispreplitanju traka – one koje formiraju kružnicu dvaput prolaze isod, odnosno iznad ostalih traka.

Niti funkcija ove ploče nije nam najjasnija – neobičan je njezin oblik koji se, ako je vjerovati crtežu, postepeno sužava, kao da je ulomak bio izduženog trokutastog oblika, poput ograde stubišta ambona (?). Međutim, ukoliko pretpostavimo da je lijevi rub imao blago lučni oblik koji nije zabilježen na crtežu, mogli bismo ga dovesti u vezu s ulomkom ciborija iz samostana na Školju (A. 11. 01.), jer pokazuje isti odabir i raspored motiva: u tom slučaju radilo bi se o suprotnoj, desnoj peti arkade istoga ciborija. Time bismo ga mogli točnije odrediti kao produkt *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana* te pripisati opremi crkve Sv. Gabrijela.

Bibliografija: M. CRNOGORČEVIĆ, 1892., 61-63; ISTI, 1893., 20, T. IV.

Materijal: vapnenac

Dimenzije: nepoznate

Smještaj: nepoznat

Okolnosti nalaza: ulomak pronađen na otoku u pobliže nepoznatim okolnostima

Porijeklo: crkva Sv. Gabrijela (?)

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak dvostrano obrađene tranzene koju je prije nekoliko godina objavio Ilija Pušić, bez ikakvih detaljnijih podataka o vremenu i okolnostima nalaza.

Predromanička tranzena, tipična za produkciju *Kotorske klesarske radionice*, imala je dva niza okruglih otvora omeđenih troprutim učvorenim kružnicama s okruglim očima u čvorovima između otvora. Središnji međuprostor ispunjava rozeta s osam šiljastih, naizmjenično većih i manjih latica, a bočne međuprostore slična polurozeta s tri latice.

Mnoštvo ulomaka posve identičnih rozeta pronađeno je i u crkvi Sv. Mihovila na obližnjoj Prevlaci, pa je moguće da i ova potječe s istoga mjesta, ili je naknadno dospjela u crkvu Sv. Gabrijela, budući da je ona najvjerojatnije nadživjela benediktinski samostan na Prevlaci.

Bibliografija: I. PUŠIĆ, 2006., 54, sl. 54.

B. 11. OTOČIĆ GOSPE OD MILOSTI (ŠKOLJ)

B.11. 01. VIJENAC PLUTEJA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 51 cm, širina 13 cm, debljina nepoznata

Smještaj: ulomak je uzidan u prizemlju samostana na zidu pored stubišta koje vodi na kat, uklopljen u okvir od štuka.

Okolnosti nalaza: od davnina uzidan u arhitekturu samostana, vjerojatno već prilikom gradnje 1479. g.

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Budući da je ulomak danas uzidan, nije moguće pouzdano odrediti njegovu funkciju, ali sudeći po dimenzijama pretpostavljamo da se radi o naknadno otklesanom gornjem vijencu pluteja. Ulomak je sačuvao svoj desni završni rub, dok je na lijevoj strani, na kružnici vidljivo da se motiv nastavljao dalje. Radi se o prepletu troprutih učvorenih kružnica s očima u sredini svakog čvora, kombiniranih s dvije također troprute dijagonalne trake. Pri klesanju majstor je trake koje formiraju kružnice dvaput protekao ispod ostalih traka, što predstavlja specifikum karakterističan za bokeljske klesare 9. stoljeća.

Bibliografija: Đ. BOŠKOVIĆ, 1938.; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1953., 106-107; I. PUŠIĆ, 1975., 235-243, sl. 3; I. PUŠIĆ, 2006., 54-55.

B. 11. 02. DVA ULOMKA PILASTRA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: Ulomak s križem: širina 23.5 cm, visina 19 cm, debljina nepoznata

Ulomak s viticom: širina 23 cm, visina 19 cm, debljina nepoznata

Smještaj: ulomci su dio cjeline sastavljene od četiri spolije, od kojih su tri predromaničke, uzidane u prizemlju samostana lijevo od vrata koja vode u hodnik prema vrtu.

Okolnosti nalaza: od davnina su uzidani u arhitekturu samostana, vjerojatno već prilikom gradnje 1479. g.

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomci su dijelovi istog pilastra sudeći po identičnim dimenzijama, širini rubnih traka te astragalu koji teče duž desnog ruba. Na onome koji je danas uzidan kao donji isklesan je profilirani latinski križ proširenih krakova, kojemu nedostaje dio uspravne haste. Desna rubna traka širine 3.5 cm ukrašena je motivom astragala, a donja, širine 3 cm, cik-cak trakom.

Profilirani križevi proširenih krakova vrlo su čest ukras pilastara i pluteja na širem području Dalmacije, gdje se uvijek nalaze na vrhu kompozicije. Smatramo da ni ovaj ulomak ne predstavlja izuzetak, što znači da je križ originalno bio puno duži te da mu je donja hasta skraćena, a prilikom spoliranja bio je okrenut naopako. Time se svojom naglašenom izduženošću približava ranokršćanskim uzorima, a može se usporediti sa stupićima bifora pronađenima u novijim istraživanjima katedralnog kompleksa, pogotovo s dvostrano obrađenim primjerom B. 1a. 27.

Isto se može zaključiti i za drugi ulomak, koji se danas nalazi iznad onoga s križem. U središnjem polju isklesana mu je tropruta biljna vitica s trolistima i tuljastim proširenjima, tipična za bokeljske predromaničke reljefe, a provlači se kroz obje identificirane radionice u Boki. Na pripadnost Kotorskoj ovdje ukazuju mali romboidni pupoljci usmjereni prema vani – detalj specifičan upravo za njihovu varijaciju tog motiva. Na svim poznatim

primjerima pilastara s biljnom viticom ona je uvijek usmjerena tako da raste prema gore, gdje često završava križem na vrhu, te smatram da je i ovaj pilastar imao istu dekorativnu kompoziciju. Ulomci su, dakle, pri naknadnom uzidavanju okrenuti naopako, te je originalno astragal ukrašavo lijevi rub, a cik-cak traka gornji.

Bibliografija: Đ. BOŠKOVIĆ, 1938.; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1953., 106-107; I. PUŠIĆ, 1975., 235-243, sl. 4; I. PUŠIĆ, 2006., 54-55.

B. 11. 03. ULOMAK PILASTRA

Materijal: vapnenac (?)

Dimenzije: širina 15 cm, visina 38 cm, debljina 13cm (mjere prema I. Pušiću, 1975.)

Smještaj: ulomak je nakon pronalaska bio smješten desno od ulaznih vrata klaustara.

Danas ga nije moguće pronaći.

Okolnosti nalaza: pronašao ga je I. Pušić u u suhozidu vrta nedaleko od južnih zidova samostana.

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak je vremenom vjerojatno odnesen ili ukraden jer je jedini koji nije bio uzidan u zidove samostana. Radi se o gornjem dijelu pilastra, na čijem se vrhu nalazi profilirani latinski križ trapezasto proširenih krakova. Međuprostor iznad i ispod bočnih hasti ispunjen je s po jednim ravnim, odnosno prelomljenim ljiljanovim trolistom. Donja hasta križa završava u obliku lastinog repa, odakle se u dva smjera račva dijagonalna tropruta traka što se provlači između troprutih polukružnica, postavljenih uz vanjske rubove tako da se svojim tjemenom međusobno dodiruju.

Križevi na vrhu pilastara, uvijek jednako modelirani i uokvireni malim vegetabilnim ornamentima, vrlo su čest produkt *Kotorske klesarske radionice*, te obično nadvisuju biljnu viticu koja se penje uz pilastar, ponekad izrastajući iz nje. Ovakvu pak kompoziciju s geometrijskim prepletom dijagonala i polukružnica susrećemo i na mramornom ulomku uzidanom u funkciji potprozornika na danas zazidanom apsidalnom prozoru samostanske crkve na otočiću Sv. Jurja pred Perastom.

Bibliografija: I. PUŠIĆ 1975., 235-243, sl. 6; I. PUŠIĆ, 2006., 54-55, sl. 55.

B. 11. 04. ULOMAK ARHITEKTONSKOG VIJENCA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: Središnji ulomak: dužina 107.4 cm, visina 23 cm, vidljiva debljina 44 cm.

Gornji lijevi ulomak: dužina 61 cm, visina 23.5 cm, vidljiva debljina 33-35 cm.

Donji lijevi ulomak: dužina 60 cm, visina 23.5 cm, vidljiva debljina 36 cm.

Gornji desni ulomak: dužina 61.5 cm, visina 24 cm, vidljiva debljina 31 cm.

Donji desni ulomak: dužina 59 cm, visina 23.5 cm, vidljiva debljina 37 cm.

Ukupna dužina svih ulomaka iznosi 3.49 m.

Smještaj: ulomci u sekundarnoj upotrebi formiraju stranice renesansnog umivaonika u dvorani refektorija u prizemlju samostana..

Okolnosti nalaza: u današnjoj funkciji nalaze se vjerojatno od gradnje samostana 1479. godine. Prvi put ih spominje I. Bošković 1938. godine.

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

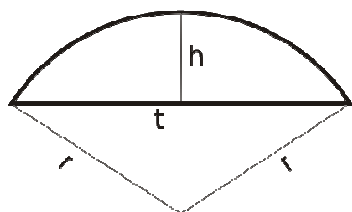
Pet sačuvanih ulomaka ne pripada ravnom arhitravu kao što bi se na prvi pogled moglo zaključiti, već lagano konveksno izbočenom vijencu, po čemu predstavljaju jedine takve meni poznate primjere na istočnoj obali Jadrana. Vrlo su dobro sačuvani i pažljivo uklopljeni u konstrukciju umivaonika u obliku slova H, zajedno s predromaničkim pilastrom A. 11. 02. i dijelom antičkog ili renesansnog vijenca. Na njima su mjestimično još vidljivi tragovi vapna, kojima su svi ulomci spolirani u samostanu bili prekriveni još 1953., kada se na njih osvrće J. Maksimović. Gornji desni ulomak napukao je na dva dijela ali se spaja po lomu, dok je na gornjoj plohi središnjeg poprečnog ulomka prilikom ugradnje izdubljeno četvrtasto udubljenje dim. 76x26 cm.

Višestruka profilacija svih ulomaka sadrži u gornjoj zoni reljefno istaknuti pojas širine 7 cm, s dvoprutom pletenicom rahlo ispletenom od dvije trake, bez očiju. Ispod nje je udubljena profilacija, a zatim dva kontinuirana niza s motivom tordiranog užeta, međusobno odijeljena stepenastom profilacijom. Vijenac s donje strane završava jednim zaobljenim profilom. Motivi užeta teku u istom smjeru na svim ulomcima osim na

gornjem desnom, gdje je donje uže izvijeno u suprotnu stranu. Na istom komadu zapaža se i nešto rahlija modelacija pletenice.

Vijenac se svojom neidentificiranom funkcijom, ali i primjenom te rasporedom dekorativnih motiva u potpunosti izdvaja iz korpusa bokeljske ranosrednjovjekovne skulpture. Bogata višestruka profilacija još uvijek u duhu kasnoantičke umjetnosti, istaknuti motiv užeta i dvopruta pletenica upućivali bi na raniju dataciju ulomaka u okviru ranosrednjovjekovne plastike, ali ne možemo ih pripisati produkciji Radionice iz vremena biskupa Ivana, koja svoja djela izvodi isključivo u mramoru višom razinom klesarske izvedbe. U tom smislu kao jedini detalj koji može poslužiti pobližem određivanju radioničkog porijekla je dvopruta pletenica isklesana na reljefno istaknutom pojasu. Na isti način modelirana i labavo spletena pletenica, bez očiju u čvorovima koji su izduženi i elipsasti, nalazi se na nekoliko manjih ulomaka iz crkve Sv. Mihovila na Prevlaci, koju je opremala *Kotorska klesarska radionica*. Njihova je funkcija također nepoznata, a pripisani su vijencu ili frizu srodnih dimenzija (7-8cm) koji je činio dio neke veće konstrukcije, jer svi imaju otklesanu stražnju stranu (B. 9. 21/1-5.).

Neuobičajenu izbočenost vijenca na Školju primijetio je već Pušić 1975. g. prilikom objave ulomaka, pretpostavljajući da se radi o „završnici nekog ne malog podijuma“. Prema relativno malom stupnju zakrivljenosti, ukupnoj dužini ulomaka od 3.5 m kao i njihovoj zamjetnoj debljini možemo zaključiti da su bili dijelom neke konstrukcije većih razmjera. Matematičkom formulom u koju smo unijeli poznate vrijednosti tetive luka (t) i visine segmenta (h =udaljenost između tetive i opsega luka), došli smo do promjera kružnice koji iznosi 5.43 m.

$$r = \frac{\left(\frac{t}{2}\right)^2 + h^2}{2h}$$

Ukoliko se radi o konstrukciji koja je stajala u interijeru, kao što to pretpostavlja Pušić, moglo bi se raditi o povišenoj razini beme, odnosno o njezinoj ukrašenoj stepenici koja je stajala pred oltarnom ogradom na ulazu u svetište u širini srednjega broda. Takav primjer konveksne kružne konstrukcije nije zabilježen u sakralnoj arhitekturi Dalmacije, a tražeći

mu paralele na širem prostoru, našla sam ih tek u *Sirmiumu*, u pokušaju rekonstrukcije bazilike urbane u (I. NIKOLAJEVIĆ, 1989., 2456, fig. 12). Druga mogućnost bila bi da se radi o vijencu koji je opasavao vanjštinu neke apside, koja je bila nešto manja od one u Sv. Mihovilu na Prevlaci, čiji vanjski promjer iznosi oko 6 metara.

Bibliografija: Đ. BOŠKOVIĆ, 1938.; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1953., 106-107; ISTA, 1971., str. 21; I. PUŠIĆ 1975., 235-243, sl. 1; I. PUŠIĆ, 2006., 54-55; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 105.

B. 11. 05. ULOMAK DOVRATNIKA

Materijal: mramor s naglašenim zelenkastim venama

Dimenzije: dužina 67.5 cm, visina 12 cm, debljina 34-48.5 cm

Smještaj: ulomak u sekundarnoj funkciji služi kao impost luka, tj. pojasnice svoda u trijemu klaustura.

Okolnosti nalaza: ulomak je od davnina uzidan u arhitekturu samostana, vjerojatno već prilikom gradnje 1479. g.

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: 1. polovina 9. st., *Kotorska klesarska radionica*

Vjerojatno donji dio dovratnika, kojem nijedna originalna dimenzija nije poznata. Analizom motiva ipak možemo zaključiti da je sačuvano oko dvije trećine originalne širine dovratnika, koja bi prema tome trebala iznositi oko 18 cm. Na licu je isklesan preplet učvorenih kružnica i dijagonalnih traka kakav se javlja i na ulomku B. 11. 01., s istom nepravilnošću pri ispreplitanju traka. Izvedba je ipak nešto drugačija: mreža je ovdje gusto zbijena i ne ostavlja ni najmanje slobodnog prostora, u čvorovima nema očiju, a potezi dlijeta su slobodniji, očito bez korištenja šestara i drugih geometrijskih pomagala.

Dio istog dovratnika dim. 40x32.5 cm, srodnih dimenzija i izrađen od iste vrste mramora sa zelenim venama koji se rijetko koristi za klesanje predromaničkih reljefa, nalazi se i na suprotnom impostu istog luka, ali na njemu nije sačuvan nikakav ornament.

Bibliografija: Đ. BOŠKOVIĆ 1938.; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1953., 106-107; I. PUŠIĆ 1975., 235-243, sl. 5; I. PUŠIĆ, 2006., 54-55.

B. 13. UVALA MALO ROSE – SV. Marija

B. 13. 01. ULOMAK ARHITRAVA OLTARNE OGRADE

Materijal: vapnenac

Dimenzije: širina 13 cm, visina 18 cm, debljina 10 cm, visina slova 5 cm

Smještaj: Arheološka zbirka Zavičajnog muzeja Herceg Novi, izloženo u stalnom postavu (inv. br. 503.)

Okolnosti nalaza: nađen u istraživanjima lokaliteta Crkvine u Malim Rosama 1974-78. godine, kao spolija u južnom zidu kasnije pregradnje crkve.

Porijeklo: predromanička crkva Sv. Marije u uvali Malo Rose

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak arhitrava čija je dekoracija koncipirana u dvije zone. U gornjoj su izdužene i visoke kuke s profiliranim tijelom i malim zavojnicama, usmjerene na lijevu stranu. Ispod njih je natpisno polje, reljefno istaknuto u odnosu na kuke. Na njemu se čita dio natpisa: ...ORE..., zasigurno dio vremenske odrednice [...temp]ORE..., ili pak dio spomena titulara crkve [...hon]ORE.... Slova su tipična za *Kotorsku klesarsku radionicu*: O manje od ostalih, R s izduženom dijagonalnom crtom, slovo E s okomitom crtom dužom od samog slova.

Dosada nije uočeno da se identična morfologija slova javlja i na dva natpisa s Prevlake (onaj sa spomenom *propitiatoriuma* - B. 9. 01. i drugi sa spomenom supruge – B. 9. 15.). Svi su oni u tolikoj mjeri identični da ih je zasigurno klesao isti majstor, što se može zaključiti i po oblikovanju kuka.

Ulomak je objavio Pušić 1978. godine, te ga je prilično neodređeno datirao u 10/11. stoljeće. Milinković ga također pobliže ne datira, ali ga smatra važnim za određivanje relativne kronologije crkve.

Bibliografija: I. PUŠIĆ, 1978., 735-736; I. PUŠIĆ, 1978.a, 124, sl. 4, 128-129; M. MILINKOVIĆ, 1997., 177; I. PUŠIĆ, 2006., 50, 134, sl. 45.

B. 13. 02. ULOMAK LUKA OLTARNE OGRADE

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 17 cm, visina 7 cm, debljina 8.5 cm, visina slova 4.7 cm

Smještaj: Arheološka zbirka Zavičajnog muzeja Herceg Novi, izloženo u stalnom postavu (inv. br. 501.)

Okolnosti nalaza: nađen u istraživanjima lokaliteta Crkvine u Malim Rosama 1974-78. g.

Porijeklo: predromanička crkva Sv. Marije u uvali Malo Rose

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Na ulomku se sačuvao samo dio natpisne trake s ostacima slova: ...*ERMEA*... Od prvog slova E vidljiv je samo dio uske donje haste s karakterističnim produženjem njegove okomite crte, kao što je to i na drugom slovu E, četvrtom po redu. R ima izduženu dijagonalnu hastu, a trbuh mu s donje strane nije do kraja spojen s okomitom crtom, susrećemo i na ulomku arhitrava. Posljednje slovo A prepoznaje se po početku donjeg dijela dijagonalne haste.

Slova se ponovno mogu usprediti s prevlačkim natpisima, a u njima vidimo dio spomena donatora i njegove majke: [...*mat*]*ER MEA*....(?).

Bibliografija: neobjavljen

B. 13. 03. ULOMAK TJEMENA LUKA OLTARNE OGRADE

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 16 cm, visina 13 cm, debljina 8.3 cm, visina slova 2.5-5 cm

Smještaj: Arheološka zbirka Zavičajnog muzeja Herceg Novi, izloženo u stalnom postavu (inv. br. 499.)

Okolnosti nalaza: nađen u istraživanjima lokaliteta Crkvine u Malim Rosama 1974-78. g.

Porijeklo: predromanička crkva Sv. Marije u uvali Malo Rose

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak predstavlja sam vrh, odnosno tjeme luka iznad ulaza u svetište. Vidi se to po ostatku željezne kuke koja je s donje strane, u podgledu luka, pričvršćena radi vješanja svjetiljke ili kandila iznad prolaza. Luk je imao samo jednu zonu s natpisnim poljem. U samome tjemenu uzdiže se donji dio profiliranoga križa, na dijelu koji je znatno tanji od same natpisne plohe. Radi se o postolju križa koje je, prema sačuvanom lijevom rubnom dijelu, vjerojatno bilo trokutastog oblika i vrlo nisko, poput neke vrste „mini zabata“, tako da se križ morao uzdizati iznad njega kao slobodnostojeća konstrukcija. Ulomak je vrlo zanimljiv jer je na njemu vidljiv prijelaz iz ranijeg oblika luka u trokutasti zabat iznad prolaza prema svetištu, nadvišen slobodnostojećim križem.

Od slova na natpisnom polju jasno se uočavaju R i O. Posljednje slovo je M, s tragom lijeve dijagonalne haste na samom kraju ulomka. Početno slovo je T, od kojeg se sačuvala vodoravna hasta. Dakle: ...*TROM*... Značenje ovih slova nismo u stanju odgonetnuti, osim što bi se po samoj logici natpisa i po ostalim sačuvanim dijelovima moglo pretpostaviti da su na luku bila navedena imena donatora i njegove majke, a na arhitravu formula datacije i/ili navođenje titulara crkve.

Bibliografija: neobjavljen

B. 13. 04. ULOMAK KAMENOG KRIŽA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 21.5 cm, visina 10 cm, debljina 5 cm, visina slova 4.3-4.7 cm

Smještaj: Arheološka zbirka Zavičajnog muzeja Herceg Novi, izloženo u stalnom postavu (inv. br. 500.)

Okolnosti nalaza: nađen u istraživanjima lokaliteta Crkvine u Malim Rosama 1974-78. godine, u šutu.

Porijeklo: predromanička crkva Sv. Marije u uvali Malo Rose

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Dio antene slobodnostojećeg kamenog križa koji je bio ispunjen natpisom. Sačuvana je lijeva bočna hasta, središnji dio križa i sam početak gornjeg dijela *patibuluma*. Duž antene nalazi se natpis: *PETROPA[...]*. Ovdje bismo mogli pretpostaviti da se natpis nastavljao imenom Pavla, međutim zbunjuje ligatura iznad O i djelomično iznad P, smještena dosta visoko iznad slova pa nije jasno radi li se o kraćenju ili je *patibulum* na neki način bio odijeljen tom linijom od samoga natpisa.

Slova pokazuju sve karakteristike natpisa *Kotorske klesarske radionice*, pogotovo produljene okomite haste slova, zatim R čija donja strana trbuha i dijagonalna linija ne dodiruju okomitu crtu, vrlo malo i okruglo O te A s prelomljenom vodoravnom hastom.

Ulomak nam govori da je na oltanoj ogradi, ali u ovom obliku ne iznad luka, stajao slobodnostojeći križ, koji je možda bio ispisan imenima apostola (?).

Bibliografija: I. PUŠIĆ., 2006., 50, 133, sl. 44.

B. 13. 05. ULOMAK LIJEVE HASTE KRIŽA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 12 cm, visina 9 cm, debljina 5.5 cm, visina slova 4 cm

Smještaj: Arheološka zbirka Zavičajnog muzeja Herceg Novi, izloženo u stalnom postavu (inv. br. 502.)

Okolnosti nalaza: nađen u istraživanjima lokaliteta Crkvine u Malim Rosama 1974-78. g.

Porijeklo: predromanička crkva Sv. Marije u uvali Malo Rose

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Dio lijevoga kraja antene križa. Kraj križa ima znatno proširenu hastu. Unutar njega su slova: *PAV...* Radi li se možda ponovo o imenu apostola Pavla, koje smo pretpostavili i na drugome križu..? Slova su nešto drugačija nego na prethodnim ulomcima, pliće su uklesana tanjim alatom, a pokazuju i nešto drugačiju grafiju. Vertikalne haste nisu im produljene. Slovo A ima također prelomljenu vodoravnu crtu, a trbuh prvog slova je dosta uzak i bez sačuvanog donjeg dijela, pa nije posve jasno radi li se o slovu P ili D.

Uglavnom, na temelju ovih nekoliko ulomaka saznajemo da je oltarna ograda bila ukrašena s najmanje tri križa – jedan se vjerojatno uzdizao iznad luka i bio je profiliran, a druga dva su bila ispunjena natpisima, možda s imenim apostola, te su se nalazili na trabeaciji oltarne ograde. Srodan ulomak slobodnostojećeg križa s ostatkom natpisa ...*MVNDI* pronađen je u istraživanjima dubrovačke katedrale (I. ŽILE, 2001., 466, T. VII, Sl. 3.).

Bibliografija: neobjavljen

B. 13. 06. ULOMAK DEBLA STUPIĆA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 14 cm, visina 10 cm, debljina 6 cm

Smještaj: Arheološka zbirka Zavičajnog muzeja Herceg Novi, izloženo u stalnom postavu (inv. br. 505.)

Okolnosti nalaza: novija arheološka istraživanja lokaliteta Malo Rose-Crkvina 1996. godine

Porijeklo: predromanička crkva Sv. Marije u uvali Malo Rose

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak stupića većeg promjera s dijelom trake u kojoj je isklesan cik-cak motiv. Traka je vjerojatno ukrašavala gornji dio debla ispod kapitela.

Ulomak je vrlo srodan dijelu mramornog stupića iz Sv. Marije u Kotoru s istom cik-cak trakom, kojega smo pripisali ciboriju što ga je klesala Radionica iz doba biskupa Ivana, što potvrđuje njihov direktan kontinuitet.

Bibliografija: neobjavljen

B. 13. 07. ULOMAK ARKADE CIBORIJA (?)

Materijal: vapnenac

Dimenzije: širina 14 cm, visina 10 cm, debljina 10 cm

Smještaj: depo Arheološke zbirke Zavičajnog muzeja Herceg Novi (inv. br. 509.)

Okolnosti nalaza: nađen u istraživanjima crkve 1974-78. g., u šutu u brodu crkve (?)

Porijeklo: predromanička crkva Sv. Marije u uvali Malo Rose (?)

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak ima poprilično oštećenu površinu tako da se dekoracija jedva nazire. Objavio ga je fotografijom I. Pušić, navodeći da je otkriven u prvim sistematskim istraživanjima crkve sedamdesetih godina 20. stoljeća, koja je on vodio. Međutim, u muzejskoj dokumentaciji stoji da je ulomak nepoznatog porijekla.

S desne strane je ravna bordura omeđena glatkom i reljefno nešto istaknutijom rubnom trakom, unutar koje je isklesana dvopruta pletenica s krupnim okruglim očima, kakva se javlja na reljefima *Kotorske klesarske radionice*. S lijeve strane također glatka rubna traka čini se da nije ravna već lagano zaobljena, što bi ukazivalo na pretpostavku da se radi o ulomku lučne konstrukcije, dakle o zabatu ili vjerojatnije o donjem desnom dijelu arkade ciborija. Motiv u dnu trokutastog polja nije jasan – vjerojatno još jedna pletenica ili biljni ornament.

Ukoliko se radi o ulomku ciborija, on je zasigurno bio manjih dimenzija i možda je stajao na menzi oltara, sudeći prema procijenjenoj širini pete koja bi iznosila tek oko 10 cm.

Bibliografija: I. PUŠIĆ, 2006., 136, sl. 47.

B.15. VRANOVIĆI – SV. STEFAN

B. 15. 01. ULOMAK PLUTEJA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: širina 14.5 cm, visina 16 cm, debljina 7.5 cm, s rubnim pojasom 8.5 cm

Smještaj: pohranjen u unutrašnjosti crkve Sv. Stefana u blizini Vranovića

Okolnosti nalaza: nepoznate

Porijeklo: predomanička crkva Sv. Stjepana na istome mjestu

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Rubni ulomak pluteja sa zadebljanom glatkom bordurom širine 4.3 cm. U središnjem dekorativnom polju sačuvao se tek dio rozete od tri latice na praznoj pozadini.

Jedini element koji nam može poslužiti za određivanje radioničke pripadnosti ulomka je upravo ova djelomčno sačuvana rozeta, s profiliranim obrisima zaobljenih latica. Takve rozete čest su motiv na reljefima *Kotorske klesarske radionice*, od kamenice za krštenje iz kotorske katedrale (B. 1a. 28.), pluteja iz starog lapidarija (B. 1e. 01.) do kapitela iz Sv. Mihajla u Kotoru (B. 1c. 26.).

Bibliografija: neobjavljen

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 19 cm, visina 16 cm, debljina 9 cm

Smještaj: depo Arheološke zbirke Zavičajnog muzeja Herceg Novi. Inv. broj 439.

Okolnosti nalaza: pronađen 1963. g. kod crkve Sv. Stefana u blizini Vranovića, prilikom rekognisciranja terena Grblja.

Porijeklo: predomanička crkva Sv. Stjepana na istome mjestu

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak grede, vjerojatno arhitrava oltarne ograde, karakterističan je i lako prepoznatljiviji uradak *Kotorske klesarske radionice*. Sačuvan je njezin lijevi i donji rubni dio te ostatak jedne arkadice koja počiva na malom stupiću profiliranih obrisa, s naznačenom kapitelnom zonom. Ispod arkade je palmetica čije je stablo isklesano u obliku trolista, s tri od ukupno pet grana, oblikovanih poput latica rozete.

Vrlo slične kompozicije greda uobičajene su na nizu lokaliteta u Boki (Kotor, Prevlaka) i na dubrovačkom materijalu, kao samostalni arhitravi ili u funkciji gornjeg vijenca pluteja, a najbliže analogije pruža ulomak arhitrava iz starog lapidarija (B. 1a. 19.)

Bibliografija: J. KOVAČEVIĆ, 1967., 356, sk. 49; I. PUŠIĆ, 2006., 56, 143, sl. 57.

B. 15. 03. ULOMAK POLUKAPITELA (?)

Materijal: vapnenac

Dimenzije: širina 12 cm, visina 14.5 cm, debljina 7-8 cm

Smještaj: pohranjen u unutrašnjosti crkve Sv. Stefana u blizini Vranovića

Okolnosti nalaza: nepoznate

Porijeklo: predomanička crkva Sv. Stjepana na istome mjestu

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak predstavlja dio manjeg polukapitela obrađenog samo s jedne strane, koji je mogao pripadati konstrukciji oltara. Međutim, zbog neobrađenosti susjedne stranice, moguće ga je definirati i kao dio arhitrava oltarne ograde. Razlika je teško uočljiva jer klesari Kotorske radionice na isti način oblikuju kuke na arhitravu i volute na kapitelima, koje su uvijek izdužene i profilirane. Ipak, zbog relativno ravno obrađene gornje stranice, koja ne pokazuje tragove otklesavanja, smatramo da se ipak radi o polukapitelu. Ispod volute sačuvan je obris lista koji se nalazio u donjoj zoni, na koju se oslanjao zavijutak volute.

Ulomak je donekle usporediv s malim kapitelom s Prevlake (B. 9. 17.).

Bibliografija: neobjavljen

B. 15. 04. KAPITEL STUPIĆA OLTARNE OGRADE

Materijal: vapnenac

Dimenzije: širina stranice 16 cm, donji promjer 14 cm, visina 20 cm

Smještaj: pohranjen u unutrašnjosti crkve Sv. Stefana u blizini Vranovića

Okolnosti nalaza: ulomak se barem od početka 20. stoljeća, a vjerojatno i dulje nalazi u unutrašnjosti crkve

Porijeklo: predomanička crkva Sv. Stjepana na istome mjestu

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Crnogorčevićev navod o „*ovećim i omanjim nadstupinama, koji služe danas kao svijetnjaci*“, odnosi se između ostalog zasigurno i na ovaj kapitel. Očuvan je gotovo u cijelosti, tek su mu odlomljena dva gornja ugla. Naknadno je prebojan sivom bojom.

Kapitel je prilično jednostavan i zatvorenog volumena, bez istaknutih voluta. Presjek donje strane mu je osmerostran, s rupom za nasad željeznog klina koji ga je povezivao s tijelom stupića. Gornji presjek je četvrtast, te završava abakusom visine 4 cm. Kapitel je sastavljen od četiri izdužena i glatka ugaona lista. Između njih na sredini svake stranice nalazi se rebrasti ornament u obliku riblje kosti, koji vjerojatno simbolizira palmetnu grančicu.

U korpusu reljefa *Kotorske klesarske radionice* ovo je jedini kapitel komponiran u samo jednoj zoni, te mu stoga ne nalazimo pravih analogija. Međutim, analizom ostalih ulomaka dade se zaključiti da je pretpostavljena starija crkva imala samo jednu fazu opreme unutrašnjosti, tako da i ovaj kapitel gotovo sa sigurnošću možemo pripisati toj radionici djelatnoj u Boki, ali i šire u prvoj polovini 9. stoljeća.

Bibliografija: M. CRNOGORČEVIĆ, 1902/03., 190-191. (reprint, 1998.); J. KOVAČEVIĆ, 1967., 356, sk. 49.

B. 15. 05. DONJI DIO KAPITELA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: donji promjer 23 cm, maksimalni sačuvani promjer 34 cm, visina 14 cm

Smještaj: pohranjen u unutrašnjosti crkve Sv. Stefana u blizini Vranovića

Okolnosti nalaza: ulomak se barem od početka 20. stoljeća, a vjerojatno i dulje nalazi u unutrašnjosti crkve

Porijeklo: predomanička crkva Sv. Stjepana na istome mjestu

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Donji dio ovećeg kapitela stupa. Iz tijela kapitela – njegova kalatosa, širi se osam masivnih glatkih listova, koji se u gornjem dijelu izvijaju prema vani. Kroz sredinu je naknadno probijena okrugla rupa promjera 11 cm.

Mladen Crnogorčević 1902. godine opisuje ulomke koje je vidio u crkvi, a među njima i dijelove „ovećih nadstupina“ koji služe kao svijećnjaci, što se zasigurno odnosi na ovaj te na slijedeći komad.

Bibliografija: M. CRNOGORČEVIĆ, 1902/03., 190-191. (reprint, 1998.).

Materijal: vapnenac

Dimenzije: maksimalni gornji polumjer 24 cm, procijenjena širina čitave stranice oko 40 cm, visina 16 cm

Smještaj: pohranjen u unutrašnjosti crkve Sv. Stefana u blizini Vranovića

Okolnosti nalaza: ulomak se barem od početka 20. stoljeća, a vjerojatno i dulje nalazi u unutrašnjosti crkve

Porijeklo: predomanička crkva Sv. Stjepana na istome mjestu

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Gornji dio ovećeg kapitela. U donjem dijelu djelomično je sačuvan niz od osam glatkih listova. Oni ugaoni jače su istaknuti prema van podržavajući ugaone volute, čiji su zavijuci u potpunosti sačuvani u jednome uglu. U sredini gornje zone na tri stranice smješteni su parovi manjih unutrašnjih volutica okrenutih jedna prema drugoj, dok je na četvrtoj stranici isklesan polukružno istaknuti rebrasti biljni ornament, nalik zatvorenoj cvjetnoj čaški. Kroz sredinu je naknadno probijena rupa promjera 11 cm.

Ovaj ulomak zajedno s prethodnim vjerojatno je tvorio cjelinu. Radi se o kapitelu koji na pojednostavljen način podržava klasični antički korintski tip kapitela, s tom razlikom što su umjesto akantusovih isklesana dva reda glatkih i debelih, plastički neraščlanjenih listova. Ugledanje na antički uzor posebno je uočljivo u položaju dva para voluta na svakom licu, od kojih su one središnje usmjerene prema unutra, a vanjske su snažno reljefno istaknute prema van formirajući konkavno uvučene stranice iznad kojih je niski abakus. Cjelokupna sačuvana visina kapitela iznosi 29 cm.

Kovačević na temelju ovih dijelova pretpostavlja da je ranosrednjovjekovna crkva Sv. Stefana imala kupolu koja se oslanjala na stupove.

Bibliografija: M. CRNOGORČEVIĆ, 1902/03., 190-191. (reprint, 1998.); J. KOVAČEVIĆ, 1967., 356, sk. 49.

B. 15. 07. DIO BAZE STUPA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: širina 34 cm, polumjer 20 cm, visina 24 cm, procijenjeni promjer stupa oko 30 cm

Smještaj: pohranjen u unutrašnjosti crkve Sv. Stefana u blizini Vranovića

Okolnosti nalaza: ulomak se barem od početka 20. stoljeća, a vjerojatno i dulje nalazi u unutrašnjosti crkve

Porijeklo: predromanička crkva Sv. Stjepana na istome mjestu

Datacija, klesarska radionica: vjerojatno prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Monolitna baza stupa sačuvana je otprilike u polovini svog promjera. U velikoj je mjeri radirana i oštećena utjecajem atmosferilija, te se dijelovi jedva razaznaju. Iz jednoga komada isklesana je plinta čiji se uglovi naziru, torus te jedan profilirani rub koji naznačava početak tijela stupa. Na gornjoj plohi sačuvala se polovina rupe koja je služila za nazad željeznog trna koji je bazu povezivao s tijelom stupa.

Ulomak ukazuje na činjenicu da je predromanička crkva Sv. Stjepana imala stupove, koji su vjerojatno bili u funkciji podržavanja kupole, kao što je to slučaj u Sv. Tomi na Prčanju, dok su u Sv. Tripunu postojali zidani četvrtasti piloni, od kojih se sačuvao jedan impost kapitel (B. 1a. 25.). Dimenzije baze i procijenjeni promjer stupa također približno odgovaraju sačuvanim analogijama sa Prčanja.

Bibliografija: neobjavljen

Materijal: vapnenac

Dimenzije: Prednja natpisna ploha: dužina 90 cm, visina 20 cm.

Donja natpisna ploha: dužina 66 cm, visina 12 cm.

Debljina čitavog nadvratnika 26 cm, visina slova 3-3.5 cm

Smještaj: Riznica manastira Sv. Mihajla na Prevlaci

Okolnosti nalaza: nadvratnik je pronađen 1955. godine u grmlju unutar samostanskog vrta Gospe od Milosti na otočiću Školj u Tivatskom zaljevu.

Porijeklo: predomanička crkva Sv. Stjepana u Vranovićima (?)

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Nadvratnik je pronađen prilikom rekognosciranja terena tivatskog zaljeva što ga je vodila Srpska akademija nauka pod vodstvom Jovana Kovačevića, nakon čega je prebačen na Prevlaku koja se tada istraživala. Pronađen je u jednom komadu, ali je danas prelomljen na tri dijela koja se spajaju.

Na prednjoj plohi nalaze se uklesana dva križa: jedan latinski, zdepastih i lagano proširenih krakova, te drugi grčki izrazito proširenih krakova, isklesan unutar udubljenog kruga po uzoru na ranokršćanske primjere, a nalazi se na desnom kraju. Iz njih je vidljivo da je nadvratnik prvotno bio većih dimenzija, te mu je dužina iznosila oko 120 cm. Ispod desnog križa uklesan je utor za dovratnik, a na donjoj plohi je rupa i utor za nasad vratnica. Na lijevoj strani nalazi se još nekoliko udubljenja, vjerojatno naknadno uklesanih prilikom prilagođavanja nadvratnika manjem portalu.

Natpis također nije cjelovit i nedostaju mu prva slova na prednjoj plohi, tako da je i on zasigurno bio uklesan u prvoj fazi, dok je nadvratnik bio duži. Sačuvalo se šest redova – tri na prednjoj i tri na donjoj površini nadvratnika. Čitava površina kamena, a posebno donji dio prednje i gornji dio donje strane prilično su radirani i na nekim mjestima znatnije otučeni, pa treba pretpostaviti da je u donjem dijelu prednje strane postojao još jedan red koji nam je danas u potpunosti nečitljiv, ali se ipak vide tragovi nekih slova. Natpis je i inače dosta neuredan, redovi su nepravilni a neujednačena slova ponekad su vrlo plitko ugravirana u podlogu ili kao su takva posljedica oštećenosti kamena, te je zbog

toga natpis vrlo teško čitljiv. Prvi ga je objavio Jovan Kovačević, iznijevši slijedeće čitanje (J. KOVAČEVIĆ, 1956., 4-5):

*I(n) N(o)M(ine) D(omi)NI ET SALVATORI(s) NOS(t)RI I(hu) XP EGO DANA ET
HUROCUS CONIUGE MEA*

*...O STEF(an protomarty)RI S(an)C(t)I STEFANI PRO REMEDIAM ANI
ME NOSTRE AD ONOREM S(an)C(t)I AM(en)*

Prijevod (J. KOVAČEVIĆ, 1967., 368, bilj. 93):

*„U ime Gospoda i spasa našeg Isusa Hrista, ja Hurok (Hurog) i žena moja Dana...
svetom Stefanu za spas duše u čast svetoga, amen.“*

Podatke o natpisu J. Kovačević prvi puta donosi 1955. godine, da bi 1956. iznio njegovo čitanje, sa sitnim promjenama 1967. g. Usporedio ga je natpisom na Andreacijevom sarkofagu i datirao u 809. godinu. Prilikom prve objave smatrao je da potječe iz pretpostavljene istoimene crkve na samom Školju. Naknadno ga je međutim pripisao crkvi Sv. Stefana u Vranovićima, budući da je to najbliža crkva toga titulara u okolici, koja je k tome imala i svoju predromaničku fazu, sudeći prema ulomcima koji se nalaze u današnjoj crkvi ili su pronađeni u njezinoj neposrednoj blizini. Ovo njegovo mišljenje uglavnom je prihvaćeno sve do danas.

Posebna pažnja u literaturi posvećena je imenima donatora na natpisu. Tako je žensko ime *Dana* odmah prepoznato kao slavensko – deminutiv od *Prodana* ili *Bogdana*, dok su za muško ime *Hurocus* ponuđena tri različita objašnjenja. Kovačević ga je najprije tumačio kao verziju slavenskog imena *Uroš*, što bi upućivalo na ranu slavenizaciju gornjih slojeva društva u Boki. Ova „slavenska teorija“ u potpunosti je prihvaćena u crnogorskoj literaturi. Naknadno pak, u „Istoriji Crne Gore“, autor je promijenio mišljenje te ime transkribira kao *Hurogus* smatrajući da je hnskog (avarskog) porijekla, navodeći prilično nategnute usporedbe s nekim avarskim toponimima i nazivima hunskih plemena. Ivanka Nikolajević, međutim, iznosi niz dokumenata u prilog tezi da se radi o imenu germanskog porijekla – *Unroc* ili *Hunroculus*, poznatom iz franačkih i langobardskih izvora 8. i 9. stoljeća, što prihvaća i Vedrana Delonga. U novije vrijeme Đorđe Janković pokušao je na drugi način pročitati ime *Dana* – u značenju muškog imena *Danijel*, pa taj dio natpisa čita kao *Danael huracus*, tj. kao *Danael hursar* (?), pri čemu nije pojasnio značenje druge riječi.

[† In] N(o)M(ine) D(omi)NI ET SALBATORI(s) NOS
[t]RI IhS XPI EGO DANA ET [ili Danael?]
hUROCU S [cum?] CONIUGE MEA
[...edificavimus templum?...]

440

Dalmaciji. Kao još jednu analogiju možemo dodati i natpis na nadvratniku Sv. Marije u Kotoru (B. 1b. 02.) koji, uz identičan početni sadržaj teksta, pokazuje i veliku srodnost u obradi središnjeg križa upisanog u krug, kakvog susrećemo i na luneti prozora na Prevlaci (B. 9. 23.). Središnji pak urezani križ na nadvratniku usporediv je s onima na sarkofagu Andreacija i Marije.

Možemo dakle s priličnom dozom sigurnosti zaključiti da natpis doista potječe iz Sv. Stjepana u Vranovićima, budući da je na svim ulomcima iz navedene crkve također vidljiva ruka klesara Kotorske radionice iz prve polovine 9. stoljeća, što odgovara i povijesnom trenutku pokrštavanja slavenkog stanovništva u dukljanskoj župi Grbalj, gdje izgleda treba računati i s prisutnošću franačkog etničkog elementa.

Bibliografija: J. KOVAČEVIĆ, 1955., 121; ISTI, 1956., 4-6; ISTI, 1967., 327, 369; ISTI, 1973., 46; I. NIKOLAJEVIĆ, 1978.; R. MIHALJČIĆ-L. STEINDORFF, 1982., 89, Nr. 137; B. ŠEKULARAC, 1994.; V. DELONGA, kat. jed. III. 40, u: *Hrvati i karolinzi II*, 2000., 149; I. PUŠIĆ, 2006., 56, 143, sl. 58; R. VUJIČIĆ, 2007., 50; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 104-105; J. J. MARTINOVIĆ, natpis br. 30. (u tisku).

B. 16. BUDVA – RANOKRŠĆANSKA CRKVA

B. 16. 01. ULOMAK ARKADE CIBORIJA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: maksimalna dužina 65 cm, visina 49.3 cm, maksimalna debljina 10.8 cm

Smještaj: izložen u lapidariju Arheološkog muzeja u Budvi

Okolnosti nalaza: otkriven u arheološkim istraživanjima ranokršćanske bazilike u Budvi nakon potresa 1983. godine.

Porijeklo: ranokršćanska bazilika podno citadele u Budvi

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak predstavlja lijevu stranu arkade vjerojatno četverostranog ciborija, a danas je napukao na dva dijela koja se spajaju. Široki luk omeđen je s donje strane trakom s astragalom, a s gornje motivom tordiranog užeta te ukrašen sinusoidalnom biljnom viticom s tuljastim proširenjima i krupnim trolistima koji se izvijajau naizmjenično na jednu i drugu stranu. Trokutasti međuprostor ispunjen je bršljanovom viticom s dva srcolika lista te s nizovima malih zavijutaka. Gornja rubna traka je ravna i glatka.

Uz gornji rub arkade s prednje strane nalazi se trag okrugle rupe za željezni klin koji je spaja s vijencem, dok je na stražnjoj plohi sačuvan žlijeb za nasad trokutaste ploče kao spona između krune i piramidalnog krova ciborija. Ispod žlijeba vidi se profilacija identična onoj na ranokršćanskim plutejima pronađenima u bazilici, po čemu je vidljivo da su za izradu ciborija bili korišteni stariji pluteji iste crkve.

Svojom dekoracijom i repertoarom motiva ovaj se ciborij u potpunosti uklapa u radove *Kotorske klesarske radionice*. Osebuju oblikovanu biljnu viticu s tuljastim proširenjima susrećemo na ulomku ciborija sa spomenom Nikofora, na dovratnicima iz Sv. Luke, na pluteju s Prevlake i brojnim drugim lokalitetima na području Boke i Dubrovnika, dok se bršljanova vitica u istom položaju nalazi i na ulomcima četverostranog i šesterostranog

mramornog ciborija iz katedralnog kompleksa u Kotoru. Ulomak odaje ruku kvalitetnog majstora, oštro klesanje te jasan i pravilan crtež. Ciborij je svojim monumentalnim dimenzijama bio dobro prilagođen veličini bazilike – rekonstruirana širina arkade iznosila mu je, naime, oko 190 cm.

Bibliografija: I. PUŠIĆ, 2006., 57, sl. 59; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 91-94, sl. 79/5; P. VEŽIĆ, 2009., 139-140.

B. 16. 02. ULOMAK ARKADE CIBORIJA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 39.5 cm, visina 29.8 cm, debljina 6.5 cm

Smještaj: izložen u lapidariju Arheološkog muzeja u Budvi

Okolnosti nalaza: otkriven u istraživanjima ranokršćanske bazilike 1983. godine.

Porijeklo: ranokršćanska bazilika podno citadele u Budvi

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Ulomak druge arkade istoga ciborija, koja je na luku imala identičan ornament vegetabilne vitice, ali ovdje s obje strane omeđen pojasom s troprutom pletenicom od dvije trake. Ulomak se nekada spajao s drugim koji se nastavljao na donjoj strani, a također je imao istu pletenicu, pravilno i oštro klesanu, čija se specifičnost u okviru *Kotorske klesarske radionice* sastoji u načinu izvedbe očiju u čvorovima, koje nisu ispupčene već izdubljene svrdlom. Taj drugi ulomak objavio je Đ. Janković u svojoj rekonstrukciji budvanskog ciborija, a istoj arkadi pripisuje još jedan ulomak lijeve strane, s glatkom rubnom trakom, tragom bršljanove stabljike s dijelom srolikog lista i rubom pletenice s lučne trake. Međutim, prilikom posjeta zbirci ostala dva ulomka iste arkade nismo bili u mogućnosti pronaći.

Sačuvani ulomak na gornjem dijelu svoje stražnje strane sačuvao je ostatak stepenastog žlijeba, upravo na mjestu prijelaza iz trokutaste u krovnu ploču ciborija. Po tome možemo zaključiti da je ciborij imao osmerostrani piramidalni krov, ali i da ulomak pripada desnoj tjemennoj strani arkade, kako ju je točno rekonstruirano Janković.

Bibliografija: I. PUŠIĆ, 2006., 57, sl. 60; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 91-94, sl. 79/6; M. ZORNIJA, kat. jed. 30., u: *Zagovori*, 2009., 109.

Materijal: vapnenac

Dimenzije: sačuvana širina pete 15.5 cm, maksimalna sačuvana širina 37 cm, visina 25 cm, debljina 8 cm

Smještaj: depo Arheološkog muzeja u Budvi

Okolnosti nalaza: otkriven u istraživanjima ranokršćanske bazilike 1983. godine.

Porijeklo: ranokršćanska bazilika podno citadele u Budvi

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Tri spojiva ulomka tvore lijevu petu treće arkade istog ciborija. Iako nema bordure na donjem rubu, donja je strana zaglađena te su na njoj sačuvani tragovi dvije okrugle rupe dubine 8.5 cm i promjera 2 cm, za smještaj željeznih klinova koji su učvršćivali krunu ciborija s kapitelima stupova što su je nosili. Na temelju ovih ulomaka možemo zaključiti da su lukovi ciborija bili prilično plitki i nisu, kao što je to uobičajeno, tvorili čitav polukrug već samo segment luka, što se može objasniti dosta velikim dimenzijama krune od 188? cm.

Nepotpuno sačuvana lučna traka ima s donje strane borduru izvedenu od astragala. Ovaj je luk bio ukrašen geometrijskim motivom troprutih učvorenih kružnica kombiniranih s dijagonalnim trakama. U načinu ispreplitanja traka ponovno uočavamo istu nepravilnost karakterističnu kako za Ivanovu, tako i za *Kotorsku klesarsku radionicu*, tj. kružne trake naizmjenično prolaze dvaput ispod, a zatim dvaput iznad susjednih traka. Takve se kompozicije u Ivanovoj radionici razlikuju od Kotorske u tome što se u prvoj kleše isključivo u mramoru, i radi se uvijek o kombinaciji dvoprutog i troprutog prepleta. Drugi je čvor između kružnica izveden korištenjem svrdla, poput pletenice na prethodnom ulomku druge arkade.

Na stražnjoj strani ulomka vidljiva je profilacija koja je usporediva s onom na dva ranokršćanska dvostrano obrađena pluteja iz iste bazilike, kao i s onom na stražnjoj strani prvog ulomka, što je još jedan dokaz korištenja materijala koji je klesarima bio pri ruci na samom lokalitetu.

Bibliografija: Đ. JANKOVIĆ, 2007., 91-94, sl. 79/8.

B. 16. 04. ULOMCI VIJENCA CIBORIJA S NATPISOM

Materijal: vapnenac

Dimenzije: 1. dužina 50 cm, visina 27 cm, debljina 3.5-6 cm (...PER...)
2. dužina 20 cm, visina 19 cm, debljina 5.9 cm (...SOF...)
3. dužina 27 cm, visina 17 cm (...AGISTRO – izračunato prema crtežu)
4. dužina 6.7 cm, visina 9.7 cm (...EO... – izračunato prema crtežu)
5. dužina 27 cm, visina 14 cm, debljina 6.4 cm
6. dužina 22 cm, visina 16 cm, debljina 6.2 cm
7. dužina 20 cm, visina 13.5 cm, debljina 6.2 cm
8. dužina 12.5 cm, visina 13.5 cm, debljina 5.7 cm
9. dužina 13.5 cm, visina 8 cm, debljina 6.3 cm

Smještaj: depo Arheološkog muzeja u Budvi

Okolnosti nalaza: otkriveni u istraživanjima ranokršćanske bazilike 1983. godine.

Porijeklo: ranokršćanska bazilika podno citadele u Budvi

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Radi se ukupno o 11 pronađenih ulomaka, od kojih su ulomci br. 1 i 2 sastavljeni od dva manja međusobno spojiva. Ta dva ulomka, zajedno s još dva s dijelovima natpisa koje prilikom posjeta Muzeju nismo uspjeli pronaći (br. 3 i 4), objavio je Đ. Janković smatrajući ih dijelovima grede, misleći vjerojatno na arhitrav oltarne ograde. P. Vežić, međutim, ispravno uočava da se radi o završnom vijencu ciborija. To posebno potkrepljuje podatak da je stražnja strana ulomka s dijelom natpisa *PER* stanjena na donjem dijelu u visini od 4.5 cm sa 6 na 3.5 cm, što se može protumačiti činjenicom da je na tome mjestu bio naslonjen na krovnu ploču ciborija. Ulomak s natpisom *SOF...* međutim nema takvo stanjenje, te je vjerojatno stajao na rubnom dijelu krune, gdje su se ploče osmerostranog krova naslanjale na trokutaste umetke u uglovima, čije je pak postojanje potvrđeno stepenastim žlijebom na ulomku arkade B. 16. 2.

Ovaj je vijenac zanimljiv po tome što je prostor između kuka perforiran, što ga čini jedinstvenim na cijelom području južne Dalmacije, te rijetkim primjerom na istočnoj obali Jadrana (P. Vežić navodi analogije na velikom četverostranom ciboriju u Betici, kod

kojeg je vijenac oblikovan na istoj ploči s arkadom te je bez natpisa, kao i dva ulomka vijenca ili pokrovnih rebara s nekog nepoznatog ciborija u episkopalnom kompleksu u Zadru, usp. P. VEŽIĆ, 2009., 32 i 81).

Kuke na vijencu su krupne, neprofilirane i s velikim zavojnicama te se razlikuju od kuka koje su uobičajene u produkciji *Kotorske klesarske radionice*, a razlog tome je vjerojatno stabilnost koju su morale imati zbog prošupljenih polja između njih. Natpis, međutim, odaje opće karakteristike većine ostalih natpisa Kotorske radionice, a to su šira i zdepasta slova nejednake veličine, koja se bitno razlikuju od ranijih natpisa radionice iz doba biskupa Ivana. Posebno se to odnosi na uncijalno E koje se javlja na legendi LEO s lavljeg ciborija u Kotoru, na nadvratniku iz Vranovića ali i na nekim natpisima iz dubrovačke katedrale, zatim R s malim gornjim trbuhom te kraćom i jače isturenom dijagonalnom crtom koja ne dodiruje okomitu hastu (analogije u Rosama i u Dubrovniku), te naglašeno okruglo O koje je uvijek manje od susjednih slova s okomitim hastama. Prema crtežu Jankovića, ulomak s natpisom ...*AGISTRO*..., kojega nismo uspjeli pronaći među lapidima u budvanskoj arheološkoj zbirci, kao ni onaj s dijelovima slova EO, ima ponešto drugačiju grafiju donjeg dijela slova G, te T s vrlo kratkom lijevom gornjom crtom, što bi bile specifičnosti ovoga natpisa.

Zbog oskudnosti sačuvanih ulomaka s tragovima slova, nije moguće rekonstruirati natpis koji je tekao duž vijenca. Opravdana je tek pretpostavka Đ. Jankovića koji u ulomku br. 3 vidi riječ (*m*)*AGISTRO*..., te možemo dalje pomišljati da je majstor možda bio spomenut i imenom. U ulomku *SOF(i...)* autor vidi ime Sofija, za koje P. Vežić predlaže da bi bio izvorni titular bazilike. Međutim, OF... bi se moglo protumačiti i na drugačiji način, kao početak glagola *offerre* koji se na posvetnim natpisima koristi u značenju iznošenja, ponude odnosno darivanja crkve svetačkom titularu.

Na temelju ulomka br. 1, koji je jedini sačuvao svoju originalnu visinu od 27 cm, vidljivo je da je vijenac bio impresivnih dimenzija. Taj dojam izrazite monumentalnosti ostavljaju i svi ostali sačuvani ulomci ovog ciborija, te je očito da se radilo o ambicioznijoj konstrukciji koja je stajala nad glavnim oltarom budvanske ranokršćanske bazilike, a predstavlja jedinu njezinu pouzdano utvrđenu predromaničku instalaciju.

Bibliografija: Đ. JANKOVIĆ, 2007., 93-94, sl. 79/1-2; P. VEŽIĆ, 2009., 140. (ulomci br. 1-4). Ulomci br. 5-9 neobjavljeni.

B. 16. 05. DONJI DIO KAPITELA CIBORIJA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: donji promjer 20.5 cm, gornji polumjer 17 cm (gornji rekonstruirani promjer 34 cm), sačuvana visina 24 cm

Smještaj: izložen u lapidariju Arheološkog muzeja u Budvi

Okolnosti nalaza: otkriven u istraživanjima ranokršćanske bazilike 1983. godine.

Porijeklo: ranokršćanska bazilika podno citadele u Budvi

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Sačuvana je otprilike polovina donje zone kapitela kružnog presjeka. Četiri, originalno osam glatkih i debelih listova u gornjem se dijelu malo izvijaju prema van. Sačuvao se i glatki prsten na donjem rubu kapitela. S donje strane nalazi se okrugla rupa duboka 10 i promjera 2.5 cm, a s gornje strane tragovi dvije također okrugle rupa promjera 2 cm za nasad željeznih klinova koji su kapitel povezivali s tijelom stupa, odnosno sa samom pločom arkade. Upravo tragovi ove dvije rupe uvjeravaju nas da se radi o kapitelu ciborija, jer su na ulomku treće arkade (B. 16. 03.), gdje se sačuvala njezina peta, vidljive također dvostruke rupe koje su je učvršćivale s kapitelom.

Srodne kapitele i akroterije s jednim ili dva niza od osam glatkih i debelih listova susrećemo u kotorskoj katedrali te na akroterijima s Prevlake, a gotovo identičan primjer nalazi se u Sv. Stefanu u Vranovićima.

Bibliografija: Đ. JANKOVIĆ, 2007., 93-94, sl. 79/3.

B. 16. 06. ULOMAK VOLUTE KAPITELA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 17 cm, visina 11.5 cm, debljina 7 cm

Smještaj: depo Arheološkog muzeja u Budvi

Okolnosti nalaza: otkriven u istraživanjima ranokršćanske bazilike 1983. godine.

Porijeklo: ranokršćanska bazilika podno citadele u Budvi

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Na ulomku je sačuvana ugaona voluta ranosrednjovjekovnog korinskog kapitela i dio ploče abakusa visine 2 cm. Voluta ima neprofirano tijelo i krupnu zavojnicu, i jednaka je kukama na perforiranom vijencu ciborija.

Posve identično oblikovana voluta nalazi se i na velikom kapitelu iz crkve Sv. Stefana u Vranovićima, čiji smo donji dio s glatkim listovima usporedili s kapitelom budvanskoga ciborija. Stoga smo mišljenja da je i ovaj ulomak mogao pripadati istom setu kapitela. Radilo bi se, dakle, o ranosrednjovjekovnoj inačici korinskoga kapitela, s glatkim listovima umjesto akantusa, dok su u gornjoj zoni bile ugaone volute s nepoznatim motivom u središtu svake stranice.

Bibliografija: neobjavljen

B. 18. KUTI

B. 18b. Sv. Andrija

B. 18b. 01. ULOMAK GREDE

Materijal: lokalni vapnenac

Dimenzije: dužina 10 cm, visina 22 cm, debljina 9 cm

Smještaj: Arheološka zbirka Zavičajnog muzeja Herceg Novi (inv. br. 447).

Okolnosti nalaza: ulomak je pronašao Ilija Pušić 1958. godine u dvorištu pravoslavne crkve Sv. Andrije u zaseoku Ožegovići u Kutima, te ga je prenio u Zavičajni muzej.

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Andrije na mjestu današnje (?)

Datacija, klesarska radionica: prva polovine 9. stoljeća, *Kotorska klesarska radionica*

Radi se o ulomku čija je dekoracija tipična za *Kotorsku klesarsku radionicu*. Slične primjere arhitrava višekratno susrećemo u Kotoru, Dubrovniku, u Vranovićima, a sličan motiv krasi i vijenac pluteja s lavom na Prevlaci. Sačuvani ulomak pripada desnom rubu grede. Klesan je od lokalnog vapnenca s izrazitim tragovima fosiliziranih školjki, kakav je uočen i na produktima te radionice u Kotoru, posebno u crkvi Sv. Mihovila. Stražnja strana neuobičajeno je oblikovana: donji i bočni dio imaju punu debljinu od 9 cm, dok je preostali dio za 3 cm tanji i oblikovan je poput žlijeba s kosom bočnom stranicom. Na gornjem dijelu te površine je okrugla rupa dubine 7 i promjera 2 cm za usađivanje željeznog klina, što znači da se cjelina nastavljala prema gore. Za sada nismo u stanju procijeniti kojoj bi liturgijskoj instalaciji pripadao.

Površina ulomka dosta je oštećena utjecajima atmosferilija, ali se dekorativni motivi ipak naziru. Desna rubna traka ukrašena je motivom astragala, donja cik-cak trakom, dok je gornja izgleda bila glatka. Na središnjem frizu nizao se motiv troprutih arkadica na stupićima profiliranih obrisa s malim kapitelima. Pod njima su se nalazile palmetice, čija

su stabla oblikovana poput polovine rozete, s po nekoliko zaobljenih profiliranih latica, odnosno grana. Sačuvana je desna polovina jedne arkade i rubni dio palmete s tragom kružnog ornamenta – volutice ispod nje. Ista je volutica ispunjavala i bočni prostor iznad arkade.

Bibliografija: I. PUŠIĆ, 2006., 33, 113, sl. 12.

C. SKULPTURA 10. STOLJEĆA

C. 1. KOTOR

C. 1a. Katedralni kompleks

C. 1a. 01. DVA ULOMKA PILASTRA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: širina 22 cm, visina gornjeg ulomka 37 cm, visina donjeg ulomka 32 cm, rekonstruirana visina 92.5 , debljina 12 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: vjerojatno pronađeni u austrijskoj obnovi katedrale. Početkom 20. st. zajedno s još dva ulomka uzidani su u južni ogradni zid Biskupije iznad vrata koja se nalaze nasuprot sjevernog ulaza u Katedralu.

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: zadnja četvrtina 9. - 10. stoljeće

Ulomci gornjeg i donjeg dijela pilastra koji se međusobno ne spajaju te mu nedostaje središnji dio. Na desnom boku je utor za spoj s plutejem, dok gornji ulomak na oštećenom dijelu ima tragove naknadnog preklesavanja.

Dekoracija se sastoji od troprutih učvorenih kružnica isprepletenih dvostrukim dijagonalnim trakama. Rekonstrukcijom Z. Čubrović utvrđeno je da je pilastar originalno imao četiri pune kružnice i jednu polovinu u donjem dijelu. Stroga i pravilno izvedena geometrijska shema i oštre konture troprute trake ukazuju na sigurnu klesarsku ruku, dobro izvježbanu u složenijim geometrijskim prepletima, koji inače nisu svojstveni *Kotorskoj klesarskoj radionici*.

Stoga smatram da pilastar treba datirati u nešto kasnije razdoblje i povezati ga sa slojem skulpture čiji su nam se oskudni tragovi sačuvali u obliku jednog mramornog pluteja i pilastra otkrivenih u franjevačkom samostanu u Kotoru, te jednog ulomka spoliranog na pročelju crkvice Sv. Petra u Bijeloj. Skulptura je to koja se svojim čistim geometrijskim

ornamentalnim kompozicijama i potpunim nedostatkom vegetabilne komponente izdvaja od ostatka bokeljske predromaničke plastike, a može se povezati s dubrovačkim materijalom, konkretno s opremom crkve Sv. Petra Velikog u Dubrovniku.

Z. Čubrović pilastar uklapa u drugu fazu oltarne ograde u memoriji Sv. Tripuna, koju datira u drugu polovinu 9. stoljeća.

Bibliografija: I. PUŠIĆ, 1971., 47, sl. 21; Z. ČUBROVIĆ 2009., 61 i kat. jed. I. 21, 149-150; Z. ČUBROVIĆ, 2010., 225, sl. 11 i crt- 4 i 7.

C. 1b. Sv. Marija *Collegiata*

C. 1b. 01. ZABAT OLTARNE OGRADE

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 98 cm, visina 51 cm, debljina 9 cm, promjer luka 72 cm

Smještaj: izložen u sakristiji crkve Sv. Marije Collegiate

Okolnosti nalaza: ulomak je otkriven prilikom arheoloških istraživanja sakristije 1985./86. g., u zapadnom dijelu prostorije, u sloju šute iznad ranokršćanske piscine križnog oblika. Bio je uspravno postavljen između kasnijih novovjekovnih grobova. Inv. br. 75.

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Marije

Datacija, klesarska radionica: 10. stoljeće

Zabat pripada nižem tipu s manjom strminom stranica, koje su postavljene pod kutem od 90°, što je uobičajeno kod ranijih predromaničkih zabata. Klesan je od žućkastog vapnenca, mekanog i pogodnog za obradu, na čijoj su površini mjestimično vidljivi izraženi ostaci fosiliziranih školjaka. Navedeni kamen redovito su koristili klesari *Kotorske radionice*, ali susrećemo ga i kasnije, na dijelovima liturgijskih instalacija datiranih u 11. stoljeće, te onima iz romaničke katedrale Sv. Tripuna (kapiteli oltarne menze). Na donjim plohama obiju stopa zabata dobro su se sačuvali tragovi povezivanja sa stupićima koji su ga nosili: na desnoj stopi to je okrugla rupa za nasad klina koji se nalazio na kapitelu, dok je na lijevoj stopi, na mjestu gdje je ona prelomljena, vidljivo da je rupa pod pravim kutem skretala prema stražnjoj strani, te se u njoj sačuvao ostatak olova s otiskom četvrtastog klina, koje se dakle ulijevalo sa stražnje strane zabata da bi učvrstilo vezu s kapitelom. Zabat je naknadno doživio preinake zbog sekundarne upotrebe, kada je skraćen pri vrhu te mu je na stražjoj strani isklesan žlijeb nepoznate namjene. Pronađen je prelomljen po sredini na dva jednaka dijela.

Dekoracija duž gornjeg ruba sastoji se od pletenice, gusto isprepletene od dvije troprute trake bez očiju u čvorovima. Pletenica je s donje strane omeđena glatkom bordurom širine 1.5 cm, koja se s desne strane neuobičajeno nastavlja na bočnoj plohi zabata. Ista bordura nedostaje s gornje strane, uz sam rub zabata. Na lijevoj strani pletenica se spušta do donjeg ruba, dok se na desnoj prekida, a uz donji rub isklesana su dva samostalna čvora koji s donje strane uglato završavaju. Lučna traka ispunjena je također motivom troprute pletenice od dvije trake, ali oblikovane na sasvim drugačiji način: podsjeća na biljnu viticu koja se raspliće na svakom spoju gdje traka prolazi s donje strane. I ovdje nedostaje glatka bordura uz sam rub zabata. U središtu se nalaze dva pauna koja piju iz visoke posude, oblikovane poput troprute stabljike s volutama na obodu. Paunovima nedostaju glave, vide se tek dugi kljunovi; jednom nogom oslonjeni su na zemlju, a drugom pridržavaju posudu. Vratovi, tijela i repovi pokazuju sitne razlike u načinu ukrašavanja. Ovaj figuralni prikaz, shematiziran i sveden na puki simbol, dat je krajnje jednostavnim i reduciranim sredstvima, ali je ipak skladno uklopljen u skućeno trokutasto polje. Prilikom objave zabat je datiran u kraj 8. ili početak 9. stoljeća zajedno s većinom drugih pronađenih ulomaka.

Zabat pokazuje određene nedosljednosti i nepravilnosti u detaljima kompozicije i rasporeda motiva: u nedostatku glatkih bordura uz rubne dijelove zabata, na lučnoj traci koja je nejednakih dimenzija i na lijevoj strani je za 4 cm šira, te u pružanju gornje rubne pletenice na lijevom i desnom boku. One po mom mišljenju ukazuju na manje vještog klesara i na određenu dozu rustične improvizacije. Pletenica na luku pokazuje ipak dozu inventivnosti u načinu oblikovanja motiva, kombinirajući geometrijski preplet i biljnu viticu.

Reljef mi se čini blizak ulomcima iz Zavale u zaleđu Zahumlja (S. TIHIĆ – Đ. BASLER, 1957; M. VEGO, 1959.), posebno u krajnjoj rudimentarnosti prikaza ptićjih likova. Vrlo pojednostavljeno tretiranje ptićjih tijela uzdužnim ili poprečnim potezima, dugi šiljasti kljunovi i profilirani obrisi nožica koje su međusobno razdvojene i bez diferenciranih kandži pokazuju jednaku modelaciju na oba lokaliteta, kao i obrada guste troprute pletenice bez očiju koja na krajevima uglato završava. Skulptura Zavale u literaturi je raznoliko datirana, ali najsuvislije se o njoj izrazio M. Jurković, datirajući je u drugu polovinu 10. stoljeća i povezujući je s ostalom onodobnom produkcijom stonsko-dubrovačkog područja (M. JURKOVIĆ, 1987., 109-110).

Tu su naravno i bitne razlike između samog zabata i mramornog arhitrava kojeg sam pripisala *Klesarskoj radionici iz doba biskupa Ivana*, u prvom redu u materijalu od kojega su izrađeni, u nedostatku natpisa koji se nije nastavljao na luku te u načinu obrade motiva i duktusu dlijeta, koji govore o dvije različite radionice. Slijedom toga moguće je zaključiti da se radilo o dvije različite oltarne ograde, dijelom i zbog posve različitih okolnosti nalaza. S druge strane, prisutnost pletenice približno istih dimenzija uz gornji rub oba komada, te njezina neobična asimetričnost na krajevima zabata upućuju na pretpostavku da se klesar zabata možda nastojao uskladiti s arhitravom, ali mu to nije u potpunosti uspjelo. Obje pretpostavke ukazuju na mogućnost da se radilo o naknadnoj obnovi starije oltarne ograde i njezinog središnjeg prolaza, ili pak o dodavanju nove instalacije u postojeći interijer.

Bibliografija: M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 211-212., sl.40; J. MARTINOVIĆ, 1990.a, 24; I. PUŠIĆ, 2006., 39; M. ZORNIJA, kat. jed. 25, u: *Zagovori*, 2009., 106-107.

C. 1b. 02. ULOMCI PLOČE S NATPISOM „PRIORI“

Materijal: vapnenac

Dimenzije: 01. dužina 33 cm, visina 25 cm, debljina 8.5 cm, visina natpisne plohe 7 cm, visina slova 5 cm;

02. dužina 23.5 cm, visina 13.5 cm, debljina 8.5 cm;

03. dužina 33 cm, visina 16.5 cm, debljina 8.5 cm;

04. dužina 26 cm, visina 7 cm, debljina 8.5 cm;

05. dužina 27 cm, visina 20 cm, debljina 8.5 cm;

Smještaj: Lapidarij u crkvi Sv. Mihovila

Okolnosti nalaza: otkriveni 1986. godine prilikom radova na obnovi crkve, u nasipu nad svodovima sakristije i kapele sv. Ivana u sjevernom brodu Inv. br. 1, 3 i 5-8.

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Marije

Datacija, klesarska radionica: prva polovina 10. stoljeća

Radi se o ukupno 9 ulomaka ploče s istim ornamentom pletenice, od kojih prva tri dijela imaju sačuvane tragove natpisa što se protezao središnjim dijelom ploče, a bio je omeđen pletenicom satkanom od tri troprute trake. Sačuvan je lijevi početni dio koji ima cjelovito sačuvanu visinu ploče, natpisnog polja i samih slova, kao i suprotan donji desni ugao, ali dijelovi su međusobno nespojivi te nije moguće utvrditi originalnu dužinu ploče.

Na prvom ulomku sačuvan je početak natpisa s riječi *PRIORI.*, s tri strane oivičen tročlanom pletenicom. Slova su pravilna i ujednačena, a ističe se romboidno O ukrašeno malim trokutastim urezima na sva četiri ugla. Moguće je, dakle da je prva riječ bila napisana u dativu ili pak genitivu, tj. kao *priori* ili *prioris*.

Na drugom dijelu ploče, sastavljenom od četiri manja spojiva ulomka, slabo su sačuvani gornji dijelovi nekoliko slova. Na početku je gornja polovina slova S, dok se slijedeća dva nalaze pod ligaturom i mogu se pročitati kao CM, dakle *SCM*, što se može protumačiti kao *sepulcrum*. Slijedeća tri slova najvjerojatnije su *EGO*.

Treći ulomak sa osam slova djelomično sačuvanih u gornjem dijelu objavio je J. Martinović, koji taj dio natpisa čita kao: *(Ni)CKEFORO R/egnante ...?/*. Pomojem mišljenju čitanje nije ispravno, ali nismo u mogućnosti ponuditi nikakvu restituciju teksta.

Karakteristična slova su dakle romboidno O i A s prelomljenom hastom, a susrećemo ih na predromaničkim natpisima Boke od kasnog 8. (arhitrav iz iste crkve sa spomenom Iohannisa) sve do 11. stoljeća (natpis IACOBVS na ulomku danas izgubljene ploče s figurama apostola), pa nam paleografske osobine slova ne mogu puno pomoći pri dataciji spomenika. U tom pogledu puno nam je korisnija gusta i ošto klesana tročlana pletenica s malim trokutastim udubinama između traka, ponekad s tragovima svrdla. Takav ornament ne susrećemo u opusu identificiranih radionica 9. stoljeća u Boki, ali se javlja na gredi iz Sv. Mihovila u Stonu koju je M. Jurković pripisao prvotnoj opremi crkve s datacijom u prvu polovinu 10. stoljeća (M. JURKOVIĆ, 1986., 85-87), kako je to nedavno prvi uočio I. Basić. I po obliku slova te po njihovoj pravilnosti ova se dva spomenika mogu povezati, pa time prihvaćam Basićevu sugestiju i mijenjam prvotnu, iako vrlo oprezno izrečenu dataciju u 9. stoljeće koju sam iznijela u katalogu izložbe „*Zagovori svetome Tripunu*“ prilikom objave prvog ulomka. Spomenik dakle nagovještava analogije između bokeljskog i pelješkog materijala koje će se na nešto većem broju primjera ponoviti i u 11. stoljeću.

Pobliže određivanje datacije ovog reljefa značajno je i zbog spomena funkcije priora, koja se najvjerojatnije odnosi na gradskog priora, čiji prvi spomen u kotorskim ispravama datira iz 1124. godine. Bio bi to dakle njegov najraniji spomen u Kotoru, ali i jedan od prvih na području bizantske Dalmacije (uz splitskog Petra sa sarkofaga i zadarskog Andriju iz njegove oporuke 918.).

Što se tiče funkcije samog reljefa, prema rasporedu pletenice koja je sa svih strana omeđivala natpis te nešto većoj visini očito je da se nije radilo o arhitravu oltarne ograde, kako su ulomci dosada interpretirani. U tom smislu vrlo je važan dosad neobjavljeni ulomak na kojem se sačuvao kontrahirani oblik riječi *sepulcrum*. Na temelju ovih činjenica zaključujem da je ploča bila uzidana u zid u sklopu nadgrobnog spomenika nekog gradskog priora („*Priori(s)... sepulcrum*“) koji je u prvoj polovini 10. stoljeća dao izraditi nepoznati pojedinac („*ego...*“) u tadašnjoj crkvi Sv. Marije.

Bibliografija: M. ČANAK-MEDIĆ, 1989., 211 i 250, sl. 45; M. ZORNIJA, kat. jed. 27, u: *Zagovori*, 2009., 108; I. BASIĆ, 2011., 79, sl. 7; J. J. MARTINOVIĆ, natpis br. 2 i 4 (u tisku).

C. 1d. Franjevački samostan i crkva Sv. Klare

C. 1d. 01. PLUTEJ

Materijal: svijetlosivkasti mramor

Dimenzije: širina 70 cm, maksimalna sačuvanavisina 61 cm, debljina 10 cm

Smještaj: izložen u vanjskom lapidariju s južne strane crkve Sv. Mihovila

Okolnosti nalaza: otkriven je 1898. g. u franjevačkoj crkvi sv. Klare u Kotoru prilikom mijenjanja pločnika u crkvi. U sekundarnoj (zapravo tercijarnoj) funkciji služio je kao poklopnica jednog kasnijeg groba, s ukrašenom stranom okrenutom prema dolje.

Porijeklo: nekadašnji ženski benediktinski samostan u Kotoru (?)

Datacija, klesarska radionica: zadnja četvrtina 9. - 10. stoljeće

Jedan od rijetkih pluteja iz starog kotorskog Lapidarija s točnim podacima o okolnostima i mjestu nalaza, zahvaljujući škaljarskom učitelju Antunu Rossiju koji ga je objavio u Starohrvatskoj prosvjeti. Njegove originalne dimenzije su skraćene, a na desnom rubu (današnji položaj na zidu) je žlijeb širine 7 cm, naknadno uklesan radi nalijeganja ploče na grobnu konstrukciju. Na suprotnoj bočnoj plohi sačuvao se ostatak natpisa pisanog pravilnom kvadratnom kapitalom: *.../i/N MEMOR/iam/...*, što govori o prvotnoj funkciji ploče kao dijela počasnog natpisa na vijencu neke monumentalne antičke javne građevine. J. Martinović natpis datira u 1./2. st. n. e. i porijeklo mu traži među antičkim ostacima u Risnu.

Dekoracija se sastoji isključivo od geometrijskog prepleta izvedenog troprutim trakama. Središnji dio zauzimaju dvije dvostruke kružnice – one unutarnje su samostalne i nepovezane, dok su vanjske međusobno učvorene. Isprepletene su s dvostrukim dijagonalnim trakama koje se produžuju lijevo od kružnica tvoreći mrežu. Ukoliko pretpostavimo da je rub s antičkim natpisom bio okrenut prema dolje (kao što je to u

svojoj rekonstrukciji učinila Z. Čubrović) te istu mrežu rekonstuiramo i iznad kružnica, originalna visina pluteja bila bi 91 cm. Međutim, nakon pažljivijeg pregleda spomenika uočila sam slabo sačuvani trag otklesanog istaka koji se proteže sredinom desne bočne plohe, a svjedoči da je prvotna širina pluteja bila jednaka današnjoj, te da su kružnice bile usmjerena jedna iznad druge. I u tom slučaju procijenjena visina pluteja bila je slična, odnosno 92 cm.

Reljef odlikuje pravilan crtež, oštra modelacija troprute trake te jasno definirani i duboko klesani međuprostori (dubina klesanja 1.5 cm). Čvor je snažno i oštro, gotovo uglati povijen, s udubljenim okom u sredini. Takva složenija koncepcija geometrijskog prepleta koji prekriva čitavu površinu pluteja razlikuje se od jednostavnih, često dvoprutih učvorenih kružnica s dijagonalama kakve susrećemo na plastici prve polovine 9. st. isključivo na uskim površinama pilastara, vijenaca pluteja i lučnih traka ciborija. Ta činjenica otvara mogućnost nešto kasnije datacije ovog pluteja, kada klesari u potpunosti prihvaćaju geometrijsku komponentu te počinju varirati složenije kompozicije s kompliciranijim ispreplitanjem traka, što se na području hrvatske kneževine dešava u drugoj polovini 9. stoljeća s *Benediktinskom klesarskom radionicom*. Na komparativnom materijalu južne Dalmacije tu pojavu susrećemo tek u 10. stoljeću, a posebne analogije pruža nam plastika dubrovačke crkve Sv. Petra Velikog, koju je nedavno sustavno obradio Ž. Peković. Na plutejima i pilastima njezine oltarne ograde, ali i na ostalim litugijskim instalacijama susrećemo jednako duboko i ošto klesanje, pravilan crtež i prevlast geometrijskih kompozicija. Posebno je znakovita identična obrada oštro povijenih očiju na učvorenim kružnicama nekih pluteja i pilastara (Ž. PEKOVIĆ, 2010., sl. 100, 108, 110, 113).

Skulpturu Sv. Petra u Dubrovniku i prije njezine sustavne obrade M. Jurković je datirao uglavnom u raspon od sredine 10. do sredine 11. stoljeća (M. JURKOVIĆ, 1985., 190-191, 195-196) i povezao s drugim pelješkim slojem, dok je nekolicinu ulomaka pripisao ranijem razdoblju sredine ili druge polovine 9. stoljeća. Ž. Peković dataciju je suzio na kraj 10. stoljeća te je reljefe pripisao skupini dubrovačkih ranosrednjovjekovnih klesara (Ž. PEKOVIĆ, 2010., 234-240).

Dok Z. Čubrović smatra da plutej potječe iz katedralnog kompleksa te ga pripisuje prvotnoj oltarnoj ogradi u crkvi sv. Tripuna iz ranog 9. stoljeća, ovdje sam iznijela pretpostavku da je pripadao mjestu na kojem je i nađen, odnosno crkvi ženskog

benediktinskog samostana, koji se nekada nalazio na mjestu današnjeg franjevačkog (vidi poglavlje o lokalitetima).

Bibliografija: A. ROSSI, 1898., 62-63; I. STJEPČEVIĆ, 1938., 62 i bilj. 400-401, T. V-2 (reprint, 2003., 70 i bilj. 401-402); J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1951., 78-79, sl. 5; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1953., 104; I. OSTOJIĆ, 1964., 506-507; J. KOVAČEVIĆ, 1967., sl. 58; I. PUŠIĆ, 1971., 41, sl. 2; I. PUŠIĆ, 2006., 42-43, sl. 34; Z. ČUBROVIĆ, 2010., 230, crt. 8 i 10; J. J. MARTINOVIĆ, 2011., 85, natpis br. 63.

Materijal: nepoznat

Dimenzije: širina 23 cm, visina 36 cm, debljina 10 cm (prema I. Pušiću)

Smještaj: ulomak je izgubljen

Okolnosti nalaza: bio je uzidan u dvorištu franjevačkog samostana Sv. Klare u Kotoru.

Porijeklo: ženski benediktinski samostan u Kotoru (?)

Datacija, klesarska radionica: zadnja četvrtina 9. - 10. stoljeće

Ulomak je 1953. g. objavila J. Stojanović-Maksimović, dok je još bio uzidan negdje u dvorištu, vjerojatno onom stražnjem koje se proteže uz sjeverni gradski bedem. Godine 1971. I. Pušić donosi fotografiju slobodnostojećeg ulomka, koji se tada još čuvao u dvorištu. Nakon toga više se ne spominje u literaturi, a prilikom posjeta samostanu nisam ga uspjela pronaći niti u jednom od tri samostanska dvorišta. Vjerojatno je nestao prilikom raščišćavanja ruševina nakon potresa 1979. godine.

Ulomak predstavlja dio pilastra koji je bio ukrašen nizom dvostrukih troprutih kružnica od kojih su unutrašnje samostalne, a one vanjske čvorovima povezane jedna s drugom, ali i s rubnim, također troprutim trakama. Isprepletene su s dvije nasuprotno postavljene dijagonalne trake.

Kompozicija geometrijskog motiva, a posebno način klesanja i obrada detalja čvora srodni su onima na pluteju pronađenom također u Sv. Klari, te smatram da su pripadali istoj cjelini, moguće u crkvi prvog samostana benediktinki u gradu. Osim već iznesenih analogija s materijalom Sv. Petra u Dubrovniku u načinu klesanja i obrade detalja, skrećem pažnju na identičan motiv prisutan na pilastru pronađenom u nedavno istraženoj crkvi Sv. Ivana na Pustijerni, preliminarno datiranom u drugu polovinu 9. stoljeća (Ž. PEKOVIĆ, 2010., 188, sl. 173.1).

Bibliografija: J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1953., 104, sl.1; I. PUŠIĆ, 1971., 47, sl. 18.

C. 1e. Ulomci nepoznatog porijekla

C. 1e. 01. ULOMAK VIJENCA PLUTEJA (?)

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 14 cm, visina 14.5 cm, debljina 9.5 cm

Smještaj: Lapidarij u crkvi Sv. Mihovila u Kotoru

Okolnosti nalaza: nepoznate

Porijeklo: nepoznato. Ulomak možda potječe iz istraživanja crkve Sv. Marije Collegiate, sudeći prema tragovima stare signature K 33 na bočnoj strani ulomka, ili je bio u zbirci Katedrale prije potresa 1979. g. (usmeni podatak Z. Čubrović)

Datacija, klesarska radionica: 10. stoljeće

Ulomak predstavlja dio pluteja ukrašenog prepletom dvije troprute trake u obliku osmica. Prema distribuciji motiva na plohi i prema debljini fragmenta zaključujem da se radi o dijelu gornjeg vijenca pluteja.

Ornament osmica ne susrećemo u repertoaru motiva *Kotorske klesarske radionice*, niti uopće u korpusu predromaničke skulpture Boke. Najbliže analogije u južnoj Dalmaciji pronalazimo u Dubrovniku, na dva fragmenta u crkvi Sv. Petra i na jednom nadvratniku iz Pustijerne (R. MENALO, 2003., sl. 36, 40 i 69; Ž. PEKOVIĆ, 2010., 132, sl. 106 i 107, sl. 160-1.), te na ulomku ciborija u Sv. Mihovilu u Stonu (M. JURKOVIĆ, 1983., sl. 24). Južnije se nalazi na jednoj gredi iz Starog Bara, te na oltarnoj ogradi bazilike u Martinićima pored Duklje (I. PUŠIĆ, 2006., sl. 67, 79 i 80). Iako je taj motiv prisutan u Istri i Dalmaciji već u ranom 9. stoljeću, u južnoj Dalmaciji ga, na temelju navedenih analogija, ne možemo datirati prije 10. stoljeća. To je očito razdoblje kada i u bokeljsku predromaničku skulpturu jače prodire geometrijska komponenta s većom raznolikošću i zastupljenošću apstraktnih geometrijskih motiva.

Bibliografija: neobjavljen

C. 12. BIJELA –SV. PETAR

C. 12. 01. GREDA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 59 cm, visina 25 cm, debljina 15-16 cm

Smještaj: uzidana na pročelju crkve Sv. Petra u Bijeloj, uz sam desni rub kao ugaoni kamen

Okolnosti nalaza: uzidan na navedenom mjestu vjerojatno već u 17. stoljeću

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Petra na mjestu današnje

Datacija, klesarska radionica: zadnja četvrtina 9. - 10. stoljeće

Zbog mjesta na kojem je ova greda, odnosno kameni blok uzidan poznata nam je njegova debljina. Moguće je da se radi o vijencu pluteja, iako njegova debljina prelazi sve poznate primjere takvih vijenaca, koji u ostalim slučajevima iznose maksimalno 12-13 cm. Ovaj je komad čini se cjelovito sačuvan, jer se na lijevom kraju nazire završetak troprute trake, te nedostaje tek lijeva rubna traka koja je vjerojatno skrivena žbukom.

Prednja ploha reljefa ispunjena je isključivo geometrijskim ornamentom – dijagonalno isprepletenom troprutom trakom koja se na sva četiri ugla oblikuje u petlju ili „perec“. Ti su pereci s desne strane povezani čvorom, dok s lijeve nisu. Taj jedini čvor bez oka tijesno je spleten i oštro, uglato modeliran, a mali romboidni prostori među trakama vrlo su duboko klesani. Ovakva izvedba strogo geometrijskog motiva, koji inače nisu učestali na ranosrednjovjekovnoj plastici Boke, umnogome posjeća na nekolicinu reljefa iz Kotora koje sam pripisala 10. stoljeću, a osobito na pilastar iz katedralnog kompleksa (C. 1a. 01.), te sam i za ovaj reljef sklona istoj dataciji.

Bibliografija: A. MILOŠEVIĆ, 1920., 194; P. ŠEROVIĆ, 1924/25., 152.

D. SKULPTURA 11. STOLJEĆA

D. 1. KOTOR

D. 1a. Katedralni kompleks

D. 1a. 01. DIO PLUTEJA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 81 cm, visina 29 cm, debljina 14 cm, visina stražnje strane 9 cm

Smještaj: katedrala sv. Tripuna, izloženna zidu stubišta prema Moćniku

Okolnosti nalaza: nepoznate. Prema I. Stjepčeviću ulomak se nalazio u katedrali i prije austrijske obnove. (na popisu don Gracija Brajkovića pod br. 4.)

Porijeklo: katedralni kompleks

Datacija, klesarska radionica: druga polovina 11. stoljeća

Ulomak jenaknadno korišten kao spolija u funkciji nekog arhitektonskog elementa, možda okvira prozora, o čemu svjedoče koso zasječene bočne stranice te rupe za željezne šipke, po tri na stražnjoj i bočnoj strani. Prvi puta spominje ga Mihovil Abramić, datirajući ga u 8. stoljeće i pribrajajući reljefima bizantskog utjecaja, prvenstveno zbog nedostatka pleternog ukrasa, s čime se slaže i Ljubo Karaman. Isti argumenti poslužili su J. Maksimović da plutej datira u 11. stoljeće, što smatram ipak uvjerljivijom datacijom.

Ornamentalni uzorci ovdje gube strogu geometriziranost predromaničkog izraza, iako je još uvijek prisutna plošnost i plitkoća reljefa. Dva pauna što piju iz istog kantarosa anatomske su uvjerljiviji i prirodniji, a svaki dio njihova tijela zasebno je skulptorski tretiran: vitke noge, krila s paralelnim linijama, kruna na malenoj glavici i rep s karakterističnim očima što se širi i uzdiže u lepezu. Fino zaobljena biljna vitica što ukrašava desni dio pluteja više nema troprutu podjelu, već se slobodno izvija u obliku lire potpuno se udaljavajući od predromaničkih primjera. Isto se može reći i za usku sinusoidalnu viticu što flankira gornji rub. Navedene motive dijeli traka s romboidnim i cik-cak motivom što razdvaja konstruktivne dijelove pluteja – gornji vijenac s paunovima

i pilastar, koji su klesani u jednom dijelu sa samom pločom pluteja, ali više nisu reljefno istaknuti kao što je to slučaj kod ranijih predromaničkih primjera.

Sve navedene stilske odlike reljefa odaju duh nadolazeće ranoromaničke umjetnosti te pozivaju na usporedbu s onodobnim spomenicima sjevernijih dalmatinskih gradova, posebno Zadra i Splita.

Bibliografija: M. ABRAMIĆ, 1932., 330; I. STJEPČEVIĆ, 1938., 4, tabla V-2; LJ. KARAMAN, 1941./1942., 93-94; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1951., 72-73; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1953., 105; I. PUŠIĆ, 1971., 43, sl. 6; I. PUŠIĆ, 2006., 43-44.; Z. ČUBROVIĆ 2009., 61-62 i kat. jed. I. 39, 185-186; M. ZORNIJA, kat. jed. 34, u: *Zagovori*, 2009., 111.

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dužina 67 cm, visina 83 cm, debljina 8.5 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: plutej je otkriven 1982. godine u arheološkim istraživanjima crkve sv. Pavla iz 1263. g., koja se nalazi u blizini Katedrale s njezine sjeveroistočne strane. Nađen je u podu u funkciji nadgrobne ploče jednog kasnijeg groba, okrenut naopako. Spomenuti grob je imao središnji položaj u crkvi, te se pretpostavlja da je u njemu sve do početka 19. stoljeća bila sahranjena blažena Ozana Kotorska, lokalna dominikanska svetica koja je djelovala u samostanu uz crkvu (Z. Čubrović, 2009., 122).

Porijeklo: memorija Sv. Tripuna (?)

Datacija, klesarska radionica: 11. stoljeće

Plutej se sastoji od sedam izlomljenih dijelova koji su spojeni u cjelinu 2009. g. za potrebe izložbe „*Zagovori svetome Tripunu*“. Pripada tipu monolitnih pluteja, kod kojih su gornji vijenac i pilastar, reljefno istaknuti a danas stanjeni i radirane dekoracije, klesani u jednom komadu sa samom pločom pluteja. Tri bočne stranice na sebi imaju žljebove (od kojih je onaj na desnoj strani vjerojatno originalan), koje Z. Čubrović povezuje sa sekundarnom funkcijom ploče kao poklopca neke posude. U istu svrhu služila bi i tri udubljenja s tragovima željeznih klinova sačuvana na gornjoj plohi. Prema autorici plutej je zajedno s pilastrom i zabatom bio dijelom mlađe oltarne pregrade u memoriji Sv. Tripuna, koju datira u drugu polovinu 9. stoljeća.

Na sačuvanom dijelu pluteja četiri su ukrasna polja: s lijeve strane otklesanog pilastra vidi se desni završetak standardne troprute biljne vitice s trolistima i cvjetnim završecima, a s desne novi, slobodnije i voluminoznije klesani likovi heraldički postavljenih grifona, ptica čiji su vratovi povezani girlandom te razgranato stablo života sa srcolikim plodovima i ptičicama što ih ključaju u podnožju, uokvireno bisernim nizom. Dok je motiv s lijeve strane još uvijek oblikovan u tradiciji klasične pletarne skulpture, oštarih bridova i stroge geometrijske stilizacije, desna strana pokazuje novi tretman motiva, s

naglašenijim osjećajem za volumen i finim zaobljenim potezima dlijeta. I novi repertoar motiva koji potječe s orijentalnih tkanina, fantastične životinje i motiv niza bisera upućuju na polagani prijelaz prema ranoromaničkoj estetici, pa plutej treba datirati u 11. stoljeće.

Bibliografija: T. KOPRIVICA, 2001., 77-98; Z. ČUBROVIĆ 2009., 34-37, 54 i kat. jed. I. 8, 121-123; Z. ČUBROVIĆ, kat. jed. 31, u: *Zagovori*, 2009., 110; Z. ČUBROVIĆ, 2010., 222-225, sl. 7 i 9, crt. 2 i 7; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 36-39, sl. 33.

D. 1a. 03. ULOMAK PILASTRA

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: širina 17 cm, visina 49 cm, debljina 13 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: vjerojatno pronađen u austrijskoj obnovi katedrale. Početkom 20. st. zajedno s još tri ulomka uzidan u južni ogradni zid Biskupije iznad vrata koja se nalaze nasuprot sjevernog ulaza u Katedralu.

Porijeklo: memorija Sv. Tripuna (?)

Datacija, klesarska radionica: 11. stoljeće

Pilastar je 1971. g. objavio I. Pušić dok je još bio uzidan u ogradni zid Biskupije. Prilikom radova 1999. g. izvađen je i pohranjen u privremenom depou Katedrale. Sačuvana je gornja polovina pilastra i na njegovoj lijevoj bočnoj plohi utor za pričvršćivanje pluteja dim. 33 x 5 i dubine 2.5 cm. Desna ploha je ravna, po čemu se daje zaključiti da je pilastar stajao uz lijevi bok prolaza oltarne ograde. Prema Z. Čubrović pripadao je drugoj fazi opreme memorije Sv. Tripuna i datiran je u drugu polovinu 9. stoljeća.

Dekoratивно polje omeđeno je glatkom rubnom trakom, a na njemu se povija tropruta sinusoidalna biljna vitica čiji izdanci formiraju kružnice. Izdanak što završava trolisnim cvijetom kombiniran je sa četveročlanom virovitom rozetom u središtu kružnice te se izmjenjuje s likom ptice koja kljuca zrno u donjoj kružnici. Iako je površinska epiderma reljefa oštećena, naziru se vrat i rep ukrašeni motivom riblje kosti i tijelo sa sitnim zaobljenim perjem, usporedivi s obradom ptičjih tijela na pluteju i zabatu što su pripadali istoj cjelini. Njihova karakteristična poza, s uspravnim tijelom i vratom okrenutim na suprotnu stranu tipična je za ptičje prikaze na reljefima 11. stoljeća iz Splita, Zadra i Osora, ali i sa suprotne obale Jadrana, na keramičkim ulomcima fasadne skulpture iz Pompoze i okolice Ravenne (N. JAKŠIĆ, 2006., str. 17-39). Još jedan znakoviti detalj predstavljaju romboidni pupoljci što izbijaju iz mjesta grananja vitice uz njezin vanjski rub. Njihova površina nije izdubljena kao što je to na primjerima 9. stoljeća, već je puna i s uzdignutim bridom po sredini, a na isti način isklesan je i središnji dio trolista na

pilastru te na srodnom pluteju. Taj specifičan detalj susrećemo i na zrelijoj predromaničkoj skulpturi Dubrovnika, posebno na reljefima iz Sv. Petra Velikog koji se datiraju na sam kraj 10. stoljeća (Ž. PEKOVIĆ, 2010., 234-240).

Na vrhu pilastra iz vitice izrasta profilirani križ čije haste završavaju voluticama. Ovaj učestali motiv susrećemo na bokeljskom materijalu još od kraja 8. stoljeća u djelima *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana* te svjedoči o dugom kontinuitetu lokalne klesarske produkcije u gradu, koja se inspirira stoljetnim motivima prisutnima na liturgijskim instalacijama onodobnih crkava, ali u detaljima pokazuje i osjetljivost prema novim stilskim strujanjima prisutnima na jadranskoj skulpturi 11. stoljeća.

Bibliografija: I. PUŠIĆ, 1971., 47, sl. 21; Z. ČUBROVIĆ 2009., 34-37, 54 i kat. jed. I. 9, 124-125; Z. ČUBROVIĆ, kat. jed. 33, u: *Zagovori*, 2009., 110-111; Z. ČUBROVIĆ, 2010., 225, sl. 10 i 12, crt. 2 i 7; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 36-39, sl. 34.

D. 1a. 04. ULOMCI ZABATA OLTARNE OGRADE

Materijal: žućkasti vapnenac

Dimenzije: dimenzije rekonstruiranog zabata prema Z. Čubrović: širina 87 cm, visina 87 cm, debljina 10. 5 cm, promjer luka 66 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: Središnji ulomak: otkriven 1979. g. nakon potresa u potkrovlju palače Buća (zgrada br. 322-323) u Kotoru.

Ulomak tijela lijevog pauna: u arheološkim istraživanjima Katedrale 1988. g., u šutu ispod trijema pred crkvom, za koji se pretpostavlja da potječe iz austrijske restauracije katedrale.

Desni ulomak: u arhitektonskim istraživanjima Katedrale, u šutu iznad svoda sjevernog broda koji je pregrađen početkom 20. st. za austrijske restauracije.

Lijevi ulomak: nalazio se u starom Lapidariju, zajedno s lijevom stopom s kojom se direktno spajao, a koja je u međuvremenu izgubljena. (na popisu don Gracija Brajkovića pod br. 10.)

Porijeklo: memorija Sv. Tripuna (?)

Datacija, klesarska radionica: 11. stoljeće

Ulomke je povezala i zabat rekonstruirala Z. Čubrović, a za potrebe izložbe „*Zagovori svetome Tripunu*“ 2009. godine ulomci su i fizički spojeni.

Pripada tipu predromaničkih zabata strmijih stranica, koje su postavljene pod kutem od 60°. Rubni pojas omeđen je nizom profiliranih kuka okrenutih prema vrhu zabata i odijeljenih istaknutom glatkim bordurom od središnjeg polja, kao i lučna traka s troprutom pletenicom bez očiju u središima čvora. Središnji motiv slijedi uobičajenu euharistijsku simboliku tipičnu za južnodalmatinske predromaničke reljefe – dvije ptice uz kalež, s tom razlikom što se ne radi o kantarusu već o visokoj bikoničnoj posudi sa širokim podnožjem i voluticama na obodu, ukrašenoj motivom tordiranog užeta po rubovima. Iz nje se paunovi hrane zaobljenim kruščićem što viri iz vrha posude. Tek klesarska obrada elegantnih i minuciozno obrađenih paunova odaje nam da se radi o reljefu 11. stoljeća, koji naglašava i zaobljava volumen ptičjih tijela, nastojeći podražavati

prirodne oblike okruglastog perja, vrat i rep motiva riblje kosti te glavicu s krijestom na vrhu.

Identičnu modelaciju ptičjih tijela susrećemo na pluteju iz Sv. Pavla i na pilastru iz ogradnog zida Biskupije, koji su bez sumnje pripadali istoj cjelini. Prema autorici Z. Čubrović zajedno su tvorili oltarnu ogradu mlađe faze u crkvi Sv. Tripuna. U prilog toj pretpostavci ide i relativno mali promjer luka zabata od 66 cm koji više odgovara skučenom prostoru memorije negoli interijeru pretpostavljene katedralne crkve.

Bibliografija: I. PUŠIĆ, 1971., 45-46, sl. 10; Z. ČUBROVIĆ 2009., 32-34 i kat. jed. I. 7, 118-120; Z. ČUBROVIĆ, kat. jed. 32, u: *Zagovori*, 2009., 110; Z. ČUBROVIĆ, 2010., 220-225, sl. 1-6 i 8, crt. 1 i 7; M. ČANAK-MEDIĆ, Z. ČUBROVIĆ, 2010., 36-39, sl. 32 i 36.

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 41 cm, visina 21.5 cm, debljina 8.5 cm

Smještaj: Lapidarij u crkvi Sv. Mihovila u Kotoru

Okolnosti nalaza: vjerojatno pronađen u austrijskoj obnovi katedrale 1897.-1907.g.

Porijeklo: katedralni kompleks. Prema informaciji J. Martinovića, nalazi se u starom Lapidariju od 1906. g. (na popisu don Gracija Brajkovića pod br. 21.)

Datacija, klesarska radionica: kraj 11./početak 12. stoljeća

Greda nema na svojim bočnim stranama nikakve utore niti istake, pa nije moguće točno utvrditi o kojem se dijelu liturgijske instalacije radi. Dosada je bila posve nezapažena i neobjavljena.

Na gredi je visokom razinom klesarske izvedbe te oštrim i urednim duktusom isklesan motiv razlistane troprute biljne vitice s malim trolatičnim cvjetićem/listićem u središtu. Duž vitice cijelom dužinom s obje strane izrastaju mali listići s karakteristično udubljenim oštrim bridom po sredini. Mjesto gdje iz nje izrasta krupniji trolist naglašeno je finom lisnatom cezurom, odnosno dvostrukim polukružnim završetkom.

Ovaj dekorativni motiv pokazuje veliku sličnost sa srodno stiliziranom biljnom ornamentikom kakva je krasila mlađe spomenike drugog pelješkog sloja, primjerice portal Sv. Kuzme i Damjana (danas Sv. Bartula) u Dubrovniku, ali najbližnji joj je jedan od nadvratnika ili natprozornika crkve Sv. Mihajla u Stonu (M. JURKOVIĆ, 1983., 174, kat. br. 21, sl. 29; Ž. PEKOVIĆ, 2010., 194, sl. 181/5.). Greda svojom nešto slobodnijom modelacijom vitice te ponovnim revaloriziranjem pozadinske plohe i napuštanjem kompleksa *horror-vacui* svjedoči o vrlo vještom i uhodanom majstoru čiji nas duktus i način izvedbe motiva upozoravaju da smo već sasvim blizu romaničkog stilske govora, s mogućom datacijom u kraj 11. ili početak 12. stoljeća.

Bibliografija: neobjavljen

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 24 cm, visina 27 cm, debljina nepoznata (prema J. Stojanović-Maksimović, 1951.)

Smještaj: izgubljeno

Okolnosti nalaza: vjerojatno pronađen u austrijskoj obnovi Katedrale 1897.-1907.

Porijeklo: katedralni kompleks (na popisu don Gracija Brajkovića pod br. 33.)

Datacija, klesarska radionica: sredina ili druga polovina 11. stoljeća

Reljef je prva objavila i višekratno o njemu pisala Maksimović, koja već 1971. navodi da je zagubljen. Stara zbirka kotorskog Lapidarija tada se nalazila u Pomorskom muzeju, a fragment je među ostalima bio izložen na terasi Muzeja odakle je nestao.

Prema dostupnim fotografijama u literaturi, reljef nije bio znatnije debljine, pa treba isključiti mogućnost da se radilo o nadvratniku ili arhitravu oltarne ograde. Kao dio nekakve veće kompozicije ili friza, na ulomku su u plitkom reljefu bila prikazana dva ljudska lika. Lijevome nedostaje desni dio tijela, a desnome lijeva ruka. Svaki je smješten pod svojom arkadom ukrašenom motivom tordiranog užeta. Stupić je bio ispunjen istim motivom, bez vidljive kapitelne zone. U međuprostoru iznad lukova je rozeta s tri šiljaste izdubljene laticice. Likovi su odjeveni u duge zvonolike haljine preko kojih je prebačen palij s urezanim križićima. Odore likova ukrašene su valovitim, odnosno uzdužnim paralelnim linijama. Glave s aureolama oblikovane su na identičan način, s kratkom bradom i kosom izvedenom linearnim potezima. Na licu se ističu velike bademaste oči te uski izduženi nos.

Impostacija oba lika je jednaka. Strogo su frontalno prikazani, desna ruka im je savijena u laktu u gesti blagoslova s tri podignuta prsta, dok je lijeva uzdignuta da bi pokazala pločicu ili svitak s imenom lika, što je vrlo zgodno riješena legenda koja prikazane likove identificira kao apostole. Sačuvala se tek ona koja je pripadala lijevome apostolu, s natpisom u kapitali: *IAC / OBVS*. Od karakterističnih slova ističe se romboidno O te A s prelomljenom srednjom hastom.

Maksimović prepostavlja da se radi o dijelu većeg friza sa svih 12 apostola, uspoređujući ga sa splitskim i zadarskim reljefima 11. stoljeća, ali ga ipak datira u 12. ili čak 13. st. Naknadno je dataciju suzila na 12. stoljeće. Kovačević i crnogorski autori Pušić i Mijović zalagali su se za raniju dataciju u 9. stoljeće na temelju romboidnog slova O. Tek u novije vrijeme ponovno prevladava teorija o kasnijoj dataciji reljefa, u prvom redu na temelju usporedbe s plutejima iz zadarske Sv. Nediljice, ali i s fragmentiranim ulomkom glave iz Sv. Mihovila u Stonu (I. PUŠIĆ, 2006., 47.).

Reljef je vrlo teško pouzdano datirati na temelju stare fotografije. Način tretiranja ljudskog lika zaista je vrlo srodan zadarskim reljefima, iako je nešto rustičnije klesan. Prof. Petricioli, koji je 1960. reljef datirao u 11. stoljeće, naknadno je izrazio sumnju u kasniju dataciju reljefa (I. PETRICIOLI, 1990., 56) te likove uspoređuje s figurom na ulomku ciborija iz Komolca, hipotetično iznoseći mišljenje da bi i ovaj reljef možda spadao u grupu vezanu uz kotorsku arkadu s lavovima. Ovdje bih kao najbližu analogiju ipak istakla reljef glave s krunom iz Sv. Mihajla u Stonu iz 11. stoljeća, koji pokazuje vrlo srodnu obradu krupnih bademasatih očiju i malog ali izduženog nosa voluminozno istaknutog na licu.

Bibliografija: J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1951., 79-80. sl. 6; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1953., 107; J. KOVAČEVIĆ, 1956., 6-7, sl. 6; I. PETRICIOLI, 1960., 65; J. MAKSIMOVIĆ, 1965/66., 40; J. KOVAČEVIĆ, 1967., 330, 369, sk. 35; J. MAKSIMOVIĆ, 1971., 36, sl. 37; I. PUŠIĆ, 1971., 48, sl. 23; P. MIJOVIĆ, 1980., 120; R. MIHALJČIĆ – L. STEINDORFF, 1982., 93, Nr. 144; I. PETRICIOLI, 1990., 56; I. PUŠIĆ, 2006., 47, sl. 41; J. J. MARTINOVIĆ, natpis br. 14 (u tisku).

D. 1e. Ulomci nepoznatog porijekla

D. 1e. 01. ULOMAK ARHITRAVA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 25 cm, visina 21cm, debljina 10.5 cm

Smještaj: Lapidarij u crkvi Sv. Mihovila u Kotoru

Okolnosti nalaza: nepoznate

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: druga polovina 10. – prva polovina 11. stoljeća

Arhitrav je ukrašen dvostrukim nizom troprutih šiljastih arkadica povezanih u donjem dijelu, između kojih se nalaze oštro prelomljene troprute trake. Svaki je pojas skošen i reljefno istaknut prema gore. Gornja ploha je odlomljena, što znači da je arhitrav originalno imao i treću zonu.

Identičan niz šiljastih arkadica gotovo je zaštitni znak tzv. drugog pelješkog sloja što ga je M. Jurković identificirao na pelješkom i dubrovačkom materijalu i datirao od sredine 10. do sredine 11. stoljeća. Tako se on u nekoliko navrata javlja na materijalu iz Sv. Petra u Dubrovniku, na zabatu iz Župe Dubrovačke, a najbližu analogiju nalazimo mu na gornjem dijelu oltarne ograde iz crkve u Janjini, što je uočila već J. Maksimović. Budući da je ovaj ulomak po dimenzijama gotovo identičan pelješkom arhitravu te mu originalna visina nije sačuvana, i na njemu možemo pretpostaviti gornju zonu koja je sadržavala kuke, a možda i natpis.

Bibliografija: J. MAKSIMOVIĆ, 1965./66., 38; J. MAKSIMOVIĆ, 1971., 29-30, sl. 7.

D. 7. TIVAT

D. 7.b. Đurđevo brdo

D. 7b. 01. NADV RATNIK

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 101 cm, visina 20 cm, vidljiva debljina 6 cm, u gornjem pojasu 8 cm; visina slova 4.5-5.5 cm

Smještaj: uzidan na pročelju crkvice Sv. Srđa iznad naselja Đurđevo brdo, iznad portala

Okolnosti nalaza: nepoznate. Ulomak je vjerojatno od gradnje crkve uzidan na navedenom mjestu.

Porijeklo: predromaničak crkva Sv. Srđa, Nikole i Dimitrija

Datacija, klesarska radionica: sredina 11. stoljeća

Natpis prvi spominje Đorđe Stratimirović 1895. godine, a na njega mu je ukazao Mladen Crnogorčević. Ime donatora tom je prilikom pročitano kao *Albulinus*, a kao takvo uvrstio ga je i Konstantin Jireček u svoj popis romanskih imena u Dalmaciji (K. JIREČEK, 1962., 143). Drugo čitanje donosi Petar Šerović, njega prihvaća i Kovačević u nekoliko navrata, pa se kao *Albelinus* navodi i u kasnijoj literaturi sve do danas.

Natpis je vrlo čitljiv i uredan, ispisan u tri pravilna i ujednačena reda te je vrlo dobro sačuvan, pa pomalo začuđuje činjenica da je ime donatora bilo dvaput krivo pročitano. Gornji red istaknut je za 2 cm od ostatka plohe, dok donja dva reda na sredini dijeli križ izrazito trapezasto proširenih krajeva. Iako debljina kamena nije poznata jer je on danas u sekundarnoj funkciji uzidan iznad portala u zidnu masu, očito se radi o nadvratniku portala starije crkve koja je, prema natpisu, bila posvećena svetom Srđu, Nikoli i Dimitriju kao privatna zadužbina. Titular recentne novovjekovne crkve, koja je služila kao župna za naselje Đurđevo brdo, ponavlja ime prvog starog patrona, što je pouzdana potvrda da se stara crkva nalazila na mjestu ili u neposrednoj blizini današnje.

Natpis glasi:

*EGO ALBO LI NVS' DIA(conv)S' FILIO BERGOLINI FR(atr)Iq(ue):MEI
EDIFICAVIM: hOC TEM PLVM AD hONOREM
SCI SERGI ET SCI NICO LA'I ET SCI DIMITRI:*

*† Ja Albolinus đakon sin Bergolinija i moja braća
sagradismo ovaj hram u čast
svetoga Srđa, svetoga Nikole i svetoga Dimitrija*

Natpis obiluje ligaturama, kontrakcijama i suspenzijama, posebno prvi istaknuti red gdje su navedeni donatori – sinovi Bergolinija. Što se tiče datacije, J. Kovačević je iznio tri različita mišljenja: sredina 9. stoljeća (najprihvaćenije u literaturi), druga polovina 9. te 11. stoljeće. Prve čvršće argumente za 11. stoljeće donosi nedavno Jovan Martinović: on upozorava na sličnost s natpisom Ljubomira tepčije iz Kaštel Starog. Iako oba pokazuju neke općenite sličnosti tipične za epigrafiku 11. stoljeća, ovdje donosim njegovu mnogo bližu analogiju koja do sada nije uočena, a radi se o nadgrobnom natpisu prvog dubrovačkog nadbiskupa Vitalisa, koji je sačuvan u pločniku unutar mlađeg benediktinskog klaustra na Lokrumu, a može se točno datirati u sredinu 11. stoljeća prema poznatim popisima dubrovačkih nadbiskupa. Oba natpisa imaju posve identične epigrafske karakteristike: na isti način oblikovana uncijalna slova *h* i *q*, uglato *C*, zatim *R* s dijagonalnom hastom pomalo izvijenom prema vani na dnu slova. Slovo *I* je često manje od ostalih i umetnuto je unutar susjednog slova *L*. Karakteristična su i kraćenja u obliku dvostrukih ili višestrukih točki i oštih ureza. Natpisi su u tolikoj mjeri međusobno usporedivi da se može čak pretpostaviti da ih je klesala ista ruka.

Treba skrenuti pažnju i na očite gramatičke nepravilnosti u tekstu – *filio* umjesto *filius* te *fratri* umjesto *fratres*, koje ne proizlaze samo iz uznapređovalog vulgarnog latiniteta. Prema mišljenju Milenka Lončara, kojega sam konzultirala u vezi ovog natpisa, ovdje se već radi o samim počecima romanskog jezika, i to u obliku tzv. novog nominativa, odnosno jedinstvenog padeža koji će u konačnici dovesti do talijanske riječi *figlio*. Ta je pojava pak posve u skladu s italiskim porijeklom donatora i njegovog oca.

Bibliografija: Đ. STRATIMIROVIĆ, 1895., 25; P. ŠEROVIĆ, 1938., 41; J. KOVAČEVIĆ, 1955., 122-123; ISTI, 1956., 8-9; ISTI, 1967., 328, sk. 36; ISTI, 1971., 47; R. MIHALJČIĆ – L. STEINDORFF, 1982., 90, Nr. 138; B. ŠEKULARAC, 1994.; VUJIČIĆ, 2007., 51; J. MARTINOVIĆ, natpis br. 39 (u tisku).

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 50 cm, visina 23 cm, debljina nepoznata

Smještaj: uzidana na pročelju crkvice Sv. Srđa, odmah iznad nadvratnika

Okolnosti nalaza: nepoznate. Ulomak je vjerojatno od gradnje crkve uzidan na navedenom mjestu.

Porijeklo: predromaničkacrkva Sv. Srđa, Nikole i Dimitrija

Datacija, klesarska radionica: sredina 11. stoljeće

J. Kovačević prilikom objave natpisa donosi crtež ove ploče te smatra da bi i ona mogla biti predromaničkog porijekla. U centru se nalazi grčki križ jednakih profiliranih krakova s rozetom od četiri latice u sredini, isklesan unutar romboidnog udubljenja. Ploča je sa strane omeđena dvama urezanim krnjim trokutima koji nalikuju na antičke *tabulae ansatae*. Međuprostori su ispunjeni sa četiri duboka kružna udubljenja koja stvaraju jaki kontrast svjetla i sjene, tako da se dobija dojam da se radi o prošupljenoj tranzeni.

Bibliografija: J. KOVAČEVIĆ, 1956., 8-9; ISTI, 1971., 47.

D. 8. BOGDAŠIĆI – SV. PETAR

D. 8. 01. NATPISNA PLOČA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 40 cm, visina 27.5 cm, visina slova u 1. i 4. redu 4-4.5 cm, u 2. i 3. redu do 5 cm.

Smještaj: uzidana na unutrašnjem južnom zidu crkve, oko 1.5 m zapadno od južne kapele

Okolnosti nalaza: u 17. i 18. stoljeću natpis se nalazio u popločanju jedne od kapela u crkvi, a već je krajem 19. st. bio uzidan na današnje mjesto

Porijeklo: klaustar benediktinskog samostana Sv. Petra *de Gradez* koji se nalazio na mjestu današnje crkve

Datacija, klesarska radionica: posljednja četvrtina ili kraj 11. stoljeća

Natpisna ploča najvjerojatnije je prvotno bila uzidana u zid novoizgrađenog klaustara benediktinskog samostana Sv. Petra na Gradcu (današnji Donji Bogdašići), kojeg je sagradio dotični majstor Regolus. Natpis je isklesan finim i ukrašenim izduženim kapitalnim slovima, osim dva minuskulna N na početku, te glasi:

*†IN NOMINE XPI ○
CLAV STRVM IS
TVM CO(n)STRVXIT
REGOLVSV MAGISTRV(m)*

Prvi red s invokacijom započinje na uobičajen način malim latinskim križem te završava kružićem koji je od svih autora koji su dosad citirali natpis pogrešno tumačen kao slovo O, iako se ono na ostalim mjestima redovito piše drugačije i izduženo. Na tri mjesta prisutna su kraćenja riječi: iznad Kristovog imena (XPI), iznad CO kojim je pokraćeno slovo N u trećem redu te na kraju riječi MAGISTRV(m), gdje su kraticom označena

posljednja tri slova kojom se krati M na kraju riječi. Dosada nije uočeno ni slovo T ligaturom povezanos R, već se natpis čitao bez njega. Dodatno slovo V nakon majstorova imena vjerojatno je klesarska pogreška.

Natpis prvi put spominje Crnogorčević 1893. godine netočno ga citirajući. F. Radić donosi gotovo u potpunosti ispravno čitanje L. Jelića, upozoravajući na postojanje benediktinskog samostana prije nego što je pripao Miholjskom zboru, odnosno metohiji pravoslavnog manastira Sv. Mihajla na Prevlaci u 13. stoljeću. J. Kovačević natpis datira u 11. stoljeće, ne navodeći za to argumenata niti analogija, ali je njegova datacija u literaturi uglavnom prihvaćena, osim što ga I. Ostojić i B. Šekularac datiraju u 13. stoljeće. Najopširnije podatke o natpisu i povijesti ove sakralne građevine, koja je nakon benediktinskog samostana od 13. do 15. stoljeća bila u rukama pravoslavne crkve da bi je u 15. stoljeću Mlečani vratili katolicima, piše Miloš Milošević, donoseći zanimljive podatke iz biskupskih vizitacija 17. i 18. stoljeća, iz kojih saznajemo da se ploča tada nalazila ugrađena u pod jedne od kapela, koje su zapravo pijevnice svojstvene raškoj arhitekturi. Bile su prigradene crkvi i oslikane freskama prilikom njezine obnove 1269. godine, o čemu svjedoči i drugi, ćirilčni natpis zetskog episkopa Neofita, sačuvan na pročelju današnje crkve.

Iako je natpis pravilno datiran u 11. stoljeće, dosada nisu predložene nikakve analogije koje bi potkrijepile takvu dataciju. Međutim, na njemu se mogu prepoznati karakteristični oblici slova koji upućuju na inovacije u epigrafici druge polovine 11. stoljeća, kojima se nastoji postići dekorativni izgled grafema. Tako su uspravne haste slova M, N i I te po jedno O i R ukrašene malim točkicama odnosno polukružnicama. Oble linije slova C i G uvijaju se po sredini, a karakteristično je i produženje prelomljenih linija na slovima A i M. Srodne, ali dekorativno još naglašenije grafijske odlike susrećemo na natpisu s trabeacije oltarne ograde Sv. Mihajla na Koločepu, čiju je epigrafsku analizu izvršila V. Delonga, ustvrđujući da se radi o tendenciji prenošenja beneventanskog kaligrafiranog pisma iz rukopisnih knjiga u natpise klesane u kamenu, što je karakteristika epigrafike Zvonimirova doba (V. DELONGA, 2007., 199-211).

Natpis je vrlo vrijedan iz više razloga: prvo, što dokazuje i preciznije datiranje gradnje klaustra, a time najvjerojatnije i osnutak benediktinskog samostana Sv. Petra *de Gradez*, poznatog iz pisma pape Klementa VI srpskom caru Dušanu 1346. godine u vezi povrata osam benediktinskih samostana kotorskom biskupu; drugo, što se radi o prvom

umjetniku-graditelju u Boki koji nam je potpisom ostavio svoje ime; treće, njegovo poznavanje i transferiranje morfologije beneventanskog pisma u kamen, ali i ime Regolus, upućuju na pretpostavku da je i sam možda bio benediktinac, porijeklom vjerojatno iz južne Italije. Konačno, na temelju navedenih zaključaka, i ovaj bi samostan možda trebalo promatrati kao jedan u nizu reformiranih benediktinskih sjedišta koja su tijekom druge polovine 11. stoljeća nicala na čitavoj istočnoj obali Jadrana.

Bibliografija: M. CRNOGORČEVIĆ, 1893., 72; F. RADIĆ, 1896., 53; I. OSTOJIĆ, 1963., 358, sl. 237; J. KOVAČEVIĆ, 1967, 328; ISTI, 1973, 50, br. 18; R. MIHALJČIĆ – L. STEINDORFF, 1982., 90-91, Nr. 139; M. MILOŠEVIĆ, 1992., 301-313; B. ŠEKULARAC, 1994., 79-81; J. MARTINOVIĆ, 2012., natpis br. 38. (u tisku).

D. 12. BIJELA –SV. PETAR

D. 12. 01. ULOMAK ARHITRAVA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: širina 9 cm, visina 15 cm, debljina 11 cm

Smještaj: depo Arheološke zbirke Zavičajnog muzeja Herceg Novi, inv. br. 444

Okolnosti nalaza: pronađen u svibnju 1961. godine prilikom arheološkog rekognosciranja oko crkve Sv. Petra

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Petra na mjestu današnje

Datacija, klesarska radionica: druga polovina 10 – prva polovina 11. stoljeća

Ulomak grede najvjerojatnije predstavlja arhitrav oltarne ograde, ukrašen u dvije zone. U gornjoj je niz troprutih šiljastih arkadica međusobno povezanih u donjem dijelu. Donja zona je lagano skošena prema dolje i ima reljefno istaknutu rubnu traku s gornje strane. Također je ispunjena šiljastim troprutim arkadicama.

Karakterističan niz šiljastih arkadica čest je motiv na reljefima tzv. drugog pelješkog sloja prisutnog na pelješkom i dubrovačkom materijalu od druge polovine 10. do sredine 11. stoljeća. Među bokeljskim materijalom analogiju mu nalazimo u Kotoru također na ulomku arhitrava oltarne ograde (D. 1e. 01.), a istoj skupini može se pripisati i ovaj ulomak.

Bibliografija: I. PUŠIĆ, 2006., 135, sl. 46 (ulomak pogrešno pripisan crkvi Sv. Marije u Rosama).

Materijal: vapnenac

Dimenzije: 16 x 12 cm, debljina 7 cm

Smještaj: depo Arheološke zbirke Zavičajnog muzeja Herceg Novi, inv. br. 445

Okolnosti nalaza: pronađen u svibnju 1961. godine prilikom arheološkog rekognosciranja oko crkve Sv. Petra

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Petra na mjestu današnje

Datacija, klesarska radionica: 11. stoljeće

Na malom ulomku vidljiva je tek rubna traka širine 3 cm te dio fino i precizno klesanog lisnatog ornamenta. Ovakav način obrade vegetabilnih motiva, kod kojih je svaki listić oblikovan od dvije lagano skošene i uvučene plohe, sjeća na zreliju fazu drugog pelješkog sloja iz 11. stoljeća, čiji su najljepši primjeri portal Sv. Kuzme i Damjana u Dubrovniku, oprema crkve Gospe od Lužina u Stonu, ali i pluteji s grifonima iz Sušćepana u Boki.

Bibliografija: neobjavljen

D. 17. SUŠĆEPAN –SV. STEFAN

D. 17. 01. PLUTEJ OLTARNE OGRADE

Materijal:vapnenac

Dimenzije:širina 49.5 cm, visina 90 cm, debljina 5.5 cm

Smještaj:uzidan u južni zid naosa u unutrašnjosti pravoslavne crkve Sv. Stefana

Okolnosti nalaza:1876. godine oba pluteja nalazila su se uzidana u donji dio preslice

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Stjepana na mjestu današnje

Datacija, klesarska radionica: druga polovina 11.stoljeća

Plutej je, zajedno sa svojim parom, prvi put spomenuo Mladen Crnogorčević u Šematizmu iz 1894. godine, opisujući crkvu u Sušćepanu. Prilikom njegovog obilaska terena 1876. činili su donji dio zvonika. Budući da crkva nema vlastiti samostojeći zvonik, vjerojatno je mislio na preslicu koja se nalazi na pročelju i koja je, kako navodi natpis na njoj, obnovljena 1898. godine. Pluteji su tada pažljivo izvađeni i poslužili su kao nogari jedne kamene trpeze u porti uz južni zid crkve, gdje ih je uočila Jovanka Stojanović-Maksimović prilikom njihove prve znanstvene objave. Prilikom još jedne obnove crkve taj je natkriveni prostor s južne strane uklonjen, a pluteji su uzidani u unutrašnje bočne zidove naosa, gdje se i danas nalaze. Ovaj, s grifonom okrenutim na lijevu stranu, nalazi se na južnom zidu, tako da gleda prema svetištu crkve. U tom položaju, dakle s desne strane oltarne ograde, zacijelo se nalazio i u 11. stoljeću.

Plutej je danas iz zida istaknut 5.5 centimetara, ali iste dimenzije navodi i J. Stojanović-Maksimović kada je bio slobodnostojeći, pa se vjerojatno radi o njegovoj punoj debljini. Na gornjoj i bočnim stranama nisu vidljivi nikakvi tragovi stupića ili utori/istaci za prihvat pilastara. Glavna dekorativna ploha s tri strane oivičena je pojasom s oštro klesanom troprutom pletenicom. Središta čvorova, ali i vanjski međuprostori, ispunjeni su okruglim kuglicama – očima. Središnji dio podijeljen je na dva dijela – u donjem se nalazi stilizirani vegetabilni motiv sastavljen od dvije zrcalno postavljene troprute S-vitice, spojene u gornjem dijelu kratkom dvoprutom prečkom. U gornjem dijelu je

grifon prikazan u profilu, okrenut na lijevu stranu. Fantistična životinja s orlovom glavom i oštrim kljunom svijenim prema dolje, s dugim vratom i podignutim krilima koja na vrhu završavaju s malim zavijutkom poput volutice upotpunjena je lavljim tijelom s oštrim kandžama, dugim repom izvijenim prema gore i kratkim ušima na vrhu glave. Različiti dijelovi tijela jasno su diferencirani i obrađeni na razne načine: okrugla glava je glatka i s profiliranim obrisom, krila ukrašena nizovima paralelnih linija, vrat je obrađen sitnim potezima trobridnog dlijeta, a tijelo dubljim rovašenim polukružnim ornamentom. Prednja i stražnja butina dodatno su naznačene srolikom profilacijom unutar koje je ugraviran mali latinski križić, koji naglašava kristološku simboliku ove graciozne i moćne životinje. Ona u potpunosti dominira plohom, a svojim repom prelazi preko granica zadane površine. Za razliku od gotovo identičnog para na suprotnom pluteju, ovdje je prazan prostor ispod kljuna ispunjen još jednim malim spiralnim ornamentom, dok se ispod prednje podignute šape nalazi skupljeni lisnati ornament u obliku suze, koji možda ima i nekakvu simboliku koja je nama danas nepoznata.

Maksimović je već prilikom prve objave pravilno datirala sve spolije iz Sv. Stefana u 11. stoljeće, uspoređujući ih s plastikom Sv. Mihajla u Stonu te s poznatim, tada još malobrojnim ulomcima s Koločepa, dodajući im i lik grifona sa zabata Sv. Martina iznad Zlatnih vrata u Splitu. Na temelju istraživanja M. Jurkovića danas smo u stanju i konkretnije ih povezati s drugim pelješkim slojem južnodalmatinske skulpture, posebno s njegovom posljednjom fazom koju predstavlja rekonstruirana mramorna oltarna ograda Sv. Mihajla na Koločepu, na kojoj se također javlja tzv. motiv lire i vrlo sličan, ali sitniji lik grifona, kao i u centru još jednog pluteja od vapnenca nepoznatog porijekla s otoka (I. ŽILE, 2003., 84, T. XIX/3.). Tu fazu Jurković datira u 11. stoljeće, što je u skladu i s ostalim prikazima grifona koji se u Dalmaciji tada javljaju kao ikonografska novina, od ciborija prokonzula Grgura iz tridesetih godina, preko grifona zadarsko-kninske radionice na portalu Sv. Lovre u Zadru i na zabatu iz Majdana (I. PETRICIOLI, 1060.), sve do pluteja iz zadarskog Sv. Krševana, koji se smješta na prijelaz 11. u 12. stoljeće (Isto; N. JAKŠIĆ, 2008kat. 043, 2008.b, 142-143). Pojava grifona u dalmatinskoj umjetnosti jedna je od naznaka prodora novih ranoromaničkih strujanja iz srednjovjekovnih bestijarija, ali se može povezati i s bizantskim predlošcima koji su preko luksuznih tkanina i predmeta primijenjene umjetnosti utjecali na zapadnoeuropsku umjetnost.

Motiv lire s donjeg polja, osim na mramornim plutejima s Koločepa često se ponavlja na plutejima i pilastrima Gospe od Lužina, te na dovratnicima glavnog portala Sv. Petra u Dubrovniku, koji danas čine okvir parlatorija u dvorani muzičke škole (Ž. PEKOVIĆ, 2010., 118-119).

Sušćepanski je plutej u hrvatskoj znanstvenoj javnosti prošao gotovo nezapaženo, a prvi ga je sa skulpturom Koločepa povezao Ivo Petricioli, ističući njihovu radioničku povezanost, što ga, zajedno s još nekoliko manjih ulomaka iz Kotora i Bijeke, čini najjužnijim primjerima tzv. drugog pelješkoga sloja pretpostavljene dubrovačke produkcije.

Bibliografija: M. CRNOGORČEVIĆ, 1894; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1956., 49-50; ISTA, 1971, 27; J. KOVAČEVIĆ, 1967., 380; I. PUŠIĆ, 1969., 2; PETRICIOLI, 1990, 63; PUŠIĆ, 2006., 30-32, 105, sl. 1; R. VUJIČIĆ, 2007., 80; JANKOVIĆ, 2007., 151-152.

Materijal: vapnenac

Dimenzije: širina 49 cm, visina 91 cm, debljina 6 cm

Smještaj: uzidan u sjeverni zid naosa u unutrašnjosti pravoslavne crkve Sv. Stefana

Okolnosti nalaza: 1876. godine oba pluteja nalazila su se uzidana u donji dio preslice

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Stjepana na mjestu današnje

Datacija, klesarska radionica: druga polovina 11. stoljeća

Ovaj plutej, pandan prvome, dosada nije objavljen fotografijom, već je samo spomenut od strane nekih autora koji su se bavili prvim plutejem. Ovaj je također cjelovit, ali mu je gornji dio prelomljen na nekoliko dijelova koji su slijepljeni. Od dekoracije nedostaje tek gornji lijevi ugao rubne trake s pletenicom.

Plutej je identičan prethodnom, s tom razlikom što je na ovome grifon zrcalno prikazan, te je u toj impostaciji očita njihova zaštitnička uloga čuvara prolaza kroz dveri i njihova profilaktična simbolika, kako to naglašava R. Vujičić. Sitna razlika se očituje i u obliku glave, koja je nešto manja i izduženija od one na desnom grifonu, dok prazni prostori nisu ispunjeni dodatnim dekorativnim motivima.

Bibliografija: M. CRNOGORČEVIĆ, 1894; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1956., 49-50; ISTA, 1971, 27; J. KOVAČEVIĆ, 1967., 380; I. PUŠIĆ, 1969., 20; PUŠIĆ, 2006., 30-32; R. VUJIČIĆ, 2007., 80. (neobjavljen fotografijom!)

Materijal: vapnenac

Dimenzije: visina 35 cm, gornji promjer 18 cm, donji promjer 14.5-16 cm

Smještaj: čuva se u pomoćnoj prostoriji sjeverozapadno od crkve

Okolnosti nalaza: slučajno nađen i ostavljen u porti južno od crkve prije 1956. godine

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Stjepana na mjestu današnje

Datacija, klesarska radionica: druga polovina 11. stoljeća

Prema dimenzijama može se pretpostaviti da je pripadao trabeaciji oltarne ograde. Koncipiran je u dvije zone, donja ima kružni presjek, a gornja je oštećena na uglovima, a prelazila je u kvadratni ili oktogonalni oblik. Na vrhu je tanka profilirana ploča abakusa. Kapitel je sačuvan cijelom svojom visinom.

Donja kružna zona kapitela ukrašena je nizovima troprutih i izduženih šiljatih arkadica, međusobno povezanih, a između njih proviruje drugi niz arkadica. Gornja zona počiva na troprutim stiliziranim lisnatim ornamentima koji se svojim izvijenim vrhovima međusobno dodiruju. U uglovima su bile volute koje se nisu sačuvale, a u središtu također dvije volutice okrenute jedna prema drugoj, na jednoj stranici kombinirane sa četverolatičnim cvijetom iznad njih.

Kapitel ima gotovo identičnu dekoraciju s tri primjera sa Pelješca: onaj iz Gospe od Lužina nešto je bolje sačuvan te ima veću razliku između donjeg i gornjeg promjera; manji primjerak iz Janjine ima lošije sačuvanu gornju zonu i sužava se prema dolje, a prema informaciji Igora Fiskovića radi se o akroteriju. Još jedan dio kapitela iz Sv. Mihovila u Stonu također spada u ovu grupu, a sačuvan je samo djelomično. Ove analogije i sušćepanski kapitel jasno određuju kao produkt drugog pelješkog sloja južnodalmatinske skulpture.

Bibliografija: J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1956., 49-50; PUŠIĆ, 2006., 30-32, 107, sl. 3.

Materijal: vjerojatno vapnenac

Dimenzije: 1. dužina 50 cm, visina 14 cm, debljina nepoznata

2. dužina 48 cm, visina 10 cm, debljina nepoznata

3. dimenzije nepoznate

Smještaj: prva dva ulomka uokviruju južnu nišukoja služi kao proskomidiju svetištu pravoslavne crkve Sv. Stefana, a treći je u sjevernoj niši - đakonikonu svetišta

Okolnosti nalaza: od gradnje crkve u 19. stoljeću uzidani na navedenom mjestu

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Stjepana na mjestu današnje

Datacija, klesarska radionica: druga polovina 11. stoljeća

Budući da se ulomci nalaze iza ikonostasa, nisam bila u mogućnosti osobno ih pregledati. Njihove opise i dimenzije donosi J. Stojanović-Maksimović, a fotografije I. Pušić 2006. godine.

Bez podataka o debljini ulomaka i obradi njihovih bočnih strana teško je zaključiti radi li se o pilastrima ili vjerojatnije o okviru vrata ili prozora, ali svi na sebi imaju identičan dekorativni motiv i pripadali su istoj cjelini. Prvi ulomak ima sačuvao je u potpunosti svoju širinu te predstavlja gornji (ukoliko je greda stajala okomito) ili jedan od bočnih rubova grede, sudeći prema usmjerenosti vitice. Glavni motiv uokviruje glatka rubna traka, sačuvana na prvom ulomku s tri strane, a na trećem s jedne. Sinusoidalna tropruta biljna vitica formira krugove koje zatvaraju vrlo stilizirani i profinjeni lisnati izdanci što u središtu završavaju malenim trolisnim cvijetom.

Ulomke je autorica prilikom objave povezala sa skulpturom Sv. Mihajla u Stonu te s ulomkom grede na Koločepu, koja će kasnije biti uklopljena u rekonstrukciju četvrtastog prozora u Sv. Mihajlu na Koločepu. Dovratnici ovog prozora imaju identični ornament, a i širina im je također 14 cm, što bi možda ukazivalo na istu funkciju sušćepanskih ulomaka. Identična vitica s tro- ili četverolatičnim cvjetićima u centru krasi i pilastre te dovratnik iz Gospe od Lužina u Stonu, te portal Sv. Kuzme i Damjana u Dubrovniku. Svi se ovi primjeri mogu pripisati vrhuncu produkcije drugog pelješkog sloja te datirati u

drugu polovinu 11. stoljeća (portal u Dubrovniku bio bi najstariji, izrađen do 1050. godine kada se crkva prvi put spominje), što odgovara i ostaloj plastici Sušćepana.

Bibliografija: J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, 1956., 49-50; ISTA, 1971, 27; I. PUŠIĆ, 2006., 30-32, 106, sl. 2/b.

D. 18. KUTI

D. 18a. Sv. Toma

D. 18a. 01. PLUTEJ OLTARNE OGRADE

Materijal: mramor

Dimenzije: dužina 82 cm, visina 90 cm, visina vijenca 22.5 cm, debljina vijenca 13 cm, debljina donje plohe 8.5 cm

Smještaj: Arheološka zbirka Zavičajnog muzeja Herceg Novi, izloženo u stalnom postavu (inv. br. 448).

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima Sv. Tome u studenom 1959. g.

Porijeklo: predromanička crkva Sv. Tome iznad sela Kuti

Datacija, klesarska radionica: kasno 11./početak 12. stoljeća

Crkva Sv. Tome u Kutima u zaleđu Herceg Novog arheološki je istražena 1959. godine, a materijal je izložen u Zavičajnom muzeju u Herceg Novome. Ovaj izvanredno sačuvani plutej izrađen od domaćeg mramora slabije kvalitete (prema podacima kustosa hercegnovskog muzeja Viktora Varge) tvorio je dio oltarne ograde od koje je nađen još i vijenac drugog pluteja, nekoliko ulomaka šesterostranih stupića te kompletno sačuvana baza s utorima za pluteje i četvrtastim udubljenjima za uglavljivanje pilastara koji se nisu sačuvali. Ograda je imala po jedan plutej i dva pilastra sa svake strane. Prema fotografiji s istraživanja, izloženoj u muzeju, vidljivo je da je baza stajala između srednjeg i istočnog traveja te da se plutej morao nalaziti s desne strane. S bočnim pilastrima nije bio povezan uobičajenim sistemom utora i istaka, već se na bokovima nalaze po dva simetična četvrtasta udubljenja za željezne klinove, jedan u visini vijenca a drugi u razini glava anđela. Dvije iste četvrtaste rupe nalaze se i na gornjoj plohi vijenca, vjerojatno za pričvršćivanje sačuvanih šesterostranih stupića (D. 18a. 03.)

Na pluteju se nalazi figuralna kompozicija dvaju anđela i dva orla pod križem. Likovi su oživljeni i oslobođeni stroge geometriziranosti i sapetosti predromanike. Anđeli su prikazani u slobodnom pokretu, okrenuti u poluprofilu, s draperijom koja opušteno pada prebačena preko ruku. Orlovi u podnožju križa, punog i jedrog volumena, imaju realistično klesane detalje, lišene linearne stilizacije prethodnog razdoblja. Skladne proporcije i naglašena figuralika odaju majstora koji suvereno vlada volumenom u skulpturi, ali ga odvažnije prikazuje na likovima životinja, dok je kod anđela još uvijek prisutna određena plošnost, proistekla vjerojatno iz korištenja bizantskoga slikarskog predloška. Predromanički stil je još uvijek živ u dekoraciji troprute pletenice na križu i sinusoidalne biljne vitice iz koje izbijaju pupoljci i zavijuci na reljefno istaknutom vijencu. Njezina su četiri kruga nastanjena pokrenutim tijelima dvaju golubova i dvaju četveronožaca (vjerojatno lavova) zabačene glave i repa povučenog među noge, s uvjerljivo dočaranim krznom i perjem izvedenim oštirim ubodima trobridnog dlijeta.

U literaturi je plutej jednoglasno datiran u kraj 11. ili početak 12. stoljeća, te je već prilikom prve objave pripisan prijelaznoj fazi iz protoromanike u ranu romaniku. Jovanka Maksimović uočila je određene veze s ikonografskim modelima justinijanske umjetnosti, točnije s motivom Obožavanja križa, pristigle posredstvom suvremenog bizantskog predloška.

Bibliografija: J. KOVAČEVIĆ – I. PUŠIĆ, 1959., 156-159; J. MAKSIMOVIĆ, 1965./66., 38; J. KOVAČEVIĆ, 1967., 433-435, 437; J. MAKSIMOVIĆ, 1969., 164; J. MAKSIMOVIĆ, 1971., 27, sl. 1; I. PUŠIĆ, 1986., 73-77; I. PETRICIOLI, 1990., 63; I. PUŠIĆ, 2006., 32-34; R. VUJIČIĆ, 2007., 80-81, sl. 34 i 38; N. JAKŠIĆ, 2009., u: *Zagovori*, 88.

Materijal: mramor

Dimenzije: dužina 72 cm, visina 22 cm, debljina 12 cm

Smještaj: Arheološka zbirka Zavičajnog muzeja Herceg Novi, izloženo u stalnom postavu (inv. br. 434).

Okolnosti nalaza: pronađen u arheološkim istraživanjima Sv. Tome u studenom 1959. g.

Porijeklo: predromanička crkva Sv. Tome iznad sela Kuti

Datacija, klesarska radionica: kasno 11./početak 12. stoljeća

Vijenac je pripadao drugom, lijevom pluteju iste oltarne ograde kao i prethodno opisani. Ovaj je, za razliku od prethodnog, bio klesan u posebnom bloku mramora i 10 cm je uži od desnog pluteja. Sastavljen je od dva dijela koji se spajaju.

Biljna vitica pokazuje gotovo identičnu obradu, ali ovdje su listovi veći i još slobodnije komponirani. Oblikuju tri kruga, nastanjena istim likovima golubova ili orlova, punog volumena i oživljenog pokreta. Repovi su im podignuti a krila rastvorena, te se čini kao da upravo slijeću.

Bibliografija: J. KOVAČEVIĆ – I. PUŠIĆ, 1959., 156-159; J. KOVAČEVIĆ, 1967., sl. 57; I. PUŠIĆ, 1986., 73-77; I. PUŠIĆ, 2006., 32-34; R. VUJIČIĆ, 2007., 80-81, sl. 34 i 38; N. JAKŠIĆ, 2009., u: *Zagovori*, 88.

Materijal: mramor

Dimenzije: dužine različite, promjer 12 cm

Smještaj: Arheološka zbirka Zavičajnog muzeja Herceg Novi (inv. br. 440).

Okolnosti nalaza: pronađeni u arheološkim istraživanjima Sv. Tome u studenom 1959. g.

Porijeklo: predromanička crkva Sv. Tome iznad sela Kuti

Datacija, klesarska radionica: kasno 11./početak 12. stoljeća

Sedam ulomaka mramornih stupića šesterokutnog presjeka, dijelovi trabeacije oltarne ograde u Sv. Tomi. Ulomci su različitih dužina ali jedinstvenog promjera. Dva fragmenta ukrašena su križićima. Ulomci su u literaturi samo spomenuti bez fotografije, te su pogrešno opisani kao oktogonalni.

Bibliografija: J. KOVAČEVIĆ – I. PUŠIĆ, 1959., 158; I. PUŠIĆ, 1986., 75; I. PUŠIĆ, 2006., 113, sl. 11.

E. OSTALO

E. 1. KOTOR

E. 1a. Katedralni kompleks

E. 1a. 01. KOVČEG ZA RELIKVIJE SVETOGA TRIPUNA

Materijal: sivi mramor

Dimenzije: dužina 66 cm, širina 44 cm, visina s poklopcem 53 cm, unutrašnje dimenzije 55 x 32 cm, dubina cca 30 cm

Smještaj: sjeverna galerija Katedrale, u okviru nedavno uređenog Muzeja sakralne umjetnosti

Okolnosti nalaza: kovčeg se od početka 9. stoljeća (po tradiciji od 809.) nalazi u Katedrali

Porijeklo: memorija Sv. Tripuna

Datacija, klesarska radionica: kasna antika, import

Monolitni kovčeg od sivkastog mramora s poklopcem u obliku dvoslivnog krova imitira oblik sarkofaga. Na sredini jedne od kraćih stranica sačuvana je željezna poluga – kopča za zatvaranje kovčega. Na stražnjoj strani je četvrtasto udubljenje dim. 6 x 6.5 cm i dubine 3.5 cm, nepoznate namjene.

U kovčegu su, prema tradiciji koju možemo smatrati vjerodostojnom, početkom 9. stoljeća iz Konstantinopola ili iz Kampsade pristigle moći svetoga Tripuna. Do kraja 17. stoljeća nalazio se u katedrali, gdje se spominje prilikom vizitacije kotorskog biskupa Marina Draga 5. studenog 1688. godine:

„... u crkvi se nalazi pokraj oltara Pohoda neki mramorni kovčeg, u kojem je drugi drveni i u kojemu je bilo doneseno tijelo sv. Tripuna iz mjesta Kampsade. Pripovijeda se, da se je lađa, koja je nosila mučenikovo tijelo, ustavila na onom mjestu, gdje sada stoji mramorni kovčeg, jer je u to doba ondje odasvud dopiralo more. Ovo je došlo do našeg znanja po predaji starih...“ (prijevod I. Stjepčević, 1938.)

Nakon uređenja Moćnika i prilaznog stubišta krajem 17. i na početku 18. stoljeća kovčeg je prenesen u Moćnik Katedrale, gdje je bio uzidan desno od ulaza sve do nakon potresa 1979. godine.

Po svom obliku, materijalu i funkciji usporediv je s ostalim mramornim kovčezima - relikvijarima što su još od kasnoantičkog razdoblja stizali iz bizantskog svijeta u jadranske gradove, kao što je onaj s natpisom zadarskog biskupa Donata u kojem su oko 804. godine stigle relikvije svete Anastazije, zatim kovčeg iz ranokršćanske grobne bazilike u Otrantu ili jedan nešto manjih dimenzija, otkriven 1988. g. u crkvi S. Maria Assunta u Torcellu – datirani u 6./7. stoljeće (D. PRERADOVIĆ, 2010/11, 317-318, fig. 185 i 201).

Zanimljivo je da srebrna škrinja, izrađena u 16. stoljeću, u kojoj se danas nalaze svečevi ostaci, zadržava oblik starog kovčega u kojem su se relikvije dotada čuvale, što svjedoči o njegovom značaju kao i želji da se zadrži kontinuitet predmeta usko vezanih uz svetoga Tripuna. Isti taj kontinuitet prisutan je i u obliku relikvijara *Slavne Glave*, kao i u samome mjestu čuvanja relikvija koje se nije promijenilo punih 1200 godina.

Bibliografija: G. GELCICH, 1880., 42, bilj. 2; I. STJEPČEVIĆ, 1926. (reprint u: I. STJEPČEVIĆ, 2003., 369); I. STJEPČEVIĆ, 1938., 29 (reprint u: I. STJEPČEVIĆ, 2003., 38-39); don A. BELAN, 2002., 41; R. VUJIČIĆ, 2002., 78; Z. ČUBROVIĆ 2009., 57-58 i kat. jed. I. 2, 108-109; M. ZORNIJA, kat. jed. 1, u: *Zagovori*, 2009., 91; M. ČANAK-MEDIĆ– Z. ČUBROVIĆ, 2010., 17, sl. II; D. PRERADOVIĆ, 2010/11., 131 i 318, fig. 69.

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 86 cm, visina 23 cm, debljina 11.5-12 cm

Smještaj: privremeni depo katedrale Sv. Tripuna

Okolnosti nalaza: pronađen u austrijskoj obnovi Katedrale 1897.-1907. g.

Porijeklo: katedralni kompleks (na popisu don Gracije Brajkovića pod br. 9.)

Datacija, klesarska radionica: 10.-11. stoljeće

Veći ulomak desnog završnog dijela arhitrava s reljefno neobrađenim završetkom za učvršćivanje u zid. Dekoracija je raspoređena u dvije zone, a na dnu se nalazi uvučeni glatki pojas visine 4.5 cm. U središtu je tropruta oštro klesana pletenica ispletена od dvije trake s krupnim očima eliptičnog oblika. Iznad ovog pojasa visine 10 cm i odijeljen od njega tankom ravnom trakom proteže se niz kuka usmjerenih na lijevu stranu. Kuke se direktno naslanjaju jedna na drugu, imaju široko i zdepasto tijelo i zavojnice čije je središte naglašeno izduženim eliptičnim profilom.

Arhitrav se svojom neuobičajenom obradom kuka i pletenice s eliptičnim očima izdvaja iz korpusa predromaničke skulpture u Boki, a sigurnim i pravilnim potezima dljeta te oštrim konturama odaje kvalitetnog i dobro uigranog majstora sposobnog varirati dobro poznate i razrađene motive. Ove nas odlike, iako tek u najopćenitijem *conspectus generalisu*, upućuju na sličnosti s plastikom Sv. Petra u Dubrovniku i na srodnu dataciju u nešto kasnije razdoblje predromanike, a time i na moguće dubrovačko porijeklo majstora koji je klesao arhitrav.

Bibliografija: I. PUŠIĆ, 1971, 46, sl. 15; Z. ČUBROVIĆ, 2009., 87 i kat. jed. II. 25, 254-255.

E. 1e. Ulomci nepoznatog porijekla

E. 1e. 01. ULOMAK PLUTEJA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 34 cm, visina 18 cm, debljina nepoznata

Smještaj: depo Lapidarija OJU Muzeji Kotor

Okolnosti nalaza: nepoznate

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: 10.-11. stoljeće

Ulomak pluteja s geometrijskim prepletom troprutih traka, koje su rahlo isprepletene i ostavljaju dosta slobodnog prostora u pozadini. Shema ispreplitanja traka je nešto složenija i nismo je u mogućnosti rekonstruirati, ali je zacijelo zauzimala čitavu površinu pluteja.

Bibliografija: neobjavljen

Materijal: vapnenac

Dimenzije: širina 14 cm, visina 18 cm, debljina 8 cm

Smještaj: depo Lapidarija OJU Muzeji Kotor

Okolnosti nalaza: nepoznate

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: 9.-10. stoljeće

Desni rubni dio pluteja, točnije pilastra klesanog u istom komadu sa samom pločom pluteja. S desne strane je ostatak glatke rubne trake i istak širine 3 cm. Na dekorativnom polju nalazila se tropruta sinusoidalna biljna vitica koja se uzdizala prema gore, vjerojatno s proširenjima u obliku tuljca na mjestu grananja naizmjeničnih izdanaka. Vanjski rubni međuprostor ukrašen je troprutim romboidnim pupoljkom.

Bibliografija: neobjavljen

E. 1e. 03. ULOMAK PILASTRA ILI GREDE

Materijal: vapnenac

Dimenzije: nepoznate

Smještaj: ulomak je uzidan u tjeme svoda istočnog traveja u crkvi Sv. Luke, u funkciji nosača viseće kadionice.

Okolnosti nalaza: ulomak je oduvijek bio vidljiv u unutrašnjosti crkve

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: 9.-10. stoljeće

Ulomak je dio veće cjeline koja je bila ukrašena uobičajenim predromaničkim motivom troprutih učvorenih kružnica kombiniranih s dijagonalnim trakama. Trag čvora na spoju sa susjednom kružnicom nalazi se samo s jedne strane, po čemu bi ulomak pripadao nekom užem komadu crkvenog namještaja – rubnom dijelu pilastra ili pak grede pluteja.

Bibliografija: Z. ČUBROVIĆ, 1997., 46, sl. 10.

E. 2. ŠKALJARI –SV. LUKA

E. 2. 01. ULOMAK PLUTEJA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 29 cm, visina 21 cm, debljina nepoznata

Smještaj: uzidanu unutrašnjosti crkve Sv. Luke, desno od apside

Okolnosti nalaza: pronađenu obnovi crkve devedesetih godina 20. stoljeća, prilikom mijenjanja krovne konstrukcije.

Porijeklo: starija predromanička crkva na mjestu današnje (?)

Datacija, klesarska radionica: 9-10. stoljeće

Ulomak je na današnje mjesto uzidan nakon otkrića, prilikom obnove crkve devedesetih godina, što se može smatrati pouzdanom potvrdom da potječe iz starije crkve na istome mjestu.

Na ulomku pluteja sačuvan je lijevi rub dvaju ukrasnih polja: na gornjem (u današnjem uzidanom položaju nalazi se s desne strane) to je preplet troprute kružnice i dvije također troprute dijagonalne trake što se prelamaju na kraju kompozicije. Donje (danas lijevo) polje ima ostatak nepoznatog vegetabilnog ili geometrijskog ornamenta koji se nalazio u kvadratnom polju, a sa dvije strane omeđen je pojasom s dvoprutom pletenicom i glatkim rubnim trakama.

Bibliografija: neobjavljen

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 37 cm, visina 29 cm, debljina 14 cm

Smještaj: Lapidarij „Muzeja Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: nepoznate. Ulomak potječe iz starog kotorskog lapidarija.

Porijeklo: starija predromanička crkva na mjestu Sv. Luke u Škaljarima (?)

Datacija, klesarska radionica: 9-10. stoljeće

Ulomak je dospio u stari kotorski lapidarij najkasnije do 1971. godine, kada ga je kao dio te zbirke objavio Ilija Pušić. Po identičnoj dekorativnoj kompoziciji može se povezati s prethodnim ulomkom, koji je mnogo kasnije pronađen prilikom obnove Sv. Luke u Škaljarima. Zasigurno su bili dijelom istog pluteja.

Gornji pojas ukrašen je međusobno nepovezanim troprutim kružnicama i prepletom dviju dijagonalnih traka, ali kad ga povežemo s prethodnim ulomkom moguće je rekonstruirati mrežu koja je sa četiri trake prolazila kroz svaku kružnicu, a pretpostavljamo da se radilo o gornjem vijencu pluteja.

U donjem dijelu nalazile su se kvadratne kasete omeđene sa svih strana dvoprutom pletenicom satkanom od dvije gusto ispletene trake koje ne ostavljaju mjesta za umetanje očiju u čvorovima. U kasetama je najvjerojatnije bio geometrijski motiv uglatog Salomonovog čvora. Ovaj se motiv ovdje po prvi put javlja na predromaničkoj plastici Boke, a zanimljivu analogiju, također u kombinaciji s pletenicom koja ga flankira pronašli smo u Uzdolju kod Knina, na ulomku pluteja koji se datira u vrijeme Mutimira, točnije u 895. godinu (F. RADIĆ, 1895.a, fotografija dolje desno na str. 76).

Ovaj nam plutej ne pruža elemente za komparaciju s klesarijama Kotske radionice, kao što to čini luneta s pročelja Sv. Luke, pa je moguće da pripada nekoj naknadnoj fazi opremanja crkve.

Bibliografija: I. PUŠIĆ, 1971., 43, sl. 7.

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 46 cm, visina 11 cm, debljina 55 cm

Smještaj: u ograđenom dvorištu oko crkve, uzidan u stepenicu kod sjeverozapadnog ugla crkve.

Okolnosti nalaza: nepoznate. Ulomak je vjerojatno od gradnje i uređenja okoliša crkve smješten na navedenom mjestu.

Porijeklo: starija predromanička crkva na mjestu današnje (?)

Datacija, klesarska radionica: 10-11. stoljeće (?)

Zbog njegove znatne debljine lako je zaključiti da je ulomak pripadao okviru vrata, i to najvjerojatnije lijevom dovratniku, sudeći prema usmjerenosti vitice.

Glavno dekorativno polje ispunjava sinusoidalna biljna vitica s pet velikih naizmjenično usmjerenih zavijutaka i trolistima sa strane. Motiv je izrazito krupno modeliran i udaljenost između prutova je znatna, što govori da je majstor upotrebljavao kupnije dlijeto za klesanje ovog ornamenta. Na mjestima gdje se vitica raščlanjuje nalaze se dvostruke polumjesečaste cezure između traka, što donekle podsjeća na sličan detalj na viticama drugog pelješkog sloja, što bi možda ukazivalo na kasniju dataciju ulomka.

Bibliografija: neobjavljen

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 38 cm, visina 11 cm, sačuvana debljina 18.5 cm

Smještaj: Lapidarij „Muzeja Kotor“ u crkvi Sv. Mihajla u Kotoru

Okolnosti nalaza: nepoznate. Ulomak vjerojatno potječe iz starog lapidarija.

Porijeklo: starija predromanička crkva na mjestu Sv. Luke u Škaljarima (?)

Datacija, klesarska radionica: 10-11. stoljeće (?)

Ulomak je po dimenzijama, motivu i načinu obrade posve sukladan prethodnom ulomku iz dvorišta Sv. Luke, a po usmjerenosti vitice zaključujemo da se također radi o istom lijevom dovratniku, i to o njegovom gornjem kraju. Na ovom je ulomku vidljiva i njegova suprotna bočna strana koja ima uvučeni L-profil, s gredom širine 6 cm koja je za tri cm istaknuta od ostatka stranice.

Dekoracija je identična prethodnom ulomku, s tom razlikom da su u središtu dva donja (na slici lijeva) zavijutka uklesani mali cvjetići, a polumjesečasta cezura prisutna je samo na jednome mjestu.

Bibliografija: neobjavljen

E. 4. PRČANJ – SV. TOMA

E. 4. 01. ULOMAK PLUTEJA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 40 cm, visina 27 cm, debljina 8 cm

Smještaj: nepoznat

Okolnosti nalaza: pronađen u istraživanjima crkve 1959./60. godine, u naknadnom popločanju svetišta u prostoru istočne konhe.

Porijeklo: predromanička crkva Sv. Tome na Prčanju

Datacija, klesarska radionica: rano 9. stoljeće (?)

Ulomak pluteja u sekundarnoj je funkciji služio u naknadnom popločanju od starijih tegula i kamenih ploča, otkrivenom u istočnom dijelu crkve. U prostoru istočne svetišne konhe ležao je okrenut ukrašenom stranom prema gore, dok mu je donja strana koso otklesana, tako da mu je presjek tokutast. Nije mi poznato gdje se danas nalazi.

Ulomak tvori jedan od uglova pluteja, omeđen glatkom rubnom trakom sa dvije strane. Uz rub je tekao geometrijski motiv uglatog prepleta troprute trake, s međuprostorima ispunjenima krupnim okruglim očima. Ispod njega se također nalazi tropruta traka, oštro izvijena u trokutastim oblicima, ali se motiv ne može u potpunosti rekonstruirati.

J. Kovačević je 1970. godine ustanovio da „strog geometrijski ornament očuvanog dela parapetne ploče može se staviti u rano razdoblje, na početke ovog stila plastičnog ukrasa.“ Iako je ovako strogi geometrijski ukras pomalo neobičan i rijedak u predromaničkoj skulpturi istočne jadranske obale, ipak mu u južnoj Dalmaciji pronalazimo paralele na jednom od pluteja Sv. Mihovila u Stonu, pripisanom 1. pelješkom sloju, dakle prvoj polovini 10. stoljeća (M. JURKOVIĆ, 1983., 175, ulomak 34., sl. 37; Ž. PEKOVIĆ, 2010., 192, sl. 180/2.). Sličan ornament višekratno ukrašava i bočne stranice dvaju ciborija te velike perforirane pluteje u Sv. Petru Velikom u Dubrovniku (oko 1000. godine, usp. Ž. PEKOVIĆ, 2010., 146, 154, 169), te zabat iz

Župe Dubrovačke (isto, 191, sl. 179). Prema tome, ne možemo isključiti mogućnost da je plutej pripadao nekoj kasnijoj predromaničkoj fazi opremanja crkve, iako smatram da je to manje vjerojatno.

Bibliografija: V. KORAC – J. KOVAČEVIĆ, 1970., 110., crtež 3 i 10/12, sl. 6; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 108, sl. 102/1.

E. 4. 02. ULOMAK PLUTEJA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 12 cm, visina 16 cm, debljina nepoznata

Smještaj: nepoznat

Okolnosti nalaza: pronađen u istraživanjima crkve 1959./60. godine.

Porijeklo: predromanička crkva Sv. Tome na Prčanju

Datacija, klesarska radionica: rano 9. stoljeće (?)

Ulomak je poznat tek po crtežu što ga donosi J. Kovačević, a nije poznato gdje se danas nalazi. S jedne strane vidljiva je glatka rubna traka, te dio oštro savijene troprute trake, tj. rubni dio većeg nepoznatog geometrijskog motiva.

Bibliografija: V. KORAĆ – J. KOVAČEVIĆ, 1970., crtež 10/13.

E. 4. 03. ČETIRI KAPITELA

Materijal: vapnenac

Dimenzije: 1. sjeveroistočni – na stupu: 47 x 47 cm, visina 40cm, promjer baze 25 cm

2. jugoistočni: 48 x 53 cm, visina 43 cm, promjer baze 28 cm

3. jugozapadni: 50 x 51 cm, visina 43 cm, promjer baze 26 cm

4. sjeverozapadni: djelomično oštećen – širina stranice 48 cm, visina 44 cm

Smještaj: *in situ* na samom lokalitetu

Okolnosti nalaza: pronađeni u istraživanjima 1959./60. godine, srušeni na podu u sjeverozapadnom dijelu crkve

Porijeklo: predromanička crkva Sv. Tome na Prčanju

Datacija, klesarska radionica: rano 9. stoljeće

U istraživanjima crkve pronađene su *in situ* tri baze stupa, jedno deblo te tri cijela i jedan djelomično sačuvani kapitel srušeni na pod, a originalno su podržavali središnju kupolu. Danas se nalaze na samom lokalitetu, a jedan od njih uklopljen je u cjelovitu rekonstrukciju sjeveroistočnog stupa. Međusobno se ponešto razlikuju u detaljima i dimenzijama, ali su svi dio iste cjeline i nastali su istovremeno. U donjoj zoni imaju vrlo shematizirane glatke listove s naglašenim rebrom po sredini, dok su u gornjoj dva reda profiliranih ugaonih voluta i rozeta u sredini. Rozete imaju po šest zaobljenih profiliranih latica, osim na kapitelu koji je dio rekonstruiranog stupa, a s jedne strane ima rozetu sa sedam šiljastih latica. Kapitali završavaju jednostavnim neprofiliranim abakusom. Rekonstruirani stup na sjeveroistoku dopunjen je i sačuvanom jednostavnom impostnom pločom dimenzija 59 x 59 cm i visine 9 cm, s uvučenom profilacijom.

Sva četiri primjera predstavljaju krajnje reducirani i pojednostavljeni oblik antičkoga korinskog kapitela s volutama, što je prouzročilo njihovu različitu interpretaciju u literaturi: Đ. Janković smatra da potječu iz neke kasnije obnove crkve i da su možda doneseni s nekog drugog mjesta; R. Vujičić je mišljenja da su pripadali nekom kasnoantičkom hramu, I. Pušić negira njihovo predromaničko porijeklo, a i u novoj monografiji o kotorskoj katedrali iznosi se mišljenje da se radi o spolijama. Poznati primjeri kapitela iz 9. stoljeća koji su nastali u Kotorskoj klesarskoj radionici zaista su

razrađeni su, voluminozniji i plastički raščlanjeniji, a posebno je to vidljivo usporedimo li ih s kapitelom srodnih dimenzija koji je najvjerojatnije također podržavao kupolu u crkvi Sv. Stefana u Vranovićima, koji također ima glatke listove, ali na puno uspješniji način reinterpreтира korintski tip antičkoga kapitela (B. 15. 05-06.). Iako im u umjetnosti južne Dalmacije 9. stoljećane poznajemo bližih paralela, smatram da kapitele Sv. Tome ipak treba datirati istovremeno s gradnjom crkve, a teoriju o njihovom kasnoantičkom porijeklu trebalo bi odbaciti upravo zbog udaljenosti od antičkih uzora. Već je Kovačević utvrdio njihovu kronološku sukladnost s kotorskom krstionicom, iako pravilno uočava da su kapiteli Sv. Tome rađeni nešto grublje od kotorske plastike, te ih ne možemo pripisati *Kotorskoj klesarskoj radionici*, već nepoznatim graditeljima ove prčanjske crkve.

Bibliografija: J. KOVAČEVIĆ, 1967., 376, 380, sl.64; V. KORAĆ – J. KOVAČEVIĆ, 1970., 110, crtež. 7/1-4, 8/7-9 i 9, sl. 9, 10 i 12; I. PUŠIĆ, 2006., 49; R. VUJIČIĆ, 2007., 42; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 108; M. ZORNIJA, kat. jed. 10., u: *Zagovori*, 2009., 94; M. ČANAK-MEDIĆ – Z. ČUBROVIĆ, 2010., 23.

Materijal: vapnenac

Dimenzije: gornji promjer 32 cm, donji promjer 40 cm, visina 40 cm

Smještaj: na samom lokalitetu u svom izvornom položaju

Okolnosti nalaza: pronađeni *in situ* u istraživanjima 1959./60. godine

Porijeklo: predromanička crkva Sv. Tome na Prčanju

Datacija, klesarska radionica: rano 9. stoljeće

Tri vrlo dobro sačuvane baze stupova koji su podržavali središnju kupolu u crkvi Sv. Tome nađene su u svojim izvornim položajima. Bile su postavljene na kamene ploče debljine oko 25 cm što su ležale direktno na zemlji. Kovačević je prilikom objave naglasio njihovu visinu i netipično oblikovanje, kod kojega uobičajeno nanizani torusi i trohilusi nisu zaobljeni, već su izvedeni poput profiliranih ravnih traka, naizmjenično uvučenih i isturenih. Poput kapitela, i ovdje se dakle radi o prilično udaljenoj interpretaciji antičke baze kapitela.

S gornje strane sva tri primjera imaju okruglu rupu i kanal za ulijevanje olova što je učvršćivalo klin koji ih je spajao sa stablom stupa. U istočnim bazama nalaze se utori, odnosno plitka ležišta za uglavljivanje pluteja oltarne ograde. Četiri nasuprotna utora sačuvala su se i na deblu stupa, dva za pluteje i dva visočija za trabeaciju oltarne ograde.

Bibliografija: V. KORAĆ – J. KOVAČEVIĆ, 1970., 110., crtež 3, 8/10-11 i 9, sl. 4 i 11; Đ. JANKOVIĆ, 2007., 108, sl. 102/2.

E. 7. TIVAT

E. 7a. Pine

E. 7a. 01. ULOMAK GREDE ILI PILASTRA

Materijal: nepoznat

Dimenzije: dužina 25 cm, visina 15 cm, debljina nepoznata

Smještaj: ulomak jedanas izgubljen. 1898. godine nalazio se uzidan u zidu skladišta kneza Ivanovića, u kojem je tada bila prodavaonica obitelji Živac.

Okolnosti nalaza: nepoznate. Ulomak se od davnina nalazio uzidan u kuću Ivanović.

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: 9-10. stoljeće

Debljina ulomka i obrada bočnih strana su nam nepoznati, pa ne možemo sa sigurnošću reći radi li se o pilastru, vijencu pluteja ili pak o ulomku dovratnika.

Prednja ploha ispunjena je troprutom pletenicom ispletenom od tri trake. Gusta pletenica usporedivaje s onom na ulomcima iz Sv. Marije u Kotoru s natpisom *PRIOR...* (**C. 1b. 02.**), koje smo povezali s prvim slojem opremanja Sv. Mihovila u Stonu i datirali u prvu polovinu 10. stoljeća. Troprutu trotračnu pletenicu susrećemo doduše i u opusu *Kotorske klesarske radionice*, ali u potpuno drugačijoj izvedbi, rahlo spletenu i s dosta slobodnog prostora između traka, a javlja se na pilastru iz katedralnog kompleksa i s Prevlake.

Bibliografija: A. ROSSI, 1898.b., 71.

E. 11. OTOČIĆ GOSPE OD MILOSTI (ŠKOLJ)

E. 11. 01. NADVRATNIK

Materijal: sivo-bijelimramor

Dimenzije: dužina 134.5 cm, visina 22 cm, debljina 32 cm.

Smještaj: nadvratnik se danas nalazi u funkciji natprozornika, iznad otvora koji dvoranu refektorija povezuje s hodnikom što iz klaustara vodi u samostanski vrt. Nalazi se u uglu pored renesansnog umivaonika.

Okolnosti nalaza: Prilikom objave ostalih ulomaka iz samostana (Pušić, 1975.) nadvratnik nije primijećen zbog ormara koji je tada pokrivao prozor.

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: 9./10. st.

Čitava površina nadvratnika grubo je obrađena zupčastim dlijetom. U njegovom središtu uklesana je profilirana kružnica promjera 24 cm unutar koje se nalazi križ jednakih trapezodnih krakova dimenzija 19x19 cm. Na površini križa je plitko i površno uklesana rustična dvotračna pletenica sa samo jednim prutom.

Kako se kružnica i pletenica svojim reljefom ne izdižu iznad plohe nadvratnika, već su uklesani u njegovu grubo obrađenu površinu, za izradu je vjerojatno iskorišten stariji antički mramor čija je originalna površina radirana zupčastim dlijetom. Nadvratnik je prvotno bio viši za nekoliko centimetara, što se vidi po gornjem i donjem rubu kružnice koji nedostaju. Na njegovoj stražnjoj strani sačuvala se zdesna (gledajući sa stražnje strane) rupa za uglavljivanje vratnica, što znači da je nadvatnik stajao iznad jednokrlnih, vjerojatno bočnih, vrata.

Bibliografija: neobjavljen

E. 12. BIJELA –SV. PETAR

E. 12. 01. NEIDENTIFICIRANI ULOMAK

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 36.5 cm, visina oko 30 cm, debljina nepoznata

Smještaj: uzidan na pročelju crkve Sv. Petra u Bijeloj, s lijeve strane ispod vijenca

Okolnosti nalaza: uzidan na navedenom mjestu vjerojatno već u 17. stoljeću

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Petra na mjestu današnje

Datacija, klesarska radionica: 9. stoljeće

Na ulomku se sačuvao koso položeni ostatak širokog i ravnog pojasa koji je bio ispunjen vrlo rahlo ispletenim prepletom troprutih kružnica i dijagonalnih traka, koji ostavlja velike prazne plohe u pozadini reljefa. Sačuvan je sam početak trake, čija je širina neuobičajeno velika i iznosila je čak 28 cm, što upućuje da se radilo o zaista monumentalnom dijelu liturgijske instalacije u ranokršćanskoj crkvi, koju nismo u stanju pobliže identificirati. Preostali dio ulomka ima relativno glatko obrađenu površinu, ukoliko nije naknadno radiran.

Način obrade geometrijskog motiva koji ostavlja velike prazne plohe u pozadini motiva upućuje na ranije razdoblje predromaničke skulpture u kojoj nije još u potpunosti razvijen osjećaj za *horror vacui*, ali ulomak se po duktusu dlijeta i načinu obrade motiva ne može povezati ni s jednom od dvije poznate radionice koja je tada radila na području Boke.

Bibliografija: A. MILOŠEVIĆ, 1920., 193; P. ŠEROVIĆ, 1924/25., 152.

E. 12. 02. ULOMAK PLUTEJA (?)

Materijal: vapnenac

Dimenzije: 28 x 15 cm, debljina 16.5 cm

Smještaj: depoArheološke zbirke Zavičajnog muzeja Herceg Novi, inv. br. 443

Okolnosti nalaza: pronađen u svibnju 1961. godine prilikom arheološkog rekognisciranja oko crkve Sv. Petra

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Petra na mjestu današnje

Datacija, klesarska radionica: 9. stoljeće

Ulomak znatne debljine ukrašen je nizom međusobno isprepletenih tropruti kružnica. Reljef je prilično radiran utjecajem atmosferilija, ali se uz rub duže ravne stranice ipak nazire trag rubne trake. Preplet je klesan tako da ostavlja velike prazne plohe u pozadini, po čemu je vrlo srodan ulomku uzidanom na fasadi crkve, uz razliku što se tamo radi o kombinaciji kružnica i dijagonalnih traka.

Oba ulomka imaju prilično jednaki promjer kružnica znatnih dimenzija od oko 28 cm, pa su vjerojatno pripadali istom dijelu liturgijske instalacije, možda pluteju.

Bibliografija: neobjavljen

Materijal: vapnenac

Dimenzije: širina 14 cm, visina 17 cm, debljina 10 cm

Smještaj: depo Arheološke zbirke Zavičajnog muzeja Herceg Novi, inv. br. 437

Okolnosti nalaza: pronađen 1961. godine u arheološkom istraživanju kod crkve Sv. Petra

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Petra na mjestu današnje

Datacija, klesarska radionica: 9. -11. stoljeće

Ulomak je bio ukrašen nizom isprepletenih troprutih kružnica. Na jednom kraju vidljiv je ostatak čvora kojim su kružnice u jednom nizu bile međusobno povezane, a na drugom, donjem kraju ostatak originalnog ruba pluteja.

Po oštrom i prilično dubokom klesanju ulomak bismo možda mogli povezati s ugaonim blokom uzidanim u crkvicu s geometrijskim prepletom što smo ga datirali u 10. stoljeće, ali zbog malih dimenzija nije ga moguće sa sigurnošću preciznije datirati.

Bibliografija: I. PUŠIĆ, 2006., 34, 114, sl. 14.

E. 12. 04. ULOMAK GREDE (?)

Materijal: vapnenac

Dimenzije: širina 13 cm, visina 16 cm, debljina 10 cm

Smještaj: depo Arheološke zbirke Zavičajnog muzeja Herceg Novi, inv. br. 446

Okolnosti nalaza: pronađen u svibnju 1961. godine prilikom arheološkog rekognosciranja oko crkve Sv. Petra

Porijeklo: starija ranokršćanska crkva Sv. Petra na mjestu današnje

Datacija, klesarska radionica: 9.-10. stoljeće

Na ulomku je vidljiv dio glatke rubne trake širine 3 cm, iznad koje su dijagonalno usmjereni žljebovi, dio nepoznate dekoracije. Moguće je da se radi o motivu kuka usmjerenih u lijevu stranu.

Bibliografija: neobjavljen

E. 18. KUTI

E. 18. 01. ULOMAK LUKA OLTARNE OGRADE

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 20 cm, visina 16 cm, debljina 6 cm

Smještaj: Arheološka zbirka Zavičajnog muzeja Herceg Novi, izloženo u stalnom postavu (inv. br. 436).

Okolnosti nalaza: ulomak je 1953. godine pronašao pravoslavni svećenik Danilo Marić kod crkve sv. Andrije u Kutima, te ga je poklonio Zavičajnom muzeju (?).

Porijeklo: starija predromanička crkva Sv. Andrije na mjestu današnje (?)

Datacija, klesarska radionica: 9-10. stoljeće

Ulomak luka ukrašen je u dvije zone: u gornjoj se nižu široke i glatke, neprofilirane kuke s velikim zavojnicama. Donja zona odijeljena je glatkom rubnom trakom, a na njoj se nalaze međusobno isprepleteni samostalni i neučvoreni tropruti krugovi.

Podaci o mjestu nalaza ovog ulomka su kontradiktorni. Gore navedeni podatak je iz dokumentacije Zavičajnog muzeja u Herceg Novome, a i u Istoriji Crne Gore navodi se da potječe iz Sv. Andrije. Međutim, Ilija Pušić u svojoj magistarskoj radnji tvrdi da je ulomak pronašao u jednom suhozidu u blizini Sv. Tome, te pretpostavlja da potječe iz te crkve. Po karakteru dekoracije ipak pripada zreлом, a ne kasnom predromaničkom stilu zastupljenom u toj crkvi, tako da porijeklo ulomka ostaje upitno.

Bibliografija: J. KOVAČEVIĆ, 1967., 336-337, sk. 40; I. PUŠIĆ, 1978., 80-81, sl. 76.

Materijal: vapnenac

Dimenzije: dužina 28 cm, visina 17 cm, debljina 9 cm

Smještaj: Arheološka zbirka Zavičajnog muzeja Herceg Novi, izloženo u stalnom postavu
(inv. br. 435).

Okolnosti nalaza: ulomak je pronađen 1958. godine u dvorišnom zidu kuće Nakićenovića u zaseoku Nakićenovići u Kutima, te je prenesen u Zavičajni muzej.

Porijeklo: nepoznato

Datacija, klesarska radionica: 9-11. stoljeće

Ulomak rustično klesanog arhitrava oltarne ograde s imitacijom motiva kuka, prilično radiran utjecajem atmosferilija. Donji rub oivičuje deblja glatka rubna traka. Kuke su uspravne i visoke, profiliranih obrisa i s malim kružnicama umjesto voluta. Klesanje je grubo i nespretno te je vidljivo da majstor nije bio vičan klesanju tog motiva, već ga imitira povodeći se za tipičnim oblicima arhitrava toga doba.

Sjeverozapadno od zaseoka, u masliniku Đura Nakićenovića nalaze se neistražene ruševine jedne manje crkve, pa se možda i ovdje radi o potencijalnim ostacima još jedne predromaničke sakralne građevine.

Bibliografija: neobjavljen

POPIS IZVORA I LITERATURE

IZVORI:

- Biblija:* Jeruzalemska Biblija, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2004.
- FARLATI, Daniel - COLETI, Jacobus: Episcopi Ascrivienses sive Catharenses, u: *Illyrici sacri tomus sextum. Ecclesia Ragusina cum suffraganeis, et ecclesia Rhiziniensis et Catharensis.*, Venetiis, 1800., 421-518.
- LAMBERZ, Erich: *Die Bischofslisten des VII. Okumenischen Konzils (Nicaenum II)*, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München, 2004.
- Concilium Vniversale Nicaenum Secvndvm. Concilii Actiones I-III*, ed. Erich Lamberz, Berolini-Novii Eboraci, 2008.
- MANSI, Joannes Dominicus: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Parisiis, 1900.
- MATTEI, Gian Maria (MATIJAŠEVIĆ, Ivo Marija): Catalogo dei vescovi di Cattaro, *Zibaldone II*, rukopis br. 266 prema Kaznačićevom katalogu, franjevački samostanu u Dubrovniku.
- MIJUŠKOVIĆ, Slavko: *Ljetopis popa Dukljanina*, Titograd, 1967.
- MILOŠEVIĆ, Antun: *Schematismus seu Status personalis et lokalis Dioecesis Catharensis pro anno Domini MCMVII*, Ragusii, 1907., 20-83.
- Opći šematizam:* *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji*, Biskupska konferencija Jugoslavije, Zagreb, 1975.
- PORFIROGENET, Konstantin: *O upravljanju carstvom*, izd. N. pl. Tomašić, G. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Zagreb, 2003.
- PRICE, Richard – GADDIS, Michael: *The Acts of the Council of Calcedon*, Volume I-III (Translated Texts for Historians, Volume 45), Liverpool University Press, 2005.
- ROTKOVIĆ, Radoslav: *Najstarija crnogorska država, Kraljevina Vojislavljevića XI i XII vijeka. Izvori i legende*, Podgorica: Crnogorska izdanja, 1999.
- Vizantijski izvori, III:* *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Tom III, (ur. G. Ostrogorski, F. Barišić), Beograd: Vizantološki institut, 1966.

LITERATURA:

- ABRAMIĆ, Mihovil: Quelques reliefs d'origines ou d'influences byzantines en Dalmatie, *L'art byzantin chez les Slaves II (Racueil Uspenski)*, Paris, 1932.
- ANAMALI, Skënder: L'état actuel des recherches sur l'origine des villes du Moyen Âge en Albanie, u: *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste, 21-28 septembre 1986.*, Rome : École Française de Rome, 1989., 2617-2635.
- BARADA, Miho: Nadvratnik VII stoljeća iz Kaštel Sućurca, *Strena Hoffilleriana*, Zagreb, 1940., 401-408.
- Dalmatia superior, *Rad JAZU*, 270, Zagreb, 1949., 93-113.
- BABIĆ, Ivo: Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske, *SHP*, III/33, 2006., 91-125.
- BASIĆ, Ivan: Pristupna razmatranja uz popise biskupâ Zapadnoga Ilirika u aktima crkvenih koncila u Saloni 530. i 533. g., *Tusculum*, 2, 2009., 59-70.
- Prilozi proučavanju crkve svetog Mateja u Splitu, *Ars adriatica* 1, Zadar, 2011., 67-96.
- BASIĆ, Ivan - JURKOVIĆ, Miljenko: Prilog opusu *Splitske klesarske radionice* kasnog VIII. stoljeća, *Starohrvatska prosvjeta*, III/38, 2011., 149-185.
- BECKWITH, John: *Early christian and byzantine art*, Yale University Press/Pelican History of Art, 1993.
- BELAMARIĆ, Joško: Sveti Vlaho i dubrovačka obitelj svetaca zaštitnika, u: *Tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije*, Dubrovnik: Biskupski ordinarijat Dubrovnik, Crkva u svijetu Split, 2001., 703-731.
- BELAN, don Antun: *Sveti Tripun i njegova katedrala*; Kotor, 2002. (drugo izdanje Zagreb, 2011.)
- BELOŠEVIĆ, Janko: Neobjavljeni ranosrednjovjekovni kameni spomenici s pleternim ukrasom iz Zadra, *Diadora* 4, Zadar, 1968., 271-279.
- BJELOVUČIĆ, Nikola Zvonimir: *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*, Zagreb: Matica hrvatska, 1929.

- BLEHOVA
ČELEBIĆ, Lenka: Glavni pravci razvoja crkve u Kotoru od pojave hrišćanstva do XV vijeka, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500: kotorski distrikt*, Podgorica-Cetinje: Pobjeda, Istorijski institut Crne Gore, Narodni muzej Crne Gore, 2006., 7-31.
- BOŠKOVIĆ, Đurđe: Ispitivanja srednjovekovnih spomenika na južnom primorju, *Spomenik SKA*, LXXXVIII, 2. razred/69, 1938.
- Arhitektura srednjeg veka*, Beograd, 1957.
- Problem urbanizacije Dukljansko-Zetskog-Crnogorskog Primorja u srednjem veku, *Istorijski zapisi*, god. XI, knj. XIV/1-2, 1958., 219-234.
- Stari Bar*, Beograd: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, 1962.
- L'art entre l'antiquité et l'époque romane sur le litoral de l'ancienne Zeta, *Starinar*, n.s. 27, 1976., 71-82.
- BOŠKOVIĆ, Đurđe, – KORAC, Vojislav: Ratac, *Starinar*, n. s. 7-8, Beograd, 1956-57., 39-75.
- BOŠKOVIĆ, Đurđe – MIJOVIĆ, Pavle – KOVAČEVIĆ, Mirko: *Ulcinj I*, Beograd: Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture SR Srbije, 1981.
- BOŽIĆ, Ivan: Prevlaka – Tumba, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, VII/1, 1963., 197-211.
- O propasti manastira Sv. Mihaila na Prevlaci, *Anali Filološkog fakulteta*, 7, 1967., 75-81.
- Le culte de Saint Michel sur les deux côtes de l'Adriatique - Le relazioni religiosi e chiesastico-giuridizionali, u: *Atti del II Congresso internazionale sulle relazioni fra le due sponde adriatiche*, Bari, 1976.
- BUCHET, Luc – METALLA, Elvana – NALLBANI, Etleva: Lezha [*Lissos, Alessio*] (Albanie): Espace des morts et organisation de l'habitat médiéval, u: *Activités archéologique de l'École française de Rome – Chronique. Année 2007, Mélanges de l'École française de Rome, Moyen-Âge*, 119/2, 2007., 477-89.
- BUCHET, Luc – NALLBANI, Etleva: Lezha [*Lissos, Alessio*] (Albanie): Espace des morts et organisation de l'habitat médiéval, u: *Activités archéologique de l'École française de Rome – Chronique. Année 2009, Mélanges de l'École française de Rome, Moyen-Âge*, 121/2, 2009., 461-465.

- BUCHET, Luc –
NALLBANI, Etleva –
LELA, Surja: Lezha [*Lissos, Alessio*] (Albanie), u: *Activités archéologique de l'École française de Rome – Chronique. Année 2011, Mélanges de l'École française de Rome, Moyen-Âge*, 123/2, 2011., 620-628.
- BUDAK, Neven: Prilog valorizaciji humsko-duklijskog područja u prvim fazama njegovog razvitka, *Starohrvatska prosvjeta*, III/16, 1986., 125-139.
- BULIĆ, Frane: Ritrovamenti antichi a Otok presso Krtole - Bocche di Cattaro, *Buletino di archeologia e storia dalmata*, XXVI/8-11, 1903.
- Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1888.
- BUTORAC, Pavao: *Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića*, Split, 1927. (I. prilog Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku, XLIX, za god. 1926.-27.)
- Opatija sv. Jurja kod Perasta*, Zagreb, 1928. (reprint: Perast, 1999.)
- Teritorijalni razvitak Kotora, *Anali Historijskog instituta JAZU*, Dubrovnik, 1966.
- Razvitak i ustroj peraške općine*, Perast, 1998.
- BUTURAC, Josip –
IVANDIJA, Antun: *Povijest katoličke crkve među Hrvatima*, Zagreb, 1973.
- CHEVALIER,
Pascale: Les baptisteres paleochrétiens de la province romaine de Dalmatie, *Diadora*, 10, Zadar, 1988., 111-163.
- Salona II - Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Ecclesiae dalmatiae: l'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe- VIIe S.) [En dehors de la capitale, Salone] Tome 2 - Illustrations et conclusions*. Rome: École Française de Rome, 1995. (Publications de l'École française de Rome, 194)
- CRNOGORČEVIĆ,
Mladen: Arhitekturni fragmenti na Prevlaci, *Starinar*, VII/1, 1890., 22-29.
- Starinske grobnice na Prevlaci, *Starinar*, IX/2, 1892., 55-66.
- Miholjski zbor u Boci Kotorskoj, *Starinar*, X/1-2, 1893., 1-73.
- Sušćepan, u: *Šematizam pravoslavne eparhije bokokotorske, dubrovačke i spičanske za godinu 1894.*, 1894.

- Crkve u Grblju, *Glasnik pravoslavne dalmatinske crkve*, X/XI, 1902./03. (reprint izdanje: Grbalj, 1998.)
- ČANAK-MEDIĆ, Milka: *Arhitektura Nemanjinog doba II. Crkve u Polimlju i na Primorju*, Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture SR Srbije, 1989.
- Katedrala svetog Tripuna kao odraz umetničkih prilika u Kotoru sredinom 12. veka, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 36, 1997., 83-98.
- Crkva Svetog Save u Budvi, *Zograf*, 27., 2000., 17-22.
- ČANAK-MEDIĆ, Milka - ČUBROVIĆ, Zorica: *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru. Istorija, arhitektura, arhitektonska plastika i liturgijski namještaj*, Kotor: Bokeljska mornarica Kotor, 2010.
- ČILIKOV, Aleksandar: Bijela – Crkva Rize Bogorodice, *Arheološki pregled*, za 1987., 1989.
- Prilog proučavanju crkve Rize Bogorodice, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, n.s., knj. I, 2004., Cetinje.
- ČUBROVIĆ, Zorica: Djela jedne klesarske radionice u kotorskoj crkvi sv. Mihaila, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, 41-42, 1993/94., 45-51. (također u: *Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU*, 16, 1997., 139-151.)
- Spolije u zidovima kotorske crkve Sv. Luke, (ur.) Vojislav Korać, *Crkva svetog Luke kroz vjekove: naučni skup povodom 800-godišnjice Crkve sv. Luke u Kotoru - zbornik radova*, Kotor: Srpska pravoslavna crkvena opština Kotor, 1997., 43-49.
- Crkva sv. Mihaila u Kotoru – istraživanja i restauracija*, Kotor: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Kotor i Opština Kotor - OJU Muzeji Kotor, 2002.
- Prvotni ciborijum romaničke katedrale Sv. Tripuna u Kotoru, *Saopštenja*, XL, 2008., 25-42.
- Preromanički i ranoromanički ukras kompleksa kotorske katedrale sv. Tripuna (IX-XII vijek)*, magistarska teza, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, Beograd, 2009.
- Srednjovjekovna sakralna arhitektura, u: *Zagovori*, 2009.a, 58-69.

- Oltarska pregrada Andreacije crkve, (ur.) Jovan Martinović, *Međunarodni znanstveni skup Dvanaest vjekova bokeljske mornarice - zbornik radova*, Kotor: Bokeljska mornarica Kotor, 2010., 219-244.
- ĆUS-RUKONIĆ, Jasminka: *Predromanička, protoromanička i ranoromanička skulptura na otocima Cresu i Lošinju*, Cres, 1991.
- ĆIRKOVIĆ, Sima: *Naseljeni gradovi Konstantina Porfirogenita i najstarija teritorijalna organizacija*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 37, 1998., 9-32.
- Srbi među europskim narodima*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2008.
- DABINOVIĆ, Anton: Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije, *Rad JAZU*, 239, 1930., 151-244.
- Oko porijekla švajcarskog sela St. Triphon, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, VI, 1957., 45-51.
- Može li se govoriti o kontinuitetu Kotorske mornarice od 809. do danas, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, VIII, 1959., 11-33.
- Kotorski izbjeglice u Rimu u ranom srednjem vijeku, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, IX, 1960., 19-29.
- DARROUZÈS, Jean: Listes épiscopales du concile de Nicée (787), *Revue des études byzantines*, 33, 1975., 5-76.
- DELONGA, Vedrana: Dvorska epigrafika Zvonimirova doba i odjeci Grgurovih reformi, u: *Starohrvatska spomenička baština – Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996., 173-180.
- Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split, 1996.(a)
- Crtice iz ranosrednjovjekovne epigrafike */propitiatorium* i *velum* u predromaničkim natpisima/, *Opuscula archaeologica*, 23-24, Zagreb, 1999./2000., 327-334.
- Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima, u: *Hrvati i Karolinzi I*, 2000., 216-249.
- Pisana uspomena na jednu "sestru i kraljicu" s Koločepa, *Starohrvatska prosvjeta*, III/34, Split, 2007., 199-211.
- DOMIJAN, Miljenko: *Rab – grad umjetnosti*, Barbat-Zagreb, 2001.

- DRAČEVAC, Antun: Pleterna skulptura u lapidariju u Stonu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 75, Split, 1981., 137-153.
- ĐURIĆ, Vojislav: *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd, 1974.
- Crkva Sv. Petra u Bogdašiću i njene freske, *Zograf*, 16, Beograd, 1985., 26-40.
- EAM: *Enciclopedia dell'arte medievale*, I-XII, Roma: Istituto dell'Enciclopedia italiana, 1991.-2000.
- EVANS, Arthur: Antiquarian Researches in Illyricum, *Archaeologia*, XLVIII, 1884.
- FERJANČIĆ, Božidar: *Vizantija i Južni Sloveni*, Beograd, 1966.
- FERLUGA, Jadran: Vreme postanka teme Dalmacije, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, III, Beograd, 1955., 53-67.
- Vizantijska uprava u Dalmaciji*, Beograd, 1957. (izdanja SAN).
- Sur la date de la création du thème de Dyrrachium, *Actes du XIIe congrès international d'etudes byzantines, Ochride 10-16 septembre 1961.*, II, Beograd, 1964., 82-92.
- Vizantija i postanak najranijih jugoslovenskih država, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 11, 1968., 55-66.
- Vizantijsko carstvo i južnoslovenske države od sredine IX do sredine X veka, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 13, 1971., 75-107.
- FISKOVIĆ, Cvito: Krstionica iz VIII. stoljeća u Kotoru, *Alma Mater Croatica*, 2/V, 1941. (reprint u: Cvito Fisković, *Spomenička baština Boke Kotorske*, (ur.) Radoslav Tomić, Split: Književni krug, 2004., 139-145.)
- O umjetničkim spomenicima grada Kotora, *Spomenik SAN*, CIII/n.s. 5, 1953. (reprint u: Cvito Fisković, *Spomeničkabaština Boke Kotorske*, (ur.) Radoslav Tomić, Split: Književni krug, 2004., 13-107.)
- FISKOVIĆ, Igor: Bilješke o starokršćanskim i ranosrednjovjekovnim spomenicima na Šipanu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 18, Split, 1970., 5-29.
- O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja, u: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 5: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Split, 1980., 213-254.

- Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu, *Starohrvatska prosvjeta*, III/15, Split, 1985., 133-161.
- Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkome kraju, u: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 12: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, Zagreb, 1987., 189-208.
- Crkveno graditeljstvo dubrovačke regije u svjetlu povijesti, od IX. do XII. stoljeća, u: *Tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije*, Dubrovnik: Biskupski ordinarijat Dubrovnik, Crkva u svijetu Split, 2001., 399-453.
- FORETIĆ, Vinko: Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku, *Dubrovnik*, XII/4, 1969., 59-97.
- Povijest Dubrovnika do 1808., I: Od osnutka do 1526.*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1980.
- FRANZEN, August: *Pregled povijesti Crkve*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1988.
- GELCICH, Giuseppe: *Le lettere e le arti alle Bocche di Cattaro*, Venezia, 1879.
- Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zadar, 1880.
- Storia documentata della Marinerezza Bocchese*, Ragusa, 1889.
- GELICHI, Sauro – GUŠTIN, M.: *Stari Bar. The Archeological Project 2004. Preliminary Report*, (ur.) S. Gelichi, M. Guštin, Firenze, 2005.
- GELICHI, Sauro: *The archaeology of an abandoned town: the 2005 Project in Stari Bar*, (ur.) S. Gelichi, Firenze, 2006.
- A Town through the Ages. The 2006-2007 Archaeological Project in Stari Bar*, (ur.) S. Gelichi, Firenze, 2008.
- GOLDSTEIN, Ivo: *Bizant na Jadranu: od Justinijana I do Bazilija I*, Zagreb, 1992.
- GRABAR, André: *Sculpture byzantines de Constantinople (IV-X siècle)*, Paris, 1963.
- Hrvati i Karolinzi I: Hrvati i Karolinzi I – Rasprave i vrela*, (ur.) Ante Milošević, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000.
- Hrvati i Karolinzi II: Hrvati i Karolinzi: II – Katalog*, (ur.) Ante Milošević, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000.
- JACKSON, Thomas Graham: *Dalmatia, the Quarnero and Istria – with Cettigne in Montenegro and the island of Grado, Volume III*, Oxford, 1887.
- JAKŠIĆ, Nikola: Romanička klesarska radionica iz Knina, *Peristil*, 24, 1981., 27-33.

Tipologija kapitela 11. stoljeća u Dalmaciji, *Starohrvatska prosvjeta*, III/13, 1983., 203-215.

Kiparsko klesarske radionice u Dalmaciji od 9. do 12. stoljeća (doktorska disertacija), Zadar, 1986.

Predromaničko kiparstvo, (ur.) Igor Fisković, *Tisuću godina hrvatskog kiparstva*, Zagreb: Muzejsko galerijski centar, 1997., 13-35.

Reljefi Trogirske klesarske radionice iz crkve Sv. Marte u Bijaćima, *Starohrvatska prosvjeta*, III/26, 1999., 265-286.

Predromanički reljefi 9. stoljeća iz Kotora, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 38, 1999./2000., 129-150.

Klesarstvo u službi evangelizacije, u: *Hrvati i Karolinzi I*, 2000., 192-213.

Predromanička klesarska radionica u Kotoru, (ur.) Stijepo Obad, *Hrvati Boke kotorske, Zbornik Pomorskog muzeja Orebić*, Orebić-Zadar: Zaklada "Dr. Cvito Fisković" i Sveučilište u Zadru, 2003., 271-289.

Pre-Romanesque Sarcophagi in Early Medieval Dalmatia, *Hortus artium medievalium*, 10, 2004., 7-14.

La scultura dell'undicesimo secolo nell'Alto Adriatico, *Letteratura, arte e cultura italiana tra le due sponde dell'Adriatico*, Padova, 2006., 17-39.

Dalmatinski primjeri reljefa u stilu "liutprandovske renesanse", u: *Zbornik Dana Cvita Fiskovića II. – Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*, Zagreb, 2008.a, 395-406.

Skulptura u zadarskoj nadbiskupiji od IV. do XII. stoljeća, u: N. Jakšić – E. Hilje, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije – Kiparstvo I*, Zadar, 2008.b, 16-26.

Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike, u: *Zagovori*, 2009., 82-89.

Riflessi della „Rinascenza liutprandea“ nei centri urbani della costa adriatica orientale, *Hortus Artium Medievalium*, 16, 2010.a, 17-26.

Srednjovjekovno zlatarstvo, u: *Milost susreta – Umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jeronima*, Zagreb, 2010.b, 262-290.

- JANKOVIĆ, Đorđe: *Srpsko pomorje od 7. do 10. stoleća*, Beograd: Srpsko arheološko društvo, 2007.
- JANKOVIĆ, Đorđe i dr.: Miholjska Prevlaka, istraživanja u 1997., *Glasnik Srpskog arheološkog društva*, 14, 1998., 137-143.
- JARAK, Mirja: Prilog istraživanju porijekla predromaničke plastike na otocima Cresu i Rabu, *Starohrvatska prosvjeta*, III/34, 2007., 57-68.
- Starokršćanska i ranosrednjovjekovna skulptura otoka Raba, *Starohrvatska prosvjeta*, III/37, 2010.
- JIREČEK, Konstantin: Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjeg veka, *Zbornik Konstantina Jiričeka II*, Beograd, 1962.
- JOSIPOVIĆ, Ivan: Prilog *Trogirskoj klesarskoj radionici*, *Ars adriatica*, 1, 2011., 97-108.
- Predromanički reljefi na teritoriju sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2013.
- JOVOVIĆ, Ivan: Prilike u dukljanskoj crkvi do hrišćanskog raskola 1054. godine, *Matica*, I/4-5, 2001., 365-388.
- JURANOVIĆ-TONEJC, Martina: *Putne bilješke Mijata Sabljara (1852.-1854.)*, *Crkveni inventar*, Zagreb, 2010.
- JURKOVIĆ, Miljenko: Prilog proučavanju pleterne skulpture na području poluotoka Pelješca, *Starohrvatska prosvjeta*, III/13, 1983., 165-184.
- Predromanička dekorativna skulptura na dubrovačkom području*, magistarska radnja, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 1984.
- Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture, *Starohrvatska prosvjeta*, III/15, 1985., 183-197.
- Ranosrednjovjekovni latinski natpisi s Pelješca“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 10., 1986., 83-89.
- O bizantskom utjecaju i autohtonosti nekih likovnih rješenja u predromaničkoj plastici Bosne i Hercegovine, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 11, 1987., 107-113.
- O nekim figuralnim prikazima i posljednjoj fazi pleterne skulpture u dubrovačkoj regiji, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 12, Zagreb, 1988., 209-216.

Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća. Od ninske biskupije do katedrale hrvatskog biskupa, u: *Od Nina do Knina*, (ur.) Ivana Čukman Nikolić, Margarita Šimat, Tugomir Lukšić, Zagreb, 1992., 23-43.

Pojava romaničke arhitekture u Hrvatskoj, u: *Starohrvatska spomenička baština – Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996., 325-338.

Le Maître des chapiteaux de Bale, *Hortus Artium Medievalium*, 8, 2002., 349-360.

JURKOVIĆ, Miljenko *Novigradski lapidarij*, Novigrad, 2006.

- MATEJČIĆ, Ivan -
ZIHERL, Jerica:

KAPURAN, Arheološka istraživanja akvatorija Herceg Novog, *Archaea*, 1,
Aleksandar - 2007., 173-186.

VARGA, Viktor:

KARAMAN, Ljubo: Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosredovječna pleterna
ornamentika u Dalmaciji, *Starinar*, 3. serija, knj. III, 1924./25., 43-
59.

Crkvice Sv. Mihajla kod Stona, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog
društva*, NS/XV, 1928.

Iskopine u Sv. Stjepanu u Dubrovniku, *Dubrovnik*, 1/8, Dubrovnik,
1929., 269-273.

Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb, 1930.

Spomenici VII. i VIII. stoljeća u Dalmaciji, *Vjesnik Hrvatskog
arheološkog društva*, 22-23, 1941./42., 73-112.

Živa starina, Zagreb, 1943.

Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Zagreb: Matica hrvatska, 1952.

O slijedu gradnje katedrale u Kotoru, *Prilozi povijesti umjetnosti u
Dalmaciji*, 9, 1955., 5-16.

O putovima bizantskih crta u umjetnosti istočnog Jadrana,
Starohrvatska prosvjeta, III/6, 1958., 61-76.

O porijeklu pregradnih zabata starohrvatskih crkava, *Peristil*, 3,
Split, 1960.

- KATIČIĆ, Radoslav: Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskoga koncila u Niceji godine 787., *Filologija*, časopis Razreda za filologiju JAZU, knjiga 11, Zagreb, 1982/83., 75-92 (također u: ISTI, *Uz početke hrvatskih početaka: filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*, Split: Književni krug, 1993., 25-35.)
- KOMAR, Goran: *Kuti, Selo u Boki kotorskoj*, Herceg Novi, 2002.
- KOPRIVICA, Tatjana: Crkva sv. Pavla u Kotoru, *Istorijski zapisi*, god. LXXIV/1-2, 2001., 77-98.
- KORAĆ, Vojislav: Spomenici srednjovekovne arhitekture u Boki Koterskoj, *Spomenik SAN*, CIII/ n.s. 5, 1953., 115-129.
- Prevlaka u Boki Koterskoj, *Starinar*, n.s. IX-X, 1958/59., 388-389.
- O prirodi obnove i pravcima razvitka arhitekture u ranom srednjem veku u istočnim i zapadnim oblastima Jugoslavije, *Zbornik Vizantološkog instituta*, 8, 1964. (također u: Vojislav Korać, *Između Vizantije i Zapada*, Beograd, 1987., 9-20)
- Graditeljska škola Pomorja*, Beograd, 1965.
- L'architecture du Haut Moyen Age en Dioclee et Zeta. Programme de repartition des espaces et origine des formes, *Balcanoslavica*, 5, 1976., 155-172.
- Arhitektura ranog srednjeg veka u Duklji i Zeti. Program prostora i poreklo oblika, *Između Vizantije i Zapada*, Beograd, 1987., 21-32.
- Beleška o načinu rada vizantijskih klesara u XI veku, *Između Vizantije i Zapada*, Beograd, 1987., 49-56.
- Ostaci manastira Sv. Arhandela Mihaila na Prevlaci, *Starinar*, LI, 2001., 135-170.
- KORAĆ, Vojislav, KOVAČEVIĆ, Jovan: Crkva Sv. Tome u Prčanju u Boki Koterskoj, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, XI/1, 1970., 107-117.
- KORAĆ, Vojislav, ŠUPUT, Marica: *Arhitektura vizantijskog sveta*, Beograd, 1998.
- KOVAČEVIĆ, Jovan: Srednjovekovni epigrafski spomenici Boke Koterske, *Spomenik SAN*, CIII/ n.s. 5, 1953., 41-45.
- Etnička i društvena pripadnost ktitora u Duklji i Pomorju od kraja VIII do kraja XIII veka, *Istorijski glasnik*, 1, 1955., 117-129.

Srednjovekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske II, *Spomenik SAN*, CV/ n. s. 7, 1956., 1-11.

Na tragu rane književnosti našeg Južnog primorja i Duklje, *Spomenik SAN*, CV/ n. s. 7, 1956.b, 93-98.

Marginalije uz probleme arheologije i umetnosti ranog srednjeg veka: Ulcinjski i kotorski preromanski ciboriji, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, VII/1, 1963., 148-151.

Kotor i crkva sv. Tripuna u IX veku, *Starine Crne Gore*, III-IV, 1965/66., 101-105.

Provincija Prevalis, u: *Istorija Crne Gore I*, Titograd, 1967., 241-275.

Od dolaska Slovena do kraja XII vijeka, *Istorija Crne Gore I*, Titograd, 1967., 279-444.

Srednjovekovni latinski natpisi u Boki Kotorskoj, *Boka*, 5, 1973., 35-51.

KOVAČEVIĆ, Jovan, PUŠIĆ, Ilija: Iskopavanja na ruševinama crkve Sv. Tome u Kutima – Boka Kotorska, *Arheološki pregled*, 1, 1959., 156-159.

KOVAČEVIĆ, Mirko: Crkva S. Maria de Castello u Budvi, *Starinar*, 20, 1969., 181-184.

KOVAČEVIĆ, Vilma - JOVANOVIĆ, Aleksandar: *Blago antičke Boke*, katalog izložbe, Tivat, 2007.

KOVAČIĆ, Slavko: Kotorska biskupija - Biskupska sjedišta u Boki kotorskoj u daljoj prošlosti, u: *Zagovori*, 2009., 22-37.

KRIŽANAC, Milica: Arheološka istraživanja u crkvi sv. Tripuna u Kotoru, *Glasnik Srpskog arheološkog društva*, 10, 1995., 202-213.

Novac iz katedrale Svetog Tripuna u Kotoru (istraživanja 1987-1999), u: *Međunarodni znanstveni skup Dvanaest vjekova bokeljske mornarice - zbornik radova*, (ur.) Jovan Martinović, Kotor: Bokeljska mornarica Kotor, 2010., 271-301.

LECLERCQ, H.: The First Council of Nicaea, u: *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 11, New York: Robert Appleton Company, 1911.

LONČAR, Milenko: Dva natpisa iz Boke s imenom biskupa Ivana, *Croatica et Slavica Iadertina*, II, 2006., 185-193.

- LUČIĆ, Josip: *Prošlost dubrovačke Astoreje do 1366.*, Matica hrvatska, Dubrovnik, 1970.
- Povijest Dubrovnika II. OD VII stoljeća do godine 1205.*, Zagreb, 1973.
- LUKOVIĆ, Niko: *Prčanj – historijsko-estetski prikaz*, Kotor, 1937.
- Boka Kotorska – kulturno-istoriski vođ*, Cetinje, 1951.
- LUPIS, Vinicije B.: Prilozi poznavanju drvene skulpture Boke kotorske, *Dubrovnik*, 3-4, 2003., 120-150. (također u: Vinicije Lupis, *Baštinske teme Boke kotorske*, Dubrovnik-Zagreb, 2013., 77-85.)
- Povijest i sakralna baština crkva Male Gospe u Gornjoj Lastvi, u: *Spomenica 600.obljetnice crkve Male Gospe u Gornjoj Lastvi*, (ur.) Vinicije B. Lupis, Split: Naklada Bošković, 2011., 55-112. (također u: Vinicije Lupis, *Baštinske teme Boke kotorske*, Dubrovnik-Zagreb, 2013., 119-162.)
- Kult i štovanje sv. Petilovrijenaca u Dubrovniku i Kotoru, u: *Dani Stjepana Gunjače 2* (Zbornik radova sa Znanstvenog skupa "Dani Stjepana Gunjače 2": Hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština, Međunarodne teme, Split, 18.-21. listopada 2011.), (ur.) Tomislav Šeparović, Split, 2012. (također u: Vinicije Lupis, *Baštinske teme Boke kotorske*, Dubrovnik-Zagreb, 2013., 13-38.)
- MAKSIMOVIĆ, Jovanka: Skulptura u Kotoru, njeni umetnički izvori i njen značaj za našu srednjovekovnu skulpturu, *Starine Crne Gore*, III-IV, 1965/66., 35-43.
- Justinijanski modeli u skulpturi od IX do XI veka, *Zbornik Svetozara Radojčića*, Beograd, 1969., 163-172.
- Srpska srednjovekovna skulptura*, Novi Sad, 1971.
- MANOJLOVIĆ, Gavro: Jadransko pomorje IX. stoljeća u svijetlu istočno-rimske (bizantinske) povijesti, Dio prvi, *Rad JAZU*, 150, 1902., 1-102.
- MARASOVIĆ, Tomislav: Regionalni južnodalmatinski tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka, u: *Beritićev zbornik*, Dubrovnik, 1960., 33-47.
- Regionalizam u arhitekturi ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji, *Starohrvatska prosvjeta*, III/14, Split, 1984., 135-158.
- Quincunx* u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije, *Starohrvatska prosvjeta*, III/20, 1990., 215-224.

Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji, Split: Književni krug, 1994.

Ranosrednjovjekovne crkve pseudobazilikalnoga tipa u Dalmaciji, *Archaeologia Adriatica*, 2/2, 2009., 555-572.

Dalmatia praeromanica 4: Korpus arhitekture južna Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Split-Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2013.

MARIN, Emilio: Arheološki muzej u Splitu i Boka Kotorska, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35 (*Petriciolijev zbornik I*), 1995., 67-79.

MARKOVIĆ, Čedomir: Arheologija i naučna istina, *Matica*, god. V/18-19, 2004., Cetinje-Podgorica.

Rezultati arheoloških istraživanja manastira Podlastve, *Grbalj kroz vjekove. Zbornik radova s naučnog skupa*, Grbalj, 2005., 55-68.

MARKOVIĆ, Čedomir - VUJIČIĆ, Rajko: *Spomenici kulture Crne Gore*, Novi Sad-Cetinje, 1997.

MARTINOVIĆ, Jovan: Prvobitna crkva Svetog Tripuna iz IX vijeka, u: *800 godina katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (1166-1966)*, Kotor, 1966., 9-19.

Analiza izvora za ubikaciju Agruvijuma, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, XIX, 1971., 29-49.

Kotor – Katedrala Sv. Tripuna, *Arheološki pregled*, za 1987., 1989., 151-153.

Ranohrišćanska krstionica ispod crkve sv. Marije od Rijeke u Kotoru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 29, 1990.a, 21-32.

Prolegomena za problem prvobitne crkve sv. Tripuna u Kotoru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 30, 1990.b, 5-29.

Najstariji sakralni objekti u Kotoru, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU*, 11, 1992., 167-198.

Pokušaj rekonstrukcije ciborija kotorske katedrale, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35 (*Petriciolijev zbornik I*), 1995., 345-355.

Sto kotorskih dragulja, Beograd: Intersistem, 2007.

- Najstarije sakralne građevine u Kotoru, *Međunarodni znanstveni skup Dvanaest vjekova bokeljske mornarice - zbornik radova*, Kotor: Bokeljska mornarica Kotor, 2010., 191-202.
- Antički natpisi u Crnoj Gori - Corpus inscriptionum latinarum et graecarum Montenegri*, Podgorica: Matica crnogorska, 2011.
- Ranosrednjovjekovni natpisi Crne Gore, 2012. (u tisku)
- MARTINOVIĆ, Jovan – KOVAČEVIĆ, Vilma: Arheološka karta Grblja, *Grbalj kroz vjekove. Zbornik radova s naučnog skupa*, Grbalj, 2005., 27-30.
- MAYER, Antun: Studije iz toponomastike rimske provincije Dalmacije - 1. Gdje se nalazio stari Acruvium?, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, L (za god. 1928/29.), 1932.
- MEKSI, Aleksandër: *Arkitektura e kishave të Shqipërisë (shekujt VII-XV)*, Tiranë, 2004.
- MENALO, Romana: *Ranosrednjovjekovna skulptura*, Dubrovnik: Arheološki muzej, Dubrovački muzeji, 2003.
- MIHALJČIĆ, Rade – STEINDORFF, Ludwig: *Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa 2, Wiesbaden, 1982.
- MIJOVIĆ, Pavle: Acruvium-Dekatera-Kotor u svetlu novih arheoloških otkrića, *Starinar*, n.s. XIII-XIV, 1962/63., 27-47.
- Tragom drevnih kultura Crne Gore*, Cetinje, 1970.
- Ranohrišćanski spomenici Praevalisa, *Arheološki vestnik*, 29, 1978., 641-678. (također u: Pavle Mijović, *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Titograd, 1987.)
- Umjetničko blago Crne Gore*, Beograd/Titograd, 1980.
- O kasnoantičkim i srednjovjekovnim grobljima Kotora, *Boka*, 15-16, 1984., 161-191. (također u: Pavle Mijović, *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Titograd, 1987.)
- Ulcinjski ciborijum, *Starinar*, n.s. XXXVI, 1986., 91-104. (također u: Pavle Mijović, *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Titograd, 1987.)
- Crkvice-kripte na Crnogorskom primorju, u: *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Titograd, 1987.

- Na šta se odnosi Porfirogenetov "hejlematikos" Sv. Tripuna u Kotoru (notica), *Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU*, 11, 1992., 199-204.
- Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 1996.
- MIJOVIĆ, Pavle - KOVAČEVIĆ, Mirko: *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd: Arheološki institut, Ulcinj: Muzej Ulcinj, 1975.
- MIJUŠKOVIĆ, Slavko: Novo tumačenje jednog fragmenta iz Tabule Peutingeriane, *Istorijski zapisi*, XXII/1, 1966., Titograd.
- O rimskoj cesti kroz Boku Kotorsku, *Boka*, 1, 1969., 33-51.
- Na kojim se osnovama zasnivaju tvrđenja o postojanju organizacije kotorskih pomoraca već 809. godine, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, XIX, 1971., 7-27.
- MILANOVIĆ, Jozo: Benediktinci u Boki kotorskoj, u: *Hrvati Boke kotorske, Zbornik Pomorskog muzeja Orebić*, (ur.) Stijepo Obad, Orebić-Zadar: Zaklada "Dr. Cvito Fisković" i Sveučilište u Zadru, 2003., 291-303.
- MILINKOVIĆ, Mihailo: Rose-Malo Rose, Boka Kotorska – antičko/kasnoantičko naselje i srednjovekovna crkva, *Glasnik Srpskog arheološkog društva*, 13, 1997., 167-181.
- Prilog poznavanju prošlosti Rosa, *Muzejske sveske Zavičajnog muzeja Herceg Novi*, 2, 1997.a, 1-8.
- Rezultati arheoloških iskopavanja višeslojnog nalazišta u luci Rose 1998. g, sa posebnim osvrtom na nalaz okova kopče tipa "Korint", *Muzejske sveske Zavičajnog muzeja Herceg Novi*, 4/5, 1999., 26-42.
- Prilog arheološkoj karti Grblja: neki rezultati sondažnog rekognosciranja 2000. godine, *Grbalj kroz vjekove. Zbornik radova s naučnog skupa*, Grbalj, 2005., 31-40.
- MILOŠEVIĆ, Ante (ur.): *Oltarna ograda s Koločepa*, katalog izložbe, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000.
- Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Dubrovnik-Split, 2011.
- MILOŠEVIĆ, Antun: Crkvice Sv. Petra u Bijeloj u Boci Kotorskoj, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, XLIII, 1920., 191-194.

- MILOŠEVIĆ, Miloš: Arhitektura romaničke bazilike iz 1166. godine i nastale promjene tokom vijekova, u: *800 godina katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (1166-1966)*, Kotor, 1966., 21-41.
- Oko sukcesije sakralnih objekata na istoj građevini u Bogdašićima u Boki Kotorskoj, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 32 (Prijatelj zbornik I), Split, 1992., 301-313.
- MIRKOVIĆ, Lazar: Fragment kivorija u crkvi svetog Trifuna u Kotoru, *Starinar*, n.s. II, 1951., 277-279.
- MIŠKOVIĆ, Ana: Ulje u posveti ulaza u svetište, *Histria Antiqua*, 15, 2007., 407-414.
- MUČAJ, Skënder: Aperçue des données archéologiques dans le territoire albanais (IVe-VIIe siècles), *Mélanges de l'École Française de Rome, Moyen-Âge*, 120/2, 2008., 377-384.
- NAKIĆENović, Sava: *Boka – antropogeografska studija*, Beograd, 1913. (reprint: Podgorica, 1999.)
- NALLBANI, Etleva – BUCHET, Luc: Lezha (*Lissus*) de l'Antiquité tardive au Moyen Âge. Topographie du site et espace des morts, *Mélanges de l'École Française de Rome, Moyen-Âge*, 120/2, 2008., 239-61.
- NIČETIĆ, Antun: O otoku Lokrumu sjedištu benediktinske opatije Svete Marije, u: *Benediktinci na području Dubrovačke nadbiskupije – zbornik radova*, Dubrovnik: Dubrovačka nadbiskupija, 2010., 339-363.
- NIKOLAJEVIĆ, Ivanka: Recherches nouvelles sur les monuments chrétiens de Serbie et du Monténégro, u: *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste, 21-28 septembre 1986.*, Rome: École Française de Rome, 1989., 2441-2462. (Publications de l'École française de Rome, 123)
- OSTOJIĆ, Ivan: *Katalog benediktinskih samostana na Dalmatinskom primorju*, Split, 1941.
- Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima: I. Opći povijesno-kulturni osvrt*, Split: Benediktinski priorat, 1963.;
- II. Benediktinci u Dalmaciji*, Split, 1964.
- Odakle benediktinskom manastiru na Prevlaci naziv de Tumble, *Historijski zbornik*, 25-26, 1972.
- OSTROGORSKI, Georgije: *Povijest Bizanta 324.-1453.* (Drugo dopunjeno izdanje), Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.

- PAROVIĆ-
PEŠIKAN, Maja: Arheološka istraživanja u Boki Kotorskoj, *Starinar*, XXVIII-XXIX, 1977/78.
- PAROVIĆ-
PEŠIKAN, Maja –
MARTINOVIĆ,
Jovan i dr: Pregled arheoloških spomenika na području južne obale Boke Kotorske, *Starine Crne Gore*, VI, 1978., 141-175.
- PEKOVIĆ, Željko: Nastanak i razvoj Crkve sv. Vlaha u Dubrovniku, *Dubrovnik*, V/5, Dubrovnik, 1994., 43-78.
- Dubrovnik – nastanak i razvoj srednjovjekovnoga grada*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1998.
- Oltarna ograda crkve Sv. Mihajla s otoka Koločepa, u: *Oltarna ograda s Koločepa*, (ur.) A. Milošević, katalog izložbe, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000., 9-17.
- Nastanak i razvoj katedralnoga sklopa u Dubrovniku, u: *Tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije*, Dubrovnik: Biskupski ordinarijat Dubrovnik, Crkva u svijetu Split, 2001., 517-576.
- Crkva Sv. Petra Velikoga: dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*, Dubrovnik: Omega engineering, Split: Filozofski fakultet, Centar Studia mediterranea, 2010.
- Crkva Sv. Stjepana u Pustijerni, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, Zagreb – Motovun – Split: Sveučilište u Zagrebu, MICKAS, 2012., 341-374.
- PERIČIĆ, Eduard: *Sclavorum regnum Grgura Barskog – Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1991. (reprint: Bar: Conteko, 1998.)
- PETRICIOLI, Ivo: *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb, 1960.
- Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka, *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980.
- Plastika kod Hrvata u ranom srednjem vijeku, u: *Umjetnost na tlu Jugoslavije – Rani srednji vijek*, Beograd, Zagreb, Mostar, 1986., 39-46.
- Od Donata do Radovana*, Split: Književni krug, 1990.

- PIPLOVIĆ, Stanko: Katoličke bogoštovne gradnje u Boki kotorskoj tijekom XIX. stoljeća, u: *Hrvati Boke kotorske, Zbornik Pomorskog muzeja Orebić*, (ur.) Stijepo Obad, Orebić-Zadar: Zaklada "Dr. Cvito Fisković" i Sveučilište u Zadru, 2003., 399-425.
- PITEŠA, Ante: *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici u Arheološkom muzeju u Splitu*, Split, 2012.
- POPOVIĆ, Marko: Manastir sv. Petra de Campo kod Trebinja, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 27-28, 1973., 313-338.
- POSEDEL, Josip: Predromanički spomenici otoka Šipana, *Starohrvatska prosvjeta*, III/2, Split, 1952.
- PRERADOVIĆ-PETROVIĆ, Dubravka: Ulcinjski ciborijum – natpis i reljefne predstave, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, 50, Kotor, 2002., 247-264.
- PRERADOVIĆ, Dubravka: *Bisanzio sull'Adriatico nel IX e X secolo - Topografia sacra*(doktorska disertacija), Università degli studi di Udine/École pratique des hautes études, 2010./11.
- PRIJATELJ, Kruno: Skulptura s ljudskim likom iz starohrvatskog doba, *Starohrvatska prosvjeta*, III/3, Split, 1954.
- Progetto Durrës*: *Progetto Durrës. L'indagine sui beni culturali albanesi dell'antichità e del mondo medioevo: tradizioni di studio a confronto*. Atti del primo incontro scientifico, (ur.) M. Buora, S. Santoro, *Antichità Altoadriatiche*, LIII, Trieste, 2003.
- Progetto Durrës II*: *Progetto Durrës. Atti del secondo e terzo incontro scientifico*, (ur.) M. Buora, S. Santoro, *Antichità Altoadriatiche*, LVIII, Trieste, 2004.
- PULJIĆ, Ivica: Prva stoljeća Trebinjske biskupije, u: *Tisuću godina trebinjske biskupije*, Sarajevo, 1988.
- Uspostava dubrovačke metropolije, u: *Tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije*, Dubrovnik: Biskupski ordinarijat Dubrovnik, Crkva u svijetu Split, 2001., 15-56.
- PUŠIĆ, Ilija: Prilog ubikaciji antičkog Agruviuma, *Materijali*, IV (VII kongres arheologa Jugoslavije, Herceg Novi 1966), Beograd, 1967.
- Arheološki lokaliteti i stanje arheološke nauke u Boki Kotorskoj, *Boka*, 1, 1969.
- Preromanska dekorativna plastika u Kotoru, *Boka*, 3, 1971., 39-52.

- Slovenska nekropola u Kamenom, *Boka*, 4, 1972.
- Preromanska dekorativna plastika na Otoku - Boka kotorska, *Starine Crne Gore*, V, 1975., 235-244.
- Novi pravac rimske ceste kroz Boku Kotorsku, *Istorijski zapisi*, god. XXVIII, knj. XXXII/1, Titograd, 1975., 127-131.
- O naselju Rose u srednjem vijeku, *Istorijski zapisi*, god. XXX, knj. XXXIV/3-4, Titograd, 1977., 731-741.
- Rose in the Early Middle Ages, *Balkanoslavica*, 6, 1977.a, 117-130.
- Preromanička arhitektura i skulptura Boke Kotorske*, magistarska radnja, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet u Zadru, Herceg-Novi, 1978.
- Antičke komunikacije kroz Boku Kotorsku u svjetlu novih otkrića, u: *Materijali, XVII: Putevi i komunikacije u antici*, Beograd i Priština: Savez arheoloških društava Jugoslavije i Muzej Kosova, 1980., 145-154.
- Crkva Sv. Tome u Kutima, *Zograf*, 13, 1986., 73-77.
- Predromanička dekorativna plastika na Prevlaci, *Zbornik Boška Babića*, Prilep, 1986., 183-186.
- Tragovi arheoloških lokaliteta na terenu hercegnovske opštine, *Muzejske sveske Zavičajnog muzeja Herceg-Novi*, 3, 1998., 1-23.
- Preromanička umjetnost na tlu Crne Gore*, Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 2006.
- PUTANEC, Valentin: Refleksi starodalmatinskog pridjeva *sanctus* u onomastici obalne Hrvatske, *Slovo*, 31, Zagreb, 1962.
- RADIĆ, Franjo: Ruševine crkvice Sv. Luke na Uzdolju kod Knina sa pisanom uspomenom hrvatskoga kneza Mutimira, *Starohrvatska prosvjeta*, I/2, 1895.a, 74-78.
- Ukrasni učelak hrvatsko-bizantskog sloga u Škaljarima kod Kotora, *Starohrvatska prosvjeta*, I/4, 1895.b, 235-236.
- Starinska crkvice S. Luke na otoku Lastovu, *Starohrvatska prosvjeta*, I/4, 1895.c, 239-241.
- Opazke na Gjorgja Stratimirovića monografiju »O prošlosti i neimarstvu Boke Kotorske«, *Starohrvatska prosvjeta*, I/4, 1895.d, 248-253.

- Opazke na Gjorgja Stratimirovića monografiju »O prošlosti i neimarstvu Boke Kotorske (Svršetak.)«, *Starohrvatska prosvjeta*, II/1, 1896., 51-58.
- Razvaline crkve S. Stjepana u Dubrovniku, *Starohrvatska prosvjeta*, III/1, 1897.a, 14-27.
- Izvešće o radu Hrvatskoga starinarskoga društva u Kninu, *Starohrvatska prosvjeta*, III/3-4, 1897.b, 150-151.
- RAPANIĆ, Željko: Neka pitanja ranosrednjovjekovne latinske epigrafije na našoj jadranskoj obali, *Materijali*, XII (IX kongres arheologa Jugoslavije), Zadar, 1972., 319-336.
- Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga, *Arheološki radovi i rasprave*, VIII–IX, 1982., 233-258.
- Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku, *Starohrvatska prosvjeta*, III/15, 1985., 7-29.
- Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split: Logos, 1987.
- Marginalia o «postanku» Dubrovnika, u: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 12: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, Zagreb, 1987., 39-50.
- ROSSI, Antun: Crkvice S. Dujma u Škaljarima kod Kotora, *Starohrvatska prosvjeta*, II/1, 1896, 43-45.
- Ulomak starohrvatske ploče u crkvi sv. Klare u Kotoru, *Starohrvatska prosvjeta*, IV/2, 1898.a, 62-63.
- Ulomak starohrvatskog uresa u Tivtu u Boki Kotorskoj, *Starohrvatska prosvjeta*, IV/2, 1898.b, 71.
- ROTKOVIĆ, Radoslav: *Ilustrovana istorija crnogorskog naroda I*, Podgorica: Crnogorska izdanja, 2003.
- SANTORO, Sara – MONTI, Alberto: Carta del rischio archeologico della città di Durrës. Metodologia di realizzazione e istruzioni per l'uso, *Progetto Durrës II*, u: *Antichità Altoadriatiche*, LVIII, Trieste, 2004., 525-586.
- SIJERKOVIĆ-MOŠKOV, Dušanka: *Lapidarij sa Prevlake – Tematska izložba*, Galerijski prostor ljetnikovca Buća, Tivat, 1996.
- SKOK, Petar: *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, JAZU, Zagreb, 1915.

- SKUBISZEWSKI, Piotr: *L'arte europea dal VI al IX secolo*, Torino: Utet, 1995.
- STEVOVIĆ, Ivan: Sveti Andreja u kotorskom natpisu ANDREE SCI AD HONOREM SOCIORVMQ. MAIOREM +, *Zograf*, 27, 1998./99., 23-30.
- Byzantium, Byzantine Italy and Cities on the Eastern Coast of the Adriatic: the case of Kotor and Dubrovnik, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 39, 2001./02., 165-182.
- STICKLER, Alfons Maria: *Celibat klerika: povijesni razvoj i teološki temelji*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2006.
- STJEPČEVIĆ, Ivo: *Voda po Kotoru*, Kotor, 1926. (reprint u: Ivo Stjepčević, *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, Perast: Gospa od Škrpjela, 2003., 359-392)
- Prevlaka*, Zagreb, 1930. (reprint u: Ivo Stjepčević, *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, Perast: Gospa od Škrpjela, 2003., 107-178.)
- Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, Split, 1938., (prilog Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku, LI, za god. 1930.-34.) (reprint u: Ivo Stjepčević, *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, Perast: Gospa od Škrpjela, 2003., 11-105.)
- Kotor i Grbalj - historijski pregled*, Split, 1941. (prilog Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku, LII.) (reprint u: Ivo Stjepčević, *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, Perast: Gospa od Škrpjela, 2003., 179-318.)
- STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, Jovanka: O srednjovekovnoj skulpturi na Crnogorskom primorju, *Istorijski glasnik*, 3-4, 1951., 71-86.
- O srednjovekovnoj skulpturi Boke Kotorske, *Spomenik SAN* CIII/ n.s. 5, 1953., 103-112.
- Nekoliko priloga istoriji umetnosti u Boki Kotorskoj, *Spomenik SAN*, CV/ n. s. 7, 1956., 49-52.
- STOŠIĆ, Josip: Kada počinje hrvatska latinička pismenost, *Telegram*, 8. X. 1971.
- Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku, u: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 12: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, Zagreb, 1987., 15-38.

- STRATIMIROVIĆ, Đorđe: O prošlosti i neimarstvu Boke Kotorske, *Spomenik SKA*, XXVIII, 1895., 1-40.
- SUIĆ, Mate: Ostaci limitacije agera naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku, *Starohrvatska prosvjeta*, III/5., 1956.
- ŠEKULARAC, Božidar: *Tragovi prošlosti Crne Gore: srednjovjekovni natpisi i zapisi u Crnoj Gori, kraj VIII – početak XVI vijeka*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore; Cetinje: Državni arhiv Crne Gore, 1994.
- Crna Gora u doba Vojislavljevića*, Cetinje: Obod, 2007.
- ŠEPER, Mirko: Prilog datiranju starohrvatskih spomenika pleterne dekoracije, *Arheološki vestnik*, VI/1, 1955., 55-57.
- ŠEROVIĆ, Petar: Ostaci starog benediktinskog manastira Sv. Petra u Bijeloj u Boki Kotorskoj, *Starinar*, 3. serija, knj. III, 1924/25., 151-156.
- Stari zapisi i natpisi, *Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske*, V, 1938.
- Bijela u Boki Kotorskoj, *Spomenik SAN*, CV/ n. s . 7, 1956.
- Krtoljski arhipelag kroz istoriju, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, VII, 1958., 23-43.
- Starine crkvice Sv. Petra u Bijeloj u Boki Kotorskoj, *Starine Crne Gore*, III-IV, 1965/66., 173-177.
- ŠIMUNOVIĆ, Petar: Toponimi sa starodalmatskim pridjevom *sanctus*, u: ISTI, *Istočnojadranska toponimija*, Split, 1986.
- ŠIŠIĆ, Ferdo: *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925. (II. izdanje, Zagreb, 1990.)
- ŠKEGRO, Ante: The Diocese of Mactaris/Martaris (Ecclaesia Mactaritana/Martaritana), u: *Zbornik: Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština*, Split, 2010., 195-206.
- TENŠEK, Tomislav Zdenko: Teologija slike s posebnim naglaskom na patrističko razdoblje, *Bogoslovna smotra*, 74/br. 4, 2004., 1043-1078.
- TIHIĆ, Smail - BASLER, Đuro: Crkva Sv. Petra u Zavali, *Peristil*, 2, Split, 1957., 109-111.
- TOMASOVIĆ, Marinko: Romanička arhitektura na južnom dijelu istočnog Jadrana i problem isticanja utjecaja apulijskoga graditeljstva, *Starohrvatska prosvjeta*, III/33, 2006., 127-163.

- Crkvena arhitektura Huma – od kasnoantičke tradicije do srednjovjekovnih načela, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, (ur.) I. Lučić, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011., 157-196.
- VARGA, Viktor: Podmorski arheološki lokalitet Njivice – rt Ribarice, *Muzejske sveske Zavičajnog muzeja Herceg Novi*, 3, 1998., 24–31.
- VASIĆ, Miloje: *Arhitektura i Skulptura u Dalmaciji – od početka IX do početka XV veka*, Beograd, 1922.
- VEGO, Marko: *Arheološko iskopavanje u Zavali*, Godišnjak Zemaljskog muzeja u Sarajevu, NS, XIV, Sarajevo, 1959., 179-199.
- VEŽIĆ, Pavuša: Ranoromaničke crkvice Makarskog primorja, u: *Hrvatski rasadnik*, Zbornik članaka znanstvenog skupa Gornje makarsko primorje, Gradac - Zaostrog, 26. 9. - 27. 9. 1996., Zagreb, 1999., 63-74.
- Ciboriji ranoga srednjeg vijeka u Kotoru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39, Split, 2001/02., 91-122.
- Rotonda u Ošlju, u: *Zbornik Tomislava Marasovića*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2002., 220-231.
- VEŽIĆ, Pavuša - LONČAR, Milenko: *HOC TIGMEN - ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2009.
- VOLBACH, Wolfgang Fritz: *Early Decorative Textiles*, London, New York, Hamlyn, 1969.
- VRZIĆ, Milena: Prilog proučavanju antičkih puteva i komunikacija na teritoriji južne obale Boke Kotorske sa kraćim osvrtom na ubiciranje Agruvijuma, *Grbalj kroz vjekove. Zbornik radova s naučnog skupa*, Grbalj, 2005., 69-95.
- VUČENOVIĆ, Svetislav: *Graditeljstvo Kotora*, Kotor: Pomorski muzej Crne Gore Kotor, 2012.
- VUČIĆ, Jakov: Ecclesia Naronitana/Prostor i granice, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 98, 2005., 164-165.
- VUJIČIĆ, Rajko: O freskama u crkvi sv. Mihajla u Kotoru, *Boka*, 17, 1985., 291-301.
- Sveti Tripun – osvrt na kult, ikonografiju i neke narodne običaje, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, 50, 2002., 77-95.
- Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica: CID, 2007.

- ZAGARČANIN, Mladen: Medieval stoneworks from Stari Bar, u: S. GELICHI, 2006., 113-127.
- Zagovori: *Zagovori svetom Tripunu – Blago Kotorske biskupije: povodom 1200. obljetnice prijenosa moći svetog Tripuna u Kotor*, (ur.) Radoslav Tomić, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009.
- ZORIĆ, Magda: Simbolika na nekim ranosrednjovjekovnim kamenim spomenicima, *Starohrvatska prosvjeta*, III/21, 1995.
- ZORNIJA, Meri: Klesarska radionica iz doba kotorskog biskupa Ivana - doprinos formiranju predromaničke umjetnosti na jugoistočnom Jadranu, izlaganje na međunarodnom znanstvenom skupu *Jadranski korijeni. Neizbrisivi historijsko-kulturni temelji jedinstva*, Kotor, 15-16. listopada 2012. (u tisku)
- ŽERAVICA, Zdenko: Rani srednji vijek Boke kotorske, u: *Hrvati Boke kotorske, Zbornik Pomorskog muzeja Orebić*, (ur.) Stijepo Obad, Orebić-Zadar: Zaklada "Dr. Cvito Fisković" i Sveučilište u Zadru, 2003., 255-270.
- ŽILE, Ivica: Spolia i ostali nalazi skulpture i plastike u Dubrovniku do pojave romanike, u: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 12: Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, Zagreb, 1988., 175-188.
- Predromanička skulptura s otoka Lokruma, Rožata i Komolca u Rijeci dubrovačkoj, *Starohrvatska prosvjeta*, III/21, Split, 1991. (1995.), 145-157.
- Novi nalazi predromaničke plastike u dubrovačkom kraju, u: *Starohrvatska spomenička baština – Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996., 279-295.
- Kameni namještaj i arhitektonska plastika prve dubrovačke katedrale, u: *Tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije*, Dubrovnik: Biskupski ordinarijat Dubrovnik, Crkva u svijetu Split, 2001., 455-515.
- Novi nalazi predromaničke skulpture s otoka Koločepa, u: *Zbornik Tomislava Marasovića*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2002., 254-267.
- Predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa*, Dubrovnik: Matica hrvatska Dubrovnik, 2003.
- ŽIVKOVIĆ, Dragoje: *Istorija crnogorskog naroda (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka), Tom I*, Cetinje, 1989.

ŽIVKOVIĆ, Tibor: Pohod bugarskog cara Samuila na Dalmaciju, *Istorijski časopis*, 49, Beograd, 2002., 9-25.

Crkvena organizacija u srpskim zemljama, Beograd: Istorijski institut, 2004.

ŽIVOTOPIS AUTORA

Meri Zornija rođena je u Šibeniku 30. listopada 1974. godine. Osnovnu i srednju školu završila je u Šibeniku. Na tadašnjem Filozofskom fakultetu u Zadru Sveučilišta u Splitu 2005. g. diplomirala je na dvopredmetnom studiju povijesti umjetnosti i arheologije. Od 1. listopada 2007. godine zaposlena je kao znanstveni novak–asistent na Odjelu za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru, na znanstvenom projektu 269-1300623-2681 „Umjetnička baština Jadrana od kasne antike do romanike“, voditelja prof. dr. sc. Nikole Jakšića. Iste godine upisuje Poslijediplomski doktorski studij povijesti umjetnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, s temom doktorske disertacije "Ranosrednjovjekovna skulptura na tlu Boke kotorske", pod mentorstvom prof. dr. sc. Nikole Jakšića. Kao asistentica prof. dr. sc. Nikole Jakšića od akademske godine 2007./2008. sudjeluje u nastavi na preddiplomskom studiju povijesti umjetnosti, držeći predavanja i seminare iz temeljnih i izbornih kolegija vezanih uz umjetnost ranoga kršćanstva, ranog srednjeg vijeka i Bizanta, kao i izborne kolegije vezane uz iluminirane rukopise od ranoga kršćanstva do renesanse.

U svom znanstvenom i istraživačkom radu bavi se fenomenima ranokršćanske i ranosrednjovjekovne umjetnosti istočne obale Jadrana, poglavito predromaničkom skulpturom južne Dalmacije i crnogorskog primorja. Kao suradnik na projektu prof. dr. sc. Nikole Jakšića surađivala je u organizaciji izložbe „Zagovori svetom Tripunu - Blago Kotorske biskupije“, održane u Zagrebu 2009/2010. godine. Dosada je sudjelovala na tri znanstvena skupa, od kojih je jedan međunarodni, te je za tisak predala dva znanstvena rada.

OBJAVLJENI RADOVI

Poglavlja u knjizi:

Meri Zornija – Zorica Čubrović, Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike – Katalog, u: *Zagovori svetom Tripunu - Blago Kotorske biskupije*, (ur.) Radoslav Tomić, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009., 90-113.

Meri Zornija, Relikvijar za glavu sv. Tripuna (Slavna Glava), u: *Zagovori svetom Tripunu - Blago Kotorske biskupije*, (ur.) Radoslav Tomić, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009., 125-126.

Znanstveni radovi:

Meri Zornija, Klesarska radionica iz doba kotorskog biskupa Ivana - doprinos formiranju predromaničke umjetnosti na jugoistočnom Jadranu, u: *Jadranski korijeni. Neizbrisivi historijsko-kulturni temelji jedinstva*, Zbornik radova međunarodnog naučnog skupa, Kotor, Crna Gora, 15-16. listopada 2012. (u tisku)

Meri Zornija – Marko Menđušić, Ranokršćanski sakralni kompleks u uvali Tarac na Kornatu (istraživanja 2006. – 2011.), *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, Znanstveni skup „Istraživanja na otocima“, Mali Lošinj, 01-04. listopada 2012. (predano za tisak)

KATALOŠKE TABLE

IZVORI ILUSTRACIJA:

Fotografije:

Slobodan Cvetić: A. 1a. 02-04.

Stevan Kordić: A. 1a. 01/4, 05, 08 i 09.(a); A. 1e. 01.(a); B. 1a. 01, 07/2, 08/1, 08/2, 12, 26, 27.(a) i 28.(a); B. 1c. 29.(a) i (b); B. 16. 02; C. 1b. 02/1; D. 1a. 01 i 02; D. 18a. 01 i 02.

Jovan J. Martinović: B. 1a. 21.

Viktor Varga: D. 18a. 03/1-6.

Pavuša Vežić: B. 16. 01.(a) i (b).

Vasko Vujković: A. 1a. 06; A. 1b. 03-05, 08-11; A. 1e. 02; B. 1a. 06; B. 1c. 01/1, 02-04/2, 07, 09-28, 30-33; B. 1e. 01-03; C. 1b. 02/2-5; C. 1e. 01; D. 1a. 05; D. 1e. 01.

Meri Zornija: A. 1a. 07, 09.(b), 10 i 13; A. 1b. 01.(a), 01. (b), 02, 06, 07, 12/1, 12/2 i 13; A. 1e. 01.(b); A. 5a. 01 i 02; A. 6. 01; A. 7c. 01.(a) i (b); A. 11. 01-03; A. 12. 01/1-2; B. 1a. 02-05, 10, 13-16, 19, 20, 22-24, 27.(b), 28.(b), 29.(a), (c) i (d); B. 1b. 01, 02.(a) i (c), 03.(b) i (c), 04.(a) i (b); B. 1c. 01.(a) i 05; B. 1e. 04, 05, 07, 07/1.(a) i (b), 08/1-4; B. 2. 01 i 02; B. 3. 01; B. 5a. 01; B. 5b. 01; B. 9. 07.(a) i (b), 09, 11-13, 17, 24.(a) i 25; B. 11. 01-05; B. 13. 01-07; B. 15. 01-07; B. 16. 03.(a) i (b), 04/1-9, 04-06.(b); B. 18b. 01; C. 1b. 01; C. 1d. 01.(a) i (b); C. 12. 01; D. 1a. 04; D. 7b. 01-02; D. 8. 01; D. 12. 01 i 02; D. 17. 01-03.(d); E. 1a. 01 i 02; E. 1e. 01-03; E. 2. 01-04; E. 11. 01.(a) i (b); E. 12. 01-04; E. 18. 01 i 02.

Preuzeto iz literature:

M. CRNOGORČEVIĆ, 1892.: B. 9. 10 i 18; B. 10. 01.

M. ČANAK-MEDIĆ, 1989.: A. 1b. 12.(a); B. 1b. 02.(b) i 03.(a).

M. ČANAK-MEDIĆ – Z. ČUBROVIĆ, 2010.: B. 1a. 09, 17 i 25.

Z. ČUBROVIĆ, 1997.: B. 1e. 08.

Z. ČUBROVIĆ, 2008.: A. 1a. 01/1-3 i 5-7, 01, 11.
 Z. ČUBROVIĆ, 2010.: C. 1a. 01; D. 1a. 03.
 Đ. JANKOVIĆ, 2007.: B. 9. 02, 08, 15, 16, 20/1, 21/1, 23.(a) i (b); B. 15. 08; B. 16. 04/3
 i 04/4.
 V. KORAC, 2001.: B. 9. 03-06, 14/3, 19/1-3, 20/1, 20/2, 21/2-5, 22/1-6 i 24.(b).
 V. KORAC – J. KOVAČEVIĆ, 1970.: E. 4. 01.(a)-04.(b).
 J. KOVAČEVIĆ, 1967.: B. 1a. 29.(b).
 I. PUŠIĆ, 1971.: B. 1a. 11; C. 1d. 02; D. 1a. 06.
 I. PUŠIĆ, 1986.: B. 9. 03.
 I. PUŠIĆ, 2006.: B. 1a. 18; B. 10. 02; D. 17. 04/1-3.
 A. ROSSI, 1898.b: E. 7b. 01.
 D. SIJERKOVIĆ-MOŠKOV, 1996.: B. 9. 14/1, 22/2 i 22/6,
 P. VEŽIĆ – M. LONČAR, 2009.: B. 1a. 07/1; B. 9. 01.

Prema zamisli N. Jakšića i M. Zornije izradio M. Košta (Pixel g.t.o. Zadar): A. 1a. 12; B.
 1a. 02 i 03-04; B. 1c. 01.(b) i 08; B. 1e. 05-06.

Prema pretpostavci Z. Čubrović (1993/94.) izradio M. Košta (Pixel g.t.o. Zadar): B. 1c.
 06.

Prema crtežu Đ. Jankovića (2007.) izradio M. Košta (Pixel g.t.o. Zadar): B. 16. 01-02 i
 B. 16. 03.

A. 1a. KOTOR - KATEDRALNI KOMPLEKS I

A. 1a. 01/1.

A. 1a. 01/2.

A. 1a. 01/3.

A. 1a. 01/4.

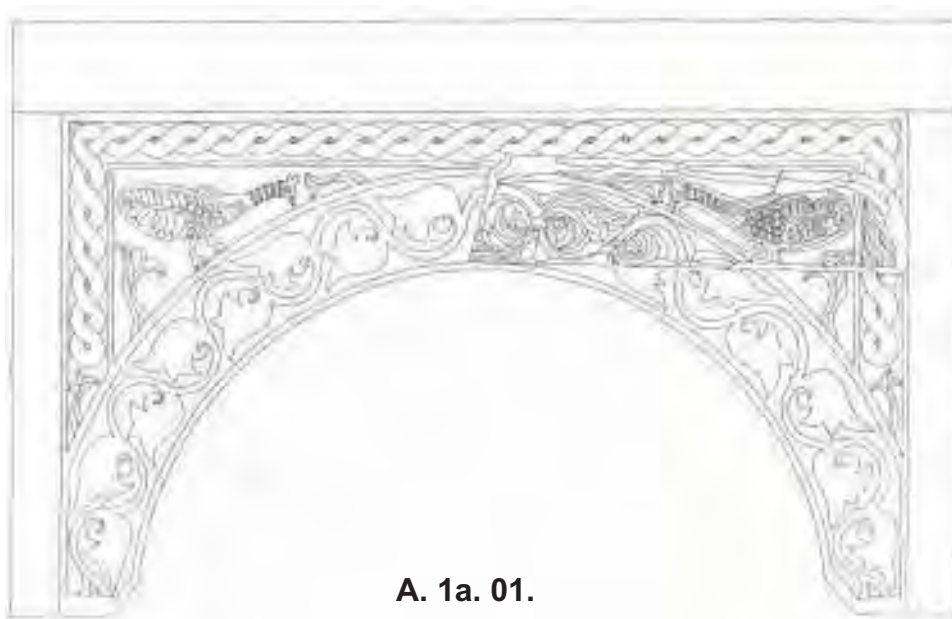
A. 1a. 01/5.

A. 1a. 01/6.

A. 1a. 01/7.

A. 1a. 01.

A. 1a. KOTOR - KATEDRALNI KOMPLEKS II

A. 1a. 02.

A. 1a. 03.

A. 1a. 08.

A. 1a. 04.

A. 1a. 06.

A. 1a. 05.

A. 1a. KOTOR - KATEDRALNI KOMPLEKS III

A. 1a. 07.

A. 1a. 09.(a)

A. 1a. 10.

A. 1a. 09.(b)

A. 1a. 11.

A. 1a. 13.

A. 1a. 12.

A. 1b. KOTOR - SV. Marija I

A. 1b. 01.(a)

A. 1b. 01.(b)

A. 1b. 02.

A. 1b. 03.

A. 1b. 04.

A. 1b. 05.

A. 1b. 06.

A. 1b. 07.

A. 1b. KOTOR - SV. Marija II

A. 1b. 08.

A. 1b. 09.

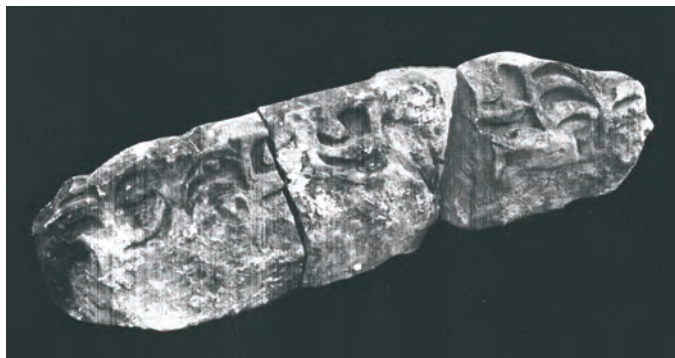
A. 1b. 11.

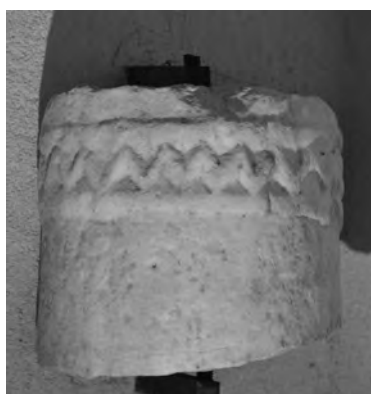
A. 1b. 12/1.

A. 1b. 12/2.

A. 1b. 12.(a)

A. 1b. 13.

A. 1b. 10.

A. 1e. KOTOR - NEPOZNATO PORIJEKLO

A. 1e. 01.(a)

A. 1e. 01.(b)

A. 1e. 02.

A. 5a. PERAST

A. 5a. 01.

A. 5a. 02.

A. 6. VIJEĆE BRDO

A. 6. 01.

A. 7c. TIVAT - RAČICA

A. 7c. 01.(b)

A. 7c. 01.(a)

A. 11. ŠKOLJ

A. 11. 01.

A. 11. 02.

A. 11. 03.

A. 12. BIJELA

A. 12. 01/1.

A. 12. 01/2.

B. 1a. KOTOR - KATEDRALNI KOMPLEKS I

B. 1a. 01.

B. 1a. 05.

B. 1a. 02.

B. 1a. 03-04.

B. 1a. 02.

B. 1a. 03.

B. 1a. 04.

B. 1a. KOTOR - KATEDRALNI KOMPLEKS II

B. 1a. 06.

B. 1a. 09.

B. 1a. 07/2.

B. 1a. 08/2.

B. 1a. 07/1.

B. 1a. 08/1.

B. 1a. KOTOR - KATEDRALNI KOMPLEKS III

B. 1a. 10.

B. 1a. 11.

B. 1a. 12.

B. 1a. 13.

B. 1a. 14.

B. 1a. 15.

B. 1a. 17.

B. 1a. 16.

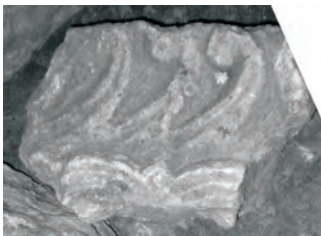
B. 1a. KOTOR - KATEDRALNI KOMPLEKS IV

B. 1a. 18.

B. 1a. 19.

B. 1a. 20.

B. 1a. 21.

B. 1a. 24.

B. 1a. 23.

B. 1a. 22.

B. 1a. 25.

B. 1a. KOTOR - KATEDRALNI KOMPLEKS V

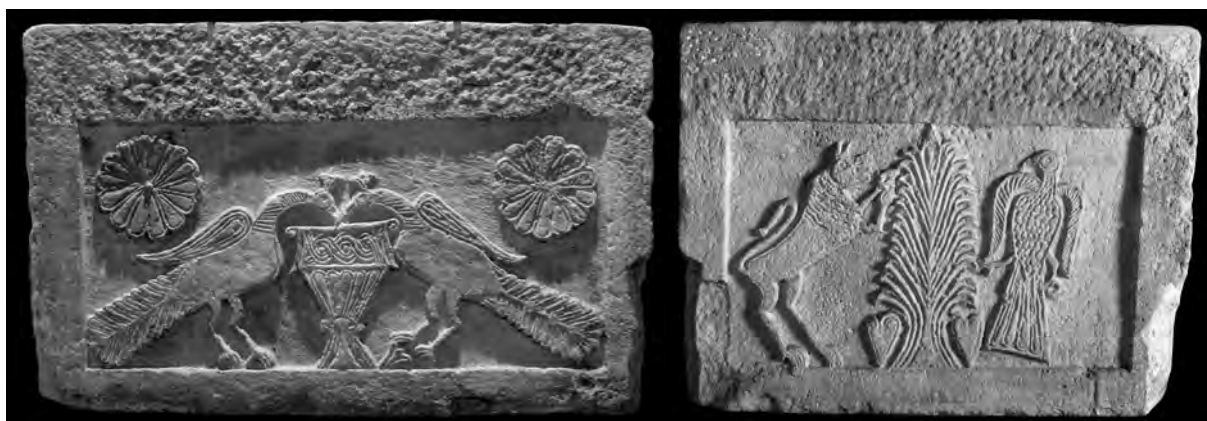
B. 1a. 26.

B. 1a. 27.(a)

B. 1a. 27.(b)

B. 1a. 28.(a)

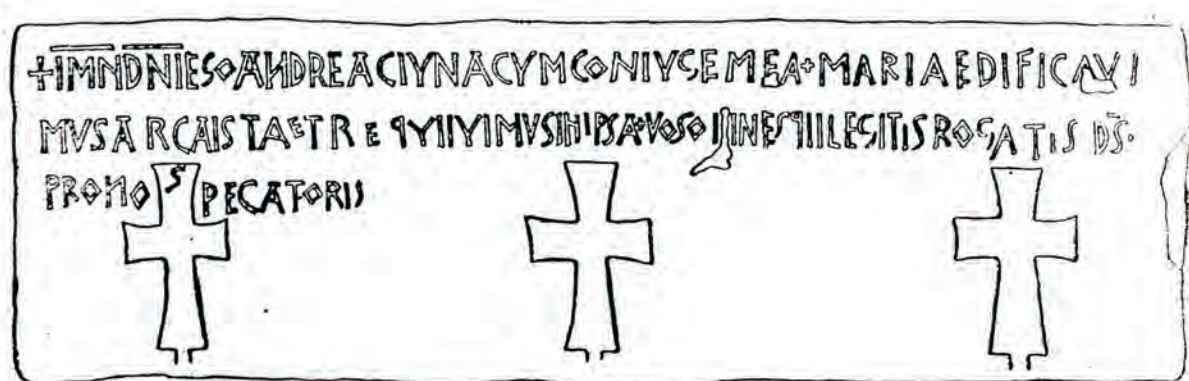

B. 1a. 28.(b)

B. 1a. KOTOR - KATEDRALNI KOMPLEKS VI

B. 1a. 29.(a)

B. 1a. 29.(b)

B. 1a. 29.(c)

B. 1a. 29.(d)

B. 1b. KOTOR - SV. Marija I

B. 1b. 01.

B. 1b. 02.(a)

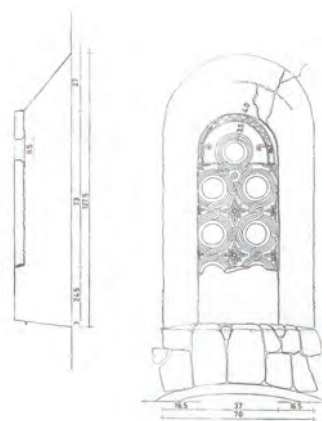

B. 1b. 02.(b)

B. 1b. 02.(c)

B. 1b. KOTOR - SV. Marija II

B. 1b. 03.(a)

B. 1b. 03.(b)

B. 1b. 03.(c)

B. 1b. 04.(a)

B. 1b. 04.(b)

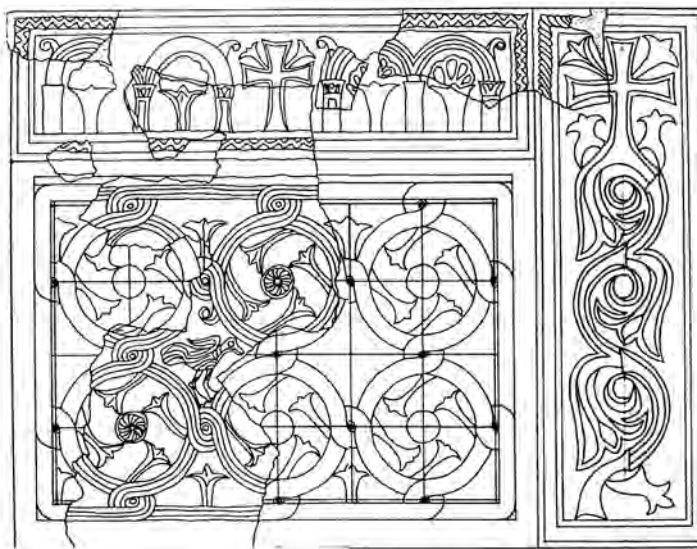
B. 1c. KOTOR - SV. MIHOVIL I

B. 1c. 01.(a)

B. 1c. 01/1.

B. 1c. 01.(b)

B. 1c. KOTOR - SV. MIHOVIL II

B. 1c. 02.

B. 1c. 03/1.

B. 1c. 03/2.

B. 1c. 04/1.

B. 1c. 04/2.

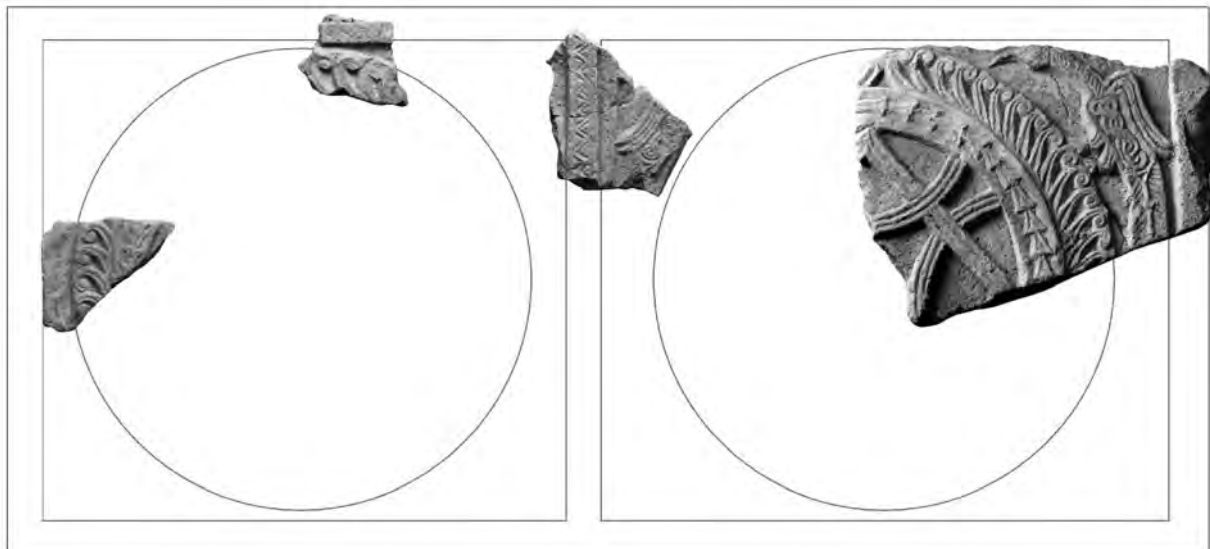
B. 1c. KOTOR - SV. MIHOVIL III

B. 1c. 05.

B. 1c. 06.

B. 1c. 08.

B. 1c. 07.

B. 1c. KOTOR - SV. MIHOVIL IV

B. 1c. 09/1.

B. 1c. 09/2.

B. 1c. 10.

B. 1c. 11.

B. 1c. 12.

B. 1c. KOTOR - SV. MIHOVIL V

B. 1c. 13.

B. 1c. 14.

B. 1c. 15.

B. 1c. 16.

B. 1c. 17.

B. 1c. 18.

B. 1c. KOTOR - SV. MIHOVIL VI

B. 1c. 19.

B. 1c. 20/1.

B. 1c. 20/2.

B. 1c. 21.

B. 1c. 22/1.

B. 1c. 22/2.

B. 1c. 23.

B. 1c. 24.

B. 1c. KOTOR - SV. MIHOVIL VII

B. 1c. 25.(a)

B. 1c. 25.(b)

B. 1c. 26.(a)

B. 1c. 26.(b)

B. 1c. 27.

B. 1c. 28.

B. 1c. KOTOR - SV. MIHOVIL VIII

B. 1c. 29.(a)

B. 1c. 29.(b)

B. 1c. 30.(a)

B. 1c. 30.(b)

B. 1c. 31.(a)

B. 1c. 31.(b)

B. 1c. 32.(a)

B. 1c. 32.(b)

B. 1c. 33.

B. 1e. KOTOR - NEPOZNATO PORIJEKLO I

B. 1e. 01.

B. 1e. 04.

B. 1e. 02.

B. 1e. 03.

B. 1e. KOTOR - NEPOZNATO PORIJEKLO II

B. 1e. 05.

B. 1e. 05-06.

B. 1e. 07/1.(a)

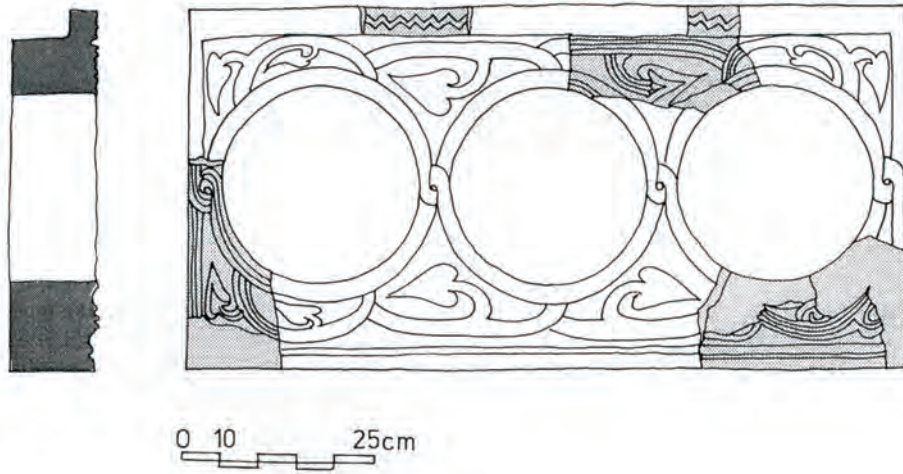

B. 1e. 07/1.(b)

B. 1e. 07.

B. 1e. KOTOR - NEPOZNATO PORIJEKLO III

B. 1e. 08.

B. 1e. 08/1.

B. 1e. 08/2.

B. 1e. 08/3.

B. 1e. 08/4.

B. 2. ŠKALJARI

B. 2. 01.

B. 2. 02.

B. 3. MUO

B. 3. 01.

B. 5. PERAST

B. 5a. 01.

B. 5b. 01.

B. 9. PREVLAKA I

B. 9. 01.

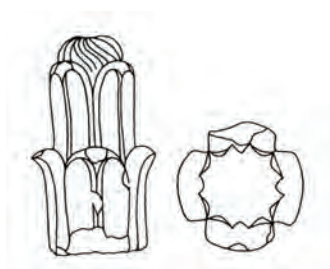
B. 9. 02.

B. 9. 03.

B. 9. 04.

B. 9. 05.

B. 9. 06.

B. 9. PREVLAKA II

B. 9. 07.(a)

B. 9. 07.(b)

B. 9. 08.

B. 9. 09.

B. 9. 10.

B. 9. PREVLAKA III

B. 9. 11.

B. 9. 12.

B. 9. 13.

B.9. 14/1-3.

B. 9. 15.

B. 9. 16.

B. 9. 17.

B. 9. 18.

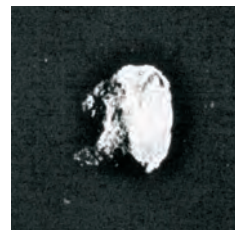
B. 9. PREVLAKA IV

B. 9. 19/1.

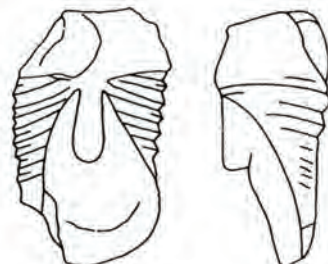
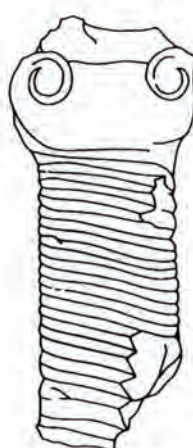
B. 9. 19/2.

B. 9. 19/3.

B. 9. 20/1.

B. 9. 20/2.

B. 9. 21/1.

B. 9. 21/2.

B. 9. 21/3.

B. 9. 21/4.

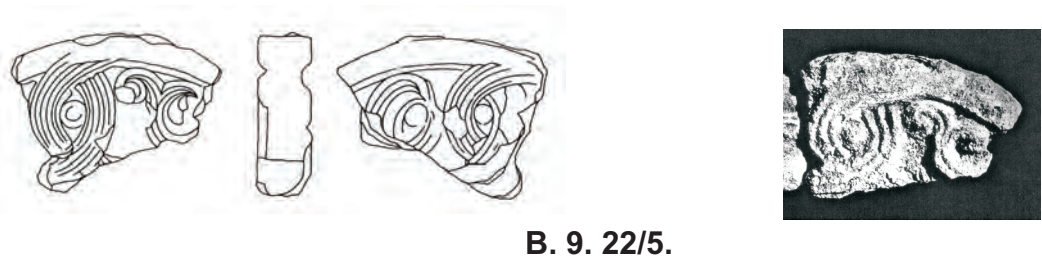

B. 9. 21/5.

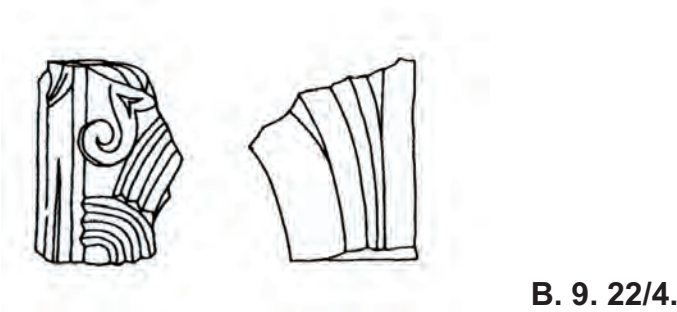
B. 9. PREVLAKA V

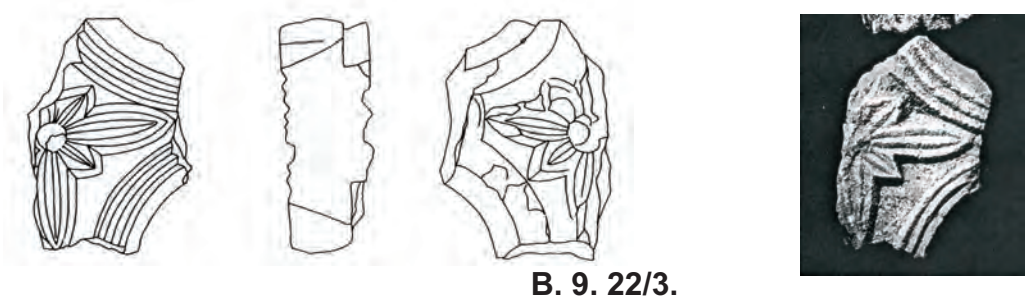
B. 9. 22/6.

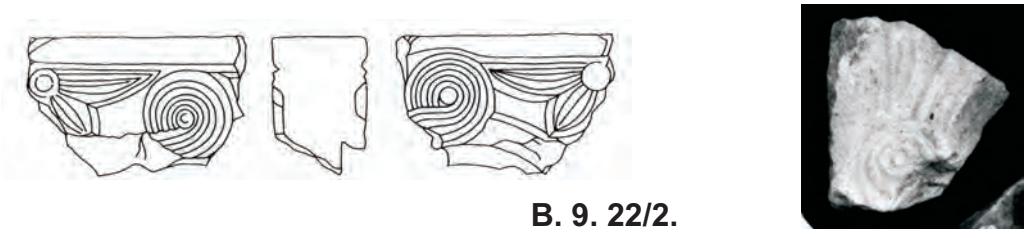
B. 9. 22/5.

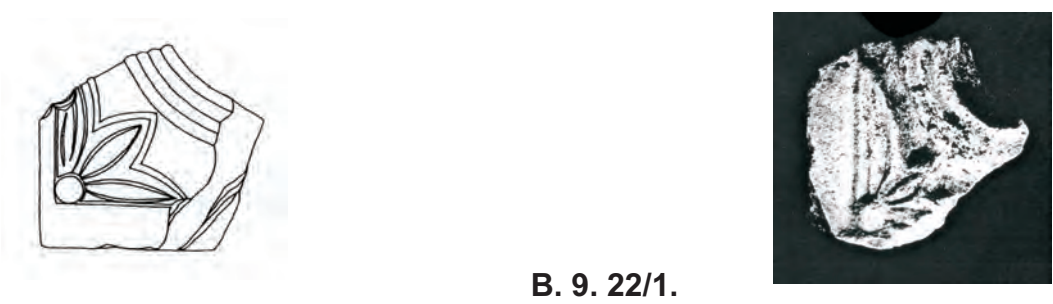
B. 9. 22/4.

B. 9. 22/3.

B. 9. 22/2.

B. 9. 22/1.

B. 9. PREVLAKA VI

B. 9. 23.(a)

B. 9. 23.(b)

B. 9. 24.(a)

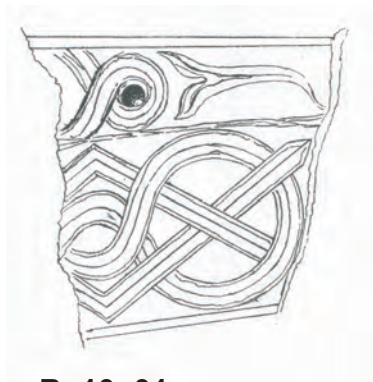

B. 9. 24.(b)

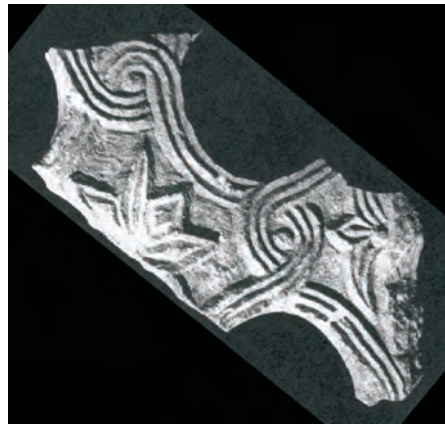

B. 9. 25.

B. 10. SVETI MARKO/GABRIO

B. 10. 01.

B. 10. 02.

B. 11. ŠKOLJ

B. 11. 01.

B. 11. 02.

B. 11. 03.

B. 11. 04.

B. 11. 05.

B. 11. 04/1.

B. 13. MALO ROSE

B. 13. 01.

B. 13. 02.

B. 13. 03.

B. 13. 04.

B. 13. 05.

B. 13. 06.

B. 13. 07.

B. 15. VRANOVIĆI

B. 15. 01.

B. 15. 02.

B. 15. 03.

B. 15. 04.

B. 15. 05.

B. 15. 06.(a)

B. 15. 07.

B. 15. 05-06.

B. 15. 06.(b)

B. 15. 08.

B. 16. BUDVA I

B. 16. 01.(a)

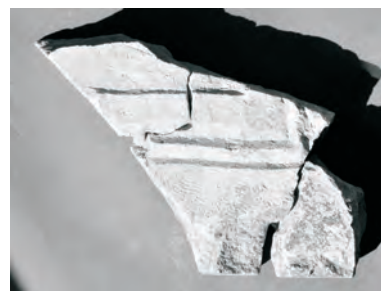
B. 16. 01.(b)

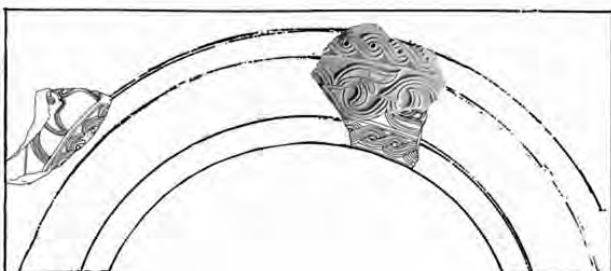
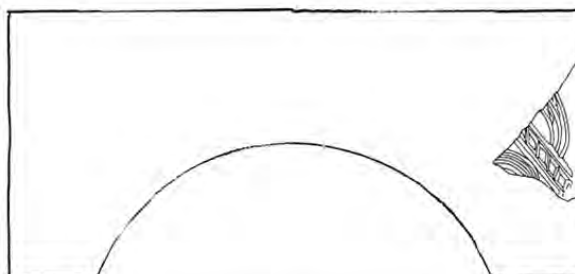
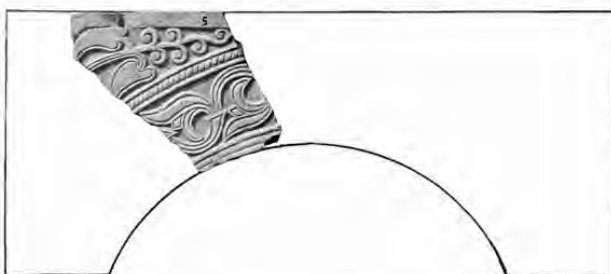
B. 16. 02.

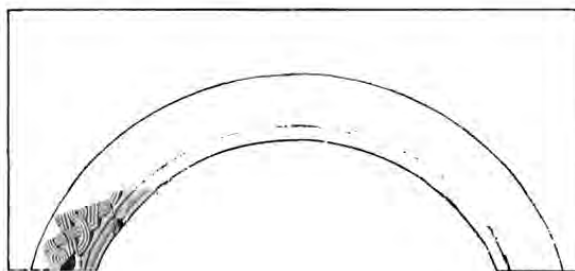
B. 16. 03.(a)

B. 16. 03.(b)

B. 16. 01-02.

B. 16. 03.

B. 16. BUDVA II

B. 16. 04.

B. 16. 04/1.

B. 16. 04/2.

B. 16. 04/3.

B. 16. 04/4.

B. 16. 04/5.

B. 16. 04/6.

B. 16. 04/7.

B. 16. 04/8.

B. 16. 04/9.

B. 16. 06.(a)

B. 16. 06.(b)

B. 18b. KUTI - SV. ANDRIJA

B. 16. 05.

B. 18b. 01.

**C. 1a. KOTOR -
KATEDRALNI KOMPLEKS**

C. 1a. 01.

C. 1b. KOTOR - SV. MARIJA

C. 1b. 01.

C. 1b. 02/1.

C. 1b. 02/2.

C. 1b. 02/3.

C. 1b. 02/4.

C. 1b. 02/5.

C. 1d. KOTOR - SV. KLARA

C. 1d. 01.(a)

C. 1d. 01.(b)

C. 1d. 02.

C. 1e. KOTOR - NEPOZNATO PORIJEKLO

C. 1e. 01.

C. 12. BIJELA

C. 12. 01.

D. 1a. KOTOR - KATEDRALNI KOMPLEKS

D. 1a. 01.

D. 1a. 02.

D. 1a. 03.

D. 1a. 04.

D. 1a. 05.

D. 1a. 06.

D. 8. BOGDAŠIĆI

D. 1e. KOTOR - NEPOZNATO PORIJEKLO

D. 1e. 01.

D. 8. 01.

D. 7b. TIVAT - ĐURĐEVO BRDO

D. 7b. 01-02.

D. 12. BIJELA

D. 12. 01.

D. 12. 02.

D. 17. SUŠČEPAN

D. 17. 02.

D. 17. 01.

D. 17. 03.(a)

D. 17. 03.(b)

D. 17. 03.(c)

D. 17. 03.(d)

D. 17. 04/1.

D. 17. 04/2.

D. 17. 04/3.

D. 18a. KUTI - SV. TOMA

D. 18a. 01.

D. 18a. 02.

D. 18a. 03/1.

2.

3.

4.

5.

6.

E. 1a. KOTOR - KATEDRALNI KOMPLEKS

E. 1a. 01.

E. 1a. 02.

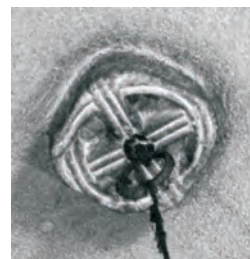
E. 1e. KOTOR - NEPOZNATO PORIJEKLO

E. 1e. 01.

E. 1e. 02.

E. 1e. 03.

E. 2. ŠKALJARI

E. 2. 01.

E. 2. 02.

E. 2. 03.

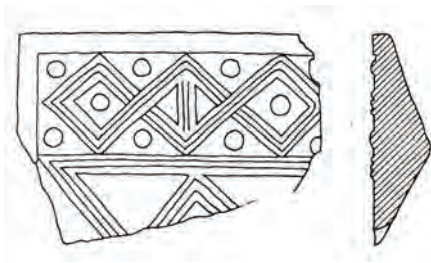

E. 2. 04.

E. 4. PRČANJ

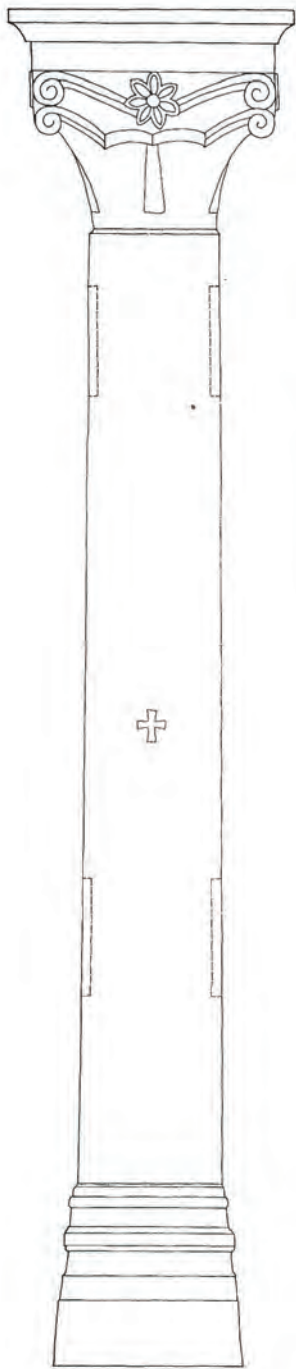
E. 4. 01.(a)

E. 4. 01.(b)

E. 4. 02.

E. 4. 03/1-04.

E. 4. 03/1.

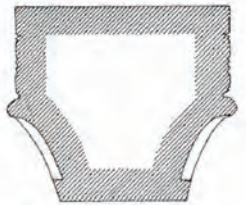
E. 4. 03/2.

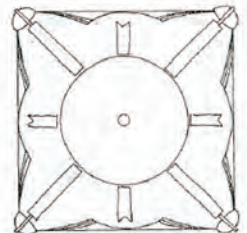
E. 4. 03/4.

1.

2.

3.

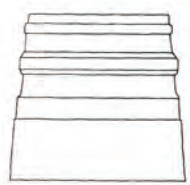
E. 4. 03/3.

E. 4. 04.(a)

E. 4. 04.(b)

E. 7a. TIVAT - PINE

E. 7a. 01.

E. 11. 01.(b)

E. 11. 01.(a)

E. 12. BIJELA

E. 12. 01.

E. 12. 02.

E. 12. 03.

E. 12. 04.

E. 18. KUTI

E. 18. 01.

E. 18. 02.